

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University

Серія

“Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”

Series

“Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”

Випуск 37

Заснована 1983 р.

Харків
2016

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців, представлені на XXI Міжнародну наукову конференцію “Харківські соціологічні читання”. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку пострадянської соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою.

Видання є фаховим у галузі соціологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України № 315 від 16.05.2016 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 13 від 31.10. 2016 р.)

Головний редактор:

Бакіров Віль Савбанович – академік НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Відповідальний редактор:

Сокурянська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Члени редколегії:

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Головаха Євген Іванович – доктор філософських наук, професор, Інститут соціології НАН України;

Клочко Маріанна – доктор філософії в області соціології, Державний університет штату Огайо (США);

Лисиця Надія Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Ніколаєвська Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Ніколаєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Ротман Давид Генрихович – доктор соціологічних наук, професор, Білоруський державний університет (м. Мінськ);

Руценко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ;

Сорока Юлія Георгіївна – доктор соціологічних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Тамаш Пал – доктор філософії в області соціології, професор, Інститут соціології Угорської академії наук;

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Черниш Наталія Йосипівна - доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Яблонський Аркадіуш - доктор гуманітарних наук з соціології, професор, Люблинський католицький університет (Польща).

Технічний редактор:

Остроухова Ганна Сергіївна - молодший науковий співробітник, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90.

e-mail: sokuryanska@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

ЗМІСТ

Содержание	5
Contents	7
Вітаємо з ювілеєм!	9

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

Кононов І. Ф. Ідеї П. В. Копніна в контексті сучасних методологічних проблем української соціології	13
Голіков О. С. Норберт Еліас у знаннєвому дизайні: можливості дослідження соціального	27
Калашнікова Л. В. Аналітичне осмислення етапів інституціоналізації соціології безпеки у сучасній західній соціологічній думці	37
Ніколенко В. В. Чинники соціально-економічної модернізації суспільства: макросоціологічний підхід	45
Кислова О. М., Ніколаєвська А. М. Концепція доповненої реальності: від технології до соціології	49
Мельніков А. С. Трансуб'єктивний екзистенціалізм Дімітрія Гінева	55
Шатохін А. М. Соціологія історії Василя Ключевського: соціологічна спадщина	61
Соболевська М. О. Цей невизначений предмет дослідження, або спроба застосування методу-зборки в дослідженні результатів впровадження медіаосвіти у загальноосвітніх школах України	65
Козлова І. В. Право на місто в сучасних українських реаліях: актори та шляхи реалізації (на прикладі м. Львова)	72
Гоманюк М. А. Таврія без тавричан: особливості регіональної ідентичності жителів Північного Причорномор'я	79
Суровцева І. Ю. Транспорт та просторова мобільність в реаліях лінії розмежування	85
Бойко Д. М. Символічне насилля як об'єкт соціологічного дослідження: категоризація та операціоналізація	91
Білозеров К., Серокуров Д. Споживання: історико-соціологічний аналіз та концептуалізація	96
Десенко Д. С. «Включення / виключення» в сучасному світі: основні інтерпретації та тенденції розвитку	100

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Рущенко І. П. Конфлікти в зоні АТО: зміст і методика виміру	108
Мраморнова О. М., Харченко О. І. Проблеми ветеранів антитерористичної операції на сході України	115
Сорока Ю. Г. Ворожість по відношенню до внутрішньо переміщених осіб: дослідницький «внесок» до формування	125
Сердюк О. О., Баранник О. Б., Щербакова І. В. Публічна безпека та довіра до поліції: результати соціолого-кримінологічного дослідження громадської думки	129
Коваліско Н. В., Сенюра О. В. Мобільна поведінка мешканців Львова: типологія та динаміка	136
Прохоренко Є. Я. Соціальна аномія як фактор криміналізації суспільства	142
Усенков М. О. Циркуляція політичної еліти на прикладі Кабінету Міністрів України з	

2005 по 2016 рік	147
Куртсеїтов Р. Д. Друга світова війна та кримські татари: воєнні заслуги, радянські й сучасні міфи про колаборацію	153
Верховод Л. І. Економічна поведінка в прифронтових зонах Донбасу за умов гібридної війни: методологія та методика дослідження	162
Міхно Н. К. Особливості розвитку підприємництва в Дніпропетровському регіоні	167
Байдак Т. М., Болотова В. О. Вимірювання споживчої лояльності: досвід соціологічного дослідження	172
Личковська О. Р. Комунікативна практика «поділитися інформацією» як іманентний елемент сучасних соціальних медіа	177
Шеломовська О. М. Кіно на українських телеекранах: за результатами контент-аналізу програм телепередач	183
Петренко О. С. Інтернет-комунікація як чинник трансформації суспільної свідомості в умовах гібридної війни в Україні	194
РОЗДІЛ 3	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ	
Астахова В. І. Розробка нової освітньої політики як найважливіша умова модернізації сучасної освіти	204
Сокурянська Л. Г. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських	213
Хижняк Л. М. Етика як атрибут електронної освіти	222
Марченко А. М., Сидоров М. В.-С. Роль ідеологічних чинників у формуванні дружніх стосунків студентської молоді: результати дослідження з факторіальним дизайном	227
Артьомов П. М., Пак І. В. Академічна нечесність як елемент академічної культури українського студентства: результати емпіричних досліджень	234
Лебідь Я., Орел В. Вплив культурного капіталу сім'ї на формування уявлень студентства щодо чинників життєвого успіху	241
Гордієнко Н. М. Особливості життєвих цінностей випускників інтернату та їхніх батьків(за результатами соціологічного дослідження)	248
Подольська Є. А., Єременко Ю. В. Соціально-психологічна дезадаптація обдарованих дітей як фактор девіантної поведінки	255
Стрельник О. О. Материнство та соціальні зміни: структурно-трансформуючі практики піклування про дітей в сучасній Україні	260
Щербак І. Сприйняття подій на Сході України українським та польським студентством (за матеріалами порівняльного дослідження)	268
Свід О. О. Ціннісні орієнтації українських та польських студентів: порівняльна перспектива	275
Пам'яті Віри Леонідівни Арбєніної	279
Вимоги до публікацій	287
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	288
Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень	289

СОДЕРЖАНИЕ

Contents	7
Поздравляем с юбилеем!	9
РАЗДЕЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ	
Кононов И. Ф. Идеи П. В. Копнина в контексте современных методологических проблем украинской социологии	13
Голиков А. С. Норберт Элиас в знаниевом дизайне: возможности исследования социального	27
Калашникова Л. В. Аналитическое осмысление этапов институционализации социологии безопасности в современной западной социологической мысли	37
Николенко В. В. Факторы социально-экономической модернизации общества: макросоциологический подход	45
Кислова О. Н., Николаевская А. М. Концепция дополненной реальности: от технологии к социологии	49
Мельников А. С. Трансубъективный экзистенциализм Дмитрия Гинева	55
Шатохин А. Н. Социология истории Василия Ключевского: социологическое наследие	61
Соболевская М. А. Этот смутный предмет исследования, или попытка применения метода-сборки в исследовании результатов внедрения медиаобразования в общеобразовательных школах Украины	65
Козлова И. В. Право на город в современных украинских реалиях: акторы и пути реализации (на примере г. Львова)	72
Гоманюк Н. А. Таврия без тавричан: особенности региональной идентичности жителей Северного Причерноморья	79
Суровцева И. Ю. Транспорт и пространственная мобильность в реалиях линии разграничения	85
Бойко Д. Н. Символическое насилие как объект социологического исследования: категоризация и операционализация	91
Белозеров К., Серокуров Д. Потребление: историко-социологический анализ и концептуализация	96
Десенко Д. С. «Включение/исключение» в современном мире: основные интерпретации и тенденции развития	100
РАЗДЕЛ 2	
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	
Рущенко И. П. Конфликты в зоне АТО: содержание и методика измерения	108
Мраморнова Е. М., Харченко Е. И. Проблемы ветеранов антитеррористической операции на востоке Украины	115
Сорока Ю. Г. Враждебность по отношению к внутренне перемещенным лицам: исследовательский «вклад» в формирование	125
Сердюк А. А., Баранник Е. Г., Щербакова И. В. Публичная безопасность и доверие к полиции: результаты социолого-криминологического исследования общественного мнения	129
Ковалиско Н. В., Сенюра О. В. Мобильное поведение жителей Львова: типология и динамика	136

Прохоренко Е. Я. Социальная аномия как фактор криминализации общества	142
Усенков М. А. Циркуляция политической элиты на примере Кабинета Министров Украины с 2005 по 2016 год	147
Куртсеитов Р. Д. Вторая мировая война и крымские татары: военные заслуги, советские и современные мифы о коллаборации	153
Верховод Л. И. Экономическое поведение в прифронтовых зонах Донбасса в условиях гибридной войны: методология и методика исследования	162
Михно Н. К. Особенности развития предпринимательства в Днепропетровском регионе	167
Байдак Т. М., Болотова В. А. Измерение потребительской лояльности: опыт социологического исследования	172
Лычковская О. Р. Коммуникативная практика «поделиться информацией» как имманентный элемент современных социальных медиа	177
Шеломовская О. Н. Кино на украинских телеэкранах: по результатам контент-анализа программ телепередач	183
Петренко О. С. Интернет-коммуникация как фактор трансформации общественного сознания в условиях гибридной войны в Украине	194

РАЗДЕЛ 3

ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Астахова В. И. Разработка новой образовательной политики как важнейшее условие модернизации современного образования	204
Сокурянская Л. Г. Динамика ценностных ориентаций студенческой и школьной молодежи Украины: от ценностей советских к европейским	213
Хижняк Л. М. Этика как атрибут электронного образования	222
Марченко А. М., Сидоров Н. В.-С. Роль идеологических факторов при формировании дружеских отношений студенческой молодежи: результаты исследования с факториальным дизайном	227
Артемов П. М., Пак И. В. Академическая нечестность как элемент академической культуры украинского студенчества: результаты эмпирических исследований	234
Лебедь Я., Орел В. Влияние культурного капитала семьи на формирование представлений студенчества относительно факторов жизненного успеха	241
Гордиенко Н. Н. Особенности жизненных ценностей выпускников интерната и их родителей (по результатам социологического исследования)	248
Подольская Е. А., Еременко Ю. В. Социально-психологическая дезадаптация одаренных детей как фактор девиантного поведения	255
Стрельник Е. А. Материнство и социальные изменения: структурно-трансформирующие практики заботы о детях в современной Украине	260
Щербак И. Восприятие событий на Востоке Украины украинским и польским студенчеством (по материалам сравнительного исследования)	268
Свид А. А. Ценностные ориентации украинских и польских студентов: сравнительная перспектива	275
Памяти Веры Леонидовны Арбениной	279
Требования к публикациям	287
Востокукраинский Фонд социальных исследований	288
Социологический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	289

CONTENTS

Our Congratulation!	9
----------------------------	----------

HEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY

Kononov I. Pavel Kopnin Ideas in the Context of Contemporary Methodological Problems of Ukrainian Sociology	13
Golikov A. Norbert Elias in knowledge design: the possibilities of research of social	27
Kalashnikova L. Analytical Understanding of the Stages of Institutionalization of Security in Contemporary Western Sociological Thought	37
Nikolenko V. Factors of Social and Economic Modernization of Society: Macro Sociological Approach	45
Kyslova O., Nikolaevska A. The Concept of Augmented Reality: from Technology to Sociology	49
Melnikov A. Trans-Subjective Existentialism of Dimitri Ginev	55
Shatokhin A. Vasil Kluchevsky Sociology of History: Sociological Heritage	61
Sobolevska M. This Obscure Object of Study, or Attempt to Use the Assemblage Method to the Study of Results the Implementation of Media Education in Secondary Schools in Ukraine	65
Kozlova I. The Right to the City in Modern Ukrainian Realities, Actors and the Ways of Implementation (Example of Lviv)	72
Homanyuk M. Taurida without Tauridians: Specificity of North Black Sea Region Inhabitants' Local Identity	79
Surovtseva I. Transport and Spatial Mobility in Reality Demarcation Line	85
Boyko D. Symbolic Violence as the Object of Sociological Research: Categorization and Operationalization	91
Bielozerov K., Serokurov D. Consumption: Sociological-Historical Analysis and Conceptualization	96
Desenko D. «Inclusion/Exclusion» in the Modern World: Basic Explications and Development Tendencies	100

EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY

Rushchenko I. ATO Zone Conflicts: Content and Methodology of Measurement	108
Mramornova O., Kharchenko O. Problems of veterans of anti-terrorist operation in the east of Ukraine	115
Soroka Iu. Hostility Towards Internal Displaced People: Researchers' Contribution to its Formation	125
Serdyuk A., Barannyk O., Shcherbakova I. Public Safety and Trust to the Police: the Results of Sociological-Criminological Survey of Public Opinion	129
Kovalisko N., Seniura O. Mobile Behavior Residents of Lviv: Typology and Dynamics	136
Prokhorenko Ye. Social Anomie as a Factor of Society's Criminalization	142
Usenkov M. The Circulation of the Political Elite on the Example of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 2005 to 2016	147
Kurtseitov R. Second World War and the Crimean Tatars: Military Merits, Soviet and Modern Myths about Collaboration	153
Verkhovod L. Economic Behavior Along the Donbass Frontline Areas under Conditions of Hybrid War: Research Methods and Methodology	162

Mikhno N. Specificity the Development of Business in the Dnipropetrovsk Region	167
Baidak T., Bolotova V. Measuring Consumer Loyalty: Experience Sociological Research	172
Lychkovska O. Communicative Practice of «Information Share» as Immanent Element of Today's Social Media	177
Shelomovska O. Cinema on Ukrainian TV Screen: Results of Content-Analysis Listings	183
Petrenko O. Internet Communications as the Factor of Transformation of Social Consciousness in a Hybrid War in Ukraine	194

RESEARCH ON THE PROBLEM OF YOUTH AND EDUCATION

Astakhova V. Development of a New Educational Policy as an Essential Condition for the Modernization of Modern Education	204
Sokuryanska L. Students and School Youth Value Orientations Dynamic in Ukraine: From Soviet to European Values	213
Khyzhniak L. Ethics as an Attribute of E-learning	222
Marchenko A., Sydorov M. Role of Ideological Factors in Formation of Friendly Relations if Student Youth: Results if Factorial Survey	227
Artomov P., Park I. Academic Dishonesty as an Element of Ukrainian Students' Academic Culture: the Results of Empirical Studies	234
Lebid I., Orel V. Influence of Family's Cultural Capital on Forming Students' Understanding of Factors of Life Success	241
Gordienko N. M. Property Values in Life Graduates of Boarding School and their Parents (According to the Results of Sociological Research)	248
Podolskaya E., Eremenko Yu. Socio-Psychological Maladjustment of Gifted Children as a Factor of Deviant Behavior	255
Strelnyk O. Mothering and Social Changes: Structurally Transformative Practices of Care for Children in Modern Ukraine	260
Shcherbak I. The Attitude to Events in Eastern Ukraine by Polish and Ukrainian Students (According to Comparative Research)	268
Svid O. Values of Ukrainian and Polish Students: Comparative Perspective	275
Vira L. Arbenina Memory	279
East-Ukrainian Foundation for Sociological Research	287
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	288
The Requirements to the Publication	289

ВІТАЄМО З ЮВІЛЕЄМ!

8 червня цього року освітянська та наукова громадськість України та багатьох країн близького та далекого зарубіжжя привітали ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, академіка НАН України, заслуженого діяча науки і техніки України, Президента Соціологічної асоціації України Вілія Савбановича Бакірова з чудовим ювілеєм – 70-річчям від дня народження!

Про людину багато говорить справа, якою вона займається. Академік В. С. Бакіров віддає своє життя шляхетній справі виховання нових і нових поколінь вітчизняної інтелігенції, розвитку інтелектуального потенціалу нашої країни. Майже 35 років його доля невід'ємно пов'язана з Каразінським університетом, де він пройшов шлях від доцента кафедри соціології до ректора. Очоливши наш навчальний заклад, В. С. Бакіров докладав і продовжує докладати чимало зусиль, щоб примножити досягнення одного із найпотужніших освітніх та наукових центрів Східної Європи, перетворити його на справжній дослідницький університет. Одним із свідчень того, що колектив Каразінського університету на чолі з його ректором, незважаючи на кризові умови функціонування українського суспільства, не тільки не втратив, але й значно посилив свої позиції у надзвичайно конкурентному вітчизняному, європейському та світовому освітньому середовищі, є численні світові рейтинги та опитування.

Важко перерахувати все, що зроблено колективом університету за ініціативи та підтримки В. С. Бакірова. Це й відкриття нових факультетів та спеціальностей, й реалізація численних наукових проєктів, й створення таких просвітницьких та культурних центрів, як Центр красзнавства, Центр Конфуція, Ландау-центр, Єрмілов-центр, музей археології, Польський центр тощо, й започаткування Дня випускника Харківського університету, й увіковічення пам'яті його славетних професорів та

студентів (пам'ятники Д. Багалею, А. Ляпунову, І. Мечникову, Л. Ландау, С. Кузнецю, студбатовцям), проведення конкурсів «Alma mater» та «Міс університету» і ще багато і багато іншого.

Мабуть, ще важче перерахувати те, що планується зробити у нашому виші, всі задумки ректора В. С. Бакірова.

Можна не сумніватися, що ці плани будуть реалізовані, адже В. С. Бакіров має не просто хист менеджера, а справжній талант лідера. Цей талант виявляється у всьому, що він робить: у його викладацькій, дослідницькій, громадській діяльності.

Ставлення В. С. Бакірова до роботи зі студентами в аудиторії та поза нею, до реалізації наукових проектів, якими він керує, свідчить про те, що соціологія для нього є не тільки професією, але й покликанням.

Небайдужий до долі вітчизняної соціології, саме В. С. Бакіров зробив усе можливе, щоб після драматичних подій у соціологічному середовищі, спричинених «помаранчевою революцією», Соціологічна асоціація України не тільки не розпалася, а й перетворилася на чи не єдине в нашій країні дієве професійне товариство, яке має своє обличчя, свою громадянську позицію.

Багатовекторність діяльності В. С. Бакірова відбиває багатогранність його особистості, серед численних талантів якої найважливішим є талант людяності. Саме завдяки цьому таланту, як уявляється, протягом багатьох років він залишається лідером славетного колективу Харківського університету, лідером української вищої освіти та науки, Президентом Соціологічної асоціації України.

Вітаючи Віля Савбановича з ювілеєм, побажаємо йому міцного здоров'я, оптимізму та натхнення в реалізації справи свого життя! Сподіваємось, що академік В. С. Бакіров ще багато років буде гарантом академічної свободи та доброчесності, демократичного стилю керівництва та сприятливої морально-психологічної атмосфери в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна.

Редколегія

ВІТАЄМО З ЮВІЛЕЄМ!

4 червня 2016 року свій маленький ювілей відзначила Ольга Миколаївна Балакірева - відомий в Україні та за її межами соціолог, талановитий організатор науки, чарівна жінка і чудова людина.

Соціологічна спільнота України, а також країн близького та далекого зарубіжжя добре знають О. М. Балакіреву як високопрофесійного соціолога, талановитого науковця, шановану людину та чарівну жінку. Її наукові публікації з проблем методології та методики соціологічних досліджень, соціології молоді, аксіології, економічної соціології, соціології сім'ї, актуальних соціальних проблем сучасного суспільства, виступи на телебаченні та в пресі завжди викликають великий інтерес не тільки фахівців-соціологів, але й пересічних громадян.

Своє покликання до соціології О. М. Балакірева усвідомила в середині 1980-х років, створивши при Харківському обкомі комсомолу, де вона тоді працювала, соціологічну групу, яка займалася вивченням проблем життєдіяльності шкільної та студентської молоді. Математик за освітою (О. М. Балакірева закінчила механіко-математичний факультет Харківського державного університету імені О. М. Горького; тепер це Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), відчувши інтерес до соціології, вона поступила на Вищі соціологічні курси при Радянській соціологічній асоціації, а потім в аспірантуру кафедри соціології Інституту проблем молоді (Москва). У 1991-му Ольга Миколаївна захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук на тему «Освітній шлях вікової когорти в індустріальному регіоні».

З грудня 1991-го О. М. Балакірева працювала в Державному інституті проблем сім'ї та молоді (тоді - УкрНДІ проблем молоді) завідувачкою лабораторії соціологічних досліджень, керівником Центру соціологічних досліджень, заступником директора цього інституту. З 1999 року вона є головою правління ГО Центр «Соціальний моніторинг», з 2005-го - ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка». З 2005 року О. М. Балакірева очолює відділ моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України. Тоді ж з її ініціативи був заснований науковий журнал «Український соціум», головним редактором якого О. М. Балакірева залишається і сьогодні.

Якщо за 100-бальною шкалою вимірювати творчу енергію О. М. Балакіревої, то цей показник, без сумніву, буде зашкалювати. Важко навіть уявити, як вона встигає все те, що нею зроблено і робиться. О. М. Балакірева є керівником проектів від України таких міжнародних досліджень, як Світове дослідження цінностей (World Values Survey), Дослідження європейських цінностей (European Values Study), «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» (HBSC), «Європейське опитування учнівської молоді в плані вживання алкоголю та інших наркотичних речовин» (ESPAD).

У Ольги Миколаївни більш ніж 25-річний досвід проведення досліджень з актуальних проблем сім'ї, дітей, підлітків та молоді, зокрема груп ризику (дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які живуть і працюють на вулиці, та ін.).

Вражає географія наукової комунікації Ольги Миколаївни. Вона брала участь у конференціях, «круглих столах», семінарах, які проводилися в Іспанії і Лівані, Польщі та Австрії, Намібії і Катарі, Великобританії і Швейцарії, в Хорватії і на Кіпрі, в Португалії та Росії, США і Шотландії, Швеції та Канаді.

О. М. Балакірева активно бере участь в роботі Соціологічної асоціації України (САУ). Вона - член Правління САУ. За дорученням Комісії з професійної етики САУ вона неодноразово здійснювала експертизу соціологічних проектів, поданих на розгляд цієї комісії. Її майстер-класи, проведені в рамках реалізації проекту САУ «Школа молодого соціолога», завжди викликали жвавий інтерес слухачів Школи.

Багатогранна діяльність О. М. Балакіревої отримала високе визнання. Їй присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», вона нагороджена вищою відзнакою Міністерства освіти і науки України - «За наукові досягнення».

Вітаючи Ольгу Миколаївну з ювілеєм, бажаємо їй чудового настрою, міцного здоров'я, особистого щастя, подальших творчих успіхів, нових цікавих досліджень, втілення в життя всіх її мрій і планів! Дорога Ольго Миколаївно! Залишайтеся такою ж молодою, енергійною, успішною, чарівною жінкою і талановитим керівником, якого ми, Ваші колеги і друзі, знаємо, поважаємо і любимо!

Редколегія

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316:303

ИДЕИ П. В. КОПНИНА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ УКРАИНСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

Кононов Илья Федорович - доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко (г. Старобельск)

Ідеї видатного радянського філософа, засновника київської школи гуманістичної діалектики Павла Копніна розглядаються в контексті сучасної методологічної ситуації у вітчизняній соціології. Показано, що методологічна ситуація в світовій соціології характеризується розривом між емпіричним та теоретичним рівнями: емпіричні дослідження стали самодостатніми, орієнтуючись не на соціологічну теорію, а на теоретичні положення статистики. Це надало емпіричним дослідженням в соціології сервісного характеру. Теоретична соціологія розвивається, не спираючись на отримувані в емпіричних соціологічних дослідженнях дані. Її емпіричним рівнем стали дослідження істориків, державна статистика і поточна журналістика. У вітчизняній соціології ці риси, властиві розвитку світової соціології, набули гіпертрофованих форм. Внаслідок цього українське соціологічне співтовариство не змогло адекватно відповісти на виклики суспільної кризи і війни в Донбасі. Ідеї Павла Копніна можуть сприяти діалектизації методології вітчизняної соціології, дозволять поновити цілісність руху соціологічного пізнання при осягненні плінного суспільного життя.

Ключові слова: соціологія, філософія, методологія, емпіричне пізнання, теорія, Павло Копнін

Идеи выдающегося советского философа, основоположника киевской школы гуманистической диалектики Павла Копнина рассматриваются в контексте современной методологической ситуации в отечественной социологии. Показано, что методологическая ситуация в мировой социологии характеризуется разрывом между эмпирическим и теоретическим уровнями: эмпирические исследования стали самодостаточными, ориентируясь не на социологическую теорию, а на теоретические положения статистики. Это придало эмпирическим исследованиям в социологии сервисный характер. Теоретическая социология развивается, не опираясь на получаемые в эмпирических социологических исследованиях данные. Её эмпирическим уровнем стали исследования историков, государственная статистика и текущая журналистика. В отечественной социологии эти черты, свойственные развитию мировой социологии, приобрели гипертрофированные формы. Из-за этого украинское социологическое сообщество не смогло адекватно ответить на вызовы общественного кризиса и войны в Донбассе. Идеи Павла Копнина могут способствовать диалектизации методологии отечественной социологии, позволят восстановить целостность движения социологического познания при постижении меняющейся общественной жизни.

Ключевые слова: социология, философия, методология, эмпирическое познание, теория, Павел Копнин

Ideas of an outstanding Soviet philosopher, the founder of the Kiev School of Humanist Dialectic Pavel Kopnin are considered in the context of contemporary methodological situation of Ukrainian Sociology. It is shown that the methodological situation in Global Sociology is characterized by the gap between the empirical and theoretical levels. Empirical studies have become self-sufficient, focusing not on Sociological Theory, but provisions of Theoretical Statistics mostly. This gave service nature to empirical sociological studies. Theoretical Sociology is being now developed without relying on the data received in empirical sociological research. Works of historians, government statistics and media represent the empirical research level in Sociology. In Ukrainian Sociology, these traits, inherent to the development of the Global Sociology, acquired hypertrophic forms. Due to this problem, Ukrainian sociological community failed to

adequately respond to the challenges of social crisis and war in Donbass. Not only can Pavel Kopnin ideas contribute to developing dialectical nature of methodology of Ukrainian Sociology, but also allow restore the integrity of the movement of sociological knowledge when examining changing social life.

Keywords: *sociology, philosophy, methodology, empirical knowledge, theory, Pavel Kopnin*

«Общественный организм – наиболее сложное явление, с которым столкнулась научная мысль. Познать и обуздать самые грозные силы природы оказалось легче, чем постигнуть законы жизни людей, научиться управлять общественными процессами»

(Павел Копнин [1, с. 394])

«Методу принадлежит решающая роль в построении системы науки, поскольку в нем раскрывается её идея»

(Павел Копнин [2, с. 398]).

27 июня 2016 г. исполнилось 45 лет со дня смерти Павла Васильевича Копнина (1922 – 1971). Дата эта в Украине прошла практически незамеченной. Между тем, речь идет о человеке, без вклада которого невозможно понять интеллектуальный ландшафт нашей страны. Он приехал в Киев молодым 36-летним доктором философских наук. Мирослав Попович писал: «Приезд П. В. Копнина в Киев очень скоро резко изменил атмосферу философской жизни в нашем городе. Сочетание независимости и демократизма, свойственные его поведению, были совершенно необычны для нравов эпохи, но дело не только в этом» [3]. Дело было еще и в личностной позиции, которую выдающийся философ демонстрировал сам и хотел её видеть у других. Работая в Киевском политехническом институте и в Киевском университете имени Тараса Шевченко, Павел Копнин находит единомышленников среди талантливой молодежи. Когда в 1962 г. он возглавил Институт философии АН УССР, они стали сотворцами киевской школы гуманистической диалектики. В связи с этим можно упомянуть Владимира Шинкарука, Мирослава Поповича, Сергея Крымского, Владимира Лобаса, Вадима Иванова и многих др.

За шесть лет, в течение которых П. Копнин возглавлял киевский Институт философии, этот академический институт из одиозного идеологического учреждения превратился в самостоятельный центр философской мысли. Сам будучи человеком-институтом, П. Копнин генерировал идеи, объединял людей для решения сложнейших задач научного познания, практикуя современные формы менеджмента. Ему удавалось отстаивать творческие направления развития марксистской философии, в которых видели угрозу партийные функционеры. Главным направлением деятельности коллектива киевского Института философии он сделал философский анализ научного познания, его передовых направлений.

Для самого П. Копнина именно киевский период жизни был наиболее плодотворным. Здесь он сформулировал свои главные идеи, в Киеве вышли его труды, в которых они были изложены. В 1968 г он стал директором Института философии АН СССР и переехал в Москву. Ему оставалось прожить чуть более трех лет. Жизнь выдающегося философа оборвалась в 49 лет.

Magnus opus Павла Копнина – последняя вышедшая при его жизни работа «Философские идеи В. И. Ленина и логика». В ней он обобщил большинство своих идей, обоснованных в предыдущих работах. Эта монография вызвала неприятие партийных догматиков. Вокруг работы разгорелась дискуссия, в которой ведущие философы и логики СССР поддержали П. Копнина [3]. Дискуссия заставила ученого оттачивать свою аргументацию. Он редактировал книгу, готовя её второе издание. Оно появилось под названием «Диалектика как логика и теория познания: Опыт логико-гносеологического исследования» в 1973 г. [4]. В этом же году был издан сборник статей философа «Диалектика, логика, наука», подготовленный к печати коллективом сотрудником Института философии АН СССР под руководством академика Бонифатия Кедрова. В 1974 г. свет увидел еще один том сочинений П. Копнина «Гносеологические и логические основы науки» [5]. До настоящего времени этот трехтомник является наиболее полным изданием работ ученого.

Большую роль в сохранении идей П. Копнина в фокусе теоретической рефлексии сыграл академик Владислав Лекторский, издавший в 1982 г. сборник его работ «Проблемы диалектики как логики и теории познания» [6].

В период перестройки, а затем во время катастрофы социализма в СССР и становления капитализма полупериферийного и периферийного типов в бывших советских республиках, идеи П. Копнина оказались на маргине научного внимания. Лишь в последние 10 – 15 лет можно наблюдать постепенный рост интереса к ним. В университетах, где работал ученый, начинают проводиться конференции, посвященные его наследию [7]. В России издана книга о П. Копнине, подготовленная под редакцией директора Института философии НАН Украины академика М. Поповича [8]. Труды Павла Копнина привлекают внимание китайских исследователей [9].

Синусоидальная траектория внимания к наследию того или иного мыслителя – не редкость в развитии общественного сознания. Новый всплеск интереса к творчеству Павла Копнина обусловлен тем, что в Украине, как и в других странах, бывших когда-то республиками СССР или входивших в социалистический лагерь, на смену рецепции западных идей и идей эмигрантов, вновь становится актуальным поиск преемственности в развитии общественной мысли. Это распространяется и на методологические идеи: наука, отбросившая свою историю, становится бесплодной.

Михаил Розов обосновал представление о науке как о сочетании двух типов программ – исследовательских и коллекторских. Первые из них нацелены на получение нового знания, а вторые – на его упорядочение, на ориентацию знания на потребителя. О последнем типе научных программ сами ученые часто не догадываются. М. Розов писал: «С одной стороны, они определяют референцию знания, которое нас интересует: о чем оно, о лесе или о горных породах, с другой, – тип содержания или репрезентации: что мы хотим знать о горных породах, их физических свойствах или химическом составе. Напрашивается, конечно, еще и третий вопрос: Как? Как мы можем получить требуемые знания? Но этот вопрос интересует уже не потребителя, а производителя» [10]. Научные программы в своем основном массиве существуют как социальные эстафеты, представляющие собой «...передачу опыта от человека к человеку, от поколения к поколению путем воспроизведения непосредственных образцов поведения или деятельности» [10]. Именно потому наука для своего успешного развития нуждается в непрерывности познавательных эстафет. Именно поэтому для нее смертельно опасно разрывать эти живые единства. Если же такие ситуации возникают, то в культуре срабатывает защитный механизм, стремящийся восстановить разорванную эстафету.

Если говорить об идеях П. Копнина, то пока в такой работе заняты только философы. Между тем, он сделал главным предметом своего внимания методологию научного познания. Интенцией своих усилий он видел творческое развитие наук, включая социологию. Возможно, именно для социологов особенно актуальным является новое прочтение работ П. Копнина и интерпретация его идей в контексте методологических проблем социологии. Последнее следует подчеркнуть особо. Каждое прочтение текстов великих мыслителей – это их интерпретация, обусловленная актуальными для интерпретатора проблемами.

Целью данной статьи является выявление эвристического потенциала идей Павла Копнина для решения современных методологических проблем социологии.

К достижению поставленной цели нас должно привести решение нескольких задач. Во-первых, мы попытаемся кратко определить современную методологическую ситуацию в отечественной социологии. Во-вторых, анализируя спор о социологии в советской науке, активным участником которого был П. Копнин, выясним, как результаты этой дискуссии отзываются в нашем социологическом сообществе. В-третьих, мы проанализируем эвристический потенциал методологических идей основоположника киевской школы гуманистической диалектики для развития социологии.

Методологическая ситуация в отечественной социологии

Украинская социология существует в мировом контексте. Это толкает к практически необъятной теме о методологической ситуации в мировой социологии. Избежать этой ловушки можно, лишь прибегнув к крайней лапидарности изложения.

Со времен Джорджа Гэллага западная социология развивается не только как теоретическая дисциплина, но и как институт демократии. Это обстоятельство стало причиной притока в социологию инвестиций, но они пошли в основном на развитие технологий и техник изучения общественного мнения. Социологи составили большую профессиональную группу, а социология начала производить лавины информации, сопровождающие текущий политический процесс и рыночную деятельность. Одновременно

с этим в упадок начала приходит теоретическая составляющая науки, целью которой является системное объяснение общества. Возникла ситуация растягивания предметного поля социологии между социальной философией и социальной психологией. Остроумный на тот момент выход предложил Роберт Мертон. Он состоял в том, что основную роль в социологии должны играть так называемые «теории среднего ранга», которые призваны быть эмпирически ориентированными, способными выдвигать все новые гипотезы, которые проверяются эмпирическими исследованиями и становятся основой для выдвижения новых проверяемых гипотез. Американский социолог не отрицал необходимость общей социологической теории, но считал, что она может сложиться на основе специальных теорий когда-то в будущем [11].

Мертоновская идея в определенной мере стабилизировала предметное поле социологии, способствовала появлению множества концепций, объясняющих отдельные стороны общественной жизни. С другой стороны, это задавало экстенсивный путь развития нашей науки, обусловив фрагментацию её структуры. Сейчас существуют сотни специальных и отраслевых социологий, что ведет в дурную бесконечность, ведь вслед за, скажем, социологией спорта, можно создавать социологии футбола и тенниса, а социология медицины может породить социологию стоматологии и социологию хирургии.

Дробление структуры социологии своим следствием имело повышение веса метасоциологического знания, прежде всего его методологической составляющей. В этот период были совершены важные методологические и методические открытия и сделаны изобретения. Так, психолог Стэнли Стевенс в 1940-е гг. разработал учение о шкалировании и типах шкал, которое в социологии стало классическим [12]. Одной из ключевых фигур в социологии того времени был Пол Лазарфельд, разработавший принципы использования математического аппарата в социологических исследованиях [13]. Социологи создавали новые методы получения первичной социологической информации. Так, Роберт Мертон, Марджори Фиске и Патрисия Кендалл в период Второй мировой войны обосновали и использовали для изучения влияния пропагандистских и обучающих фильмов на американских солдат метод фокусированных групповых интервью. С 1960-х годов социологи США начали использовать экзит-поллы для выяснения исхода выборов в день их проведения и для демократического контроля за их ходом [14, с. 10].

Бесспорные достижения эмпирической социологии парадоксально (или диалектически) сочетались с сужением временного горизонта прогнозов для развития социальных процессов, с заменой теории обобщениями эмпирического уровня. Даже такие книги, которые западные ученые привыкли считать этапными (примером может служить «Грядущее постиндустриальное общество» Даниела Белла), не вышли за этот уровень [15]. Социология, утратившая теоретические ориентиры, все больше превращалась в отрасль социальной статистики.

Кроме того, социология как массовая профессия все больше приобретала сервисный характер с тенденцией сервильности. Считавший такое направление деятельности единственно научным, Геннадий Батыгин выразил его дух так: «...Для сохранения единства исследовательской программы социологии имеет смысл хотя бы иногда отстраняться не только от пола, но и от теоретических убеждений (в той мере, в какой убеждения переросли в заинтересованность)» [16, с. 28].

В социологическом сообществе США с 1970-х гг. распространяются настроения, которые Алвин Гоулднер выразил названием своей книги «The Coming Crisis of Western Sociology» [17]. Петер Бергер в начале 1990-х гг. подсчитывал провалы американских социологов, которые не смогли не только предвидеть экономический рост Японии, а затем и Китая, распад СССР, но и возрастание значения религии в современном мире [18].

Однако, возрождение теоретической социологии на Западе началось вне тогдашнего мейнстрима. Оно выросло из исследований отсталости стран Третьего мира, ориентировалось на историю как на свою эмпирическую базу и методологически было версией исторического материализма. Имею в виду направление, которое после работ Иммануила Валлерстайна получило название мир-системного анализа. Оно представлено работами таких авторов как Андре Гундер Франк, Джованни Арриги, Самир Амин, Андрей Коротаев, Георгий Дерлугьян и др.

Последний из названных ученых считает, что именно в 1960-1970-е гг. в социологии были сделаны принципиальные открытия, стимулировавшие формирование новых направлений теоретизирования. Вслед за Рэндаллом Коллинзом он к ним относит: новую теорию возникновения и развития государства (Чарльз Тилли, Стайн Роккан, Майкл Манн, Перри Андерсон и др.), новую теорию революции и гражданского общества (Теда Скочпол, Джек Голдстоун и др.), нишевую теорию рынков (Майкл Портер и др.) и миросистемную перспективу [19, с.333]. Эти теоретические направления возникли в контексте борьбы против догматизма, будучи моментом мирового освободительного порыва 1968 года. Г. Дерлугьян пишет: «Социологическая наука и на Западе, и в

соцлагере в начале 1960-х гг. одновременно столкнулась с внутренним сопротивлением, переходящим в восстание. Восстание было направлено против ортодоксального канона, который оформился с обеих сторон в основном в 1930 – 1950-е гг.» [19, с.266].

Г. Дерлугьян перечисляет только близкие ему теоретические перспективы. К ним, с моей точки зрения, нужно добавить теорию Второго модерна (У. Бек, З. Бауман) и экологическую социологию (У. Каттон мл., Г. Бейтсон, О. Яницкий). Они тоже сложились как ответ на проблематизацию социальной действительности, на которую невозможно было реагировать старыми методами. Идеи П. Копнина тоже явились моментом этих общемировых интеллектуальных сдвигов.

Новые теоретические направления отбрасывают точку зрения методологического национализма, когда главной единицей анализа и местом мест для всех других социальных явлений рассматривается национальное государство. Но в целом в мировой социологии старая оптика видения социального мира остается доминирующей. Скажем, изучая классы, до сих пор «исследователи фиксируют вариативность институциональных и культурных условий и классовой структуры в разные исторические периоды и в сопоставлении с разными типами национальных обществ» [20, с. 8].

Следует заметить, что сохранению старых подходов в западной социологии способствует ряд обстоятельств. Первым из них является сама организация научного сообщества, которое находится под постоянным давлением университетских требований продуцирования цитируемых текстов. Сюда же следует отнести и условия фондов, которые выдают гранты на исследования, а также условия публикации в рецензируемых журналах.

Мировая социология является иерархичной и в своей структуре повторяет структуру мировой капиталистической системы. Этим обусловлено доминирование в современных социологических публикациях английского языка, структурно навязываемая престижность западных концепций и западных методик [21].

Украинская социология не выделяется из мирового контекста ярко выраженным своеобразием. Завершив свою институционализацию в 1990-е гг., наша социология с того времени уверенно стала на путь экстенсивного развития, заимствуя западные теоретические веяния и увеличивая число теорий среднего ранга. При этом западные влияния приобретают характер неких интеллектуальных эпидемий: то все ратуют за публичную социологию в понимании Майкла Буравого, то заболевают Actor–Network Theory.

Украинские социологи преимущественно занимаются эмпирической социологией. Среди защищенных диссертаций лишь около 2% посвящены вопросам теории и методологии [22, с. 214]. Эта диспропорция сформирована и закреплена постоянным недофинансированием украинской науки. В 2015 г. в госбюджете на финансирование науки было выделено 5 млрд. грн., что составляло примерно 200 млн. евро. На Западе такой бюджет имеют университеты. В Румынии и Польши, для сравнения, в том же году на финансирование науки было выделено один и пять млрд. евро соответственно. В 2016 г. в госбюджете заложено сокращение финансирования науки даже в текущих ценах [23, с. 82 - 83]. Иные источники финансирования исследований для социологов связаны с выполнением сервисных функций. Заказчиками в этом случае выступают представители политической или экономической элиты, которых интересуют текущие вопросы.

Теория в таком контексте начинает восприниматься как доксография, то есть учет мнений тех, кто что-то писал по той или иной теме. Закреплению такого понимания способствуют и «ВАКовские требования» к статьям.

В эмпирических исследованиях и в публикациях их результатов доминирует популярный функционализм. Реальной основой такой деятельности является статистика, а не та или иная социологическая теория. В нашем социологическом сообществе возникло серьезное рассогласование между знанием о социологических парадигмах и реальной связкой «метод – теория». Статистика, как тайная основа эмпирической социологии в нашей стране, задает номиналистическую перспективу восприятия социальной реальности [24].

Распространение получила точка зрения, согласно которой именно методы являются отличительным признаком социологии. Такой взгляд мэтры нашей науки, конечно, вслух не высказывают, но его как несомненную истину излагают молодые ученые. Лина Малыш пишет: «Даже поверхностный анализ социологических текстов позволяет заметить, что наиболее продуктивным путем поиска демаркационной линии, которая бы сделала возможным отмежевание социологии от не-социологии и не-науки вообще, является описание специфики её методов, поскольку среди ученых отсутствует единство в понимании предмета науки, его основных черт, которые должны определять фокус анализа» [25, с. 65 -

66]. Излишне говорить, что поверхностным анализом социологических текстов невозможно определить предметное поле науки, а импликация, предполагающая, что отсутствие согласия в научном сообществе позволяет проводить демаркацию с помощью методов, является ложной.

Серьезнейшим испытанием для нашей социологии стал острый общественно-политический кризис конца 2013 – начала 2014 гг. и последовавшая за ним война в Донбассе. Применение в зоне АТО отработанных опросных методов начало давать неоднозначные результаты. Общественное сознание демонстрировало многослойность, многовекторность, вариативность и способность к фазовым переходам при резком изменении ситуации. При взаимодействии с интервьюерами респонденты демонстрируют повышенные мимикрические реакции [26]. Динамика массового сознания задаётся преимущественно мемами и мемplexами [27], а само массовое сознание стало ареной информационной войны [28]. Массы населения оказались втянутыми в подрывные технологии [29]. Эта новая реальность пока не нашла адекватного отражения в работах украинских социологов. Неслучайно по большинству социологических изданий в будущем трудно будет представить, что происходило в Украине с весны 2014 года. Единственной книгой о войне, написанной социологом, остается книга Игоря Руценко «Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога» [29].

Ситуация вопиет о новых методологических ориентирах. Но прежде, чем перейти к ним, оглянемся в прошлое и посмотрим, не там ли находил корни нынешнего положения.

Советский спор о социологии и позиция П. Копнина

Наша социологическая традиция не прямо и не непрерывно тянется от Огюста Конта и Михаила Драгоманова. Она меняла направление своего развития и прерывалась на длительное время. Вначале после революции 1917 г. в стране за несколько лет была ликвидирована вся «буржуазная» социология, а затем прекратила свое существование и социология марксистская. Современная научная эстафета в отечественной социологии началась с конца 1950-х. Для Украины она является общей с другими бывшими советскими республиками и частично со странами социалистического лагеря. Прецедентными текстами для этой эстафеты стали «Мнения о мире и мир мнений. Проблемы методологии исследования общественного мнения» Бориса Грушина (1967 г.) [30] и «Стратегия социологического исследования» Владимира Ядова (1968 г.) [31]¹.

Для появления подобных книг в идейной жизни тогдашнего СССР должны были произойти серьезные сдвиги. Чтобы их понять, обратимся к спору о социологии, который с перерывами продолжался в советской философии с 1920-х годов. Георгий Дерлугьян справедливо заметил, что если на современном Западе наиболее идеологичной и одновременно наиболее прикладной наукой является неоклассическая экономика, то «для коммунистических партий и государств аналогичную роль играла философия, достигшая положения мета-дисциплины, вобравшая в себя едва не целиком все знание об обществе» [19, с. 265]. Именно поэтому и судьбу социологии решали философы.

Спор о социологии в советской философии имел несколько аспектов. Первый из них можно назвать догматическим. Основоположники марксизма неоднократно высказывались негативно о социологии и о её отце-основателе О. Конте. К. Маркс, например, его характеризовал убийственно: «Конт известен парижским рабочим как пророк режима империи (личной *диктатуры*) — в политике, капиталистического господства — в политической экономии, иерархии во всех сферах человеческой деятельности, даже в сфере науки, и как автор нового катехизиса с новым папой и новыми святыми вместо старых» [33, с. 460].

Классики марксизма не всегда демонстрировали негативное отношение к самому термину «социология», порой относя его и к своему учению об обществе. Так, молодой В. Ленин писал: «...Маркс с самого начала своей литературной и революционной деятельности с полнейшей определенностью заявил свои требования от социологической теории: она должна точно изображать действительный процесс — и ничего более (ср., напр., «Коммунистический манифест» о критерии теории коммунистов)» [34, с. 179]. Для В. Ленина вообще слова были не важны. Он и в дальнейшем использовал применительно к историческому материализму термин «социология», но в реальности рассматривал марксистское учение об обществе как часть философии. Об этом достаточно красноречиво говорит такая выдержка из «Материализма и эмпириокритицизма»: «Маркс и Энгельс, вырастая из Фейербаха и мужая в борьбе с

¹ Название книги В. Ядова привожу в версии, которая стала классической. В 1968 году в Тарту её первое издание вышло под названием «Методология и процедуры социологических исследований» [32, с. 48]

кропателями, естественно обращали наибольшее внимание на достраивание философии материализма доверху, т. е. не на материалистическую гносеологию, а на материалистическое понимание истории. От этого Маркс и Энгельс в своих сочинениях больше подчеркивали *диалектический* материализм, чем диалектический *материализм*, больше настаивали на *историческом* материализме, чем на историческом *материализме*» [35, с. 350].

Тексты основоположников марксизма в СССР были канонизированы. Социология в этом контексте попала в весьма щекотливое положение. Конттовская позитивистская версия социологии истолковывалась как «буржуазная», исторический материализм назывался социологией марксизма, но как бы иносказательно. Социология здесь выступала просто синонимом общего учения об обществе. Строго же исторический материализм истолковывался как философское учение, составная часть философии марксизма, которая одновременно провозглашалась единственно верным пониманием общественной жизни. И от термина «социология» избавиться было невозможно, и признать социологию как отдельную науку тоже не представлялось допустимым.

Вторая сторона спора о социологии касалась предметной матрицы марксистского обществознания. В нем социологии не находилось места в силу особого распределения самого исследовательского поля. Философской теорией общества признавался исторический материализм, экономическую его жизнь в рамках определенных общественных форм изучала политическая экономия, а переход от капитализма к социализму и становление коммунистической формации достался в качестве предмета научному коммунизму. При таком разделении предметного поля социологии места не оставалось.

Третий аспект спора касался практического влияния социологии на практику классовой борьбы и строительства нового общества. Социология рассматривалась в качестве науки, претендующей на объективность, а в силу этого изначально критичной, а поэтому враждебной делу строительства нового мира.

Наиболее полно аргументы против существования марксистской социологии в 1920-е годы сформулировал академик Иван Луппол (1896 -1943). Этот автор, не вдаваясь в различия существовавших на тот момент социологических парадигм, конструировал некий образ социологии, с которым в дальнейшем и боролся. Он первым четко продумал три аргумента против социологии: 1) от практики классовой борьбы; 2) от догматики, то есть от герменевтики текстов классиков марксизма-ленинизма; 3) от новой дисциплинарной матрицы марксистского обществознания. Социологии в первом случае он априорно вменял в вину абстрактность, откуда следовал вывод: «...Независимо от направления, по самой структуре своей, социология, как абстрактная наука об обществе, вообще неприемлема для марксизма. Нет и не может быть социальной науки, обращающейся к многообразной общественной действительности с универсальными схемами и рецептами. Соответственно этому, нет и не может быть абстрактной науки о тактике пролетариата вообще; во всяком случае, такая «наука» не обладала бы никакой действительной ценностью» [36, с. 193]. Из такого видения следовали обвинения социологии в созерцательном объективизме, который уводит трудящихся от верной дороги классовой борьбы. Все это отливало в банальные обвинительные сентенции: «Вполне естественно, что ошибки в действии обходятся гораздо дороже, чем ошибки в знании» [36, с. 198].

И. Луппол, громя социологию, прибегал к интеллектуальной подмене, отождествляя социологию как науку с социальной философией: «В наших глазах, как и в глазах всякого марксиста [И.К.], понятие «социология» играет в значительной степени аналогичную роль с понятием «философия», разница лишь в том, что если «философия» обращалась ко всей действительности в целом с целью все разъяснить и всему навязать свои схемы и рецепты, то социология обращается к общественной действительности, но с той же целью – все разъяснить и всему навязать свои схемы и рецепты; и в этом смысле буржуазная «научная социология» ничуть не превосходит и не лучше социальной философии или «философии истории» старого времени» [36, с. 164]. Эти измышления подкрепляются интерпретацией идейной эволюции В. Ленина: «Понятие «социология» (от которого Ленин отказался в более поздних работах) Ленин употребляет в ином смысле, примерно в таком же, в каком мы и по сей день употребляем понятие «философия», именно в смысле *методологии* познания определенных специфических, именно социальных явлений» [36, с. 164].

И. Луппол доказывал, что новая номенклатура общественных наук не оставляет социологии места: «Из всех терминов, которые марксизм принимает для выявления своих различных сторон, теория научного коммунизма стоит ближе всего к «социологии». Если угодно, именно теория научного коммунизма и есть «марксистская социология». <...> ...Приближаясь по форме больше всего к

«социологии», теория научного коммунизма по существу, как раз упраздняет социологию. Таким образом и с этой стороны термин «социология» следует признать в глазах марксиста неудачным» [36, с. 167].

Мы не знаем, пересмотрел ли академик Луппол, умирая от голода в Мордовском исправительно-трудовом лагере, свою сентенцию, что «нельзя считать насилие абсолютным злом, ибо абсолютного зла нет» [36, с. 227], однако И. Сталин и сталинисты продолжали использовать его аргументы против социологии. Уже никакие различия в словоупотреблении слова «социология» в текстах К. Маркса и В. Ленина не могли спасти социологию от выкорчевывания из сталинского идеологического питомника, в который превратилось обществознание в СССР.

Лишь с дозированным размораживанием марксизма, последовавшим после XX съезда КПСС, спор о социологии возобновился в советской философии. Одним из активных его участников стал Павел Копнин. Он всегда высказывался против догматизма и идеологического диктата в науке, ибо, по его мнению, «это не только тормозило развитие отдельных областей научного знания, мешало возникновению новых направлений в науке, но и создавало превратное представление о существе марксистско-ленинской философии в её отношении к конкретным наукам» [5, с. 14]. Философ прекрасно чувствовал, что не все из осторожно сказанного в приведенной фразе относится к прошлому. Когда он высказывался за то, чтобы развивать марксизм, включая идеи В. Ленина, применительно к новым условиям, то, по его словам, «иногда некоторых при одном слове «пересмотр» охватывает догматический страх» [2, с. 11].

Будучи директором киевского Института философии, Павел Копнин был одним из инициаторов разворачивания в Украине того, что тогда называли «конкретными социальными исследованиями». Любопытно сейчас читать такое его определение: «...Социологические исследования – это разновидность социальных исследований, проводимых для разработки проблем исторического материализма, являющегося социологией марксизма-ленинизма» [1, с. 400].

П. Копнин был убежденным марксистом и исходил из устоявшейся к тому времени в СССР дисциплинарной матрицы общественных наук. Отсюда противоречия в его представлениях о социологии. С одной стороны, он повторяет позицию, впервые определенную И. Лупполом. Так, П. Копнин писал: «Существует взгляд, согласно которому в марксизме, кроме философии, включающей исторический материализм, политической экономии и научного коммунизма, должна существовать еще общая социология – наука об обществе вообще. Социологические исследования и являются такой социологией. Нам представляется такой взгляд неверным. И если кто-либо будет пытаться создать такую социологию, то она будет либо повторением одной из этих наук: исторического материализма, политической экономии, научного коммунизма или их соединением в различных пропорциях» [1, с. 396]. Далее он как бы все взвешивает и делает заключение: «Какая возможна еще общая теория общественного развития, с какой стороны она должна его характеризовать? Думается, что места для неё не осталось» [1, с. 397].

Это повторение П. Копниным сталинской догматики вовсе не было обусловлено боязнью знаний о реальном положении дел в советском обществе. Ученый всегда подчеркивал, что «наука должна брать действительность такой, какой она реально существует» [1, с. 402]. Он активно ратовал за то, чтобы эмпирические исследования не ограничивались заводами и колхозами. Он писал, что «...надо не только давать качественную оценку происходящих в нашей стране процессов, но и найти точные количественные способы их измерения» [2, с. 74].

Впрочем, П. Копнин начинал говорить о социологии и в позитивном смысле: «Социология должна видеть, как эти наиболее общие законы общественного развития выступают в нашей действительности, и с этой целью проводить конкретные социальные исследования» [1, с. 400]. Своих коллег, которые занимались этими исследованиями, он без обиняков называет социологами, говоря: «Я бы выбрал для украинских социологов такой её аспект: изменение социальной структуры нашего общества в процессе коммунистического строительства» [1, с. 403].

Занимаясь проблемой изучения науки как социального института и логической системы, П. Копнин безо всяких оглядок на догматику писал: «Уже сейчас исторически сложились два подхода к изучению науки, методы которых различны: социологический и логический» [5, с. 290]. Ясно, что в данном контексте социология не рассматривается как синоним исторического материализма, а социология науки видится отдельной научной дисциплиной. Ученый подчеркивает недопустимость подмены социологии науки философией: «Если гносеология и логика исходят из данного, что наука – это форма общественной деятельности человека, что она носит социальный характер, то социология науки, наоборот, из философии берет в готовом виде положения об особенностях науки как системы знания. Не подменяя друг друга, они имеют свой предмет и исследуют его созданными ими методами» [5, с. 293].

Конечно, с современных позиций мы можем сказать, что П. Копнин часто демонстрировал непоследовательность. Так, признавая социологию науки, он повторял мантру о том, что только «материалистического понимания истории начинается подлинная наука об обществе» [2, с. 72]. Так называемые социальные исследования он рассматривал как способ получения эмпирической информации для всего спектра марксистского общественнознания: «Социальные исследования – не замена наук об обществе: философии, политической экономии, научного коммунизма, а способ их развития, они могут служить средством развития современного социального мышления, средством борьбы против его догматизма» [2, с. 74]. Ученый не останавливался даже перед совершенно еретическими для философа утверждениями. Например, он писал: «Прежде всего философия сама и для своих целей должна проводить социальные исследования» [2, с. 75]. Остается надеяться, что он здесь исходил из советской расширительной трактовки философии, имея в виду исторический материализм.

П. Копнин как руководитель академического института высказывался за начало подготовки в Украине специалистов по методологии и методике конкретных социальных исследований [1, с. 404]. В связи с этим он набросал своеобразный план дальнейших работ: «Логико-гносеологический анализ методов социального исследования (анкетирования, интервьюирования, наблюдения и т.п.), выявление сущности и специфики социального эксперимента, разработка проблем моделирования социальных процессов, особенностей построения социологической теории и путей её проверки, изучения современных способов обработки полученной информации и т.п. – вот задачи тех, кто занимается методологией и методикой социальных исследований» [2, с. 76]. Если отвлечься от появившегося в этом высказывании требования построения социологической теории, то трудно отделаться от мысли, что В. Ядов при подготовке своей «Стратегии социологического исследования» руководствовался именно этой программой. Конечно, я не утверждаю, что В. Ядов воспринял эту программу из книги П. Копнина. Скорее всего, эти идеи «витали в воздухе». Но факт остается фактом: программа развития «социальных исследований» стала главной программой развития советской и украинской социологии на долгие годы. Поэтому не только мировому контексту мы обязаны преобладанием в нашей науке эмпирических исследований.

Эвристический потенциал методологических идей П. Копнина для социологии

Павел Копнин считал, что любая наука с логической точки зрения должна быть своеобразной машиной по производству нового объективно-истинного знания. Наверное, даже будет точнее сказать, что он видел её логической саморазвивающейся системой знания. Направленность самодвижения познания в той или иной науке задается системой её категорий, очерчивающих её предметное поле, а категориальная сеть науки опирается на систему философских категорий. «Творческая способность разума покоится на синтезе, а в основе последнего лежат категории мышления. Но категории способны не только направлять мысль на образование новых понятий и теорий в науке, но и, осваивая их, менять свое собственное содержание, образовывать другие категории. Только таким путем мышление способно переходить границы в познании, постигать такие его объективные свойства, которые ранее казались непостижимыми» [5, с. 327].

С этим связано и понимание предмета науки, которое П. Копнин сформулировал в споре со сторонниками так называемых комплексных наук. Он писал: «Наука – не простая совокупность всех знаний о том или ином объекте, а определенная система их, на основе которой возникает метод движения человеческого познания» [5, с. 290]. Метод он связывал с фундаментальными законами: «...Науки возникают не путем деклараций, а в результате открытия фундаментальных закономерностей, на основе которых создается метод для изучения большой совокупности явлений, имеющих жизненно важное значение» [5, с. 288].

История социологии подтверждают эти выводы философа. Социология как наука стала возможной лишь тогда, когда было признано, что общество представляет собой особую реальность, отличающуюся и от природного мира, и от психофизического устройства индивидов. Эмиль Дюркгейм писал: «Эта наука в действительности могла родиться только в тот день, когда появилось предчувствие, что социальные явления, не будучи материальными, все же представляют собой реальные вещи, допускающие исследование» [38]. Отсюда и знаменитое методологическое требование дюркгеймовского социологизма: «Нам нужно, следовательно, рассматривать социальные явления сами по себе, отделяя их от сознающих и представляющих их себе субъектов. Их нужно изучать извне, как внешние вещи, ибо именно в таком качестве они предстают перед нами» [38]. Утверждение самостоятельности общественной реальности было первой формулировкой фундаментального закона, определившего предметное поле социологии и её методологические принципы. Эмиль Дюркгейм давал и производные его формулировки. Например, он

писал: «Исходными причинами коллективных представлений, эмоций, стремлений являются не состояния сознания индивидов, а условия, в которых находится социальное тело в целом. Конечно, они могут реализоваться лишь при условии, что индивидуальные свойства не противятся этому; но последние являются лишь бесформенным веществом, которое социальный фактор определяет и преобразует» [38].

Павел Копнин был уверен, что только целостное представление о процессе научного познания может дать ученым надежную методологическую основу. Он был убежден, что научное познание может приобрести черты завершенности, если оно востребовано социальной практикой. «Схему движения познавательного процесса от начала до конца в смысле завершения некоторого цикла можно представить в следующем виде: объективная реальность – практика – знание – практика – объективная реальность ($O_1 - P_1 - Z - P_2 - O_2$)» [5, с. 243]. Несмотря на видимую простоту этой схемы, она очень важна для понимания ситуации в социологии. Если полученные знания не превращаются в момент социальной практики, они лишаются импульса дальнейшего развития. Они оседают в виде некоего невостребованного осадка, в лучшем случае функционируя наряду с мнениями, не прошедшими проверку на истинность. Такие знания не становятся основой теоретических обобщений и не обладают импульсом к саморазвитию. Для социологии эти условия может создать только включение в целостный процесс общественной жизни, осуществляемый в политической форме. Востребованность социологии зависит от государственной политики и от наличия в политическом процессе таких субъектов, которые выражают интересы больших социальных групп. Периферийный капитализм (увь!) – плохая среда для развития нашей науки.

Научное познание предполагает единство двух своих уровней – эмпирического и теоретического, ибо «...чисто эмпирические работы, погоня за научными результатами независимо от их характера и значения могут захлестнуть науку и стать даже тормозом её развития» [5, с. 205]. П. Копнин подчеркивал, что эмпирическое и теоретическое отличаются не так, как чувственное и рациональное в человеческой психике. Он подчеркивал: «Эмпирический и теоретический уровни отличаются друг от друга тем, как и с какой стороны в них дан объект, каким образом и способом достигнуто основное содержание знания, что служит логической формой его выражения и, наконец, практической и научной значимостью знания» [5, с. 195].

Руководствуясь этими критериями, философ дает характеристики обоим уровням научного знания. По его мнению, «в эмпирическом знании объект отражен со стороны его внешних связей и проявлений, доступных живому созерцанию. Логической формой эмпирического знания являются отдельно взятые суждения, или их некоторая система, описывающая явление. Практическое применение эмпирического знания ограничено, а в научном отношении оно является некоторым исходным пунктом в построении теории» [5, с. 195].

Движение знания как общественный процесс предполагает переход от эмпирического к теоретическому. «Теоретическое знание отражает объект со стороны его внутренних связей и закономерностей движения, постигаемых путем рациональной обработки эмпирического знания. Его логической формой является система абстракций, объясняющая объект. Практическое применение теоретического знания расширяется по сравнению с эмпирическим. Построение теории выступает как некоторый конечный результат, завершение процесса познания. <...> На теоретическом уровне знание приобретает действительно общий характер и стремится дать истину во всей конкретности и объективности её содержания» [5, с. 196]. Теория не может быть некой совокупностью разрозненных абстрактных суждений. «Созидание конкретного в мышлении – цель познания на теоретическом уровне, для реализации её оно использует все средства, в частности аналитические функции мышления» [5, с. 196].

Хотя теория завершает некий познавательный цикл, но она же открывает и новый. Истина как гносеологический идеал имеет процессуальную природу. «...Подлинная объективная истина всегда конкретна, представляет собой развивающуюся систему, которая непрерывно обогащается новыми определениями, выражающими новые стороны, связи объекта» [5, с. 153].

Положения о единстве эмпирического и теоретического уровней научного познания затрагивают центральную проблему современной методологической ситуации в социологии. Отрыв эмпирии от теории ведет к тому, что место последней заступают обобщения здравого смысла, неосознаваемые предрассудки или эмпирические обобщения *ad hoc*.

Эмпирическое и теоретическое не находятся в простом иерархическом соподчинении. Их связь носит диалектический характер, то есть она характеризуется внутренними противоречиями, которые задают самодвижение этих уровней научного познания. Это можно рассмотреть на примере научного факта. Казалось бы, факт можно понимать как результат фиксации состояния того или иного аспекта действительности при помощи научных методов. В этом случае он выглядит как результат эмпирического познания. Однако

П. Копнин показывает, что любой факт – результат взаимодействия эмпирического и теоретического. Он писал: «Поиски чистых фактов, не связанных с теорией и интерпретацией, – это метафизика, не понимающая сущности человеческого познания вообще и его особенностей на современном этапе, в частности. Если очистить факт науки от теоретических построений, на основе которых он добыт и таким образом явился их результатом, то не будет самого факта науки» [2, с. 369]. Однако диалектика факта этим не исчерпывается. Будучи полученным в результате проверки гипотезы, явившейся результатом некоей теории, факт приобретает определенную независимость от них. «Но факт, как форма знания ценен тем, что он всегда факт, всегда сохраняет некоторое содержание, в то время как теории рушатся. Он сохраняет свое значение в разных системах. <...> Фактическое – это знание, вышедшее из одной системы (в том числе и теоретической) и стремящееся к другой, более совершенной системе» [5, с. 228].

Представляется, что современная социология нуждается в диалектизации, и идеи П. Копнина этому могут способствовать. Эта мысль может встретиться с непониманием. Дело в том, что в нашем отечественном контексте диалектика попала в ту часть смыслового поля современной культуры, которая связано с такими понятиями, как «коммунизм», «тоталитаризм», «насилие», «ГУЛАГ» и пр. Это тормозит развитие теоретического мышления в нашей стране. Скажем, Гегелем диалектика создавалась как логика познания саморазвивающегося объекта, который обладает самодвижением из-за внутренних противоречий.

В советской философии возникла идея диалектической логики. Следует отметить, что по своему разворачиванию она была очень противоречивой. В это движение ринулись шарлатаны и приспособленцы, которые думали сделать легкую научную карьеру, не затрудняясь изучением логики как науки. М. Попович в этой связи пишет, что П. Копнин был противником диалектической логики [3]. Мне его позиция представляется более сложной. Действительно, основоположнику школы гуманистической диалектики приходилось писать такое: «Формально-логическая последовательность мысли ни в коем смысле не может считаться пороком» [2, с. 200]. Он вынужден был доказывать, что «...нельзя получить логическое исчисление и в то же время отбросить формально-логический закон недопустимости противоречия» [2, с. 140]. Однако П. Копнин считал необходимым создать диалектическую логику, которую он мыслил как содержательную, а не формальную. Такая логика должна была найти воплощение в системе категорий, которая способна к самодвижению в процессе познания. Он писал: «Материалистическая диалектика является логикой в другом смысле, чем формальная, а, следовательно, она создает иного характера логический аппарат, который функционирует не в качестве логического исчисления. Она берет мышление не как оперирование по определенным правилам знаками (это задача формальной логики), а как процесс создания понятий, в которых дана природа в преобразованной на основе человеческих потребностей форме. Поэтому здесь нужен аппарат не для перехода по правилам от знака к знаку, а от понятия к понятию при отсутствии этих строгих правил» [2, с. 141]. Философ указывал на большую роль в таких условиях интуиции и воображения, эстетических идеалов и моральных установок. Он писал, даже что «в каждом понятии имеется элемент фантазии» [2, с. 243]. Это создаёт опасность ошибок, отлета мысли от действительности, но является и предпосылкой творчества.

П. Копнин создал богатый словарь описания процесса научного исследования. Он писал: «Категориями, характеризующими главные этапы научного исследования, являются проблема, факт, система» [5, с. 224]. О факте и теории как системе мы уже говорили. Остановимся на понимании П. Копниным проблемы. Ему принадлежит популярное определение, которое знает, наверное, каждый ученый: «Проблема – это не просто непознанность, но уже и некоторое знание о ней. Проблема – это не незнание, а знание о незнании» [5, с. 224]. Проблема является выводом из предшествующего знания в модусе долженствования. Она формулируется не просто в виде совокупности суждений, а выступает определенной системой знаний: «Эта система представляет собой совокупность суждений, в центре которого стоит суждение-вопрос. В этом суждении-вопросе и выражено то непознанное, которое нужно превратить в познанное» [2, с. 296]. Из проблемы вырастает гипотеза: «Заканчивается процесс обоснования гипотезы построением некоторой системы знания, в которой заложена потенциальная возможность для развития знания; именно поэтому гипотеза и является мощным орудием исследования. <...> ...Гипотеза как снежный ком обрастает знанием, теоретически оправдывая самое себя» [5, с. 232].

Проблема и гипотеза задают некую позицию восприятия действительности, которая определяет оптику её видения. Постигая мир, особенно в философии и социологии, мы смотрим на него глазами определенного общества. И поэтому в познании важно не только сущее, но и должное, «...бытие и его формы прежде всего исходя из преобразующей деятельности человека» [5, с. 41]. Познание, прежде всего

социальное познание, зависит от позиции его субъекта в общественном процессе. Наиболее богатым будет познание с перспектив становящихся общественных отношений.

Особой оригинальностью отличается учение П. Копнина об идее. Он считал, что именно через идеи знание переходит в практику, через них происходят качественные изменения в самом знании, в способе бытия человека. «Особенность идеи как формы знания состоит как раз в том, что в ней слиты воедино два момента: созданный теорией идеальный объект и план, направленный на его реализацию. Знание, чтобы утвердить себя в мире должно стать идеей» [2, с. 451]. Философ писал: «Идея реализуется в таких основных формах: 1) в научной теории и методе; 2) в художественном образе; 3) в практическом создании нового мира вещей и процессов» [2, с. 436].

Такие интенции методологических поисков П. Копнина весьма созвучны становящемуся третьему типу научной рациональности, который «...характеризуется открытостью, рефлексивной экспликацией ценностно-смысловых структур, включаемых в механизмы и результаты объективно-истинного постижения мира» [39, с. 361]. Вряд ли социологу целесообразно начинать учиться диалектике у Гегеля, хотя современное социологическое прочтение гегелевских текстов было бы весьма желательным. Идеи П. Копнина позволят лучше включиться в современные методологические поиски, характерные для современной науки.

Не все методологические идеи ученого могут быть однозначно приняты. Например, решая вопрос о методе, он пишет: «Любой метод включает в себя познание объективных закономерностей, на основе которых возникают приемы или их система для познания и практического действия. Познанные закономерности составляют объективную сторону метода, возникшие на их основе приемы исследования и преобразования явлений – субъективная сторона его» [2, с. 38]. Здесь сомнение вызывает всеобщность утверждения. Такие методы действительно играют важную роль в научном познании и в его практическом использовании. Открыв тот или иной закон, мы кладем его в основу различных приборов и приборных ситуаций. Но такие методы позволяют фиксировать частные случаи открытой общей закономерности. Однако, несомненно большей ценностью обладают методы, которые способствуют открытию принципиально нового. Они возникают не на основе открытых законов объективного мира, а на основе законов самого познания.

Есть у П. Копнина перспективные, но не додуманные ходы мысли. Рассматривая соотношение диалектического и исторического материализма, философ написал о последнем, что «...он сохраняет своё методологическое значение и для познания вообще, саму природу нельзя понять вне отношения к обществу» [2, с. 69]. Сказано это было по отношению к советскому догматическому историческому материализму. Сейчас исторический материализм в творческой форме развивается в американской социологии. Но дело здесь не просто в историческом материализме, а в отношении философии и социологии. Хотя социология является наукой, но у неё особые отношения с философией: так, в значительной мере она способна прояснить для философии её социальные корни и выступать в качестве метафилософской рефлексии. Это осознание должно вести к пересмотру отношений философии и социологии. На настоящий момент, особенно в отечественной традиции, они определяются дюркгеймовской максимой, согласно которой социология «...должна довольствоваться тем, чтобы быть просто социологией. <...> Социологии не следует принимать сторону какой-нибудь из великих метафизических гипотез» [38]. Сохранение такого положения в условиях пересмотра самих оснований науки может только сдерживать развитие социологии. Необходимо новое тесное партнерство социологии и философии. Диалектизация социологической методологии позволит ей адекватно ответить на вызовы Второго модерна, кризисных процессов и гибридной войны. Идеи П. Копнина здесь могут выступить надежным подспорьем.

Заключение

Современный социальный мир утратил стабильность, преисполнился рисками и опасностями. Зигмунт Бауман пишет о современном обществе: «...В нём всякое может случиться и все может быть сделано, но ничего не может быть сделано раз и навсегда, и при этом, что бы ни случилось, все приходит и уходит без предварительного уведомления» [41, с. 109]. Эта ситуация Ульрихом Беком и Зигмунтом Бауманом была осмыслена как перелом в развитии модерна, как переход от Первого модерна ко Второму [42].

От социологии эта ситуация потребовала пересмотра не просто методов и техник получения первичной информации о состоянии общества, а изменения всей её методологической конструкции. Старый каркас социологического дискурса задается понятиями, которые сформировались в период становления первого модерна (индустриального общества). Он связан с методологическим национализмом, ибо предполагает, что референтами основополагающих социологических категорий (социальная группа, класс, нация, институт и т.д.) являются объекты, эмпирически фиксируемые в рамках

национальных государств. Последние воспринимаются как некие «контейнеры», то есть относительно замкнутые системы.

Сохранение такой картины методологической реальности делает невозможным понять изменяющийся социальный мир. Социология должна преобразовать сам строй своего дискурса, выработать его новую категориальную сетку.

В этой связи особую актуальность приобретают идеи советского творческого философского марксизма (П. Копнин, Э. Ильенков, В. Иванов и др.). Они демонстрируют свою эвристичность в условиях социальной неопределенности. Их диалектические концепции, базирующиеся на единстве диалектики, логики и теории познания, позволяют анализировать противоречия, катастрофы, процессы качественных переходов. Для перестройки методологии социологии особое значение имеют работы П. Копнина, которые могут способствовать её диалектизации и быть подспорьем при восстановлении единства познавательного процесса в её рамках.

Литература:

1. Копнин П.В. Вопросы развития конкретных социальных исследований // Павел Васильевич Копнин. Диалектика, логика, наука. Сборник статей. – М. : Наука, 1973. – С. 393 – 404. [АН СССР. Институт философии].
2. Копнин П.В. Философские идеи В. И. Ленина и логика / Павел Васильевич Копнин. – М. : Наука, 1969. – 483 с.
3. Попович М.В., П. В.Копнин: человек и философ / Мирослав Владимирович Попович // Философия не кончается... Из истории отечественной философии. XX век. В 2-х кн. / Под ред. В.А. Лекторского. Кн. 2. 60 – 80-е гг. – М. : РОССПЭН, 1998. – 768 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://texts.news/filosofii-istoriya-knigi/filosofiya-konchaetsya-istorii-otchestvennoy496.html>
4. Копнин П.В. Диалектика как логика и теория познания: Опыт логико-гносеологического исследования / Павел Васильевич Копнин. – М. : Наука, 1973. – 324 с.
5. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки / Павел Васильевич Копнин. – М. : Мысль, 1974. – 568 с.
6. Копнин П.В. Проблемы диалектики как логики и теории познания: Избранные философские работы / отв. ред.: В.А. Лекторский / Павел Васильевич Копнин. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
7. Сухотин А.К. Павел Васильевич Копнин – основатель томской школы методологии науки / Анатолий Константинович Сухотин // Труды всероссийского философского семинара молодых ученых им. П.В. Копнина (сессия I). – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2002. [Электронный ресурс] – Режим доступа: – vital.lib.tsu.ru/vital/access/services/Download/vtls:000158690/SOURCE1
8. Павел Васильевич Копнин / под ред. М.В. Поповича. – М. : РОССПЭН, 2010. – 295 с. [«Философия России второй половины XX века»].
9. Буров В.Г. Рец. на кн.: ЛИ ШАНДЭ. Марксистская философия в Советском Союзе в двадцатом веке. Пекин : изд-во Шэньчжэнь кэсюэ вэньсянь чубаньшэ. – 2009. – 516 с. (на кит. языке).
1. [Электронный ресурс] – Режим доступа: – http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=599
10. Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А. Философия науки и техники. Учебное пособие / Вячеслав Семенович Стёпин, Виталий Георгиевич Горохов, Михаил Александрович Розов. – М. : Изд-во: Гардарики, 1999. – 400 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://royallib.com/read/styopin_vyacheslav/filosofiya_nauki_i_tehniki.html#0
10. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура /Роберт Мертон / пер. с англ. – М. : АСТ; АСТ МОСКВА; ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 880 с.
11. Stevens S.S. On the Theory of Scales of Measurement / Stanley Smith Stevens // Science, New Series, Vol. 103, No. 2684 (Jun. 7, 1946), pp. 677-680 [Electronic resource] – Access mode: <http://www.jstor.org/stable/1671815>
12. Батыгин Г.С. Ремесло Пауля Лазарсфельда: введение в научную биографию / Геннадий Семёнович Батыгин // Вестник АН СССР. – 1990. – № 8. – С. 94-108.
13. Загальнонаціональні опитування exit poll: Парламентські вибори – 1998. Президентські вибори – 1999. Парламентські вибори – 2002. – К. : Заповіт, 2002. – 120 с.
14. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл / пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Academia, 2004. – 944 с.
15. Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований. Учебник для студентов гуманитарных ВУЗов и аспирантов / Геннадий Семёнович Батыгин. – М. : Аспект-Пресс, 1995. – 286 с.
16. Гоулднер А. Наступающий кризис западной социологии / Алвин Гоулднер / Пер. с англ. – М. : Наука, 2003. – 575 с.
17. Berger P. A far glory: the quest for faith in an age of credulity / Peter L. Berger. - New York: Free Press ; Toronto : Maxwell Macmillan Canada ; New York : Maxwell Macmillan International, 1992. – 218 p.

18. Дерлугьян Г.М. Как устроен этот мир. наброски на макросоциологические темы / Георгий Матвеевич Дерлугьян. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2013. – 400 с.
19. Симончук Е. Тематические кластеры современного классового анализа / Елена Владимировна Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – №2. – С. 3 - 25.
20. Keim W. Counterhegemonic currents and internationalization of sociology. Theoretical reflections and empirical example / Wiebke Keim // International Sociology. – January 2011. – Vol. 26 (1). – P.p. 129 – 138.
21. Мартынюк И. Камо грядеши, українська академічна наука? Рец.: Габович О, Кузнецов В, Семенова Н. Українська фундаментальна наука і європейські цінності / Відп. ред. Кузнецов В. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – 208 с. / Игорь Орестович Мартынюк // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – №2. – С. 208 - 216.
22. Петрушина Т. Соболева Н, Чепурко Г. Общественное мнение о роли науки в украинском обществе / Татьяна Олеговна Петрушина, Наталья Ивановна Соболева, Гульбаршин Исаковна Чепурко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – №2. – С. 81 - 101.
23. Кононов І.Ф. Соціологія в умовах кризи і війни: проблема методологічної спроможності / Ілля Федорович Кононов // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка. – №5 (302), травень 2016. – С. 5 - 55.
24. Малыш Л. Правила и принципы социологического анализа / Лина Александровна Малыш // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – №1. – С. 65 - 82.
25. Лобанова А.С. Соціальна мімікрія в умовах кризи та гібридної війни: пошук емпіричних показників / Алла Степанівна Лобанова // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка. – №5 (302), травень 2016. – С. 55 - 71.
26. Полулях Ю.Ю. Мемплекси окупованої реальності / Юрий Юрьевич Полулях // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка. – №5 (302), травень 2016. – С. 163 - 192.
27. Петренко О.С. Функціонування соціальної інформації в умовах гібридної війни / Ольга Сергіївна Петренко // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка. – №5 (302), травень 2016. – С. 193 - 208.
28. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога / Ігор Петрович Рущенко. – Харків : ФОРМ, 2015. – 268 с.
29. Грушин Б.А. Мнения о мире и мир мнений. Проблемы методологии исследования общественного мнения / Борис Андреевич Грушин. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1967. – 400 с.
30. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования / Владимир Александрович Ядов. – М. : Академкнига ИКЦ, 2003. – 596 с. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.alleng.ru/d/sociol/soc038.htm>
31. Докторов Б.З. Мир Владимира Ядова: В.А. Ядов о себе и его друзья о нем / Борис Зусланович Докторов. – М. : Радуга, 2016. – 116 с.
32. Маркс К. наброски «Гражданской войны во Франции». Коммуна / Карл Маркс // Маркс К, Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е. – Т. 17. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1960. – С. 497-616.
33. Ленин В.И. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов? / Владимир Ильич Ленин. Полн. собр. соч. Изд. 5-е. – Т. 1. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1967. – С. 125-346.
34. Ленин В.И. Материализм и эмпириокритицизм / Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений. – Т. 18. – М. : Издательство политической литературы, 1968. – 525 с.
35. Луппол И.К. Ленин и философия. К вопросу об отношении философии к революции. Изд. 3-е. / Иван Капитонович Луппол. – М. – Л. : Государственное издательство, 1930. – 303 с.
36. Бухарин Н.И. Теория исторического материализма: популярный учебник марксистской социологии / Николай Иванович Бухарин. – 5-е изд., (стереотип.). – М. – Л. : Гос. изд-во, 1928. – 390 с.
37. Дюркгейм Э. Метод социологии // Эмиль Дюркгейм Социология. Её предмет, метод, предназначение / пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с. (История социологии в памятниках). – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://library.khpg.org/files/docs/1372596651.pdf>
38. Стёпин В.С. Философия науки. Общие проблемы / Вячеслав Семенович Степин. – М. : Гардарики, 2006. – 384 с.
39. Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Рэндалл Коллинз / пер. с англ. Н.С. Розова и Ю.Б. Вертгейм. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2002. – 1280 с.
40. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2005. – 390 с.
41. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – 384 с.

УДК 316.74:001+316.614.3

НОРБЕРТ ЭЛИАС В ЗНАНИЕВОМ ДИЗАЙНЕ: ВОЗМОЖНОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО

Голиков Александр Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент, докторант кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Стаття присвячена аналізу концепції Норберта Еліаса крізь оптику парадигмальних і методологічних можливостей соціології знання. Концепція цивілізації аналізується як концепція становлення дорослого, тоді як сам концепт дорослого (і контрадикторний до нього концепт дитячого) розглядається як онтологічний, історичний і релятивний, на відміну від домінуючого розгляду його як абсолютного і позаісторичного. Автор доводить можливість і релевантність розширення простору використання як концепції Еліаса, так і категоріальної пари «доросле – дитяче» для дослідження соціального, а також сутнісно знанневу природу концепції, що виводиться таким чином. Тим самим доросле і дитяче стають об'єктом розгляду соціології знання, і, більше того, - важливим інструментом концептуалізації соціального і, зокрема, конституюючої його інстанції, а саме соціального Третього.

Ключові слова: соціологія знання, знання, соціальне, доросле, дитяче, Норберт Еліас, цивілізація.

Статья посвящена анализу концепции Норберта Элиаса сквозь оптику парадигмальных и методологических возможностей социологии знания. Концепция цивилизации анализируется как концепция становления взрослого, тогда как сам концепт взрослого (и контрадикторный к нему концепт детского) рассматривается как онтологический, исторический и релятивный, вопреки господствующему рассмотрению его как абсолютного и внеисторичного. Автор доказывает возможность и релевантность расширения пространства применения как концепции Элиаса, так и категориальной пары «взрослое – детское» для исследования социального, а также сущностно знанневую природу концепции, выводимой таким образом. Тем самым взрослое и детское становится объектом рассмотрения социологии знания и, более того, важным инструментом концептуализации социального и, в частности, конституирующей его инстанции, а именно социального Третьего.

Ключевые слова: социология знания, знание, социальное, взрослое, детское, Норберт Элиас, цивилизация.

The paper is devoted to the analysis of the Norbert Elias' theory through optics the paradigmal and methodological opportunities of sociology of knowledge. The concept of a civilization is analyzed as the concept of formation of the adult whereas the concept of the adult (and contradictorial concept of child) is considered as ontologic, historical and relative, contrary to his dominating consideration as absolute and extrahistorical. The author argues an opportunity and relevance of expansion of space of application both Elias's theory, and categorial couple «adult – child» for a research of social, and also appreciably knowledge nature of the concept output with this way. Thereby adult and child becomes subject of sociology of knowledge consideration and, moreover, - the important instrument of conceptualization of social and, in particular, of the instance constituting it, namely the Third.

Keywords: sociology of knowledge, knowledge, social, adult, child, Norbert Elias, civilization.

Концепция Норберта Элиаса долгое время рассматривалась и продолжает рассматриваться в основном как концепция историко-социологическая [2, 3, 7, 8, 10, 12, 13]. Реже она эксплицируется и апплицируется как исследовательский прием и, более широко, - парадигмальный подход к актуальным проблемам [1, 11, 14, 15, 16]. Совсем редким и маргинальным является восприятие Н. Элиаса как одного из синтетических теоретиков (см. в качестве примера [7]). При этом теоретический кризис, в котором находится социология мировая и социология украинская как давно уже встроенная в общемировые контексты (если не праксеологически, то институционально и дискурсивно), актуализирует проблему поиска теоретических оснований и парадигмальных рамок, в которых можно рассматривать множественные и зачастую неожиданные тематики и проблематики, поднимающиеся в современной

соціології. К таким тематикам відноситься, в частині, знаниєва конституція соціального вообщє и контрадикторности «взросле – детское», в частині.

Другой аспект актуальности избранной для данной статьи проблемы состоит в том, что рефлексия модерна оказывається зачастую либо крайне линейной, эсхатологичной и подразумевающей некоторые априорные схемы процесса (как это делают У. Бек, Э. Гидденс или Ю. Хабермас), либо узкоспецифичной (как модерн концептуализируется, например, З. Бауманом, рассматривающим исключительно важный, но все-таки один аспект модерна, а именно репрессивность и дисциплинарность). Эта проблема лишь кажется оторванной от сущностных и насущных вопросов современной социологии, а на самом деле, как мы это показываем в своих публикациях [5], этот вопрос является вопросом как дисциплинарной идентичности социологии, так и методологического существования, и терминологической работы. В этом смысле трудно не согласиться с А. М. Руткевичем, указывающим на неслучайность переоткрытия Н. Элиаса именно в 1970-е, когда «в центре внимания оказалась тема ограниченной рациональности, даже ущербности, принудительности, которую нес в себе проект «модерна». Одной из важнейших становится тема «телесности» (вспомним Батая, Фуко); не случайно в это время книгу Бахтина о Рабле переводят на все европейские языки — «телесный низ» стал исторической проблемой» [13]. Кроме того, модерн в рамках концепции Элиаса становится не единственным, неизбежным, неповторимым феноменом и событием, что прослеживається в вышеупомянутой эсхатологичности, а следствием контингентного (в лумановских категориях) стечения обстоятельств, которые сложились по ряду причин экономического, культурного, военного и политического порядков [1], а это десакрализирует модерн и модернистские амбиции. Вопрос сущности и наполненности модерна, как видим, связывается с другими, весьма важными вопросами.

Наконец, с третьей стороны, разработка проблематики социального, начатая нами в предыдущих публикациях, нуждается в переосмыслении целого ряда понятий. Так, в основе данной работы лежит гипотеза о недостаточности, ограниченности, гиперинструментализованности и соответствующей механизации контрадикторной пары концептов «взросле – детское», чем и обусловлена гносеологическая актуальность нашей статьи.

Безусловно, такая постановка вопроса не является ни тривиальной, ни когнитивно комфортной, и. А.М. Руткевич, отсылаясь к Н. Элиасу, напоминает, что могут показаться наивными и устаревшими сравнения обычаев других культур с «детским» поведением и мышлением» [13], однако сам Элиас указывает, что ранее рассматривавшееся как общее для всех в виде «дурной привычки» в более поздние времена может быть интерпретировано как нечто детское, мол, взрослые так уже (отметим именно слово «уже» - А.Г.) не поступают [19]. Именно поэтому мы полагаем нашу постановку вопроса вполне релевантной, несмотря на ее явную неортодоксальность по отношению к господствующим в социологии фреймам интерпретации.

Таким образом, целью нашей статьи будет концептуализация знаниєвого подхода к феноменам «взрослого» и «детского» в рамках элиасовской синтетической концепции.

Для воссоздания теоретического фундамента анализа осуществим реконструкцию (гносео)логики и эпистемологии Н. Элиаса по отношению к базовым вопросам социологии. Синтетическая методология Н. Элиаса основывается на постановке таких метасоциологических, философских, мировоззренческих вопросов, как вопросы соотношения предельных понятий: «Проблема соотношения свободы и необходимости, таким образом, дифференцируется на бесчисленное количество дискурсивных тем, одной из которых является тема «социальное действие / социальная структура», ставящаяся в рамках социальной науки» [9, с. 7], откуда и проистекает элиасовское стремление преодолеть дуализм структуры и действия. Причем если в теории Юргена Хабермаса «стремление преодолеть этот дуализм выражается в нормативном требовании рассматривать общество одновременно как систему и жизненный мир» [9, с. 8], то Элиас куда более процессуален и во главу угла возводит то, что позднее получило название антропосоциогенеза. В аксиоматике Элиаса этот процесс носит название процесса цивилизации, и содержит он в себе «три направления: процесс образования государства, процесс социоэкономического разделения функций, процесс изменения поведения и психологической структуры личности» [8, с. 48]. Иначе говоря, «социализация», «цивилизация» и «приспособление к обществу» для Элиаса синонимы: «Можно сказать, цивилизация сама подготавливает человека к жизни в обществе. Цивилизуясь, человек приспособляется к общественной жизни» [8, с. 50]. При этом, что немаловажно, в отличие от немецких антропологов, своих ровесников и современников (Плеснера, Попитца, Альфреда Вебера), цивилизацию он анализирует не (только) как набор критериев, по которым современные общества дифференцируются

по отношению к архаичным общинам, но и фиксирует принципиально особый характер самоидентификации (здесь важнейшим является «само-» – А.Г.) модернизированных обществ [7].

Такой амбициозный исследовательский проект не мог не включить в себя целый комплекс теоретико-методологических предпосылок, и одной из наиболее экзотичных, с современной точки зрения, институционального и мейнстримного социолога, является психоанализ. Впрочем, рецепция Элиасом психоанализа специфична и прежде всего апеллирует к весомости аффективного компонента в социальном. Элиас именно так и ставит вопрос: «В первом томе нас прежде всего будет интересовать следующий вопрос: есть ли сравнительно надежные данные, позволяющие считать обоснованным предположение (пока покоящееся на расплывчатых наблюдениях) о наличии долговременных трансформаций аффективных структур и структур контроля у людей какого-либо общества, — таких трансформаций, что делятся на протяжении ряда поколений и идут в одном направлении?» [19]. Даже такие сложные категории, как «тело» и «душа» у Элиаса становятся лишь экспликациями двух функций, а именно функции менеджмента организма и функции коммуникации организма с внешним миром, а посему «природа» человека зависит от способа взаимодействия между людьми, ибо именно последний порождает не только социальные, но и психические структуры [13]. Это та причина, по которой важное место в риторике и пафосе Элиаса занимает развенчание реификаций, свойственных как современной ему психологии (включая, между прочим, и фрейдовский психоанализ), так и современной ему социологии (и здесь прежде всего «достается» Толкотту Парсонсу).

С одной стороны, досоциальной или асоциальной психики попросту не может быть: согласно Элиасу, человек является продуктом не столько биологически заданных инстинктов, сколько отшлифованных влечений и аффектов, и, следовательно, Элиас здесь созвучен Джону Донну, когда предлагает под любым «Я» подразумевать «Ты» и «Мы», и не редуцируя, но отсылая любую, даже самую неповторимую и беспрецедентную, индивидуальность и действие к обществу. Общество же при этом не есть система уравнений и типизаций, но скорее пространство индивидуализации, в котором и только в котором возможны самосознание (и даже самолюбование), рефлексия и (суб)ординация поведения. Контроль в такой теории предстает своей другой стороной как условие свободы, фрейдовское «Сверх-Я» становится залогом рациональности (в веберовской коннотации процесса рационализации) и многомерности свободы [13]. С другой же стороны, пропадает «закрытая личность» – та, которая не требует обучения и социализации, чтобы, как пишет Элиас, «по-взрослому» воспринимать каузальные цепочки. Это не только редукция процесса к состоянию, это редукция общества к индивиду, а сложного процесса познания – к платоновскому открытию глаз [19], что, безусловно, не соответствует реальному состоянию вещей. Парсонсовский статический образ действующего, как его называет Элиас, «взрослого» индивида упускает важные феномены взросления, а также генезис открытости для взаимозависимостей с другими индивидами.

Естественным вопросом в таком аксиоматическом наборе является вопрос об идентичности человека. Элиас применяет здесь категорию габитуса, который он, в отличие от Бурдьё, «привязывает» к отношению «Я – Мы». Габитус, идентичность и данная пара местоимений у Элиаса являются комплиментарными категориями, предназначенными для рефлексии вопроса, кем является человек социально и индивидуально. И Элиас указывает, что «Я-идентичность» и «Мы-идентичность» взаимозависимы, но их взаимосвязь и взаимоотношения подвижны, изменчивы и проблематичны, вплоть до разных возрастов. А. Руткевич, приводя в качестве примера работы Камю и Сартра, указывает, что вероятно потеря всякого «мы» [13], но тут же оговаривается, что это не означает необходимости противопоставлять общество и индивида. «Мы-идентичность», поднявшись с уровня клана/племени до уровня государства, не нуждается в либеральной десакрализации даже в «обществе индивидов», поскольку сами способы поведения, чувствования, мышления ретранслированы индивиду обществом, и даже возможность выбора между ними не детерминирована, но ограничена обществом, если не «цепями работы или собственности», то «цепями влечений и аффектов», как это образно подмечает Элиас.

Именно поэтому парсонсовские структуры и дюркгеймовские факты отступают и исчезают, а на их место приходит человек. Сам репрессивный и доминативный социальный порядок у Элиаса «создаётся в результате сплетений человеческих намерений и действий, которые «движут» историю» [10]. Причем акцент в концепции на категориях процесса и деятельности не отрицает понимания Элиасом наличия стойких и (относительно) жестких социальных феноменов, и к таковым он относит символический аспект социального, а именно существование «стандартизированной символической репрезентации, прежде всего потому, что у нас есть необходимость обсуждать их. Более того, все, что символически не представлено в

языке данной группы, не может быть известно ее членам» [8, с. 54]. Следовательно, символическая репрезентация закрепляет деятельностно конструируемые и процессуально бытийствующие социальные эпифеномены.

Для эмпиризации материала, из которого конструируется теория, Элиас обращается к историческим иллюстрациям и документам. Так, он анализирует «французский королевский двор и сравнивает его рациональность и социальную дисциплину с буржуазной рациональностью. Он также рассматривает дисциплину германской культуры. Культуру и цивилизацию как дисциплинарные коды он считает противостоящими друг другу, используя термины «глубина» и «поверхностность», «искренность и фальшь», «внешняя вежливость» и «подлинная добродетель» [16, с. 28]. В частности, особое внимание он уделяет физиологическим и телесным аспектам – например, сексуальности: «Существует множество свидетельств того, что среди придворной аристократии ограничение половых отношений семьей очень часто воспринималось как буржуазное, не соответствующее [благородному] сословию. Но одновременно это позволяет понять, насколько непосредственно некий вид и специфическое состояние общественной, человеческой связанности отвечает определенной форме свободы». [20, с. 119]. Таким образом, кажущиеся в силу своей реифицированности и очевидности отношения и феномены у Элиаса дереифицируются, десакрализируются, раскодируются и разоблачаются. Телесность оказывается историчной, а дисциплинарные коды приличий, добродетели, вежливости, искренности, фальши, внешнего вида, свободы, социальных ограничений – ситуативными и, выражаясь словами Х. Йоса [1], контингентными.

При этом, несмотря на свою историчность описания и понимания всех вышеприведенных (и не только их) эпифеноменов, само это отношение оказывается фактическим и в той или иной степени принудительным: «...даже если он понимает и описывает ее резко отрицательно, пытается избавиться от тела или закрыть на какие-то его потребности глаза, они все равно дают о себе знать, берут верх, влияют на культурные нормы и общественные процессы, даже если сами люди этого не замечают или предпочитают не знать» [17, с. 37]. Отсюда и берется такое специфично-ограничивающее отношение Н. Элиаса к проблематике свободы. Свобода у Элиаса предстает сквозь призму концептов контроля, ограничений, власти, самоограничений, причем во многих своих выкладках Элиас опередил таких современных теоретиков, как Джорджо Агамбен и Мишель Фуко (в том, что касается биовласти, например, или «голой жизни»). Впрочем, если Агамбену или Фуко был свойственен пафос протестующего разоблачения, то Элиасу – скорее, наоборот, эпос ответственного и осознающего разоблачения, разоблачения-деконструкции, но не деструкции. В этом смысле показательной является позиция Элиаса по отношению к государству (тут он опирается на дефиницию Вебера государства как монополии на легитимное физическое насилие), функцией которого он считает как раз защиту от физического насилия. Тут Элиас парадоксально сближается с совершенно непохожим на него мыслителем – Н. Бердяевым, согласно которому государство существует не для превращения земной жизни в рай, а для недопущения ада.

Таким образом, вся история человечества и цивилизации предстает как история контроля; причем Элиас выделяет три типа такового: контроль над природой, контроль над другими и, наконец, контроль над собой. Исследование этих взаимосвязанных типов превращается в анализ параллельных процессов формирования государства (как контроля над другими и отчасти над природой) и формирования человека Нового времени [13].

Именно в ходе становления контроля современного типа появляется современная нам «взрослость» и современная нам «детскость». Тут необходимо сделать отдельное пояснение касательно релятивизации нами этих категорий. Сам Элиас указывает, что в отличие от Т. Парсонса, редуцирующего концепты и категории к состояниям, он в своих трудах на основе обширной эмпирической документации цивилизацию, взрослое, детское и многие другие концепты представляет именно как процесс. Именно поэтому Элиас особое внимание уделяет тому, как на место относительно сложного процесса, по ходу которого человеческие аффекты постепенно меняются, подвергаясь все большему контролю, у Парсонса приходит простое противопоставление двух категорий, выражающих состояния аффективности и аффективной нейтральности [19]. Мы же делаем то же самое, но по отношению к дихотомии «детство – взрослость», - а именно беремся продемонстрировать и доказать, что эта дихотомия постепенно меняется, подвергаясь все большему и все более разностороннему контролю.

Впрочем, немало для этого сделал и сам Элиас, который, например, показывал на примере анализа содержания детских книг разных эпох, что, несмотря на наш взгляд на что-то в текстах этих книг как на аморальное, «нетрудно понять, что с точки зрения иного общественного стандарта и другого

моделирования аффектов это могло казаться в высшей степени «моральным» и образцовым» [20, с. 108]. В другой работе Элиас отмечает, что главное, что характеризует вышеприведенную дихотомию (а именно дистанция между поведением и габитусом ребенка и взрослого) лишь нарастала. Он пишет, что именно в этой характеристике и располагается ответ на вопрос, почему те или иные культуры или народы можно охарактеризовать как молодые, детские, старые, взрослые. В дальнейшем Элиас находит аналогии между онтогенезом и филогенезом, то есть предлагает фактически говорить об «индивидуальном процессе цивилизации», в ходе которого любой взрослеющий человек так или иначе повторяет путь всего общества, и в этом смысле психогенезис габитуса может быть понят исключительно в рамках социогенеза самой цивилизации [19]. В этом смысле путь, который человек проходит в социализации, и движение цивилизации сливаются, и социогенез цивилизации становится понятным «только тогда, когда начинаешь рассматривать соответствующее поведение людей на другом этапе этого процесса» [20, с. 104].

Более того, Элиас расширяет рассмотрение «детского» и выводит его за пределы исключительно исторического взгляда, позиционируя его и по другим осям. Так, он анализирует становление и институционализацию стыда, показывая, что уменьшение постыдности характеризуется как «отношение по-детски», причем для иллюстрации привлекает как «нравы спальни», так и «банные обычаи» [19]. Именно так постепенно конституируется, по Элиасу, разделение на «внешний» и «внутренний» миры, характерное для модерна, с реифицированной и общепринятой дифференциацией приватности и публичности, с соответствующим нарастанием как инстанций внешнего, так и инструментария автономного контроля. «Взрослое» приравнивается к возникшему и стабильно функционирующему «Сверх-Я» (с безусловной дистанцией между «Я», внешним миром, желаниями и реализацией) [13]. В такой оптике макро и микро сливаются, структуры и действия становятся единым, «куртуазности рыцарско-придворного мира следует *civilité* придворного абсолютизма и, наконец, цивилизация национального государства, в котором посторонние принуждения все более превращаются в самопринуждения и в котором индивид из внешне управляемого становится все более самоуправляемым. Поэтому нам не кажется преувеличением заявление о том, что для Элиаса создание больших организаций, подобных государству, равнозначно созданию инстанции, выходящей за рамки этих форм, то есть цивилизованного индивида» [2, с. 118]. И если для Энтони Гидденса «дуальность структуры» подразумевала тот факт, что «структурные свойства социальных систем конституируют человеческое действие в той же мере, в какой они сами являются результатом практик, осуществляемых акторами в повседневной жизни» [9, с. 8], то Элиас куда более определен. И даже центральная его категория – категория фигурации – свидетельствует о специфичной определенности Элиаса. Отметим для усиления аргумента, что до использования этой категории в ранних работах Элиас использовал такое понятие, как социальное «сплетение» («*Verflechtung*») [13], что, с нашей точки зрения, показательно описывает его позицию.

Слово «сплетение» указывает, что в игре взаимодействия между людьми, с одной стороны, нет никакой независимости и фактичности относительно самих участников, но, с другой стороны, нет и веберовской «идеальной типичности» (напомним, что Элиас во многом опирался именно на разработки М. Вебера), абстрагированной от отдельных людей («игроков»); более того, в таком «сплетении», пользуясь метафорами эйнштейновско-боровской физики, нету даже неизменности «узлов» сплетения, поскольку «игрок» формируется «игрой» и принуждается к соблюдению правил. Как пишет Элиас, принужденные к «игре» люди образуют «валентности», которые могут быть «свободными» или «занятыми», а каждая свободная или освободившаяся «валентность» меняет конфигурацию прочих «валентностей» [13]. Такое видение социального мира неизбежно подразумевает «цивилизованного» (в смысле социализированного, наученного, обученного) «игрока», способного ориентироваться в (хитро)сплетениях власти и субдоминирования, не обращаясь к конкретному Другому (тут мы уже задействуем не элиасовскую, а собственную терминологию), но удерживая в восприятии абстрактного Третьего. Прежде всего этот Третий принудителен для любого «игрока» не потому, что он может применить конкретные санкции или обладает реальной властью; этот Третий ставит «игрока» в функциональную зависимость, объективированную в виде «баланса власти» с «дифференциалами» власти и «полюсами» власти.

Один из вариантов операционализации этих систем власти предлагает К. Фордвервольбеке, исследовавший дистанцию как степень сближения участников коммуникации, находящихся в специфичном социокультурном окружении. Он предлагает в качестве мерила то, что «они считают возможным требовать друг от друга. Чем больше перечень, тем меньше дистанция. Степень или предел потенциальных требований определяет вербальное оформление вежливости, интерпретацию

соответствующих языковых форм» [11, с. 40]. Совершенно очевидным является то, что «потенциал требования» неразрывно связан с «потенциалом признания», иначе говоря, в структуре знания обоих «игроков» (агентов, субъектов) должны быть релевантные и комплиментарные структуры (взаимо)признания. Именно это взаимопризнание и воспитывается в ходе длительных трансформаций и репрессивных модификаций структур личности, которые фабрикуются обществом параллельно с наблюдаемыми извне модификациями индивидуальных поведенческих актов, «связанных с ростом значимости внутренних регулятивов, моральных кодексов и правил допустимого поведения в обществе» [7]. Иначе говоря, парадоксальным образом освобождение индивида к равному и взаимосубъектному поведению (то есть индивидуализация) подразумевает все большее и все более разнообразное надстраивание мощнейших структур регулирования как количественно, так и качественно: «Высвобождение индивида, дистанцирование от мифов и традиций, возросшее значение Мы-связей, растущая мобилизация индивидов и их включение в новые обширные агрегаты — это одна сторона дела. Другая, напротив, — «прирост индивидуального саморегулирования», сдвиг баланса Мы-идентичности и Я-идентичности в пользу примата последней» [2, с. 122]. Причем эта индивидуализация, сдвиг баланса к Я-идентичности сопровождается перманентным «вытеснением инстинктов и аффектов как регулятивных механизмов человеческого поведения» [7], что противоречит господствующим на рубеже XX и XXI веков тенденциям эмоционализации и дерационализации (которые некоторые исследователи даже называют новым магическим временем [12]), интенсивно поддержанным медиа, маркетингом, политмаркетингом, монетарной редукцией ценностной системы и так далее.

Итак, по Элиасу, аффективное (как спонтанное) действие в ходе длительного процесса цивилизации вытесняется актом управляемым, его реализация сопровождается функционированием все большего количества санкций и все большего набора регуляторов, ограничителей и запретов, «внутренняя саморегуляция становится важнейшим элементом ментальной структуры личности, формируются разнообразные механизмы социального контроля» [7]. В таком процессе особое значение «имеет сокращение дистанции между формальным и неформальным канонами поведения» [11, с. 39-40], причем поведение взрослого опирается не на доминирование «как» (что, по мнению Элиаса, в оценке поведения является проявлением формализма), а на доминирование «что» (параметр, важный для неформальности). В этом смысле можно предполагать, что Элиас счел бы проявлением инфантилизации и дерационализации (а также разрушения социальности в его понимании) такой процесс, как тотальное распространение сугубо формальных (среди которых доминирующее место занимают юридические) способов регулирования социального поведения. Процесс цивилизации – это не создание внешних многообразных и изоциренных механизмов контроля, а «контроль собственных аффектов и инстинктов, распространение более дисциплинированного и рационального поведения, который сопровождается высоким уровнем институциональной дифференциации и взаимозависимости социального поведения» [7].

Особенно сильный пример, который можно привести в доказательство вышеприведенных соображений, нам дает сфера интимного в отношении к публичному [4]. Формальные и юридические арсеналы регуляции оных выглядят откровенно дистопично даже в современном обществе, и Элиас приводит характерный пример ученика, которому в современности дают задание рассказать о физиологических потребностях, и который вынужден будет модулировать свое поведение из серьезного в несерьезное, свою речь – из прямой в иносказательную, свое смущение – в смех, что инспирирует ответный смех («смех понимания») в аудитории, которая также увидит в этом некоторое нарушение табуизаций [19]. Иначе говоря, «если до определенного исторического момента мальчик в ответ на вопрос учителя: «Что ты делал сегодня утром?» перечислял вообще все совершенные действия (цитата из Матурина Кордье, 1568 г.), то со временем люди не только перестали прилюдно отправлять естественные надобности, но и говорить обо всем этом» [17, с. 38]. Кстати, заметим, что для практик детства (в особенности с точки зрения субординированности детства ко взрослому) это перечисление не ликвидировано; и не детскостью ли является такое «непосредственное» (отметим отдельно это характерное для наших дальнейших изысканий слово) перечисление участниками социальных сетей (в особенности таких мест ликвидации дистанцированности формального и неформального, как форумы молодых мам или группы по сексуальным увлечениям)?

Особый акцент на сексуальности у Элиаса оправдывается тем, что, с одной стороны, сексуальность относится к тем явлениям, «о которых известно каждому, которые имеют место в жизни любого человека», однако на самом деле эта самоочевидность социогенна, и Элиас не без гордости сообщает: «Мы показали, как все они постепенно оказались нагружены социогенными чувствами стыда и

неловкости, так что даже разговор о них в обществе все больше стесняется множеством правил и запретов; сами функции, как и всякое о них упоминание, люди все больше и больше скрывают друг от друга. Где это невозможно (например, при заключении брака, на свадьбах), там со стыдом, неловкостью, страхом – в общем, с любыми эмоциями, которые сопрягаются с этими силами влечений человеческой жизни, – справляются благодаря точно разработанному общественному ритуалу и определенным речевым формулам, скрывающим [происходящее] и поддерживающим стандарт стыда» [20, с. 124]. То есть при невозможности дистанцированности механической, институциональной и пространственной социальность осуществляет дистанцирование ритуальное, дистанцирование посредством, как сказали бы представители Коллеж де Сосолюжи, сакрального (причём сакрального как проклятого, так и священно-возвышенного). Социальное в таком восприятии у Элиаса всё-таки оказывается отчасти унаследованным от Дюркгейма, только без жёсткой социальной фактичности, без обезличивания и депроцессуальности, свойственной дюркгеймовскому позитивизму.

Однако не только сексуальность оказывается в фокусе анализа Элиасом становления социальности (как «процесса цивилизации»). Близкой к сексуальности тематикой является тематика телесности, с которой связаны обнажение и отправление естественных нужд. Их депублицизация и их интимизация (прежде всего изъятие из пространства всеобщего доступа) Элиаса интересуют в первую очередь с точки зрения того, как это фиксируется в габитусе, в сознании и поведении таким образом, что оно превращается в неоспоримую и нерелексируемую «часть внутреннего мира», в результате чего этот запрет обретает «форму более или менее тотального и автоматического самопринуждения» [19]. Здесь, заметим, снова речь идёт об элиминации Другого и трансфере права арбитража инстанции Третьего, причём таким образом, что Третий латентизируется и диверсифицируется. Именно для обозначения этого феномена Элиас вводит понятие «типов кондиционирования» как режимов установления того или иного социального порядка и социальных ограничений. Причём это касается как типов регуляции (для взрослых и для детей, для «нормальных» и для «сумасшедших»), так и режимов умолчания: так, Элиас указывает, что среди управления отправлением потребностей можно выделить как прямой запрет, так и «запрет через приравнивание к детскому», так и (это Элиас отмечает отдельно) исключением из текста как «маловажного», а следовательно, как само собой разумеющегося [19].

Наконец, ещё одним сюжетом, интересующим Элиаса в контексте социогенезиса («цивилизации») социальности, является детство как исторически релятивный и деятельностно инсталлируемый феномен. Хороший иллюстративный пример, с одной стороны, исторической релятивности, с другой же, – социальной конструируемости (отметим, что в некотором смысле эти словосочетания синонимичны) детства приводит историк Тревельян, который замечает, что «когда детям в Новое время подавали для питья легкое пиво, это было для них здоровее, несмотря на алкоголизацию подрастающего поколения, чем пить сырую воду, которая тогда была единственной альтернативой. Известно, что до определенного исторического момента пиво пили все, от мала до велика, от рождения до могилы, и особенно его рекомендовали кормящим матерям, потому что знали, что от сырой воды можно умереть, а от пива – нет» [17, с. 38]. Данный пример, с нашей точки зрения, великолепно описывает, что говорить о том, что для других эпох и культур наши категории «детского» и «взрослого» неприменимы, с одной стороны, с другой же, – что это социально конструируемые феномены, и с третьей, – что известные нам «детское» и «взрослое» являются конструктами модерна (и не исключено, что в отличие не только от премодерного, но и постмодерного социального).

Это характеризует детство не только на эпифеноменальном и феноменальном уровне, но и на уровне сознания и даже, по Элиасу, влечений, каковые производятся, конституируются и меняются в зависимости от структуры и способов отношений в системе «ребёнок – взрослый» [19]: общество рыцарей, как его называет Элиас, конституирует иную систему детского, чем общество городской буржуазии, и вся проблематика детского в современном обществе (например, тематика полового созревания) интерпретируема и понятна исключительно в нынешнем обществе. Историческая ситуативность и социокультурная контекстуальность детского оттеняется Элиасом афоризмом «Антропологу покажутся наивными и устаревшими сравнения обычаев других культур с «детским» поведением и мышлением» [19], который лишней раз аргументирует нашу гипотезу, что детское может быть в научном дискурсе адаптировано не только как ситуативно-возрастной, но и как общесоциальный термин.

Как указывает в этом смысле Элиас, сходство структур аффектов у ребёнка и у «нецивилизованных» народов общеизвестно, как общеизвестно и сходство с теми аффектами и уровнями

сознания у взрослых, которые с процессом цивилизации подлежат цензурированию (а потому фрейдовски вытесняются в сны) [19]. Причём онтопроцесс цивилизации в данном случае весьма схож с филопроцессом цивилизации: изначально гипертрофированно проговариваемое и запрещаемое (связанное с запретом интимного, запретом физиологического, запретом сакрально-низменного вроде инвективных или пейоративных выражений) впоследствии латентизируется. Элиас приводит сравнение изданий Ла Салля, где в поздних из них во всех предписаниях невозможно найти те же самые подробности для, например, носового платка или ковыряния в носу, что и в ранних изданиях. Более того, свидетельством такой реификации мы видим тот факт, что вместо социальных резонов запрета в более поздних изданиях приводятся биологические аргументы (вредность для здоровья). Эти ссылки Элиас называет «инструментами кондиционирования» и вводит их в общее уравнение, которым описываются режимы кондиционирования (в нашей терминологии – режимы социального порядка). В таких режимах уже осуждается сами привычки, а не их проявления в глазах других, - то есть происходит дистанцирование до уровня социального Третьего, а не до уровня конкретного социального Второго, что Элиас видит основанием *более радикального* (курсив наш – А.Г.) вытеснения социально нежелательных влечений [19].

Таким образом, становление социальности современного типа в рамках концепции Элиаса можно рассматривать, с одной стороны, как «процесс сближения формального и неформального», а с другой – как победу «самопринуждений над общественными принуждениями» [11, с. 44]. Именно таким образом индивидуальная взаимозависимость не механистично, не каузально и не автоматически, а вполне диалектично и органично трансформируется в «порядок особого рода, порядок, который является в большей степени принуждающим и сильным, как воля и разум отдельных людей, их образующих. Это некий порядок переплетения, который определяет ход исторический изменений, это то, на чем основан процесс цивилизации» [8, с. 47]. Осознание этих переплетений, их порядков и режимов, правил и норм может быть осуществлено исключительно с помощью инструментов и категорий, ретранслируемых обществом, а инкорпорация их как собственных подразумевает апелляцию к инстанции Третьего, поскольку это осмысление и осознание должно производиться как осмысление и осознание интернального, объективированного вовне релевантными и когерентными структурами, институциями и практиками.

Безусловно, далеко не все элиасовские разработки применимы. Так, на макросоциальном и макроисторическом масштабах нельзя не согласиться с Мишелем Вевьеркой, по мнению которого Элиас, «увлекшись «цивилизационным процессом» и умиротворением нравов, упустил из вида не менее масштабный и влиятельный фактор, действовавший в XX в., подготовленный XIX в. и обозначенный Ж.Л. Моссо́ти как «озверение», выразившийся во многих массовых бойнях, геноцидах и других крайних проявлениях жестокости» [15, с. 13], примерами чего исследователи приводят этнические геноциды (Босния и Герцеговина, Руанда, Гватемала), которые показывает, что «имевшая там место невообразимая жестокость преследовала целью унижить жертв и свидетелей до такой степени, когда они перестают ощущать себя причастными своему сообществу и вообще миру людей» [15, с. 14], иначе говоря, как мы демонстрируем в одном из наших исследований [6], ввергнуть уже цивилизованного человека в доцивилизованное, инфантильное состояние.

Кроме того, учитывая необходимость нарастающей социально-экономической дифференциации, сформированной под влиянием экономической конкуренции, императива рационализации, обязательного наращивания эффективности и производительности [7], элиасовская концепция позволяет многое привнести в популярную сейчас ANT (actor-network theory) в рассмотрении «социальности актантов»: ведь, несмотря на интенсивное развитие техники и даже фактическое «изъятие» тела из процесса действия, когда для коммуникации достаточно «только пальцев», которыми агент «набирает смыслы на клавиатуре компьютера», «тело не остается в долгу, не дает о себе забыть, сознательно или бессознательно изобретая предназначенные для напоминания практики, например требования «контроля над собой»» [17, с. 39]. Обнаруживается, что не только «вещи дают сдачи», говоря словами Латура, но и «тело дает сдачи», отзываясь на невнимание к нему десоциализацией, децивилизацией, а следовательно, и распадом привычной нам социальности.

Если в этой привычной нам социальности «этикет не нуждается ни в каком обосновании соображения пользы» [21, с. 70], то с ее распадом (а следовательно, и крушением авторитетности инстанции Третьего) этикет нуждается в легитимации, вежливость – в рациональной деконструкции, а «социальное непроговариваемое» (докса, по Бурдьё) – в экспликации и постэкспликационной реинсталляции. Именно эти процессы мы наблюдаем как в распространяющихся образчиках юмора (в

которых прежде всего эксплицируются и за счет юмора десакрализируются очевидные в своей непроговоренности эпифеномены нашего сознания) и в распространении неолиберальной индивидуализирующей идеологии, а равно в популяризации установок на «самодостаточность субъекта» в распоряжении собственным телом (легитимация проституции), собственной жизнью (проблематика эвтаназии), собственной безопасностью без оглядки на безопасность другого (легализация оружия).

Кроме того, существенно модифицируются структуры господства. Если для средневековья максима Элиаса была истинной: «Этикет для короля – инструмент не только дистанцирования, но и господства» [21, с. 147], то для современного общества вежливость, как мы показывали в вышеприведенном исследовании, дефункционализируется, а установление господства посредством дистанцирования перестает быть абсолютной.

Также меняются отношения и соотношения взрослости и детства. Если в модерном обществе «относительной откровенности, с какой взрослые говорили о естественных функциях, соответствовала большая непосредственность их речей и поведения в общении с детьми» [20, с. 113], то в современном обществе мы наблюдаем исчезновение этой корреляции.

Зато сохраняется логика социетального господства, в которой «роль принуждения, опирающегося на угрозу оружием, на военное и физическое превосходство, постепенно уменьшается, а формы зависимости, которые приводят к упорядочиванию или регулированию аффективной жизни в форме самодисциплины, “self control”, короче говоря, самопринуждения, – усиливаются» [20, с. 121]. Эта ремарка сохраняет свою актуальность в эпоху гипериндивидуализации неолиберального толка, в эпоху крушения инстанции Третьего, а эта принудительность трансферируется на Второго и на новые (множественные, неуниверсальные, партикулярные) модификации Третьего. Все это, а также многое не замеченное и не перечисленное нами, нуждается в дальнейших отдельных исследованиях с позиций предложенной нами аксиоматики социологии знания.

Литература:

1. Joas H. Die Modernität des Krieges // Leviathan. Opladen, 1996. – Jg. 24, H. 1. s. 13-27
2. Гергилов Р.Е. Проблема индивидуализации в социологии М. Вебера и Н. Элиаса: сравнительный анализ // Социологический журнал. 2007. № 3, с. 108-123.
3. Гергилов Р.Е. Теория цивилизации Н. Элиаса: критика и перспективы // Вопросы культурологии. – № 5. – 2007. – с. 16-19.
4. Голиков А.С. Ландшафт социального сквозь оптику объективированного знания: от интимного до публичного / Александр Голиков // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск 21. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2015
5. Голиков А.С. Системность социального знания как феномен и факторы его крушения / Олександр Голиков // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск 17. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2011. – 488 с., с. 27-34.
6. Голиков А.С. Тотальность и насилие: (де)конституирование «взрослого» в социальности модерна // Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2015 р.) / Укладачі А.А. Мельниченко, П.В. Кутуєв, А.О. Мігалуш. – К. : Талком, 2015. – 652 с., с. 55-56.
7. Иванов А.В. Культурно-институциональные основания модерна в социогенетической теории Н. Элиаса // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 2.; URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12825> (дата обращения: 24.10.2016).
8. Козловский В.В. Фигуративная социология Норберта Элиаса // Журнал социологии и социальной антропологии. 2000. Том. – с. 40-66.
9. Кукарников Д. Г. Структура и действие в методологии социального познания // Сборники конференций НИЦ Социосфера. 2014. № 9. С. 6-12.
10. Кучер Г.О. Фигуративная теория Н.Элиаса в современном социологическом дискурсе // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). – 2013. – №2(22).
11. Митягина В.А. Унификация в коммуникативном поведении: феномен вежливости // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – Выпуск № 3. – 2005. – с. 39-45.
12. Постмодерн: новая магическая эпоха: сборник статей. / Редактор - проф. Ионин Л.Г. - Харьков, ХНУ имени В.Н. Каразина, 2002.
13. Руткевич А.М. Историческая социология Норберта Элиаса // Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Том 2. Изменения в обществе. Проект теории цивилизации. М.; СПб.: Университетская книга, 2001.

14. Терехова О.Н. Н. Элиас о социокультурных установках французской аристократии в эпоху абсолютизма // Вестник КемГУ. – 2013. – № 2 (54). – Т. 3. – с. 150-154.
15. Ушкова Е.Л. 2007.03.001. Вевёрка М. Насилие. Wiewiorka M. La violence. – P.: Hachette Litteratures, 2005. – 329 p. // Социальные и гуманитарные науки. отечественная и зарубежная литература. Серия 11: социология. Реферативный журнал. - 2007. - № 3. - с. 5-19
16. Фомичев П.Н. 2004.03.005. Ньютон Т. Кредит и цивилизация. Newton T. Credit and civilization // Brit. j. of sociology. – L., 2003. – Vol.54, N3. – P.347–406. // Социальные и гуманитарные науки. отечественная и зарубежная литература. Серия 11: социология. Реферативный журнал. - 2004. - № 3. - с. 28-31
17. Шоломова Т.В. Тело и его потребности как социокультурная проблема // Вестник СПбГУКИ. – № 4 (21). – декабрь 2014. – с. 37-44.
18. Элиас Норберт О процессе цивилизации : социогенетические и психогенетические исследования. Том 1 : Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада / Ред. О.Ю. Бойцова, Пер. А.М. Руткевич. - М.; СПб. : Университетская книга, 2001. - 332 с.
19. Элиас Норберт О процессе цивилизации : социогенетические и психогенетические исследования. Том 2 : Изменения в обществе. Проект теории цивилизации / Ред. О.Ю. Бойцова, Пер. А.М. Руткевич. - М.; СПб. : Университетская книга, 2001. - 382 с.
20. Элиас Норберт Отношения мужчины и женщины: изменение установки // THESIS. – 1994. – Выпуск 6. – с. 103-126
21. Элиас Норберт Придворное общество: исследования по социологии короля и придворной аристократии / Н. Элиас ; пер. А. П. Кухтенков [и др.]. - М. : Языки славянской культуры, 2002. - 368 с.

АНАЛІТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ЕТАПІВ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІ СОЦІОЛОГІЇ БЕЗПЕКИ У СУЧАСНІЙ ЗАХІДНІЙ СОЦІОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ

Калашнікова Людмила Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Чорноморського національного університету імені П. Могили

У статті здійснено аналіз етапів інституціоналізації соціології безпеки у сучасній західній соціологічній думці. Зокрема, окреслено передумови становлення соціології безпеки й соціального пізнання проблем безпеки, представлені у роботах класиків соціологічної науки. Схарактеризовано перший період становлення соціології безпеки, особливістю якого є виникнення соціології міжнародної безпеки в якості самостійної наукової дисципліни. У межах даного етапу висвітлено ідеї Б. Броді, Г. Кана, Т. Шеллінга, А. Уолстеттера, А. Вольферса та ін. Визначено характерні риси другого етапу інституціоналізації соціології безпеки, що полягають у розширенні уявлень про суб'єктивний вимір безпеки, розкритті соціокультурних аспектів відчуття безпеки/незахищеності у масовій свідомості в умовах розриву з традицією й турбулентністю соціальних процесів. Проаналізовано праці К. Бута, Р. Джонса, Б. Бузана, О. Вейвера, З. Баумана, Е. Гідденса, У. Бека, Н. Лумана, П. Штомпки та ін. Окреслено можливі перспективи розвитку соціології безпеки на третьому (сучасному) етапі, зокрема за рахунок розширення означень предметної галузі, нового розуміння безпекового стану людей, обумовлених стрімкими змінами середовища міжнародних відносин.

Ключові слова: соціологія безпеки, інституціоналізація, суспільна безпека, національна безпека, особистісна безпека.

В статті проаналізовані етапи інституціоналізації соціології безпеки в сучасній західній соціологічній думці. Зокрема, окреслено передумови становлення соціології безпеки й соціального пізнання проблем безпеки, представлені у роботах класиків соціологічної науки. Схарактеризовано перший період становлення соціології міжнародної безпеки в якості самостійної наукової дисципліни. У межах даного етапу проаналізовані ідеї Б. Броді, Г. Кана, Т. Шеллінга, А. Уолстеттера, А. Вольферса. Очерчено характеристики другого етапу інституціоналізації соціології безпеки - розширення представлень о суб'єктивному вимірі безпеки, розкритті соціокультурних аспектів відчуття безпеки/незахищеності у масовій свідомості в умовах розриву з традицією й турбулентністю соціальних процесів. Проаналізовані праці К. Бута, Р. Джонса, Б. Бузана, А. Вейвера, З. Баумана, Е. Гідденса, У. Бека, Н. Лумана, П. Штомпки та др. Визначено перспективи розвитку соціології безпеки на третьому (сучасному) етапі, в тому числі за рахунок розширення означень предметної області, нового розуміння безпекового стану людей, обумовлених стрімкими змінами середовища міжнародних відносин.

Ключевые слова: социология безопасности, институционализация, общественная безопасность, национальная безопасность, личностная безопасность.

The article analyzes the stages of institutionalization of security in contemporary Western sociology sociological thought. In particular, the defined conditions of formation of sociology and social security knowledge of security problems presented in the works of the classics of sociology. It characterized the first period of the security sociology feature of which is the emergence of international security sociology as an independent scientific discipline. As part of this phase are analyzed ideas B. Brodie, H. Kahn, T. Schelling, A. Wohlstetter, A. Wolfers. Outlines the characteristics of the second stage of institutionalization of security Sociology - expanding concepts of the subjective dimension of security, disclosure of social and cultural aspects of the sense of security / insecurity in the mass consciousness in a break with tradition and turbulent social processes. We analyzed the works of K. Booth, R. Jones, B. Buzan, A. Waiver, S. Bauman, A. Giddens, U. Beck, N. Luhmann, P. Sztompka. The prospects of the development of the security of sociology at the third (modern) stage, including by expanding the definition of a domain, a new understanding of human security of life caused by the rapid changes in the international relations.

Keywords: security sociology, institutionalization, public safety, national security, personal security.

На сьогодні в соціологічній літературі накопичено чимало матеріалів з приводу вивчення як теоретичних, так і прикладних аспектів безпеки, однак наукова практика в цій галузі потребує нового теоретико-методологічного осмислення, обґрунтованого необхідністю пошуку нових концептуальних рішень. У межах широко розповсюдженого традиційного підходу до проблем національної безпеки наявні теоретичні напрацювання вирізняються одномірністю висловлювань щодо природи самої безпеки й можливих шляхів її забезпечення. Натомість реалії сьогодення вимагають концептуальних зрушень у науковому осмисленні безпеки в бік її соціально-гуманітарних складових, обумовлених необхідністю забезпечення безпечного функціонування та розвитку соціуму, збереження фундаментальних цінностей й традицій різних народів, формування збалансованих відносин особистості, суспільства і держави, ефективного запобігання будь-яким загрозам.

Інституціоналізація соціологічного знання у цій галузі на рівні спеціальної соціологічної теорії середнього рівня – соціології безпеки, яка активно розвивається останнім часом, багато в чому визначає характер й сутність проблемної ситуації й виступає вагомим аргументом, що обумовлює необхідність глибокого наукового аналізу теоретико-методологічних аспектів формування соціологічного знання про безпеку, особливо в умовах функціонування й розвитку сучасного українського суспільства.

Соціологічна рефлексія безпеки достатньо новий й перспективний напрям. За тривалістю існування теоретичні конструкти «соціальне життя» й «безпека» свого роду ровесники, але наукова увага до останнього активізувалася лише протягом останнього півстоліття, тому теоретичний процес у цій семантичній сфері лише набуває обертів. Розглядаючи інституціоналізацію проблематики безпеки в соціології, а саме формування теоретико-методологічних основ, зазначимо, що перші теорії класичного й початку сучасного етапу розвитку західної соціології мали принципове методологічне підґрунтя для дослідження проблем безпеки. Але виявлення витоків зародження знань про безпеку пов'язано, у першу чергу, з реконструкцією й інтерпретацією поглядів, теорій та концепцій соціологічної спадщини.

Тож метою даної статті є аналіз етапів інституціоналізації соціології безпеки у сучасній західній соціологічній думці.

Становлення соціології безпеки й соціального пізнання проблем безпеки життєдіяльності як такої формувалося у роботах класиків соціологічної думки. Для соціологічного розуміння безпеки інтерес представляє вчення Г. Спенсера [1] про соціальну рівновагу як результат пристосування, узгодження інтересів, компромісів у діях людей й соціальних інститутів. Не менш значимою є структурно-функціональна парадигма Е. Дюркгейма [2] щодо розуміння соціальної безпеки як соціальної узгодженості, в межах якої суспільство виступає основним суб'єктом безпеки, а вирішення проблем між індивідуальним і колективним можливе за рахунок існування соціальної солідарності як основи соціальної стабільності й гарантії дотримання індивідуально-особистісних інтересів. Принципове методологічне значення для соціологічної інтерпретації питань безпеки життєдіяльності має аналіз соціокультурних чинників у соціально-історичному аналізі соціальних ситуацій згідно міркувань М. Вебера [3]. Особливої уваги заслуговують роботи П. Сорокіна, в яких обґрунтовані теоретико-методологічні основи соціокультурного підходу, принципи соціального гуманізму й соціальної справедливості, необхідні для розкриття феномену культури безпеки життєдіяльності [4].

Аналізуючи процес становлення сучасної соціологічної теорії безпеки, О. Вейвер [5] здійснив періодизацію розвитку соціологічних досліджень у цій сфері й виокремив три етапи.

Перший період: 1940-1960 рр. (Б. Броді, Г. Кан, І. Манн, Т. Шеллінг, А. Уолстеттер, Ф. Хоффман, Г. Роуен та ін.) характеризується виникненням соціології міжнародної безпеки в якості самостійної наукової дисципліни.

Вагомий внесок у розвиток теорії безпеки в цей період здійснив відомий американський військовий історик й стратег Б. Броді, який, аналізуючи військово-стратегічні погляди видатних полководців, політичних діячів й результати їх практичного застосування, зауважив, що вибір тієї чи іншої військової стратегії, а подекуди й геополітичної в цілому, обумовлений рівнем розвитку військової техніки, зокрема ракетно-ядерної зброї [6]. На його думку, у доядерну епоху основні принципи національної безпеки будувалися на наступальній, активній військовій стратегії, що передбачала вияв ініціативи й перенесення бойових дій на територію супротивника (превентивна війна, випереджаючий удар, масований удар-відповідь), натомість у ракетно-ядерну епоху, яка розпочалася після другої світової війни, виникла необхідність розробляти стратегії локалізації військових конфліктів, утримання від будь-яких військових дій [7].

Визначаючи особливості інституціоналізації соціології безпеки у сучасній західній соціологічній

думці, слід акцентувати увагу на концепціях, в межах яких науковці намагалися проводити паралелі між національною безпекою держави і благополуччям соціуму. Автором однієї з перших такого роду концепцій є експерт Гудзонівського інституту (США) Г. Кан, який на початку 1950-х рр. розробив теорію ескалації, виділивши 17 етапів розвитку конфліктів, визначив на яких з цих можна використовувати спочатку тактичну, а потім стратегічну ядерну зброю. Окрім того, він запропонував термін «ядерний поріг», під яким слід розуміти проміжок часу від початку війни до моменту першого використання ядерної зброї [8; 9].

Не менш цікавими у цьому сенсі є погляди одного зі засновників теорії ігор, американського економіста Т. Шеллінга, який вивчав стратегічну раціональну поведінку, коли люди намагаються, здійснюючи взаємодію, максимізувати свою вигоду протягом тривалого проміжку часу [10]. На його думку, в ході тривалого конфлікту формуються фокальні точки, що являють собою взаємовигідні рішення, обумовлені знаннями про відповідні переваги протидіючих сторін. При цьому учасник конфлікту може посилити свої позиції шляхом наведення доказів, що він, не дивлячись на обставини, непохитно слідуватиме обраній стратегії. Зокрема, в ядерних перегонах озброєння вигідно дотримуватися концепції автоматичного удару у відповідь. У процесі переговорів між учасниками конфлікту вигідним є «блеф», коли для посилення власних позицій одна зі сторін приховує свою поінформованість щодо позицій опонента [11].

У стратегії ядерної доктрини А. Уолстеттер аргументував варіант регульованого стримування, під яким розумів обмеження військових дій з використання тактичної ядерної зброї високої точності. Аналізуючи різні типи конфліктів й оцінюючи можливі збитки від досягнення стратегічних цілей, він визначив поняття перемоги й запропонував набір можливостей для досягнення поставленої мети: виживуть всі наші міста й міста союзників; виживуть хоча б наші міста; шанси 50/50; технічна перемога. Ідеї А. Уолстеттера щодо побудови національної стратегії безпеки технічні й технологічно орієнтовані, передбачають поєднання визначеного наступального й оборонного набору [12].

Класичний розподіл об'єктивних й суб'єктивних аспектів безпеки здійснює А. Вольферс. Порівнюючи безпеку з іншими поняттями (сила, військова могутність держави, благополуччя суспільства), він визначає її об'єктивний зміст як конструкт, що дозволяє вимірювати відсутність загроз по відношенню до забутих цінностей, тоді як у суб'єктивному сенсі – означає відсутність страху за те, що ці цінності можуть бути атаковані [13]. Іншими словами, безпека в об'єктивному її розумінні асоціюється з реальними зовнішніми загрозами по відношенню до суспільства, нації й держави, у суб'єктивному – зі страхами подібних загроз, циркулюючих у різних соціальних групах незалежно від наявності об'єктивних передумов їх існування.

Узагальнюючи, зауважимо, що особливість цього етапу полягає у зміні пріоритетів й переході від розгляду переважно військових аспектів безпеки до стратегії розробки саме соціологічних аспектів з метою формування відповідної теорії. Протягом багатьох десятиліть проблема безпеки асоціювалася лише з військовими загрозами, а в її вивченні домінував політичний підхід. За часів холодної війни розроблялася концепція «дилеми безпеки», коли прагнення однієї держави підвищити рівень власної безпеки шляхом нарощування обороноздатності змушувало інші держави діяти аналогічно, тим самим розкручуючи спіраль нестабільності. Поряд з політичним існував ліберальний підхід, що передбачав наявність механізмів, які стимулюють перегони у сфері військових озброєнь. В основі зазначених підходів лежить однакове розуміння суб'єкту (держави) й предмету (військової сфери) загрози. Натомість прихильники сучасних теорій безпеки суттєво розширюють межі безпеки, включаючи екологічну, економічну, політичну та соціальну складові, розглядаючи у якості об'єкту захисту не лише державу, а й соціальні інститути, організації, групи, окремих людей й навіть біосферу. До сьогодні в американських дослідженнях безпеки переважає політичний підхід, на відміну від Європи, де домінує критичний аналіз проблем безпеки.

Другий етап у розвитку соціології безпеки припадає на 1970-1990 рр. та характеризується як період укріплення самостійного теоретичного й інституціонального статусу наукової дисципліни, публікації досліджень з проблем безпеки у спеціалізованих наукових журналах й підтримки наукових зв'язків у межах діяльності наукових профільних асоціацій.

Представники Уельської школи, К. Бут [14] і Р. Джонс [15], розвиваючи ідеї критичної теорії Франкфуртської школи, спираються на марксизм у його вимогах не лише пояснити світ, а й змінити його. Як зауважив К. Бут, для більшості людей найголовнішою загрозою є власна держава. Автор, розмірковуючи про раціональну поведінку людей, дійшов висновку, що державні й політичні діячі, розробляючи стратегію функціонування та розвитку держави, мають наміри проектувати свої власні

культурні цінності (етноцентричне сприйняття), тим самим піддаючи сумніву саму стратегію. Основним завданням соціології безпеки, на його думку, є максимальне розуміння можливих загроз й перешкод, що заважають їх мінімізувати [16].

К. Бут у праці «Theory of World Security» [17] висунув ідею створення світової системи безпеки, яка з одного боку виступає як синонім свободи особистості й універсальної моральної рівності, з іншого – має виходити за межі національної безпеки, будучи сумісною з раціональною свободою інших, й відкидати «інстинктивну тваринну боротьбу за виживання».

Міжнародні відносини та безпека виглядають інакше, якщо їх розглядати не з точки зору європейського співтовариства, а з боку постколоніальних країн третього світу. Т. Баркаві й М. Лаффі [18], намагаючись відійти від європоцентристських теорій безпеки, вивчали терористичні групи як притулок слабких. На їх думку, війна з тероризмом - це лише нова форма конфлікту Півночі й Півдня, коли будь-яке протистояння останнього визначається незаконним, провокуючи появу неокolonіальних ідей.

Засновник теорії секьюритизації Б. Бузан [19] критикує традиційне використання концепту безпеки, пов'язаного з вузькою об'єктивністю позитивістського підходу до даної проблематики, що являє собою державно-центричне розуміння, у фокусі якого знаходяться військові чинники. Як можливість відходу від позитивізму ним було запропоновано концепцію соціального конструювання реальності, в межах якої соціальний порядок, зокрема, на міжнародному рівні, слід розуміти як соціальний конструкт. Безпеку в руслі цієї концепції варто розглядати скоріше як відносну якість, а не як об'єктивну характеристику розподілу потенційних чи явних загроз. Процес, в ході якого об'єкт виступає в якості проблеми безпеки й починає розглядатися як загроза, Б. Бузан називає секьюритизацією. Цей процес реалізується в два етапи – в ході першого етапу актор повідомляє про наявність загрози, другий етап передбачає легітимізацію порушення норми, за умови усвідомлення суспільством реального існування цієї загрози. Якщо останній етап не пройдено, то секьюритизацію не можна вважати успішною. Умови, що визначають можливість успіху, поділяються на внутрішні (дотримання правил побудови мовного апарату) й зовнішні або соціальні (соціальний капітал, що визначає позицію актора секьюритизації; держава, якій відводиться привілейоване місце). Здійснюючи вивчення детермінант безпеки реалізації міжнародних відносин, Б. Бузан пропонує використовувати індуктивно-дедуктивний аналіз (від людської природи до поведінки колективів, організацій, соціальних інститутів, держави, суспільства або ж у зворотному порядку), на таких п'яти рівнях: міжнародні системи (планетарний рівень); міжнародні підсистеми (інтернаціональні системи, пов'язані, наприклад, територіально чи економічно); групи, організації, співтовариства акторів; підгрупи людей в межах однієї групи акторів; конкретні індивіди.

Роблячи висновки, зазначимо, що сутність концепції секьюритизації Б. Бузана полягає у тому, що увагу слід зосереджувати не на оцінці характеру й ступеню реальних загроз конкретних об'єктам, а на аналізі процесу секьюритизації – виявлення того, хто секьюритизує, що, як й за яких умов визначається успішність даного процесу.

Ідеї Б. Бузана знайшли своє продовження у працях представника Копенгагенської школи О. Вейвера, який, об'єднавши бузанівські елементи безпеки у дві групи, сформував дихотомію «державна безпека/соціетальна безпека». Перша стосується держави та її суверенітету, друга – суспільства та його ідентичності. У межах власної теорії секьюритизації, О. Вейвер розмірковує, як ту чи іншу проблему можливо віднести до сфери безпеки й робить висновок, що для цього її спочатку потрібно політизувати, широко обговорюючи, потім секьютиризувати – визнати екзистенційною загрозою. Усі види загроз слід розділити на п'ять основних типів: військові, екологічні, економічні, суспільні й політичні. Загрози забруднення навколишнього середовища, фінансова криза, протік мігрантів, розмиття колективної ідентичності, загроза політичній стабільності можна віднести до числа екзистенційних. А оскільки будь-яка загроза традиційно асоціюється з війною, то дії щодо її попередження будуть однозначно нагадувати військові. Таким чином, під секьюритизацією слід розуміти процес дискурсивного конструювання загроз, що призводить до деполітизації референту безпеки. Але якщо дискурс може створювати ситуацію небезпеки, то можливо говорити і про зворотний процес - десекьюритизацію [19].

Розвиваючи теорію секьюритизації Б. Бузана та О. Вейвера, Р. Доуті [20] розширює дослідницьке поле соціології безпеки за рахунок проблематики конкретного індивіда, асоціюючи людську безпеку зі суспільним благополуччям. Не ототожнюючи людську безпеку з безпекою індивіда, він у якості об'єкта дослідження розглядає тріаду: національна безпека – соціетальна безпека - людська безпека. Остання визначається в термінах гідності й благополуччя особистості. У свою чергу, це дозволяє вивчати людську безпеку у контексті глобального соціуму й єдиного людства. У результаті людина виступає як об'єкт

безпеки, незалежно від територіальної приналежності, суверенітету нації чи конкретного суспільства. Нарешті референтним об'єктом безпеки стає сама людина, її оточення (життєвий простір, середовище), її діяльність, ризики, загрози й вразливі місця.

Подальший розвиток теорії секьюритизації призвів до розмежування філософського й соціологічного напрямів в її інтерпретації й відокремлення процесу секьюритизації від дискурсивних практик в соціологічному підході, де його слід розглядати як стратегічний (прагматичний) процес, що відбувається всередині, й як частину конфігурації обставин, що включає певний контекст, зокрема, психокультурні диспозиції аудиторії й влади [21].

Деякі сучасні соціально-гуманітарні теорії розширили розуміння суб'єктивного виміру безпеки, приєднавши до аналітичного поля проблеми соціокультурні, психологічні й феноменологічні чинники, що впливають на сприйняття індивідом й соціальними групами власної захищеності. Так, у соціологічних дослідженнях З. Баумана була розглянута модифікація сприйняття безпеки у суспільстві споживання: прагнення до компульсивних покупок вчений пов'язував з відчуттям безпеки [22]. У деякій мірі небезпека асоціюється з невизначеністю: туманністю життєвих перспектив, відсутністю окреслених паттернів й нормативних зразків, що визначають сенс і стратегію життя. Стан свідомості людини суспільства споживання, яке породжує фобії та страхи, пов'язаний з проблемою недемаркованої свободи людини – онтологічним й етичним розмежуванням між об'єктивними обставинами, зовнішніми і примусовими по відношенню до волі та можливостей людини, а також сферою особистісної відповідальності. Недемаркована свобода, коли кожна людина визначає міру відповідальності за вчинки й їх наслідки, створює відчуття підвищеної особистісної відповідальності за будь-які невдачі та відсутність онтологічної опори, що є основою стабільності, захищеності від випадкових загроз, численних небезпек. Така свобода породжує бажання людини відчувати себе у безпеці в умовах існування споживчої системи цінностей. Таким чином, З. Бауман вважає, що купуючи товари чи послуги, окрім задоволення гедоністичного інстинкту, споживачі намагаються відчутти агонію – стан відсутності безпеки, адже компульсивні придбання є щоденним ритуалом екзорцизму, вигнанням привидів невизначеності [22].

Концептуалізація теоретико-методологічних підходів до дослідження безпеки у суспільстві пізнього модерну продовжується у працях Е. Гідденса, У. Бека, Н. Лумана, П. Штомпки та ін., які співвідносять безпеку з такими соціальними фактами сучасності як довіра й ризик.

Е. Гідденс одним з перших у своїй теорії структурації сформулював концепт онтологічної безпеки, визначаючи її як конфіденційність або довіру, що являють собою природній й соціальні простори, включаючи базові екзистенційні параметри самості й соціальної ідентичності [23, с. 100-101]. Традиційне суспільство мало справу з загрозами переважно природного характеру, тоді як сучасне – стоїть перед викликами ризиків, похідних від діяльності самої людини. Ризики техногенного походження з розвитком науково-технічного прогресу стають чисельними й непередбачуваними, набуваючи характеру глобальної загрози. Окрім того, присутність елементів випадковості та турбулентності, закладених у саму соціальну систему, сприяє розвитку середовища інституалізованих ризиків. У суспільстві модерну у багатьох сферах на матеріальному рівні безпека життя людини підвищилася, в той час як з'явилася проблема відчуття особистісної безпеки та збереження життя.

Е. Гідденс стверджує, що відчуття особистісної безпеки є похідним від базової довіри, яка формується у ранньому дитинстві, протилежністю цьому почуттю є екзистенційна туга й страх [23, с. 20-21]. В епоху модерну довіра набуває модифікованих форм, пов'язаних з розвитком абстрактних систем (гроші, експертні системи тощо). Онтологічна безпека витікає з психологічної потреби в рутинізації життя. Традиційне суспільство спрямовувало соціальну активність людини у давно апробованих напрямках рутинізації дійсності в межах релігійної космології. В умовах пізнього модерну рутинізація повсякденності не пов'язана з орієнтацією на минуле, будь-які традиції перевіряються у світлі нової інформації й постійно модифікуються, тому найгостріше постає проблема ідентичності особистості, яка стає проектом самої себе, постійно змінним нарративом. Онтологічна безпека стає в таких умовах нестабільною і вимагає постійного оновлення, фактично зводиться до суб'єктивного почуття впорядкованості та стійкості оточуючого світу, що досягається шляхом рутинізації повсякденності.

Послідовник Е. Гідденса, Ф. Кассель зауважує, що онтологічна безпека - це психологічний стан, еквівалентний відчуттю себе ніби вдома з самим собою й оточуючим світом, і це пов'язано з досвідом керованого рівня тривоги. Людина, спираючись на правила існування й маючи можливості мобілізувати ресурси для повторювання повсякденних дій щодо досягнення стану комфорту, виконує дії у визначеній послідовності. Будь-який збій такої програми буде сприйматись як тривога, і вона щосили прагнучиме

забезпечити передбачуваність розвитку подій [24]. Іншими словами, безпека життєдіяльності людини є нічим іншим як створення онтологічних меж повсякденності. Існування спільного знання й потреба в онтологічній безпеці сприяє відтворенню приписів, зразків соціальної поведінки задля відтворення соціальної структури суспільства. Стрімке збільшення темпів розвитку в умовах науково-технічного прогресу призводить до витіснення традиційних механізмів забезпечення онтологічної безпеки. Необхідною умовою і вирішальним чинником підтримки безпечного функціонування сучасного соціуму стає довіра як засіб нейтралізації або мінімізації визначеного комплексу загроз в межах прийнятної ризику.

Німецький соціолог У. Бек вводить до наукового обігу термін «суспільство ризику», розуміючи під ним модель сучасного світу, де ризик є постійно діючим соціальним фактом. Середовище ризику епохи пізнього модерну постійно примножується ростом знання, техніко-технологічними й інституціональними зсувами. Людство, усвідомлюючи існування різного роду ризиків, намагається вирішувати проблеми, пов'язані з тим, що ризики повинні бути перетворені на надійність (безпеку) і обмеженість можливостей експертних систем боротися з загрозами. Довіра у цьому сенсі є необхідною умовою нейтралізації або мінімізації визначеного комплексу небезпек в межах так званого прийнятної ризику. Збереження прийнятності ризику у відносинах довіри пояснюється наявністю деякої невизначеності щодо очікувань того, що дії з боку інших людей або інститутів будуть реалізовані в повній мірі. Досягнення безпеки можливе за умови рівноваги довіри й прийнятної ризику [25].

У концепції Н. Лумана довіра як механізм зниження невизначеності й ризику виступає необхідною умовою розвитку сучасних суспільств, зважаючи на їх складність, непрозорість, невпевненість [26]. Особливість теоретичних поглядів автора полягає у виділенні відмінностей у категоріальних парах «ризик/небезпека» і «ризик/надійність», побудованих асиметрично. Відмінність цих понять він визначає за шкалою «теперішнє-майбутнє» відносно розміру можливої шкоди. Якщо причини шкоди пов'язані з оточуючим світом, то безумовно мова йде про небезпеку, яка є продуктом середовища відносно об'єкта. Натомість ризик, скоріше за все пов'язаний з сферою суб'єкта, який виявляє свою активну позицію по відношенню до світу, що приймає рішення. Про ризик говорять тоді, коли прийняте рішення не завдало шкоди. Причому рішення щодо зниження ризику є теж ризикованим, тобто якщо рішення приймається, то ризик є його невід'ємною складовою. Н. Луман висловлює припущення з приводу того, що поведінки, вільної від ризику, не існує [27].

Згідно ідей П. Штомпки, стійкість й незмінність соціального порядку забезпечує відчуття екзистенційної безпеки, виражене у загальній довірі. Він звернув увагу на те, що клімат довіри й екзистенційна безпека у суспільстві порушуються в період радикальної реорганізації політичних й соціальних інститутів. П. Штомпка ввів у науковий обіг поняття «травми трансформації», тобто соціальної (культурної) травми як прояву у свідомості людей дисфункціональних наслідків від докорінних соціальних змін, що мали драматичне відображення у їх житті. Створення санкціонованого загального культурного клімату має велике значення для функціонування стабільного суспільства. Культура довіри сприяє відкритим, спонтанним діям інноваційного характеру, підвищуючи рівень мобілізації, активності, свободи суспільства, стимулює інтенсивність взаємодії, посилює соціальні зв'язки. Для вияву «культури довіри» повинні бути присутні структурні можливості, що генерують довіру/недовіру. Серед них П. Штомпка виділяє п'ять макросоціальних обставин: нормативна стабільність/нормативний хаос (аномія); прозорість соціального порядку/неясність, прихованість політичних, економічних структур; прозорість соціального порядку/розмитість; підпорядкування влади законам/самоуправство і безвідповідальність; реалізація прав і суворе дотримання прав громадян/безсилля, безправність громадян, насилля з боку влади [28].

Цей етап інституціоналізації соціології безпеки характеризується тим, що постановка проблеми безпеки суттєво відрізнялася від попереднього етапу розвитку цієї галузі науки, адже її соціологічне розуміння у другій половині ХХ ст. розкривалося у контексті стабільності, стійкості соціальних відносин, соціального порядку, високим рівнем довіри у суспільстві й т. ін. Протягом 1970-1990 рр. у становленні соціології безпеки була здійснена спроба вирішення проблеми епістемологічного розподілу й деталізації характеристик двох типів безпеки, пов'язаних з об'єктивними загрозами й суб'єктивним сприйняттям безпеки. В цілому за цей період в даній дослідницькій галузі було розширено уявлення про суб'єктивний вимір безпеки, розкриті соціокультурні аспекти відчуття безпеки/незахищеності у масовій свідомості в умовах розриву з традицією й турбулентністю соціальних процесів, споживачами цінностями та культурно-патологічними формами ілюзорного відчуття особистісної безпеки. Дані аспекти є вкрай важливими у контексті трансформації загроз матеріального характеру, що приховані у віртуальній формі й

спрямовані на маніпулювання масовою свідомістю.

Третій (сучасний) етап розвитку соціології безпеки починається у 2000-х рр. й розглядається як період послаблення теоретичної інтеграції, подальшого розширення «домену безпеки», у першу чергу, за рахунок розмаїття означень предметної галузі, зокрема, появи таких самостійних проблем як безпека клімату, безпека оточуючого середовища тощо. Цілком імовірно, що для цього етапу характерним є оформлення самостійного статусу соціології безпеки по відношенню до інших систем наукового знання. Але й не виключається перспектива нарощування синергетичного ефекту, потенціальної взаємодії та взаємного доповнення, узгодженості раніше розроблених соціологічних теорій безпеки.

Підсумовуючи, зазначимо, що розвиток соціологічного знання поступово сприяв формуванню уявлень про безпеку в цілому, про соціальні умови забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави, про джерела небезпек і ризиків в умовах невизначеності соціальних подій. Контекстний аналіз розглянутих теоретичних поглядів провідних соціологів сучасності дозволив визначити такі методологічно важливі напрацювання для осмислення проблеми безпеки як системні й інституціональні принципи розуміння соціальної реальності, які актуалізуються задля вивчення питань безпеки.

Сьогодні західна соціологічна думка після відносного затишшя у дослідженнях проблем безпеки отримала новий поштовх – розвиток нових концепцій з урахуванням сучасних реалій (глобалізація, переплетіння внутрішньої й зовнішньої безпеки, приватизація сфери безпеки, важливість окремої особистості як основного об'єкта захисту, покладання на окремі держави ролі гаранта безпеки – віддаленого стабілізатора) здійснює неабиякий вплив на національну безпеку світових держав. Незважаючи на те, що перед представниками академічних кіл постає безліч фундаментальних питань, які стосуються методологічних основ та предметної галузі концепції безпеки, в практичній політиці вплив ряду її положень і підходів простежується доволі відчутно. Саме тому, існуючий інтерес цілком правомірний. Маємо надію, що як у науковому середовищі, так і й політичних колах інтерес до даної концепції в подальшому буде тільки зростати. Адже мова йде про новий підхід до розуміння безпеки, необхідність якого обумовлена загостренням глобальних проблем, поглибленням міжнародних конфліктів, зростанням потреби сучасної людини у вільному розвитку. Важливо, щоб продовження осмислення викликів і загроз такому розвитку супроводжувалося б врахуванням негативних соціально-економічних, культурних, політичних наслідків теоретичних розробок й самокритичним ставленням прихильників концепції безпеки до її положень й висновків.

Література:

1. Spencer H. The evolution of society. Selection from Herbert Spencer's principles of sociology / Spencer H. / Ed. and with introd. L. Robert. Chicago, 1967.
2. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; [пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана]. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
3. Вебер М. Основные социологические понятия / Вебер М. // Западно-европейская социология XIX-начала XX веков. – М., 1996. – С. 455-491.
4. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Сорокин П. А. [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова; пер. с англ.]. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
5. Wæver O. Towards a Political Sociology of Security Studies / Wæver O. // Security Dialogue. 2010. Vol. 41, № 6. – P. 649-658.
6. Brodie B. Ed., The Absolute Weapon. New York: Harcourt & Brace, 1946.
7. Brodie B. Strategy as a Science / Brodie B. // World Politics, 1949. – Vol. 4. № 1. – P. 467-488.
8. Kahn H. On Thermonuclear War / Kahn H. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1961.
9. Kahn H. War Gaming, RAND Corporation paper / Kahn H., Mann I. – Santa Monica, CA: RAND Corporation, 1957. – P-1167.
10. Schelling Th.C. An Essay on Bargaining / Schelling Th.C. // American Economic Review. 1956. Vol. 46. № 3. P. 281-306.
11. Schelling Th.C. The Strategy of Conflict: Prospectus for a Reorientation of Game Theory / Schelling Th.C. // Journal of Conflict Resolution. 1958. Vol. 3. № 2. – P. 203-264.
12. Wohlstetter A. J. Selection and Use of Strategic Air Bases, RAND Corporation Report R-266 / Wohlstetter A. J., Hoffman R. J., Lutz, Rowen H.S. – Santa Monica, CA: RAND Corporation, 1954.
13. Wolfers A. "National Security" as an Ambiguous Symbol / Wolfers A. // Political Science Quarterly, 1952. Vol. 67, No. 4 (Dec.). – P. 481-502.
14. Booth K. Security and Emancipation / Booth K. // Review of International Studies. 17 (4). – P. 313-326.

15. Jones R. Security, Strategy, and Critical Theory / Jones R. – Boulder, CO: Lynne Rienner, 1999.
16. Booth K. Theory of World Security / Booth K. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
17. Booth K. Critical Security Studies and World Politics / Booth K. - Boulder, CO: Lynne Rienner, 2005.
18. Barkawi T. The Postcolonial Moment in Security Studies / Barkawi T., Laffey M. // Review of International Studies. 32 (2006). – P. 329-352.
19. Buzan B. Security: a New Framework for Analysis / Buzan B., Wæver O., Wilde J. de. – Boulder, London, 1998.
20. Doty R. L. Immigration and the politics of security / Doty R. L. // Security Studies, vol. 8, № 2-3, 1998/1999.
21. Balzacq Th. Securitization Theory. How Security Problems Emerge and Dissolve / Balzacq Th. – New York, 2011. – 272 p.
22. Бауман З. Текучая современность / Бауман З. [пер. с англ. / под ред. А.В. Асочакова]. – СПб., 2008. – 240 с.
23. Giddens A. Modernity and Self-identity, Stanford / Giddens A., 1991. – 264 p.
24. Dziebel G. On Anthony Giddens Concept of Ontological Security, the Problem of Human Motivational Grounds and the Paradoxes of Consciousness / Dziebel G. – [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.kinshipstudies.org/MAsociology/CEU.OntologicalSecurityPaper.pdf>.
25. Бек У. Общество риска на пути к другому модерну / Бек У. – М.: Прогресс-традиция, 2000. – 84 с.
26. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Луман Н.: пер. с нем. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
27. Луман Н. Понятие риска / Луман Н. // THESIS, 1994. – Вып. 5. – С. 135-160.
28. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / [пер. с пол. С.М. Червонной]. – М.: Логос, 2008. – 664 с.

УДК 316.752:330.341

ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: МАКРОСОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Ніколенко Вадим Вікторович – доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті виокремлено економічні й соціокультурні чинники, які дозволяють сформувати основу для позитивних соціально-економічних змін, а також покращити показники якості життя. З'ясовано, що модель ліберальної економіки А. Сміта ефективно працюватиме в інтересах середнього класу і громадянського суспільства за таких умов: релевантність між економічним і соціальним; інституціоналізація інтернального локусу психологічного контролю в процесах повсякденної життєдіяльності людини; наявність емансипативних цінностей у публічному просторі соціуму; організація суб'єктами малого і середнього бізнесу власної економічної діяльності та відповідних господарських практик, зважаючи на довгострокову перспективу. Наголошено, що ці економічні й позаекономічні чинники створюють сприятливу основу для успішної соціально-економічної модернізації країни, суспільства відповідно до визнаних світових стандартів, дають можливість поліпшити показники якості життя пересічної людини.

Ключові слова: якість життя, ліберальна економіка, емансипативні цінності, інтернальний тип особистості, релевантність економічного і соціального.

В статье выделены экономические и социокультурные факторы, которые позволяют сформировать основу для позитивных социально-экономических изменений и повысить показатели качества жизни. Установлено, что модель либеральной экономики А. Смита будет эффективно работать в интересах среднего класса и гражданского общества при таких условиях: релевантность между экономическим и социальным; институционализация интернального локуса психологического контроля; наличие эмансипативных ценностей в публичном пространстве общества; организация субъектами малого и среднего бизнеса собственной экономической деятельности и соответствующих хозяйственных практик с учетом долгосрочной перспективы. Сделан акцент касательно того, что эти экономические и внеэкономические факторы создадут благодатную основу для успешной социально-экономической модернизации страны, социума в соответствии с принятыми мировыми стандартами, предоставят возможность улучшить показатели качества жизни большинства населения.

Ключевые слова: качество жизни, либеральная экономика, эмансипативные ценности, интернальный тип личности, релевантность экономического и социального.

The article described the economic and socio-cultural factors of influence that allow form the basis for positive socio-economic changes and improve quality of life. It was found that the model of liberal economics of Adam Smith's work effectively in the interests of the middle class and civil society if: relevance between economic and social; institutionalize internal locus of psychological self-control in the processes of everyday human life; post-industrial values in the public space of society; organization of small and medium-sized businesses their own economic activity, the relevant business practices, taking into account the long-term prospects. Emphasis is placed on the fact that these economic and non-economic influences will create a fertile foundation for successful socio-economic modernization of the country, the society, in accordance with accepted international standards, in particular, provide an opportunity to improve the quality of life of the majority.

Keywords: quality of life, liberal economy, postindustrial values, internal locus of psychological self-control, relevant economic and social.

Якість життя – це концепт, який найбільш інформативно відображає реальний стан справ у суспільстві. Уряди та активні політичні суб'єкти розвинутих країн у своїх практиках завжди приділяли цьому індикатору першочергову увагу. Він яскраво свідчить про особливості життєдіяльності всіх сфер і соціальних інститутів соціуму, результативність модернізації будь-якої країни. На нашу думку, якість життя можна визначити через ступінь задоволення людиною різними аспектами своєї діяльності.

Вочевидь, з метою покращити її вкрай важливо деталізувати досвід побудови держави і суспільства загального добробуту («welfare state») у тих країнах, які є найкомфортнішими для проживання сучасної людини. Звичайно, на якість життя впливає безліч змінних і незмінних чинників. Натомість, на нашу думку, з-поміж них можна виокремити системоутворювальні, які пройшли апробацію практикою та часом і визнані авторитетними вченими та експертами у вигляді найактуальніших фонових передумов, обставин для сприяння суспільному прогресу, збільшення простору соціального комфорту і підвищення стандартів життєзабезпечення переважної більшості населення.

Мета статті – виокремити найвагоміші економічні та позаекономічні чинники впливу на ситуацію, що сформували в успішних країнах певні причинно-наслідкові зв'язки, закономірності, тобто своєрідну суспільну основу для соціального і господарського поступу.

На соціальній природі економіки зауважували ще класики жанру – М. Вебер, Е. Дюркгейм, Т. Веблен, Г. Спенсер та їхні однодумці. З плином часу на цих питаннях крізь призму специфічних методологічних підходів та парадигм фокусували дослідницький інтерес Т. Парсонс, Н. Смелзер, потім – Г. Хофшted, П. Дімаджио, М. Грановеттер, Р. Сведберг, Г. Мюрдаль, Ф. Фукуяма, В. Ядов, Є. Головаха, В. Ворона. Як бачимо, доволі багато відомих фахівців, передусім економсоціологів, приділяли цій проблематиці пильну наукову увагу, що й не дивно, зважаючи на всеохоплюючий характер обраного ракурсу проблемної ситуації. Проте соціальне життя настільки поліфонічне, що, як не парадоксально звучатиме, все ще не вистачає комплексних, узагальнюючих праць, які б дозволяли подивитись на сучасні господарські, соціокультурні зміни, а також на реформаторські практики з урахуванням якомога повнішого спектру їх складників. Більше того, на нашу думку, сьогодні доцільно зробити певні теоретичні узагальнення, які б надавали можливості деталізувати і зрозуміти процеси соціально-економічної трансформації, модернізації країни зважаючи, з одного боку, на класичний науковий доробок економічної соціології, а з іншого, – на використання останніх теоретичних і емпіричних розвідок у цій царині.

Економічна соціологія – доволі молода дослідницька й освітня дисципліна. Її виникнення в середині ХХ ст. пов'язують передусім із працями видатних американських вчених Т. Парсонса і Н. Смелзера – «Економіка і суспільство» (1959), «Соціологія економічного життя» (1963). Зокрема, Т. Парсонс, будучи представником структурно-функціонального аналізу, досліджував економіку як підсистему суспільства, що відповідає за адаптацію до повсякденної дійсності. У рамках цієї парадигми предметні межі економічної соціології обумовлені інтенціями вчених до виокремлення і деталізації закономірностей зв'язків між економічними і соціальними, культурними фактами життєдіяльності соціуму.

Зазначений фокус дослідницького інтересу дозволяє розкрити важливий взаємозв'язок між економікою і позаекономічними чинниками впливу на суспільну ситуацію. Сьогодні аксіоматичним є твердження, що культура завдяки ментальності впливає на життєві практики і, як наслідок, на результативність соціально-економічної динаміки. Поза врахуванням змісту соціокультурних процесів навряд чи можна сподіватись, що економіка буде ефективною, тобто буде тим «локомотивом», який без реформування інших вимірів соціуму зможе сформувати позитивну динаміку якості життя масової людини. З огляду на досвід вивчення таких взаємозв'язків можна, наприклад, обґрунтувати тезу, чому країни Західної Європи і Північної Америки вже тривалий час займають найвищі рядки в міжнародних рейтингах: Індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП), свободи економіки, функціонування демократії, якості життя. Допитливий розум ставить закономірне запитання: які ж саме конкретні особливості економічного розвитку у взаємодії з іншими соціокультурними обставинами дозволяють західним країнам бути лідерами світового прогресу?

Варто зауважити, що такі успіхи західної цивілізації стали можливими на тлі інтенсивного розвитку капіталістичних відносин, освіти, науки, інститутів представницької демократії, громадянської ініціативи і самоорганізації населення, соціально-економічних правових систем. А. Сміт у своїй теорії ліберальної економіки визначив, завдяки чому збагачується суспільство, держава, нація. Будучи авторитетним опонентом меркантилістів і фізіократів, він зазначав, що запорукою багатства нації є передусім ефективна виробнича праця. Нагадаємо, що А. Сміт у своїй головній книзі «Дослідження про природу і причини багатства народів» відстоював принцип невтручання держави в господарське життя (мова не йде про тіньову економіку, з якою необхідно наполегливо боротись) і домінування в ньому інституту приватної власності. Державі А. Сміт відводив роль суб'єкта, який виконує такі функції: по-перше, забезпечення захисту країни від зовнішніх загроз; по-друге, розвиток соціальної інфраструктури (будівель, мостів, шляхів сполучення, комунікацій тощо); по-третє, піклування про розвиток освіти,

зального рівня грамотності населення; по-четверте, забезпечення дотримання в соціальних процесах і відносинах принципів егалітаризму, тобто рівності всіх перед законом, незалежно від соціальних рангів.

Шотландський вчений і його послідовники ототожнювали економіку з так званою «невидимою рукою» і доводили ефективність підходу, який сьогодні відомий під назвою «laissez faire», що у перекладі з французької мови означає – «дозвольте робити». Іншими словами, вони наголошували на тому, що державні структури не повинні заважати легальній виробничій діяльності тих соціальних груп – буржуа, підприємців, які прагнуть реалізовувати себе через власну ділову ініціативу і виконувати соціально-економічну роль важливого рушія розвитку господарської сфери. Вчений зазначав, що на цій основі попит породжує пропозицію, а за умови вільного пересування економічно активного населення і капіталу економіка стає самодостатньою, саморегулюючою системою, як наслідок – збагачується все суспільство.

Панорамний погляд на творчу спадщину А. Сміта дає підстави зауважувати, що він висловлював й доволі дискусійні думки, зокрема, приписував природі людини схильність до обміну одного предмета на інший, раціоналізм, прагматизм. Ми вважаємо, що це можна піддати сумніву: адже така природа людини є результат впливу конкретних культурно-історичних типів суспільних систем, а не притаманна їй від народження. Наприклад, раціоналізм як характерна риса економічної діяльності з'являється з розвитком інституту приватної власності й елементарних громадянських прав. До речі, історія економічних відносин і процесів свідчить, що ті суспільні системи, де право приватної власності, зокрема на землю, було доступним більшості населення, характеризувались найбільшим суспільним прогресом і передбачуваністю.

Попри деякі суперечливі аспекти, доцільність і евристичність системоутворювальних законів ліберальної економіки А. Сміта не викликає сумнівів. Проте експерти підкреслюють, що господарські закони відомого вченого працюватимуть в інтересах середнього класу, громадянського суспільства лише за наявності важливих позаекономічних фонових обставин, а саме: релевантності між економічними і соціальними чинниками, домінування інтернального локусу особистісного самоконтролю, емансипативних цінностей у публічному просторі.

По-перше, наявність релевантності між економічним і соціальним. Економічний складник у такій взаємозалежності – це принципи ліберальної економіки А. Сміта. Соціальний складник передбачає присутність у суспільному житті важливого ресурсу довіри для зменшення трансакційних витрат, ефективну боротьбу з корупцією, скорочення соціальної та економічної дистанції між найбільш і найменш забезпеченими верствами населення, розвиток традицій соціально відповідального бізнесу і культурно прийнятну поведінку представників елітарних прошарків.

По-друге, формування інтернального типу особистості. Так, у західних суспільствах привалює інтернальний локус психологічного контролю на відміну від деяких країн східного світу, в яких подекуди продовжує бути поширеним екстернальний тип особистості. Якщо інтернали пов'язують відповідальність за власну долю лише з особистими зусиллями, наполегливою працею, то екстернали переважно посилаються на зовнішні обставини, випадок. Вони здебільшого вважають, що про них мають піклуватись і забезпечувати всім необхідним інші. Звичайно, виникнення та існування екстернального типу пересічної особи пов'язують із патерналістськими державними структурами, відсутністю громадянської ініціативи, дефіцитом ринкової економіки і відповідної господарської мотивації. Перебіг подій у сучасному світі переконливо доводить, що повсякденні практики інтерналів у формі малого і середнього бізнесу є рушійною силою реконфігурації економічної поведінки, модернізації господарської культури. У підсумку популяризація і поширення такого локусу психологічного самоконтролю приводить до особистісного, професійного росту, а отже - і соціального прогресу. Приємно, що в Україні дедалі більш поширеним стає інтернальний тип особистості. Представники цієї категорії намагаються за допомогою повсякденних зусиль змінити на краще якість свого життя і рідної країни. Обнадійливим є те, що такі зміни насамперед притаманні масовій свідомості молоді.

По-третє, домінування в аксіологічній ієрархії суспільних систем емансипативних цінностей. Зважаючи на це, доцільно зауважити, що публічний простір західних країн насичений емансипативними цінностями: толерантності, довіри, взаємодопомоги, досяжницької мотивації, підприємництва, раціональності, відданості професії, самореалізації, егалітаризму, здорового індивідуалізму. Саме така ціннісна система дозволяє, з-поміж інших чинників, забезпечувати високий рівень розвитку господарської культури і багатьох соціальних інститутів. У цьому контексті слушно було б навести бінарну типологію, що певною мірою характеризує масову свідомість країн першого і третього світів. Якщо в суспільних системах Західної Європи та Північної Америки привалюють цінності та принципи методичності,

систематичності, раціональності, то у країнах третього світу – мрійливості, ірраціональності, цінності вільного від виробничої праці часу. У західних суспільствах праця перетворюється на пристрасть. Наприклад, у Великобританії робочий тиждень триває приблизно 43 години, проте головна ознака полягає в тому, що виробнича праця там характеризується найвищими показниками продуктивності, а середня заробітна плата є одна з найбільших у світі. До речі, Г. Спенсер наприкінці XIX ст. зауважував специфіку ментальних портретів різних країн, які впливають на економічну діяльність. Так, у країнах західного світу суб'єкти господарського життя здебільшого зорієнтовані на довгострокову перспективу, прагнуть досягнути певної мети у віддаленому майбутньому, передусім завдяки систематичним, методичним, повсякденним зусиллям. На противагу, в країнах периферії світової економіки працюють, як правило, залежно від настрою, «ривком», в останню мить, коли ситуація вже не дозволяє відкласти виконання своїх професійних обов'язків на завтра і необхідно здавати результат праці негайно. Примітно, що Г. Спенсер був одним із перших соціологів, хто акцентував увагу на цій обставині. Про цю важливу різницю між розвинутими країнами і рештою світу англійський мислитель говорив, перебуваючи в США наприкінці XIX ст., коли давав інтерв'ю журналістам місцевих газет [1, с. 1395].

Отже, можна стверджувати, що теорія А. Сміта може працювати в інтересах усього суспільства, створить сприятливе підґрунтя для модернізації України відповідно до визнаних світових стандартів лише за наявності релевантності між економічними і соціальними чинниками, інституціоналізації інтернального локусу особистісного контролю й емансипативних цінностей у публічному просторі. На цьому тлі підприємницькі ініціативи, передусім у формах малого і середнього бізнесу, здатні виконувати функції тієї соціальної технології, яка вже у короткостроковій перспективі зможе дати потрібні імпульси для поживлення економічної сфери і підвищення стандартів якості життя пересічної людини.

Література:

1. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские [Текст] / Г. Спенсер / пер. с англ. под ред. Н. А. Рубакина. – Мн. : Современ. литератор, 1999. – 1408 с.

УДК 316.004

КОНЦЕПЦИЯ ДОПОЛНЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ: ОТ ТЕХНОЛОГИИ К СОЦИОЛОГИИ

Кислова Ольга Николаевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры методов социологических исследований социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина;

Николаевская Алла Михайловна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Статья посвящена анализу генезиса концепции дополненной реальности. Показано, что разработанная в сфере IT концепция дополненной реальности как «системы, совмещающей реальное и виртуальное, интерактивной и предоставляющей возможность трехмерного представления объектов» [Р. Азума] является несколько ограниченной, не позволяющей выйти за рамки проблем технологических разработок. Раскрыт познавательный потенциал новой, широкой трактовки указанного феномена как физической реальности, дополненной цифровой информацией за счет постоянного подключения к данным, циркулирующим в недрах интернета. Такое понимание дополненной реальности создает предпосылки «социологического поворота» в ее трактовке, выражающейся в отрицании дихотомического разделения «реального» и «виртуального» миров. Указаны контексты использования концепции дополненной реальности в социологическом дискурсе, в частности такие, как социальные последствия широкого распространения цифровых технологий; социология техники; социология интернета, киберсоциология, цифровая социология; медиакультура.

Ключевые слова: дополненная реальность, виртуальная реальность, социальная реальность, цифровой дуализм; дополненная субъектность.

Стаття присвячена аналізу генезису концепції доповненої реальності. Показано, що розроблена в сфері ІТ концепція доповненої реальності як «системи, що суміщує реальне та віртуальне, є інтерактивною та надає можливість трьохвимірному представлення об'єктів» [Р. Азума] є дещо обмеженою й такою, що не дозволяє вийти за межі проблем технологічних розробок. Розкрито пізнавальний потенціал нового, широкого тлумачення означеного феномену як фізичної реальності, доповненої цифровою інформацією за рахунок постійного підключення до даних, які циркулюють у надрах інтернету. Таке розуміння доповненої реальності створює передумови «соціологічного повороту» в її тлумаченні, що знаходить прояв у запереченні дихотомічного поділу «реального» та «віртуального» світів. Вказані контексти використання концепції доповненої реальності у соціологічному дискурсі, зокрема такі, як соціальні наслідки поширення цифрових технологій; соціологія техніки; соціологія інтернету, кіберсоціологія, цифрова соціологія; медиакультура.

Ключові слова: доповнена реальність, віртуальна реальність, соціальна реальність, цифровий дуалізм; доповнена суб'єктність.

This article analyzes the genesis of the concept of augmented reality. It is shown that developed in the IT sector the concept of augmented reality as «a system that combines the real and the virtual, being interactive and providing the possibility of three-dimensional representation of objects» [R. Azuma] is somewhat limited, which does not allow to go beyond the problems of technological development. The article describes the cognitive potential of a new, broad interpretation of this phenomenon as a physical reality, augmented with digital information through a permanent connection to the data circulating in the depths of the Internet. This understanding of augmented reality creates background for «sociological turn» in its interpretation, which is expressed in the denial of a dichotomous division for the «real» and «virtual» worlds. The article deals with the contexts of use of the concept of augmented reality in the sociological discourse, in particular, such as the social consequences of wide spread of digital technologies; sociology of technology; sociology of Internet, cybersociology, digital sociology; media culture.

Keywords: Augmented Reality, Virtual Reality, Social Reality, Digital Dualism; Augmented Subjectivity.

Дополненная реальность (англ. Augmented Reality, AR) – термин, возникший в сфере IT и первоначально использовавшийся для обозначения технологии наложения виртуальной информации на реальный окружающий мир. Развитие и активное внедрение этой технологии в медицине, производстве, науке, промышленности, социальных коммуникациях и других сферах актуализировали необходимость осмысления социальных последствий ее экспансии, которые, согласно Джону Хейвенсу, проявляются в первую очередь в изменении способов социального взаимодействия. В частности, он полагает, что дополненная реальность — это не просто технология, а наиболее рациональный способ взаимодействия с цифровыми данными. Вне зависимости от того, какие именно устройства будут использоваться в процессе такого технологически опосредованного взаимодействия, сама его природа очень быстро изменит поведение человека и обусловит культурный конфликт [1].

В настоящее время стало очевидным, что технологическая трактовка дополненной реальности слишком узка, что дополненная реальность – не просто новая технология, а невиданная ранее среда обитания человека, которая нуждается в исследовании, теоретическом осмыслении и прогнозировании социальных перспектив ее экспансии (см. [2-5]). Тем не менее, сегодня в отечественном социологическом дискурсе проблематика дополненной реальности практически не представлена, что обуславливает **актуальность** нашего обращения в ней. При этом необходимо отметить, что в данной проблематике могут быть выделены два аспекта: 1) применение различных технологий (систем) дополненной реальности в социологических исследованиях и преподавании социологических дисциплин; 2) осмысление эвристического потенциала концепции дополненной реальности.

Целью данной публикации является исследование генезиса концепции дополненной реальности и возможностей «социологического поворота» в ее трактовке.

Прежде всего, обратимся к *истории развития феномена дополненной реальности*. Прототипы технологии дополненной реальности начали появляться в 1960-х годах в рамках развития технологии виртуальной реальности. Так, Мортон Хейлиг вел исследования в области виртуальных технологий, разрабатывая симулятор Sensorama. Несколько позже Айван Сазерленд представил изобретение «Дамоклов меч» («Sword of Damocles») для демонстрации трехмерной графики. «Дамоклов меч» представлял собой дисплей, одеваемый на голову и транслирующий изображения с экрана компьютера, что позволило создать новый тип реальности, где компьютерная графика налагалась на изображения реального мира.

Собственно понятие «дополненная реальность» было введено лишь в 1990 году Томом Коделлом, который обосновал необходимость расширения концептуальных моделей отношений между физическим и цифровым мирами, невозможность их ограничения дихотомией «реальное – виртуальное». Т. Коделл предложил использовать термин «дополненная реальность» в противовес термину «виртуальная реальность» с целью дифференциации феноменов погружения в виртуальную среду и привнесения виртуальных элементов в реальную жизнь, а также показал, что дополненная реальность и виртуальная реальность – понятия, которые не являются взаимозаменяемыми, а обозначаемые ими феномены онтологически различны. Дополненная реальность (AR) – реальный, физический мир, в некоторой степени «дополненный» виртуальной информацией, а виртуальная реальность (VR) – генерируемая компьютером среда, искусственный мир.

Пол Милгрэм и Фумио Кисино [6] развили идеи Т. Коделла и детально описали онтологический континуум «виртуальность-реальность» как пространство между реальным и виртуальным мирами, внутри которого расположена дополненная реальность (ближе к реальности) и дополненная виртуальность (ближе к виртуальности) (см. рис. 1).

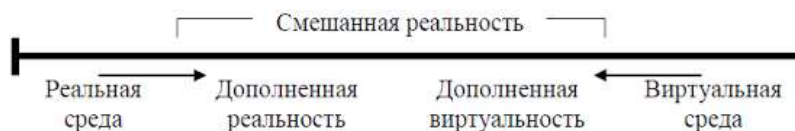

Рисунок 1. Континуум «виртуальность-реальность» (по П. Милгрэму и Ф. Кисино) [6]

Исследователи ввели и новые понятия – «смешанная реальность» и «дополненная виртуальность», что позволило систематизировать ранние концептуальные представления о возможных средах существования человека. Работа П. Милгрэма и Ф. Кисино в настоящее время является наиболее полной

концептуальною моделлю потенціальних відносин між фізичним світом і цифровими даними, демонструючи можливі співвідношення реального і віртуального в різних середовищах.

Чому привабливі концептуальні побудови П. Милгрэма і Ф. Кісіно дослідників сучасного суспільства? В першу чергу введенням нової міри – ступінь залученості в режим онлайн («кількість віртуальності»), яка стає характеристикою середовища проживання сучасного цивілізованого людини, показателем ступеня його залежності (наприклад, від чужого думки, нав'язаного інтернетом, або від наявності гаджетів і девайсів). Лучано Флориди, всесвітньо визнаний теоретик в сфері філософії техніки і етики, стверджує, що людство вже пережило три інформаційні революції. Перша – революція в фізиці, зв'язана в першу чергу з відкриттями Н. Коперника; друга – в біології, обумовлена розвитком теорії Ч. Дарвіна; третя – в психології, детермінована ідеями З. Фрейда. В наші дні людство переживає четверту інформаційну революцію, виражену в тому, що люди створюють собі нову оточуюче середовище, де змішуються «реальне» і «віртуальне», стираються межі між онлайн і оффлайн, а людина перетворюється в «інформаційний організм» («інформ»), нічим не відрізняючись від позицій інформаційного взаємодіяння від штучних агентів [7].

Алекс Петланд, який є всесвітньо визнаним авторитетом в сфері ІТ, прийшов до висновку про те, що настав час проаналізувати особливості «доповненої соціальної реальності», яка формується за рахунок трансформації звичайної соціальної реальності в зв'язі з її «доповненням» цифровою інформацією [8]. Американський соціолог Натан Юргенсон, аналізуючи експансію технології доповненої реальності, стверджує, що вона стала фактором революційних змін соціального буття («Augmented Revolution»), привела до зміщення «атомів і бітів», до нерозривного єднання фізичного і цифрового світів. Він вважає, що доповнену реальність слід трактувати в широкому сенсі – як побічний продукт зміщення онлайн і оффлайн режимів існування сучасної людини [2, с. 84]. Таке розуміння доповненої реальності базується на ідеях Льва Мановича, викладених, зокрема, в статті «Поетика розширеного простору», де він обґрунтовує необхідність більш широкого трактування доповненої реальності, ніж прийнято в ІТ, яке б враховувало контекст соціального взаємодіяння. Л. Манович стверджує, що «доповнення» («augmented») – не просто нова технологія, а передусім «ідея і культурно-естетична практика» [9, с. 220]. С. А. Глазкова також фокусує свою увагу на інноваційних аспектах соціального взаємодіяння в нових реаліях і трактує доповнену реальність як «... особливу комунікативне середовище, в якому створені можливості для отримання додаткової інформації або додаткового дії за рахунок розміщення в реальному середовищі виходів до віртуальним можливостям (інформації або активності). ... Таке зміщення реальностей збільшує діапазон можливостей користувача» [10, с. 115].

Таким чином, вказана раніше трактування доповненої реальності як нової технології [11] представляє нам надмірно вузькою. Цей феномен розуміється нами як розширення соціальної реальності за рахунок додавання до неї цифрового виміру, іншими словами, мова йде про «доповнену соціальної реальності». «Соціологічний поворот» в трактуванні доповненої реальності обумовлений прагненням описати умови сучасної дійсності, коли події в інтернеті стають не менш важливими, ніж події в реальному світі, коли комп'ютери, смартфони і Сеть перетворилися в звичайні атрибути культурного ландшафту. Цей поворот демонструє нову практику осмислення соціальної реальності як гібридної реальності, де «реальне» і «віртуальне» сплавлені в єдине, де «віртуальне» перестає бути синонімом «фіктивне», а взаємодіяння онлайн і оффлайн аспектів існування сучасної людини породжує необхідність дослідження соціальних наслідків згаданих змін.

В середині 1990-х рр. соціологічне співтовариство було «заморожено» появою і широким поширенням феномену «віртуалізації», що обумовило необхідність відповідної рефлексії і появу великої кількості публікацій, присвячених дослідженню цього явища з позицій аналізу тенденцій розвитку суспільства. Зростаюча роль комп'ютерних технологій в повсякденному житті, перенесення багатьох форм соціального взаємодіяння з «реального світу» в «віртуальний світ», створений інтернетом, – ці і інші проблеми активно обговорювалися і аналізувалися філософами, соціологами, культурологами, журналістами. При цьому наметилася тенденція розширення значення, надаваного поняттю «віртуальна реальність», яке поступово охопило багато економічних, політичних і культурних явищ, безпосередньо не пов'язаних з комп'ютерами,

ни с процессами информатизации, но демонстрирующие логику развития, вполне соответствующую логике виртуальной реальности. Так, например, Д. В. Иванов писал: «Сущностный принцип этой логики - замещение реальных вещей и поступков образами-симуляциями. Такого рода замещение можно наблюдать практически во всех сферах жизни современного человека, и это дает основание для целостного описания социокультурных изменений рубежа XX-XXI вв. как процесса/процессов виртуализации общества» [12, с. 7].

Однако виртуальная реальность интернета опровергла традиционный взгляд на виртуальность как на то, что не существует в действительности, а является лишь симуляцией. Именно интернет показал, что виртуальность может быть не полной, а частичной, что назрела необходимость включить в фокус внимания исследователей «количество виртуальности», другими словами, что пора отказаться от дихотомии «реальное-виртуальное» и использовать в контексте социальной аналитики весь спектр потенциальных отношений между физическим (реальным) и виртуальным мирами. Интернет продемонстрировал, что сегодняшняя социальная реальность являет собой сочетание реальности с виртуальностью, что виртуальные миры постепенно «встраиваются» в действительность, поскольку они перестают быть местом, куда человек «прячется» от жизни, и постепенно превращаются в инструмент воздействия на реальность. Одним из первых ярких примеров тому является удачная PR-кампания Б. Обамы в социальных сетях, в частности в виртуальном мире Second Life. Эта PR-кампания заложила основы нового (виртуального) вида политической рекламы, который активно применяется современными политиками и приносит реальные, а не виртуальные плоды.¹

Традиционная интерпретация виртуальной реальности, связанная с эскапизмом, в настоящее время уже перестала быть актуальной. Сегодня актуализируются исследования возможностей «дополнения» («расширения») объективной реальности за счет включения в нее виртуальных компонентов, в частности, цифровых данных. Недаром Славой Жижек предлагает рассматривать виртуальную реальность как *реальность виртуального*, которая существовала задолго до появления интернета. Примером тому служат религия, идеология, литература и искусство, которые являют обществу виртуальный, альтернативный мир. В настоящее время в этом ряду оказались компьютерные игры, особенно многопользовательские онлайн-овые. Так, американский социолог Уильям Симс Бэйнбридж продемонстрировал, что виртуальный мир игры «World Of Warcraft» может быть и убежищем эскаписта (средством бегства в виртуальность), и инструментом социологического исследования потенциальных путей развития социума [13]. В связи с этим вызывает недоумение, что отечественные исследователи до сих пор оперируют лишь концепцией виртуальной реальности, уделяя недостаточно внимания исследованию «реальности виртуального», а концепция дополненной реальности вообще не дискутируется ни в социологических, ни в философских публикациях (см., например, [14]). Поэтому, на наш взгляд, назрела необходимость обратиться к рассмотрению контекстов использования концепции дополненной реальности (в широком смысле) в зарубежном социологическом дискурсе. Как свидетельствует уже накопленный опыт наших коллег, этими контекстами могут быть:

1. *Социологическая рефлексия социальных последствий широкого распространения цифровых технологий*, включающая прогнозирование потенциальных путей развития культуры (в том числе, киберкультуры) и общества, анализ позитивных и негативных аспектов распространения технологий дополненной реальности, проблематика тотального контроля, киберэскапизм и др.

2. *Социология техники, социология интернета, киберсоциология, цифровая социология, цифровой дуализм*. Переосмысление взаимосвязи социального бытия человека и роли информационных технологий в современном обществе привело к пониманию, что «онлайн» и «оффлайн» на современном этапе мыслятся неразрывно связанными и взаимно обуславливающими друг друга. Цифровые дуалисты, напротив, рассматривают цифровой мир (мир онлайн) как «виртуальный», а физический (оффлайновый) мир как «реальный», упуская из вида многообразие промежуточных состояний в онтологическом континууме «реальность-виртуальность». Неявная критика цифрового дуализма прослеживается в работах Бруно Латура, полагающего, что «природа» и «общество» не могут рассматриваться отдельно, природа никогда не была отделена от культуры, наука никогда не была свободной от политики. Таким образом, дополненная реальность, трактуемая как «реальная реальность», но расширенная за счет возможностей

¹ См., напр.: Harfoush R. An inside look at how social media built the Obama brand / Rahaf Harfoush. – New York: New Riders, 2009. – 199 p.; Cooper C. The Obama White House's First Try At Second Life [Electronic resource] / Charles Cooper // CBS NEWS. – July 10, 2009. – Mode of access: http://www.cbsnews.com/8301-503544_162-5151594-503544.html.

непрерывного доступа к цифровым данным, хранящимся в недрах интернета, приобретает статус нового онтологического уровня, расширяющего возможности человека. С этой точки зрения интернет – это дополненная реальность, т. е. расширение физической реальности, еще один слой объективной реальности (см., например, [15]).

3. *Дополненная субъектность* – альтернативная основа для интерпретации субъективного опыта бытия в современном мире, наполненном информационными технологиями [16]. Дополненная субъектность основывается на двух ключевых предположениях: 1) «онлайн» и «оффлайн» режимы существования современного цивилизованного человека являются инициаторами друг друга; 2) эти режимы воспринимаются людьми как единая, унифицированная реальность – дополненная реальность [16].

4. *Медиакультура*. Дополненная реальность в контексте медиакультуры рассматривается сквозь призму профессиональных и повседневных практик (см., например, [5; 17]).

В завершение подчеркнем, что концепция дополненной реальности была разработана в сфере ИТ с целью дифференциации феноменов погружения в виртуальную среду и привнесения виртуальных элементов в реальную жизнь. Однако вскоре стало очевидным, что трактовка дополненной реальности как системы, «совмещающей реальное и виртуальное, интерактивной и предоставляющей возможность трехмерного представления объектов» [11] является слишком узкой, поскольку она не охватывает весь диапазон возможных приложений данной концепции. Появилась новая, широкая трактовка дополненной реальности – как физической реальности, дополненной цифровой информацией за счет постоянного подключения к данным, циркулирующим в недрах интернета. Такое понимание дополненной реальности создало предпосылки «социологического поворота» в ее трактовке, выражающейся в отрицании дихотомического разделения «реального» и «виртуального» миров. Отметим, что в данной статье мы фокусировали внимание на эволюции концепции дополненной реальности, оставив вне рассмотрения возможности применения *собственно технологий* (систем) дополненной реальности в социологии, которые, по мнению британского социолога Хелен Джонс, достаточно широки (см. [18]). Анализ и практическое использование этих возможностей, как мы надеемся, будут целью наших следующих публикаций.

Литература:

1. Havens J. The Impending Social Consequences of Augmented Reality [Electronic resource] / John Havens // Mashable. – 2013. – Mode of access: <http://mashable.com/2013/02/08/augmented-reality-future/>
2. Jurgenson N. When atoms meet bits: social media, the mobile web and augmented revolution [Electronic resource] / Nathan Jurgenson // Future Internet. – 2012. – № 4. – P. 83-91. – Mode of access: <http://www.mdpi.com/1999-5903/4/1/83/pdf>
3. Boesel W, Rey P. A genealogy of augmented reality: from design to social theory (Part One) / Whitney Erin Boesel, PJ Rey // Cyborgology. – Mode of access: <https://thesocietypages.org/cyborgology/2013/01/28/a-genealogy-of-augmented-reality-from-design-to-social-theory-part-one/>
4. Кислова О. Н. Быть или не быть цифровой социологии? [Электронный ресурс] / Кислова Ольга Николаевна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2013. – № 1045. – С. 9-15. – Режим доступа: http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/magazin/vesnik_soc/1045.pdf
5. Кислова О. Н. «Дополненная реальность» сквозь призму интернет-практик современного студенчества / Кислова Ольга Николаевна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2014. – С.351-356.
6. Milgram P., Kishino A. F. Taxonomy of Mixed Reality Visual Displays / Paul Milgram, Fumio Kishino // IEICE Transactions on Information and Systems. – 1994. – Vol. E77-D. – № 12. – P. 1321–1329.
7. Floridi L. The Fourth Revolution: How the infosphere is reshaping human reality / Luciano Floridi. — Oxford: Oxford University Press, 2014. — 247 p.
8. Waber B. N., Pentland A. Augmented Social Reality [Electronic resource] / Benjamin N. Waber, Alex Pentland // International Symposium on Wearable Computers (ISWC). – Boston, 2007. – Mode of access: <http://vismod.media.mit.edu/tech-reports/TR-613.pdf>
9. Manovich L. The poetics of augmented space [Electronic resource] / Lev Manovich // Visual Communication. – 2006. – № 5 (2). – P. 219-240. – Mode of access: <http://www.alice.id.tue.nl/references/manovich-2006.pdf>
10. Глазкова С. А. «Дополненная реальность» в мобильном коммуникативном пространстве [Электронный ресурс] / С. А. Глазкова // Проблемы теоретической социологии. Вып. 9. Межвуз. сб. / отв. ред.

- А. О. Бороноев. – СПб.: Скифия-Принт, 2012. – С. 113-122. – Режим доступа: http://smpanel.pu.ru/panel/users/ebogomyagkova/probl_teor_soc_9_v03.pdf
11. Azuma R. T. A Survey of Augmented Reality / Ronald T. Azuma // Teleoperators and Virtual Environments. – 1997. – № 6 (4). – P. 355 – 385. – Mode of access: <http://www.cs.unc.edu/~azuma/ARpresence.pdf>
  12. Иванов Д. В. Виртуализация общества / Д. В. Иванов. — СПб.: «Петербургское Востоковедение». — 2000. - 96 с.
  13. Bainbridge W.S. The WarCraft civilization: social science in a virtual world / William Sims Bainbridge. – London: MIT Press, 2010. – 256 p.
  14. Журба М. А. Філософська рефлексія віртуальної реальності / М. А. Журба // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. - К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. - Вип. 61 (№ 6). - С. 251-260.
  15. Соловьев Д. Реальный и виртуальный мир [Электронный ресурс] / Дмитрий Соловьев // Цифровой словарь: Как интернет и гаджеты меняют нас. – Режим доступа: <http://digitalvocabulary.ru/the-internet-sociology/>
  16. Rey P., Boesel W. The Web, digital prostheses, and augmented subjectivity // PJ Rey and Whitney Erin Boesel // Routledge handbook of science, technology, and society. – NY: Routledge, 2014. – P. 173-188. – Mode of access: <http://pjreyresearch.com/documents/Rey-Boesel-The-Web-Digital-Prostheses-and-Augmented-Subjectivity.pdf>
  17. Никитин И. А. Дополненная реальность в контексте медиакультуры / И. А. Никитин, А.В. Москалев // Социальные коммуникации: профессиональные и повседневные практики: сб. статей / под ред. В. В. Козловского, А. М. Хохловой. – Выпуск 4. – СПб.: Интерсоцис, Скифия-Принт, 2011. – С. 122-125. – Режим доступа: http://sociologynet.ru/intsoc/books/kommunication_4.pdf
  18. Jones H. Augmented Reality and what it means for sociologists [Electronic resource] / Helen Jones // BSA Annual Conference. – 2014. – Mode of access: <http://vimeo.com/103242168>

УДК 316.25

ТРАНССУБЪЕКТИВНЫЙ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ ДИМИТРИЯ ГИНЕВА

Мельников Андрей Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент, докторант факультета социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

У статті розглядаються загальні положення теорії транссуб'єктивного екзистенціалізму сучасного болгарського дослідника Дімітрія Гінева, до головної характеристики зазначеного підходу віднесена критика есенціалістської теорії практики. Показана значущість диференціації понять транссуб'єктивності та інтросуб'єктивності, що відображають, відповідно, онтологічний рівень соціальної реальності з характерною для нього трансцендентністю, потенційністю і динамічністю, та онтичний рівень суспільства, якому притаманна поверхнева актуальність, об'єктивність, реіфікація, статичність і емпіричність. Структура концепції транссуб'єктивного екзистенціалізму вибудовується на підставі принципу «герменевтичного кола» стосовно проблеми соціальної практики і таких її параметрів, як взаємопов'язаність з іншими практиками, єдність просторових і часових вимірів (хронотоп), конституювання смислів, освоєння (детермінізм) і проектування (волютаризм) можливостей, «ситуаційна трансценденція», вибір і рутинізація. Стверджується необхідність включення концепції Д. Гінева в структуру екзистенціальної парадигми в соціології.

Ключові слова: екзистенціальна соціологія, Дімітрій Гінев, транссуб'єктивний екзистенціалізм, теорія практики, хронотоп.

В статье рассматриваются общие положения теории транссубъективного экзистенциализма современного болгарского исследователя Димитрия Гинева, к основной характеристике указанного подхода отнесена критика эссенциалистской теории практики. Показана значимость дифференциации понятий транссубъективности и интросубъективности, отражающих, соответственно, онтологический уровень социальной реальности с характерной для него трансцендентностью, потенциальностью и динамичностью, и онтический уровень общества, которому присуща поверхностная актуальность, объективность, реификация, статичность и эмпиричность. Структура концепции транссубъективного экзистенциализма выстраивается на основании принципа «герменевтического круга» применительно к проблеме социальной практики и таких ее параметров, как взаимосвязанность с другими практиками, единство пространственных и временных измерений (хронотоп), конституйрование смыслов, освоение (детерминизм) и проецирование (волютаризм) возможностей, «ситуационная трансценденция», выбор и рутинизация. Утверждается необходимость включения концепции Д. Гинева в структуру экзистенциальной парадигмы в социологии.

Ключевые слова: экзистенциальная социология, Димитрий Гинев, транссуб'єктивний екзистенціалізм, теорія практики, хронотоп

The paper examines general provisions of the theory of transsubjective existentialism of contemporary Bulgarian scientist Dimitri Ginev. The main characteristics of indicated approach are related to criticism of the essentialist theory of practice. There is specific consideration on the importance of differentiation of concepts «transsubjectivity» and «intersubjectivity», reflecting, respectively, the ontological level of social reality, characterized by transcendence, potentiality and dynamism, and the ontic level of society, for that surface actuality, objectivity, reification, static and empiricism are intrinsic. The structure of the theory of transsubjective existentialism is built on the basis of the principle of the «hermeneutic circle» in relation to social practices and its parameters, such as: 1) interconnectivity with other practices; 2) unity of spatial and temporal dimensions («chronotope»); 3) constitution of meaning; 4) development (determinism) and the projection (voluntarism) of possibilities; 5) «situational transcendence»; 6) choice and routinization. The need for subsequent integration of Dimitri Ginev's transsubjective existentialism to the general structure of the existential paradigm in sociology is underlined.

Keywords: existential sociology, Dimitri Ginev, transsubjective existentialism, theory of practice, «chronotope»

В современной социологии наметилась устойчивая тенденция к актуализации того типа проблематики и методологии, который наиболее соответствует экзистенциалистской перспективе в отношении социального бытия. Усиление социологической рефлексии под влиянием постнеклассического подхода дополнительно способствует перемещению экзистенциализма с периферии в центр анализа новейших социальных изменений. При этом наблюдается не просто слепое копирование социологами идей экзистенциальной философии, но постепенное формирование полноценной экзистенциально-социологической парадигмы, синтезирующей наиболее важные достижения обеих областей знания. Вместе с тем, существует явный недостаток историко-социологического осмысления экзистенциальной социологии, направленного на раскрытие сущности тех конкретных концепций и теорий, которые уже включены в структуру данной парадигмы или обладают соответствующим потенциалом. К числу последних относится экзистенциалистская теория современного болгарского исследователя Димитрия Гинева.

Несмотря на многочисленные ссылки на работы Д. Гинева в зарубежной литературе, его научное творчество еще не выступало предметом специального рассмотрения. Исследования болгарского ученого опираются на наследие философского экзистенциализма (М. Хайдеггер, К. Ясперс, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, А. Камю и др.), однако не имеют эксплицитной, формальной связи с парадигмой экзистенциальной социологии (Э. Тирикьян, Дж. Дуглас, Дж. Джонсон, Дж. Котарба, А. Фонтана, С. Лаймен, М. Скотт, П. Меннинг, М. Болль да Баль, К. Вольф, М. Вейнштейн, Дж. Хейм). Исходя из этого, главной целью представленной статьи является историко-социологический анализ научных идей Д. Гинева, делающий возможным их последующую интеграцию в общую структуру экзистенциально-социологической парадигмы.

Димитрий Гинев относится к тому новому типу исследователей, которых сложно однозначно охарактеризовать с точки зрения дисциплинарной принадлежности. Его широкие интересы точнее всего могут быть определены как философия науки, совмещающая в себе элементы герменевтики, экзистенциализма, феноменологии и социокультурной онтологии. Гинев обладает большим опытом международной деятельности, что повлияло на многомерность его интеллектуальной позиции. В последние годы он преподавал в Софийском университете Болгарии, занимал исследовательскую должность в Университете Констанца (Германия), а в настоящий момент возглавляет редакцию европейского журнала «Divinatio: studia culturologica». На протяжении своей профессиональной карьеры Гинев опубликовал около 400 научных работ, включая более чем 20 монографий. Первые публикации Гинева в начале 1980-х годов были связаны с темой его диссертации, посвященной герменевтической трактовке введенного Т. Куном понятия парадигмы. Болгарский ученый пытался соотнести герменевтику и эпистемологию, на основании чего приобщился к развитию подхода «герменевтического реализма», суть которого состояла в критике статичного сциентизма. В дальнейшем его исследования охватывали широчайший круг проблем, включающих в себя пост-метафизическую критику проекта современности, рассмотрение процессов эмансипации и секуляризации, анализ политической сферы общества.

Непосредственно экзистенциалистское содержание философии науки Гинева опирается на наследие М. Хайдеггера, отражаясь в развитии проблематики онтологии гуманитарных наук и таких концептуальных понятиях, как «экзистенциальная онтология» [1-3], «экзистенциальная пространственность» [4-6], «экзистенциальная культурология» [7] и «когнитивный экзистенциализм» [8-10]. В контексте сложного переплетения данных понятий автор выдвигает «доктрину трансубъективного экзистенциализма» [11-12], совпадающую в предметном плане с экзистенциальной социологией и ее стремлением осмыслить общество как социальную экзистенцию. Заявленная доктрина предназначена для решения с позиции экзистенциальной аналитики разных дилемм теории практики, последняя из которых понимается как часть социальной теории. По сути, главная идея Гинева не отличается здесь существенно от соответствующих идей в других его концепциях. Ее специфика заключается в герменевтической и онтологической трактовке теории практики, что в результате приводит к герменевтически-реалистскому выделению такой категории, как «хронотоп», заимствованной у М. Бахтина.

Ссылаясь на исследования А. Реквитца [13], Гинев дифференцирует четыре типа культуральной теории: теория практики; культурный/структуралистски-семиотический ментализм; дискурсивный интерсубъективизм; социально-конструктивистский текстуализм. Эти типы противопоставляются классическому картезианскому подходу в социальной теории с его долгосрочными последствиями в виде подчеркивания рациональной, социально-экономической природы человека. В отличие от других типов оппозиционной культуральной теории, теория практики, а особенно ее герменевтически-

феноменологическая версия, радикально настроена против эпистемологических дилемм и, в частности, — против дихотомии «субъективизм-антисубъективизм». Соответственно, понятие транссубъективизма становится продуктом этой эпистемологической стратегии.

Гинев описывает теорию практик как такой подход, предметом которого является конституирование смыслов в контексте деятельности. Практика — это не только принятая большинством членов социальной группы форма организации поведения, как полагают эссенциалисты, но и внутренний управленческий ресурс, способный контролировать собственную продуктивность. Эссенциалистские теории практики склонны фокусироваться на примитивном объективизме и инвариантности объективированных практик. Транссубъективный экзистенциализм, напротив, выходит за пределы объективистского понимания практик и рассматривает их с позиции герменевтической концепции, которая развивает и трансформирует положения экзистенциальной аналитики. В основе этой концепции лежит сопоставление позитивно-ограничивающих и негативно-освобождающих аспектов познания практики и соответствующих им факторов онтического и онтологического порядка, с утверждением превосходства последнего.

Онтологическое рассмотрение практик предполагает их взаимосвязанность и соотнесенность, что, по мнению Гинева, противоположно объективистской идентификации практики как частного, локализованного, дискретного феномена. Взаимосвязанность практик не просто означает ее реализацию акторами, состоящими в определенных отношениях, но и включает в себе возможности, конституирующие в своей непрерывающейся актуализации коллективную идентичность совместно практикующих индивидов. Таким образом, индивиды понимают себя с точки зрения возможностей, которые они могут совместно использовать. Однако термин «понимание» имеет здесь очень тонкое значение, состоящее в проецировании смыслов определенных взаимосвязанных практик на конституирующие возможности, что дает индивиду указания на то, как он может органично соответствовать заданному контексту. «Коллектив (группа) акторов, — пишет Гинев, — тогда разделяет взаимосвязанные практики, когда они артикулируют ту сеть смыслов, которую взаимосвязь проецирует на возможности» [11, с. 79]. Таким образом, процесс создания смыслов фактически совпадает с реализацией возможностей и конструированием.

Критикуя традиционный подход к практикам, Гинев приводит в пример социологизм Э. Дюркгейма, опирающийся на принципы каузальности, детерминизма и понимания социальных фактов как вещей в себе или реальности *sui generis*. Взаимосвязанность практик налагает на актора определенные ограничения, дополняя физическую каузальность причинами социального типа. В частности, категория социальной памяти М. Хальбвакса демонстрирует, как социальный порядок определяет логику того, что и как должен помнить индивид. Для закрепления этого влияния формируются соответствующие мнемонические практики.

Противоположностью каузального детерминизма является отрицание практик как реальности *sui generis*. Надындивидуальные силы заменяются здесь понятием конкретных привычек, носящих индивидуально-психологический характер. Также отрицается холистическая социальная онтология и утверждается относительная свобода действия. Пытаясь преодолеть крайности обеих позиций, Гинев указывает на необходимость корректной интерпретации проблемы дуальной природы практик, согласно которой они одновременно являются ограниченными эмпирическими объектами и открытыми, посредством взаимосвязи с другими практиками, социокультурными феноменами. Такая интерпретация может быть осуществлена при использовании принципа «герменевтического круга» в построении рефлексивной теории практик.

По мнению Гинева, на шкале между холизмом и психологизмом находится множество умеренных подходов, среди которых выделяется теория практик П. Бурдьё. Вводя понятие габитуса, французский социолог нашел транссубъективный способ выхода за пределы дихотомии крайних позиций, поскольку габитус не относится к объективным феноменам, но также и не «существует» как таковой. Теоретическая стратегия Бурдьё диалектична (соотношение «микро»-«макро») и направлена против чистого холизма или эссенциализма, поскольку она уклоняется от принципа сведения практик только к логическим действиям. Так называемая «теорема экономии практической логики» Бурдьё показывает, что логика не должна использоваться сверх того, что необходимо для практических целей. Ориентация Гинева близка к теории Бурдьё, но она больше смещена в сторону герменевтики. Транссубъективный экзистенциализм резко выступает против редуccionизма, реификации и объективации социального. Его суть состоит в подчеркивании взаимозависимости практик, производящих горизонт возможностей, благодаря которому

индивидуальные или коллективные субъекты способны совершать определенный выбор. При этом наличие горизонта возможностей обеспечивает преодоление субъективности и переход к транссубъективному измерению.

Подобно другим представителям экзистенциальной социологии (Э. Тирикьян, Дж. Джонсон), Гинев отмечает, что в основе теории практики лежит принцип ситуационной трансценденции, описываемой как состояние выбирающих субъектов, которые своим выбором не могут исчерпать горизонт возможностей. Ситуационная трансценденция делает практического субъекта схожим с тем, что М. Хайдеггер назвал дуальной структурой *Dasein* или транссубъективностью, уклоняющейся от крайностей индивидуализма и коллективизма через помещение индивида в культурно обусловленную ситуацию. Однако ситуация как горизонт возможностей не детерминирует действия субъекта, а пребывает на уровне транссубъективности в положении взаимного воздействия. С помощью практик возможности не только проецируются, но также и осваиваются. Этот тезис Гинев развивает в двух так называемых «дефинициях», согласно первой из которых (*Definition I*), конфигурация практики определяется в том случае, когда актуализация возможностей принимает форму конкретного пространственно-временного порядка деятельности, включая речевую активность. Данные порядки позволяют дифференцировать различные практики в их относительной автономности. Обоюдная тенденция проекции и освоения возможностей указывает на темпоральность практик в их взаимосвязанности. Темпоральность превращает настоящее в актуализированную возможность посредством ориентации на будущее и раскрытия прошлого перед новыми перспективами. Однако способность выбора лишает темпоральные параметры их абсолютной детерминирующей силы и экстернатальности. Таким образом, возникает сбалансированная взаимосвязь между общей темпоральной перспективой выбора (освоение возможностей) и его индивидуальной актуальностью (проецирование возможностей). Сущностью такой взаимосвязи является интерпретативность, что и отражено в понятии герменевтического круга.

Хотя Гинев лишает темпоральные тенденции их детерминирующего воздействия, в рамках «первой дефиниции» он все же понимает под практиками не столько их персонифицированное воплощение, сколько относительную объективированность (транссубъективность) в виде схемы конституирования коллективно разделяемых смыслов. Коллективы, с данной точки зрения, не создают практики, но сами определяются практиками через социально разделяемые выборы в контексте существующих возможностей. Важно также, что проекция возможностей возникает из взаимозависимости практик, а не из коллективного сознания или коллективной ментальности индивидов. В целом же, речь идет о транссубъективности как выборе из перечня уже существующих возможностей, что указывает на тот факт, что «заброшенные в мир» индивиды не являются ни абсолютно свободными, ни полностью подчиненными социокультурному порядку. Примерами первой дефиниции являются те коллективы, которые, не имеют жестких границ и могут быть представлены жителями мегаполиса или поликультурного региона с гетерогенной транссубъективностью. В отличие от социологического понятия интересубъективности, которое носит во многом эмпирический характер, транссубъективность отсылает не к социальному, а к онтологическому уровню реальности. Иными словами, транссубъективность выступает необходимым условием формирования интересубъективности.

Вторая дефиниция транссубъективного экзистенциализма (*Definition II*) связана с пониманием определенной конфигурации практики как исходной единицы анализа. Этот аспект не означает, что практика становится полностью автономной и теряет взаимосвязь с другими практиками. Наоборот, в онтологическом плане взаимосвязанность всегда предшествует относительной автономности практик. Парадоксальным образом практика локализована, дискретна и одновременно соотносена с другими практиками по логике герменевтического круга. Пытаясь разрешить этот парадокс, Гинев прибегает к понятию хронотопа. Но прежде он ссылается на теорию практики Т. Шацки, которая демонстрирует склонность к дискретной методологии, приводящей к объективистской позиции касательно практик и состоящей в их трактовке как полностью пространственных, статичных феноменов. Фундаментальный принцип построения теории практик, выдвигаемый Гиневым, напротив, заключается в подчеркивании взаимосвязанности динамического типа. Данный принцип, тем не менее, не игнорирует сложный вопрос о том, каким образом непрерывная темпоральность практик делает возможным их эмпирическое, локализованное оформление, при котором четко проявляется дифференциация прошлого, настоящего и будущего времени. К этому вопросу добавляется уже отмеченная ранее проблема конституирования смыслов, и поэтому болгарский исследователь видит общее решение возникших трудностей для теории

практики в гармоничном, неподчиненном сочетании эмпирического и феноменологического подходов, а также в совмещении онтических и онтологических аспектов соответственно.

Такой трансцендентный фактор, как горизонт возможностей, делает взаимозависимые практики основой непрерывного процесса формирования смыслов. Учет трансцендентного фактора устраняет дискретность путем включения локальных смысловых совокупностей во всеобщую сеть смыслов. Перечень возможностей в каждой конкретной ситуации является ограниченным, но сам процесс выбора возможностей неисчерпаем. Таким образом, объясняется парадоксальное сочетание конечности и бесконечности, ограниченности и свободы. Несмотря на акцентирование динамического, трансцендентного фактора, в транссубъективном экзистенциализме все же признается значимость так называемой «онтологии места», согласно которой социальное всегда может быть отнесено к какой-либо пространственной ситуационности. Отрицание ситуационности и темпоральной репродуктивности является ошибочным, поскольку предполагает реификацию практики и ее объективацию. Ситуационность подразумевает включение пространственного измерения в общий процесс конституирования смыслов. Взаимосвязанные практики раскрывают реальность как пространство, объемлющее возникновение, формирование и изменения смыслов. Но поскольку ситуационность практик и смыслов не должна сводиться к полной автономности и дискретности, их локальность должна обладать относительным характером. Добавление же обязательного условия учитывать темпоральность ситуаций или мест (*site*) наилучшим образом выражается в категории хронотопа.

Будучи уровнем развертывания мира, хронотоп соотносится с решающим выбором одной из существующих возможностей. Этот вид выбора приводит к кардинальной перестройке взаимозависимых практик и изменяющихся ситуаций. Именно в момент подобной перестройки хронотоп с его структурными свойствами может быть обнаружен. Перестройка также является формой идентификации субъектов в привязке к соответствующему изменившемуся месту, поэтому можно заметить, что идентичность не только фиксирует определенные параметры новой ситуации, но и устраняет все элементы, потерявшие свое прежнее значение. Примерами решающего выбора могут быть ученые, принявшие новую парадигму, или художники, избравшие принципиально новый стиль творчества. С учетом ключевого значения категории хронотопа, транссубъективный экзистенциализм Гинева совпадает с перспективой «герменевтического реализма» [14] в том, что социальные практики имеют не только актуальное, но и потенциальное измерение, открытость возможностям. В обеих ситуациях интерес представляет как сам акт выбора возможностей, включая решающий выбор, так и последующая рутинизация новых пространственно-временных структур, возвращающая к транссубъективно-неаутентичному состоянию *das Man* (М. Хайдеггер).¹ Герменевтический реализм отказывается определять реальность в качестве чего-то внешнего. Реальность здесь рассматривается как бытие-в-мире и «экстазис», а сознание понимается в виде неотъемлемой части реальности. В связи с этим, любая социальная практика одновременно представляет собой когнитивную практику, включающую в себя акты восприятия, воображения, наррации и т.д., а каждый акт познания всегда ситуационно и темпорально обусловлен. Когнитивность наделяет практики рефлексивностью, что отражается в самосознании, понимании и ответственности за выбор.

Общее рассмотрение транссубъективного экзистенциализма Д. Гинева показывает, что одним из основных принципов его концепции является противопоставление экзистенциалистской перспективы и методологического эссенциализма, воплощенного в сциентистских формах познания. Все многообразие таких базовых понятий в концепции Гинева, как «экзистенциальная онтология», «когнитивный экзистенциализм» или «герменевтический реализм», сводится к единой позиции, формирующейся через отрицание чистого объективизма, позитивизма, квантификации, инвариантности и других подобных принципов классического научного исследования номотетического типа. Болгарский ученый подходит к социальной проблематике с помощью крайне абстрактной терминологии и зачастую понятийно перегружает и запутывает свои концептуальные построения. Тем не менее, его взгляд на предмет экзистенциальной социологии несомненно способствует укреплению целой системы междисциплинарных связей (философия науки, герменевтика, культурология, социальная онтология и др.), а также усиливает общие теоретические основания экзистенциально-социологической парадигмы.

Ключевые элементы концепции Гинева, которые имеют социологическую значимость, связаны с разработкой понятия экзистенциальной транссубъективности. Последнее не отождествляется с феноменом

---

¹ Это важное для экзистенциальной социологии утверждение Гинева рассматривалось ранее в его отдельной работе [15].

интерсубъективности, а относится к онтологическому уровню социальной реальности, с характерной для него трансцендентностью, потенциальностью и динамичностью. В свою очередь, интерсубъективность существует на онтическом уровне общества, для которого присуща поверхностная актуальность, объективность, реификация, статичность и эмпиричность. Социологическая структура концепции транссубъективного экзистенциализма выстраивается вокруг фокусировки на проблеме социальной практики и таких ее параметров, как взаимосвязанность с другими практиками, единство пространственных и временных измерений (хронотоп), конституирование смыслов, освоение (детерминизм) и проецирование (волюнтаризм) возможностей. Понятие транссубъективности, таким образом, предполагает необходимость социологического осмысления проблемы выбора, совершаемого индивидуальными и коллективными субъектами, включая решающий (или стратегический) выбор. Также транссубъективность описывается в виде ситуационной трансценденции, что делает важным последующее изучение социальных ситуаций и их развертывание в более широком контексте горизонта возможностей. И наконец, одной из фундаментальных проблем, заслуживающих дальнейшего внимания экзистенциально-социологической парадигмы, является исследование последствий выбора возможностей, состоящих в феноменах рутинизации, угрожающих аутентичности социальной группы и способствующих ее переходу в состояние экстернальной массовости. Перечисленный перечень основных социологических проблем транссубъективного экзистенциализма должен не только сохраняться на уровне относительно независимой концепции, но и требует более глубокой интеграции в систему общепарадигмальных положений экзистенциальной социологии.

Литература:

1. Ginev D. Existential Ontology and Philosophy of Science / Dimitri Ginev // *Explorations in Knowledge*. – 1992. – Vol. 9 (1). – P. 1-8.
2. Ginev D. Fundamental Ontology and Regional Ontology of Humanities / Dimitri Ginev // *Epistemologia*. – 1992. – Vol. 15 (1). – P. 87-101.
3. Ginev D. On the Existential Interpretation of the Human Sciences / Dimitri Ginev // *Man and World: An International Philosophical Review*. – 1994. – Vol. 27. – P. 349-359.
4. Ginev D. The Scope of Existential Spatiality / Dimitri Ginev // *Santalka. Lithuanian Journal for Philosophy*. – 2010. – Vol. 8. – P. 54-71.
5. Ginev D. From Existential Spatiality to the Metric Science of Space / Dimitri Ginev // *Existentia. An International Journal of Philosophy*. – 2011. – Vol. 21. – P. 179-198.
6. Ginev D. Conflicting Scenarios Regarding Existential Spatiality in *Being and Time* / Dimitri Ginev // *Journal of the British Society for Phenomenology*. – 2012. – Vol. 43. – P. 285-304.
7. Ginev D. Die Mehrdimensionalität geisteswissenschaftlicher Erfahrung / Dimitri Ginev. – Essen : Die Blaue Eule, 1995. – 108 p.
8. Ginev D. From Existential Conception of Science to Hermeneutic Phenomenology of Scientific Research / Dimitri Ginev // *Journal of Philosophical Research*. – 2009. – Vol. 34. – P. 365-389.
9. Ginev D. The Tenets of Cognitive Existentialism / Dimitri Ginev. – Athens, OH : Ohio University Press, 2011. – 248 p.
10. Debating Cognitive Existentialism: Values and Orientations in Hermeneutic Philosophy of Science / [D. Ginev, ed.]. – Leiden : Brill, 2015. – 201 p.
11. Ginev D. Social practices from the viewpoint of trans-subjective existentialism / Dimitri Ginev // *European Journal of Social Theory*. – 2014. – Vol. 17(1). – P. 77-94.
12. Ginev D. *Practices and Possibilities* / Dimitri Ginev. – Würzburg : Königshausen & Neumann, 2013. – 160 p.
13. Reckwitz A. Toward a theory of social practices: a development in culturalist theorizing / A. Reckwitz // *European Journal of Social Theory*. – 2002. – Vol. 5. – P. 243-63.
14. Гинев Д. Между феноменологией и постаналитической философией: перспектива герменевтического реализма / Д. Гинев // *Эпистемология и философия науки*. – 2010. – Т. 26. – № 4. – С. 16-34.
15. Ginev D. The Pluralistic Public Sphere from an Ontological Point of View / Dimitri Ginev // *Critical Theory After Habermas* / [D. Freundlich, W. Hudson, J. Rundell, eds.]. – Leiden : Brill, 2004. – 352. p.– P. 77-103.

УДК 316.2:930.1

СОЦІОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ВАСИЛЯ КЛЮЧЕВСЬКОГО: СОЦІОЛОГІЧНА СПАДЩИНА

Шатохін Анатолій Миколайович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва

У статті аналізується наукова спадщина видатного російського історика Василя Ключевського. Визначаються особливості історичних поглядів цього вченого. Акцентується увага на тому, що, виходячи з розуміння сутності історичного процесу як процесу «вироблення людини та людського співжиття», В. Ключевський доходить висновку про необхідність започаткування такої галузі наукового знання, як «соціологія історії» чи «історична соціологія». Зазначається, що особливу увагу науковець приділяв вивченню місцевої історії, що, на його думку, дозволяє краще зрозуміти відмінності між різними народами. Наводяться концептуальні положення творчого доробку В. Ключевського щодо ментальних відмінностей мешканців Русі Південної (України) та Русі Північної (Московії), які, як доводить історик, були притаманні їм ще за часів Давньої Русі. Підкреслюється, що В. Ключевський закликав істориків до соціологічного погляду на суспільство, зокрема на багатофакторну зумовленість суспільного життя в його історичній перспективі.

Ключові слова: «соціологія історії» В. Ключевського, історичний процес, «вироблення людини та людського співжиття».

В статье анализируется научное наследие выдающегося российского историка Василия Ключевского. Определяются особенности исторических взглядов этого ученого. Акцентируется внимание на том, что, исходя из понимания сущности исторического процесса как процесса «выработки человека и человеческого общежития», В. Ключевский приходит к выводу о необходимости развития такой отрасли научного знания, как «социология истории» или «историческая социология». Отмечается, что особое внимание ученый уделял изучению местной истории, что, по его мнению, позволяет лучше понять различия между разными народами. Приводятся концептуальные положения творческого наследия В. Ключевского относительно ментальных различий жителей Руси Южной (Украины) и Руси Северной (Московии), которые, как доказывает историк, были присущи им еще во времена Древней Руси. Подчеркивается, что В. Ключевский призывал историков к социологическому взгляду на общество, в частности на многофакторную обусловленность общественной жизни в ее исторической перспективе.

Ключевые слова: «социология истории» В. Ключевского, исторический процесс, «выработка человека и человеческого общежития».

The scientific heritage of the outstanding Russian historian Vasily Klyuchevskiy is analyzed in the article. The particular historical views of this scholar are determined. The attention is focused on the fact that, based on the understanding of the historical process as a process of «development of the person and the human community», V. Klyuchevskiy finds the need to develop such a branch of scientific knowledge as «sociology of history» or «historical sociology». It is noted that the scholar paid special attention to studying of local history, which, in his view, allows better understanding of the differences between different peoples. The conceptual provisions of the creative heritage of V. Klyuchevskiy about mental differences of inhabitants of Southern Russia (Ukraine) and North Russia (Muscovy), which, as is proved by the historian, were inherent to them in the days of ancient Russia are given. It is underlined that V. Klyuchevskiy urged historians to the sociological view of society, in particular in relation to the multifactor conditionality of social life in its historical perspective.

Keywords: «sociology of history» by V. Klyuchevskiy, historical process, «development of the person and the human community».

У історії розвитку соціологічної думки є постаті, творчість яких не отримала докладного аналізу, а, отже, не може бути використана як можливе теоретичне підґрунтя при вирішенні актуальних

суспільних проблем. Однією з таких постатей є видатний російський історик Василь Йосипович Ключевський (1841-1911)¹.

Історичні, історіософські та соціологічні погляди В. Й. Ключевського формувалися в умовах пошуку суспільствознавцями нової парадигми історичного й цивілізаційного розвитку, відходу від класичного, переважно лінійного розуміння як світової, так і регіональної історії. Цьому сприяла смуга національно-визвольних воєн, що прокотилися по країнах Європи у другій половині XIX – на початку XX століть. Одночасно це був період завершення класичного етапу історії філософії та розповсюдження позитивістських поглядів на суспільний розвиток, що проявилось у проголошенні О. Контом нової науки – соціології, яка стала надзвичайно популярною. Не міг бути осторонь цих процесів і Василь Ключевський. Проте його внесок у розвиток соціологічних студій, на нашу думку, поки що не отримав належної оцінки.

У цьому контексті підкреслимо, що історичний спадок В. Ключевського, аналіз його історичних концепцій достатньо масштабно і глибоко висвітлений у працях російських істориків (В. Александрова, В. Дьякова, Г. Киреевої, Б. Краснобаєва, М. Нечкіної, М. Рабіновича, А. Сахарова, А. Цамуталі, А. Шаханова, М. Щербаня, В. Яніна та інших), а також таких українських науковців, як В. Астахов, В. Головка, Л. Зашкільняк та інші. Так, авторка фундаментального дослідження творчості В. Ключевського М. Нечкіна високо оцінила його внесок в історичну науку: «Ключевський – це ціла епоха нашого наукового минулого і епоха передреволюційна. Він нібито канун усього того, що здійснилося в історичній науці потім...» [2, с. 51].

Значно меншою мірою науковий загал знайомий з творчістю Ключевського-соціолога. Серед робіт, які присвячені цьому аспекту наукової спадщини В. Ключевського можна назвати праці С. Новикової, А. Черних та деякі монографії з історії соціологічної думки в Росії.

Мета цієї публікації – виявлення соціологічного змісту наукового доробку В. Ключевського, зокрема його напрацювань у галузі соціології історії.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що, з нашої точки зору, важливою передумовою значної уваги В. Ключевського до проблем соціології історії (чи «історичної соціології») стало викладання ним курсу «Методології» в Московському університеті. Це була новаторська робота: до В. Ключевського такого курсу в російських університетах ніхто не читав. Курс «Методологія» складався з 19 лекцій. В межах курсу аналізувались такі категорії, як «цивілізація» (вперше в російській історичній думці), «історичний рух», «філософія історії», «культурно-історичний підхід», «історичний закон», «історична соціологія» [3]. Запропонований В. Ключевським комплексний теоретичний підхід до вивчення історичних подій був новим для російської історичної школи.

Як засвідчив здійснений нами аналіз, концентровано історіософські й соціологічні погляди В. Ключевського були викладені в його «Курсі російської історії», перш за все в першій лекції з цього курсу [4]. Саме там В. Ключевський чітко формулює своє розуміння об'єкту і предмету історичної науки: «На науковій мові слово «історія» вживається у подвійному сенсі: 1) як рух у часі, процес, 2) як пізнання процесу. Тому все, що здійснюється в часі, має свою історію. Змістом історії як окремої науки, спеціальної галузі наукового знання служить *історичний процес*, тобто хід, умови і успіхи людського співжиття або життя людства в його розвитку і результатах» [4, с. 34]. У різноманітних змінах, що відбуваються протягом історичного існування людства, історика, на думку В. Ключевського, цікавлять два основних предмета: накопичення досвіду, знань, потреб, звичок, життєвих зручностей та встановлення й вдосконалення суспільних відносин між людьми, «вироблення людини і людського співжиття», тобто, на наш погляд, суто соціологічні питання. Ступінь «вироблення людини і людського співжиття», досягнутий певним народом, В. Ключевський визначає терміном «*цивілізація*», а окрему галузь історичних знань, яка вивчає такі зміни, – *історією культури* або *цивілізації*.

Виходячи з такого розуміння сутності історичного процесу, В. Ключевський доходить висновку про необхідність його соціологічного тлумачення в межах окремої галузі наукового знання: «Історичне вивчення будови суспільства, організації людських союзів, розвитку і відправлень їхніх окремих органів –

¹ В. Ключевський народився 16 (28) січня 1841 р. в с. Вознесенському Пензенської губернії в родині сільського священика. Навчався в Пензенській Духовній семінарії, а з 1861 по 1865 рр. – на історичному факультеті Московського університету. Серед його вчителів був С. М. Соловйов, якого В. Ключевський вважав своїм науковим і духовним наставником. В. Ключевський послідовно захистив кандидатську («Казання іноземців про Московську державу»), магістерську («Давньоруське життя святих як історичне джерело») та докторську («Боярська дума Давньої Русі») дисертації і з 1882 р. обіймав посаду професора російської історії Московського університету.

словом, вивчення властивостей і дії сил, що створюють й спрямовують людське співжиття, складають задачу особливої галузі історичного знання, науки про суспільство, котру також можна виокремити від загального історичного вивчення під назвою *історичної соціології*» [4, с. 35]. Призначення цієї науки, на думку В. Ключевського, полягає у дослідженні результатів дії історичних процесів.

Особливу увагу у своїх наукових пошуках В. Ключевський приділяв вивченню історії конкретних країн та регіонів, завдяки чому, на його думку, можна дослідити особливості розвитку того чи іншого народу, його місце у світовій історії. Науковець був проти вивчення історичних процесів взагалі, вважаючи, що вони складно піддаються аналізу і не дають відповіді на питання, чому різні народи у різні періоди свого розвитку проявляють ті чи інші риси. Вивчення місцевої історії, підкреслював В. Ключевський, «дає готовий і найбільш багатий матеріал для історичної соціології. Вивчаючи місцеву історію, ми пізнаємо зміст людського співжиття і природу складових його елементів. З науки про те, як будувати людське співжиття, може з часом – і це буде торжество історичної науки – виробиться й загальна соціологічна частина її – наука про *загальні закони будови людських суспільств, пристосованих до скороминучих місцевих умов*» [4, с. 39].

Як бачимо, В. Ключевський доходить висновку про необхідність соціологічного погляду на історію, закликаючи істориків водночас бути й соціологами.

Як стверджував В. Ключевський, людина сама по собі не є предметом історичного вивчення. Предмет цього вивчення є спільне життя людей і конкретні його форми: індивідуальна людська *особистість* і людське *суспільство*. При цьому В. Ключевський розумів суспільство як «історичну силу не в сенсі якогось спеціального людського союзу, а просто як факт, що люди живуть разом і в цьому складному житті здійснюють вплив одне на одного. Цей взаємний вплив людей, що спільно живуть і утворюють в будівлі співжиття особливу стихію, які мають особливі властивості, свою природу, свою сферу діяльності. Суспільство складається з осіб, але особи, що складають суспільство, самі по собі – далеко не те, що усі вони разом, у складі суспільства» [4, с. 40].

Під впливом свого вчителя С. Соловйова, а також ідей Ш. де Монтеск'є, Т. Бокля, Г. Спенсера та інших філософів та соціологів, В. Ключевський приділяв велику увагу аналізу природних, зокрема географічних факторів історичного розвитку народів, зв'язку природних і суспільних факторів людського існування. «Отже, людська *особистість*, людське *суспільство* і *природа країни*, – підкреслював він, – ось ці три головні історичні сили, котрі будують людське співжиття» [4, с. 40]. Виступаючи за еволюційний шлях розвитку людства, В. Ключевський наголошував на необхідності врахування різноманітних «сполучень», які не піддаються передбаченню, проте є визначальними для розуміння історичного процесу. Подібно С. Соловйову, В. Ключевський сповідував ідею боротьби «лісу» і «степу», несумісність азіатського деспотизму із суспільним прогресом [3]. Саме об'єктивний історичний і соціологічний підхід до розуміння суспільного розвитку, на думку В. Ключевського, сприяє формуванню активної громадянської позиції науковця: «Визначаючи задачі та напрями своєї діяльності, кожен з нас повинен бути хоч трохи істориком, аби стати свідомо і добровільно діючим громадянином. У нашому минулому історик-соціолог зустрине чимало явищ, які виявляють різноманітну гнучкість людського суспільства» [4, с. 62] і відповіді, додамо ми, на актуальні питання сьогодення. У цьому контексті важливо підкреслити, що наукові розвідки В. Ключевського стосувались й української історії. При цьому, виходячи з існуючої в російській історіографії парадигми, В. Ключевський розглядав історію України як частину історії Росії. Проте як соціолог і джерелознавець, він звертав увагу на суттєві відмінності ментальності жителів Русі Південної (України) і Русі Північної (Московії), що виявились ще за часів Давньої Русі. Останнє, на наш погляд, є надзвичайно важливим аргументом у межах сучасних дискусій щодо відмінностей між українцями та росіянами.

Таким чином, історична і соціологічна спадщина В. Ключевського є надзвичайно цінною для аналізу процесів сучасного суспільства, а методологічні принципи, які він обґрунтував і використовував у своїй науковій і викладацькій діяльності, не втратили актуальності й сьогодні.

Підсумовуючи викладене нами вище, підкреслимо, що особливо актуальним є методологічна вимога В. Ключевського сприймати зміст історії як *історичний процес*, тобто хід, умови і успіхи людського співжиття або життя людства в його розвитку і результатах. На жаль, часто-густо історики не дотримуються цього принципу: набір фактів, імен, подій, дат створює ілюзію глибини дослідження, а по суті є свідомим нерозумінням сутності і механізмів соціальних змін у їхній історичній перспективі. Звідси й прагнення деяких заполітизованих істориків постійно переписувати історію й «перетусовувати» факти і події на користь політичної кон'юнктури, приписувати діячам минулого сучасні погляди на історію тощо.

Не втратили свого значення й думки В. Ключевського про історичне вивчення будови суспільства, властивостей і дії сил, що створюють й спрямовують людське співжиття. Саме це, на думку науковця, є призначенням особливої галузі історичного знання, науки про суспільство – *історичної соціології*.

Надзвичайно актуальним сьогодні є твердження вченого про необхідність вивчення місцевої історії, його заперечення наукової значущості вивчення історичних процесів взагалі, поза їхнього локального контексту.

Нарешті, безперечно актуальною в методологічному сенсі є думка В. Ключевського про те, що предметом соціології мають бути суспільство людей і людина в суспільстві.

На наше глибоке переконання, наукова спадщина В. О. Ключевського вимагає свого подальшого дослідження, перш за все у її соціологічних контекстах.

Література:

1. Ключевский Василий Осипович : Краткая биография [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wisdoms.ru/avt/b110.html>
2. Нечкина М. В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества / М. В. Нечкина. – М., 1974. – 640 с.
3. Ключевський В. О. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D1%8E%D1%87%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B9_%D0%9E%D1%81%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
4. Ключевський В. О. Сочинения : в 9-ти т. / под ред. В. Л. Янина – М., 1987 – 1990. – Т. 1. Курс русской истории. – М. : Мысль, 1987. – 430 с.
5. Ключевский В.О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли / В. Ключевский. – М. : Правда, 1990. – 624 с.

УДК 316.74

ЦЕЙ НЕВИЗНАЧЕНИЙ ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ, АБО СПРОБА ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ-ЗБОРКИ В ДОСЛІДЖЕННІ РЕЗУЛЬТАТІВ ВПРОВАДЖЕННЯ МЕДІАОСВІТИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ

Соболевська Марина Олександрівна – доктор соціологічних наук, доцент кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснюється спроба застосування методу-зборки, запропонованого у працях англійського соціолога Джона Ло з опорою на постструктуралістську методологію, до результатів дослідження, проведеного ГО «ЕРА» на замовлення «Інтерньюс Україна» на тему «Впровадження медіаосвіти та медіаграмотності в загальноосвітніх школах України» у квітні - травні 2015 та 2016 рр. Застосування методу-зборки передбачає специфічне уявлення про соціальну реальність, яка розглядається як принципово множинна, інтерактивна, штучна і невизначена. У зв'язку із цим завданням дослідника стає пошук і прояснення того як із цієї множинності у сприйнятті соціальних діячів постає цілісність. У дослідженні метод-зборка передбачає визначення трьох компонентів: присутнього, явленого відсутнього та іншого. Застосування такого методу до результатів дослідження дає можливість поглянути на результати із нової точки зору.

Ключові слова: постструктуралістська методологія, метод-зборка, медіаосвіта.

В статье осуществляется попытка применения метода-сборки, предложенного в работах английского социолога Джона Ло с опорой на постструктуралистскую методологию, к результатам исследования, проведенного ОО «ЭРА» по заказу «Интерньюс Украина» на тему «Внедрение медиаобразования и медиаграмотности в общеобразовательных школах Украины» в апреле - мае 2015 и 2016 гг. Применение метода-сборки предполагает специфическое представление о социальной реальности, которая рассматривается как принципиально множественная, интерактивная, искусственная и неопределенная. В связи с этим задачей исследователя становится поиск и прояснения того, как из этой множественности в восприятии социальных деятелей возникает целостность. В исследовании метод-сборка предполагает определение трех компонентов: присутствия, явленного отсутствия и иного. Применение такого метода к результатам исследования дает возможность представить эти результаты с новой точки зрения.

Ключевые слова: постструктуралистская методология, метод-сборка, медиаобразование.

The article is devoted to the possibilities of applying the method, proposed in the works of the English sociologist J. Law based on poststructuralist methodology, to the results of a study conducted by the PO «ERA» on request of «Internews Ukraine» on the topic «Implementation of media education and media literacy in secondary schools of Ukraine» in April - May 2015 and 2016. Application of the assemblage method provides a specific understanding of social reality, which is regarded as fundamentally multiple, interactive, artificial and uncertain. In this connection, the task of the researcher is to seek and to clarify how the integrality can exist in the perception of social actors from multiplicity of social reality. The study of the assemblage method involves the identification of three components: the presence, manifest of absence and the other. Application of this method to study the results makes it possible to present the results from an new point of view.

Keywords: poststructuralist methodology, assemblage method, media education.

В останньому фільмі Л. Бунюеля 1977 року, що мав назву «Цей невизначений об'єкт бажання» (*Cet obscur objet du désir*), роль головної героїні було вирішено доручити виконувати одночасно двом акторкам (француженці К. Буке та іспанці А. Моліні). Тим самим режисер намагався донести глядачеві суперечність і мінливість жіночої природи – одночасно тілесної та духовної, матеріальної та ідеальної, стриманої та пристрасної. Дві акторки – два різних характери, які становлять у стрічці єдине ціле. Цю двоїстість не помічає головний герой фільму, а разом із ним у шалену гру уяви режисера вступають і глядачі. Різноманітні психоаналітичні та кінознавчі тлумачення оплутали цей режисерський винахід

павутинням тлумачень, проте сам режисер, коментуючи свій шедевр зробив увагу на одному: «Уява – наш головний привілей. Незбагнена, як і випадковість, що її породжує».

Робота уяви в світі мистецтва, можливо, – найважливіша запорука його існування. Невизначеність, химерність, нечіткість – все те, що створює ґрунт для її появи та процвітання. А що ж стосується науки? Закладаючи фундамент позитивної науки про суспільство, О. Конт наголошував, що ми маємо відмовитись від всього химерного, сумнівного, неточного. Його задум був продовжений Е. Дюркгеймом, який оголосив соціологію наукою про соціальні факти. Як такі, що мають надіндивідуальну та примусову природу. За цим зовнішнім примусом ми і маємо не лише визнавати, але й визначати їх існування. Але чи є факт (і у тому числі факт соціальний) таким вже прозорим, точним та реальним, як про це думали засновники соціології? Чи не втручається та сама незбагнена уява та випадковість у процес його конструювання, створюючи «такі невизначені» предмети дослідження?

Введення у пізнавальний процес поняття практики радикальним чином змінює уявлення про те, що таке факт, який починає тлумачитись не як незалежна реальність, але як щось, що конструюється в процесі пізнання. Німецька дослідниця К. Кнор-Цетіна у своїй відомій роботі «Виробництво знання» зазначає: «Незважаючи на те, що саме походження слова «факт» вказує на те, що факт – це щось «зроблене» (відповідно до латини *facere* – робити), ми все ще продовжуємо міркувати про наукові факти як про щось дане зовні, а не сконструйоване» [1, с. 3]. Отже, основним питанням науковців стає не те, як і наскільки точно знання відображує, репрезентує дійсність, але те, як знання створює, продукує реальність.

Поняття «практики», що стало активно залучатися теоретиками від соціології починаючи із 80-х років ХХ століття (наприклад, П. Бурдьє у його відомих роботах «Ескіз теорії практик» та «Практичний сенс») [2], відкривало можливість знаходження методологічного компромісу між об'єктивізмом системно-структуралістського підходу та суб'єктивізмом феноменології, дозволяло по-новому проінтерпретувати перспективи свободи діяльності соціального суб'єкта, що визначався вже не як агент структур, але як діючий актор (наприклад, у теорії структурації Е. Гіденса, де визнається, що структури не лише обмежують, але відкривають можливості [3]). У цілому такий підхід скоріше ставав доповненням до дуалістичних моделей соціальної реальності (на базі яких він, власне, і був сформований), достатньо обережно підкреслюючи активність діючого суб'єкту із акцентуванням уваги на структурних обмеженнях. Однак звернення до практик мало під собою більш серйозні теоретичні зрушення не лише методологічного, але й епістемологічного плану. Включення до сфери дослідницької уваги категорії «практики» несе у собі також елемент критичного ставлення до самої позиції дослідника як об'єктивної, незалежної, абстрактної, трансцендентальної, існуючої поза простором і часом пізнавальної субстанції, а також проблематизує те, що здається на перший погляд саме собою зрозумілим і приймається безумовно.

Суб'єкт постає вже не як пасивний спостерігач і фіксатор того, що відбувається, але як діяч, що активно творить реальність за допомогою винайдених ним інструментів. Сама ж реальність постає вже не просто конструктом, але перетворюється на процес збирання, точніше зборки, «асамбляжу», якщо скористатися мовою Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі: «Будемо називати зборкою будь-яку сукупність сингулярностей і рис, що виокремлюються із потоку – відібраних, організованих, стратифікованих – таким чином, щоб штучно і природно сходиться (консистенція): зборка, у цьому сенсі, – це справжній винахід» [4, с. 687]. Отже, дослідник сам, роботою своєї уяви, активно створює, «по ниточці» збираючи, предмет свого дослідження. У той же час уявлення не лише відображують реальність, але й активно впливають на неї, стаючи її невід'ємною частиною. Отже, змінюється саме розуміння реальності. Вона вже не є незалежною, зовнішньою, такою, що передує індивідові, та має надіндивідуальну природу. Вона взагалі перестає бути однією, єдиною реальністю, постаючи у своїй множині (реальностях). Такі «реальності» за своєю природою є інтерактивними, штучними, невизначеними і множинними [5, с.252-253].

Але якщо змінюється наше уявлення про реальність, то мають змінитися і способи її дослідження, а до фокусу уваги мають також потрапити способи збирання, конституювання та взаємодії цих різних реальностей. Якщо реальність множинна, і те, з чим ми маємо справу – це способи її збирання та перезбирання, то дослідницька увага має зосередитися на тому, як і завдяки чому у реальному житті відбувається підтримка уявної цілісності цих реальностей.

Одним із способів дослідження того, як відбувається конструювання реальності, може стати метод-зборка, запропонований Джон Ло у відомій роботі «Після методу: безлад у соціальних дослідженнях» [5]. Виходячи із вищезначених принципів розуміння соціальної реальності як такої, що активно твориться індивідами, Джон Ло пропонує специфічний метод її дослідження – метод-зборку. Запозичуючи дослідницьку мову у постструктуралістської теоретичної традиції, Ло визначає свій метод як «безперервний процес

конституювання необхідних меж між присутністю, явленою відсутністю та іншим» [5, с. 295]. Деталізуючи цей підхід, автор виокремлює три компоненти, що репрезентують метод-зборку, та потребують визначення у процесі дослідження: «а) те, що тут-всередині, або присутнє; б) те, що відсутнє, але явлене (може бути побачене, описане, воно значуще для присутності); і в) те, що відсутнє, є Іншим, оскільки воно приховане, пригнічене, нецікаве, але є необхідним для присутності» [5, с. 295]. Перевагою такого методу стає те, що він відкриває можливість віднайти у мінливості реальності певні «патерни й коливання, посилюючи та ретранслюючи їх» [5, с. 296], підкреслюючи складність, множинність і невизначеність досліджуваних об'єктів, а через визначення відсутнього Іншого реальності повертається її активна процесуальна природа.

Як цей метод може спрацювати у практиці соціологічних досліджень і що він може надати у вирішенні типових соціальних проблем? Саме демонстрація можливостей і перспектив зазначеної методології є *метою* даної статті.

Спробуємо побачити як може спрацювати метод-зборки на прикладі аналізу результатів дослідження, проведеного за авторською участю ГО «ЕРА» на замовлення «Інтерньюс Україна» на тему «Впровадження медіаосвіти та медіаграмотності в загальноосвітніх школах України», проведеного у квітні-травні 2015 та 2016 рр. Метою дослідження була оцінка ефективності та досвіду впровадження медіаосвіти в загальноосвітніх школах (ЗОШ) у різних регіонах України. Завданнями дослідження стали: огляд методів і способів впровадження медіаосвіти; виявлення та вивчення наявних та необхідних для викладання медіаосвіти ресурсів; визначення та аналіз труднощів, з якими стикаються загальноосвітні школи під час викладання дисципліни. У дослідженні були використані методи глибинних інтерв'ю з представниками адміністрації шкіл (директори, завучі) та вчителями (6 інтерв'ю у 2015 р, та 8 – у 2016 р.) загальноосвітніх шкіл Київської, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Миколаївської та Полтавської областей, що брали участь у експерименті, та фокус-групові дискусії із учнями старших класів, які вивчали та вивчають курс медіаосвіти (відповідно, 6 фокус-груп у 2015 р та 8 – у 2016 р.).

Згідно до визначеної методології дослідження (метод-зборка), інтерв'ю та групові дискусії мали представити предмет дослідження через «тут-всередині, або присутнє» - те, як розуміють і уявляють об'єкт дослідження (у даному випадку курс медіаосвіти) долучені до процесу викладання різні групи людей: представники шкільної адміністрації, які організують навчальний процес, вчителі, які викладають зазначену дисципліну та самі школярі, які залучені до процесу навчання. Вже навіть тут, на рівні «присутності», досліджуваний предмет (викладання дисципліни «Медіаосвіта») розпадався на множинність і різноманітність уявлень про його існування та практики його реалізації – важливість, можливість, значення, проблеми.

Так, представники шкільної адміністрації (директори, завучі шкіл), по-своєму розуміючи актуальність впровадження медіаосвіти у школі («*Життя за останні 2 роки показало катастрофічну необхідність цього предмету для викладання в наш час, коли відбувається інформаційна війна*» (2015 р, Дніпропетровська обл.), акцентували увагу на нестачі годин у навчальних планах для повноцінного включення дисципліни у навчальний процес та пропонували лобювання включення медіаосвіти у навчальний план. Як показало дослідження, на практиці дана проблема вирішується через використання годин варіативної частини там, де це можливо, а також використання годин, що відводяться на виховну роботу, гуртки, факультативи тощо.

Для вчителів головним завданням медіаосвіти стає формування сучасного типу особистості, яка спроможна «*не загубитися у великих потоках інформації*», вміє «*формулювати власну думку і демонструє критичне ставлення*» (Миколаїв, 2015 р.). При цьому основна проблема викладання для вчителів зміщується у методичний та матеріально-технічний план: необхідність адаптації навчальних посібників та програми до віку школярів, шкільних можливостей, технічне забезпечення для проведення медіауроків, а також розробка практичних завдань та контрольних тестів.

Учні, що вивчають медіаосвіту, пропонують власне бачення та інтерпретацію ситуації. Для них цей предмет сприймається як «*щось нове, не схоже на всі інші предмети, дуже потрібне, сучасне й головне – практичне*» (Запоріжжя, 2015 р.). Методичні проблеми викладання учнів абсолютно не засмучують. Відсутність або обмежена електронними версіями доступність підручників з дисципліни розглядається скоріше позитивно і пояснюється тим, що «*в навчальних матеріалах дуже багато незрозумілої термінології, яка потребує додаткових пояснень вчителя*» (Миколаїв, 2016 р.).

У дослідженні 2016 року виявились суттєві розбіжності у представленні про зміст і проблеми викладання медіаосвіти не лише між різними групами учасників дослідження (адміністрацією, вчителями та учнями), але й між різними за рівнем включеності в експеримент із викладання медіаосвіти школами. Певною мірою ці три групи демонструють етапи становлення і розвитку медіаосвіти в українських

школах: від перших років її впровадження як теоретичного курсу, спрямованого на формування критичного мислення, до формування технічних навичок і вміння їх використовувати на практиці разом із розумінням можливостей творчої реалізації школярів.

Так, у школах, де на уроках медіаосвіти переважає теоретична підготовка учнів, а практичні заняття і розробка власного медіа-продукту не практикуються (Львів, Полтава, 2016 р.), основний акцент робиться на формуванні критичного мислення, висловлюється думка, що технічні аспекти функціонування медіа можуть бути цікавими для більш професійної підготовки (Львів). Приклади, які наводяться учнями цих шкіл, не завжди адекватно відображують можливості реалізації знань з медіаосвіти, головним чином вони зорієнтовані на формування недовіри та критичне сприйняття інформації, яка потрапляє в коло зору (рекламні чи інформаційні повідомлення, новини).

Інша група шкіл, де теоретичні знання поєднуються із практичними завданнями (Хотів, Погорілово, 2016 р.), у відповіді на питання про те, чим саме хотіли б поділитися учні із іншими людьми (батьками, друзями), значну увагу приділяють тим технічним способам та ефектам, за допомогою яких відбувається маніпулювання інформацією: *«Про ефекти, які використовуються на ТБ, за допомогою яких можна приховувати, змінювати та передавати інформацію», «Звертати увагу на пропаганду, правильно користуватися комп'ютером».*

Третя група шкіл, учні яких активно залучені до створення і розробки власної медіа-продукції (Миколаїв та Дніпропетровськ, 2016 р.), акцентує увагу не тільки на формуванні критичного мислення або технічних особливостях медіа-продукції, але важливості творчого розвитку, роботі в групі та спілкуванні: *«МК вчить не лише працювати із технікою, це також робота у команді, вміння спілкуватися з реальними людьми», «Це також корисно для саморозвитку. Вчить спілкуванню та взаємодії».*

Отже, вже на рівні аналізу предмету дослідження «тут-всередині» в уявленні представників різних груп, що брали участь у дослідженні, зміст та проблеми викладання медіаосвіти постають у різних ракурсах, з різних позицій та точок зору. При вивченні цього аспекту завданням дослідження стає збирання, презентація та відтворення цілісності предмету у різноманітні його уявленні. Але це лише перший крок на шляху реалізації методу-зборки: виявлення та визначення того, що присутнє. Наступний крок – визначення того, що відсутнє, але при цьому явлене, значуще для присутності.

У випадку даного дослідження таким, що відсутнє, але при цьому є явленим, виступають умови, в яких з'явилася сама ідея впровадження медіаосвіти у загальноосвітніх школах. Слід зазначити, що у 2010 році Президією Національної академії педагогічних наук України була прийнята Концепція впровадження медіаосвіти в Україні, у якій були визначені головні завдання, принципи й пріоритетні напрями розвитку медіаосвіти в Україні, її форми та основні етапи впровадження. Головною метою Концепції було визначено *«сприяння розбудові в Україні ефективної системи медіаосвіти заради забезпечення всебічної підготовки дітей і молоді до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою медіа»* [6]. З 2011 по 2014 рік тривав експериментальний етап, в рамках якого різними формами шкільної медіаосвіти було охоплено понад 250 загальноосвітніх навчальних закладів України, у яких навчаються понад 40 тис. учнів. Саме з метою визначення результатів проведення експерименту, виявлення проблем та підведення його підсумків і було проведене зазначене вище дослідження.

Офіційна підтримка проведення експерименту із впровадження медіаосвіти була сформульована у відповідному наказі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 27.07.2011 № 886 «Про проведення Всеукраїнського експерименту з впровадження медіаосвіти в навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів України» та у Листі того ж міністерства № 1/9-226 від 29.03.2013 року «Про запровадження вивчення курсу «Основи медіаграмотності в навчальних закладах», у якому було рекомендовано «запровадити, починаючи з 2013/2014 навчального року, вивчення курсу «Основи медіаграмотності» в загальноосвітніх навчальних закладах за рахунок годин варіативної частини навчальних планів». Разом із цим жодної фінансової або матеріально-технічної підтримки експерименту з впровадження медіа-освіти у навчальних закладах з боку міністерства (фактично – держави) не передбачалось. Більше того, у одному з інтерв'ю 2014 року тодішній міністр освіти Сергій Квіт на питання про перспективи медіакультури як обов'язкового предмету у школах відповів: «Я, як журналіст і викладач теорій масових комунікацій, даю собі звіт у важливості медіаосвіти зі шкільної лави. Але запровадити медіаосвіту в школах цього року нереально, бо на це немає ніяких коштів і годин» [7]. На запит до Міністерства від 8 вересня 2015 року про стан експерименту зі впровадження медіаосвіти у загальноосвітніх школах, була отримана відповідь, що «вивчення предмету «Медіаграмотність» у загальноосвітніх навчальних закладах Міністерством не впроваджується» [8].

Отже, незважаючи на офіційне визнання експерименту із впровадження медіаосвіти у школах, розуміння важливості, необхідності та актуальності такого предмету в підготовці школярів, реальної (фінансової та матеріальної) підтримки від держави сам експеримент не отримав. Можливо, цей аспект ситуації, що склалася із медіаосвітою в Україні, найкраще описує оксюморон відсутньої присутності – «те, що відсутнє, але при цьому явлене» [5, с. 295].

Відсутність будь-якої допомоги з боку держави абсолютно не зупинила учасників експерименту. Саме небайдуже ставлення шкільної адміністрації до просвітницької діяльності в цілому, розуміння важливості, актуальності й насущності проблем формування медіаграмотності, а також досвід участі в експериментальних програмах стали підґрунтям для впровадження та реалізації проекту.

Результативність та успішність здійснення будь-яких проектів значною мірою формується під впливом особистісних чинників, готовності адміністрації та вчителів розширяти свої професійні навички та підвищувати кваліфікацію («Зрозумів, що не вистачає знань, гуманітарної, психологічної освіти (за фахом фіз.-мат., вчитель інформатики), яких потребує викладання медіаграмотності, оскільки це не лише вміння працювати з медіатехнологіями, але й розвиток критичного мислення, аналізу» (Дніпропетровська обл., 2015 р.).

Долучившись до викладання нового предмету, вчителі намагаються самостійно розробити й вдосконалити запропоновані навчальні програми, ініціюючи не лише викладання медіаосвіти як окремої дисципліни, але й інтегруючи її в різноманітні навчальні предмети, залучаючи як вчителів своєї школи, так і поширюючи сформовані навички та ідеї щодо викладання серед інших колег: «Сейчас мы проводим семинары для учителей города и области» (Миколаїв, 2015 р.), «Ми вирішили, що треба залучати всю школу, робити медіаграмотними всіх», (Дніпропетровська область, 2015 р.).

Незважаючи на складнощі й відсутність матеріальної та фінансової підтримки з боку держави, представникам шкіл (Миколаїв, Погорілово, Дніпропетровськ) вдавалося і вдається постійно долати проблеми, пов'язані із такою «явленою відсутністю»: розробляти власні програми, адаптувати їх до умов навчальних планів (з запланованих 4 годин занять на тиждень, скорочувати до 1-2 год), залучати більше практичних завдань у навчальний процес, опановуючи нові знання, відвідуючи семінари та тренінги, знаходити можливості для фінансування та технічного забезпечення. За останні роки, як відмічають респонденти, медіаосвітою стало охоплено більше вчителів, які використовують елементи медіаосвіти в своїх предметах. Самі школи перетворилися на своєрідні медіа-холдинги із власними газетами, радіо, відеоновинами. Школярі активно знімають власну відеопродукцію, беруть участь у міських та всеукраїнських конкурсах.

Отже, визначення «явленої відсутності» (у випадку досліджуваної проблематики – тих загальних умов і контекстів, в яких відбувалося проведення експерименту) дозволяє розширити картину уявлення про хід експерименту, основною рушійною силою якого стають зусилля окремих особистостей, ентузіастів, які прагнуть як розширити свої власні професійні навички та підвищити кваліфікацію, так вносити зміни в оновлення самої системи освіти.

Однак метод-зборка передбачає виявлення ще одного компоненту проблеми, що можна позначити як «Інше», як нескінченне розгалуження процесів та контекстів, що відбуваються «зовні», але одночасно вони необхідні для того, що є «тут-всередині». Вони можуть позначатись як те, що загальновідомо, зрозуміло кожному, хто належить до певного кола, як те, що не ставиться під сумнів. Вони виявляють себе через повсякденні речі, які ніхто не помічає, доки вони відбуваються. Але це також ті проблеми або процеси, які активно пригнічуються для того, щоб створити й закріпити безсумнівні уявлення про саму реальність, визначаючись як «те, що відсутнє, приховане, пригнічене, нецікаве» [5, с. 297]. Активний процес виробництва реальності завжди має зворотній бік: те, що витіснене у відсутність, віддалене від того, що знаходиться «тут-всередині».

У дослідженні з впровадження медіаосвіти у школах цей неявлений компонент, що характеризує розгалужені процеси й контексти, які стають необхідною передумовою самого існування проблеми, може бути позначений як більш широка тема ролі медіа у суспільстві, трансформація цієї ролі та її наслідків. Сучасні медіа змінюють повсякденне життя людини, іноді підмінюючи своїми формами саме життя. Мало кого сьогодні здивує те, що сучасні діти користуються інтернетом фактично постійно: за зізнанням учнів, які брали участь у фокус-групових дискусіях, від 3 до 8 годин на добу, постійно звертаючись до соціальних мереж, переглядаючи фільми, серіали. Впровадження медіаосвіти в школах – це лише слабкий відгук на зміну реалій життя.

Незважаючи на весь свій консерватизм, система освіти не може обійтися без інформаційних технологій та без використання досягнень техносфери для вирішення власних освітніх завдань. Але разом із цим основний напрямок розвитку медіаосвіти, згідно з тією ж Концепцією, формується навколо

«безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою медіа» [6]. Отже, основним своїм завданням засновники експерименту і розробники Концепції бачать впровадження у освітній процес способів і механізмів захисту від «небезпечного» впливу продукції медіа. Ідея інформаційної безпеки ще більше посилилась у оновленій Концепції впровадження медіаосвіти, затвердженій у квітні 2016 року, де в меті буквально позначається, що медіаосвіта «має стати фундаментом гуманітарної безпеки держави, розвитку і консолідації громадянського суспільства, протидії зовнішній інформаційній агресії» [9]. Ніхто не заперечує важливості та актуальності проблем інформаційної безпеки, формування і поширення за допомогою системи медіа зразків суспільної моралі. Але чи є це лише єдиним і найважливішим аспектом функціонування медіа в суспільстві?

Найрізноманітніші дослідження ролі медіа в суспільстві, представлені чисельними роботами філософів і соціологів, піднімали різноманітні актуальні питання функціонування медіа в сучасному світі: значущості «публічної сфери» та її трансформації у сучасному суспільстві (Ю. Габермас), формування механізмів споживання як символічного привласнення та обміну (Ж. Бодріяр); висловлювали ідеї про провідну роль мас-медіа у реалізації цього обміну або «суспільства спектаклю» (Гі Дебор), стверджували, що медіаформи виникають не лише як «зовнішні» розширення людини (М. Маклюен), але і як потреба людини у різноманітних формах повсякденної комунікації з Іншим.

Що ж із цього доробку використовує вітчизняна медіаосвіта? Доволі показовим у цьому сенсі видається фрагмент, запозичений із навчального посібника Н. Череповської «Медіакультура та медіаосвіта учнів ЗОШ: візуальна медіакультура». Так, у випадку, коли людина шокована медіакартинкою, автор посібника рекомендує такий алгоритм дій: «Перша дія. Уявіть «картинку-образ», який вас хвилює, умовно «переслідує» (для цього декому треба заплющити очі). Друга дія. Тепер уявіть, як ваша негативна «картинка» зафарбовується широкими білими смугами зверху донизу. Можливо «картинка» зафарбується не щільно, тоді треба буде додатково «накласти ще один-два шари білої фарби». Якщо «образ» з'явиться через деякий час знову – «зафарбуйте» його ще раз. Якщо «біла фарба» не допомагає, а «картинка» продовжує хвилювати – зверніться до психолога» [10, с. 99]. Можливо, з точки зору психологів такі рекомендації і виглядають доцільними, проте чи здатне це вирішити більш серйозні проблеми, які оточують тих самих школярів при перегляді різноманітних реаліті-шоу, зомбі-серіалів, кримінальних сюжетів із демонстрацією агресії та конфліктів? Рекомендація просто зафарбувати погане білою фарбою, перемкнути канал і забути про все негативне виглядає занадто спрощеним вирішенням проблеми. Більше того, самі ж психологи мають погодитись, що це є лише одним із варіантів витіснення.

Проблема, яка приховується за повсякденністю і такою звичайністю функціонування медіа та впровадження курсів медіаосвіти у навчальний процес, виявляється більш складним питанням виникнення значної дистанції, що з'явилася між системою освіти, що продовжує розвиватися за власною патерналістською логікою, відрізняється інструктивним характером формулювань, покликаних виправляти, скеровувати і вбудовувати особистість учня у формат медіакультури, та системою медіа, яка демонструє не лише динамічний технічний розвиток, але все більше виявляє риси ринкового характеру. Існування цієї дистанції і створює той вимір Іншого, яке приховується та витісняється. Для подолання цієї дистанції система освіти має не зафарбовувати все білою фарбою, займатися просвітництвом через формування критичного мислення, активного включення роботи уяви, творчості і розуму. І не тільки школярів.

Виявленням цієї прихованої проблеми в дослідженні стало визнання учасниками (вчителями і школярами) особливого інтересу до дисципліни з боку батьків. Батьки учнів, які вивчають курс медіаосвіти, за визнанням опитаних, цікавились предметом, просили пояснити, що саме там вивчається як у самих учнів, так і на батьківських зборах. За словами учнів, для батьків також цікавими виглядають теми та проблеми, що розглядаються в межах дисципліни. Іноді дисципліна викликає у них здивування, незвичайними і незвичними виглядають для них завдання з дисципліни. Як зазначають учасники дослідження, іноді самі батьки демонструють дуже низький рівень медіакультури, а отже - потребують окремого пояснення багатьох питань з курсу медіаосвіти.

Усе це змушує замислитися про необхідність з'ясування реальних умов як функціонування медіа в сучасному суспільстві, так і самої системи освіти, в якій були б відкритими можливості як вивчення, так і використання медіа для отримання знань, надання послуг з навчання використанню технологій мультимедіа не лише для школярів, але й для дорослих; створення медіа-арт-центрів та інших форм, що сприяли би творчій самореалізації людини.

Отже, виявлення за методом-зборкою прихованого Іншого дозволило при аналізі результатів впровадження медіаосвіти вийти на більш широкі проблеми і контексти її реалізації, які стосуються не

лише безпосередніх учасників дослідження (МОН, вчителів, учнів), але заторкують більш глибокі проблеми функціонування медіа в суспільстві.

Використання методу-зборки на прикладі дослідження впровадження медіаосвіти у навчальний процес загальноосвітніх шкіл дозволило представити проблему з різних точок зору, тобто як цілу мережу розгалужених відносин, де важливими виявляються не лише реалії, які сприймаються та оцінюються самими учасниками експерименту, але й більш широкі контексти. Це те, що знаходиться зовні, але безпосередньо впливає на те, що відбувається (в контексті дослідження – умови проведення експерименту та його офіційний статус, визначений МОН без явної підтримки з боку держави). Це також те, що, здавалося б, створює загальний контекст, але у той же час постає як приховане, витіснене із усвідомлення (в дослідженні – проблеми співіснування системи освіти та системи медіа в сучасному українському суспільстві). Виявлення та збирання (метод-зборка) цих трьох паралельних вимірів існування проблеми дозволяє представити її максимально різнобічно, враховуючи складність, невизначеність та конструктивний характер самого предмету дослідження.

Література:

1. Knorr-Cetina K. The manufacture of knowledge: an essay on the constructivist and contextual nature of science. – Oxford: Pergamon Press, 1981.
2. Бурдые П. Практический смысл / П. Бурдые. - СПб.: Алетейя; М.: Институт экспериментальной социологии, 2001. - 562 с.
3. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М.: Академический Проект, 2005. - 528 с.
4. Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с фр. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2010. – 895 с.
5. Ло Дж. После метода: беспорядок и социальная наука / пер. с англ. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 352 с.
6. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/kontseptsiya_vprovadzhennya_mediaosviti_v_ukraini/
7. Дорош М. Війна — зоряний час для медіаосвіти? / Дорош М. – Режим доступу: <http://ujf.org.ua/?p=7122>
8. Медіаосвіта школярів в Україні. – Режим доступу: https://dostup.pravda.com.ua/request/miediaosvita_shkoliariv_v_ukrayi
9. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція). - Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/kontseptsiya_vprovadzhennya_mediaosviti_v_ukraini_nova_redaktsiya
10. Череповська Н. Медіакультура та медіаосвіта учнів ЗОШ: візуальна медіа культура / Наталя Череповська. – К.: Шк. світ, 2010. – 128 с.

УДК 316: 316.4: 316:43 (477)

ПРАВО НА МІСТО В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ: АКТОРИ ТА ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ (на прикладі м. Львова)

Козлова Інга Володимирівна – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Українського Католицького Університету

У статті аналізуються процеси реалізації права на місто як теоретичного концепту на конкретних прикладах, що мають місце у Львові. Розглядаються два основні виміри права на місто – право на участь і право на апропріацію міського простору. При огляді права на апропріацію автор розглядає вибіркові об'єкти у Львові, які мали бути піддані видозміні (знесення, перебудова), зазначає форми чи моделі спротиву громади цим змінам, а також якого результату було досягнуто шляхом спротиву. Говорячи про включеність, мешканців міста Львова у просторотворчі процеси (право на участь), або ж партисипативні практики населення, автор акцентує увагу на появі різноманітних громадських активностей, серед яких є й ініціативи роботи з міськими просторами. Це ініціативи збереження парків від забудовника та перетворення їх власними силами на якісні громадські простори, із пізнішим залученням влади чи бізнесу; ініціативи створення серед мешканців спільних цінностей самоорганізації і загальних навичок спільних дій; різного роду проекти ревіталізації громадських просторів, тощо. Подається короткий огляд стосунків між можливими агентами реалізації права на місто.

Ключові слова: право на місто, право на участь, право на апропріацію, партисипативні практики, громада міста, органи місцевого самоврядування, бізнес-кластер

В статье анализируются процессы реализации права на город как теоретического концепта на конкретных примерах, имеющих место во Львове. Рассматриваются два основных измерения права на город - право на участие и право на апроприацию городского пространства. При обзоре права на апроприацию, автор рассматривает выборочные объекты во Львове, которые должны были быть изменены (снос, перестройка), отмечает формы или модели сопротивления сообществу этим изменениям, а также какой результат был достигнут в результате сопротивления. Говоря о включенности, жителей города в пространствотворческие процессы (право на участие), или же партисипативные практики населения, автор акцентирует внимание на появлении различных общественных активностей, среди которых есть и инициативы работы с городскими пространствами. Это инициативы сохранения парков от застройщика и преобразования их собственными силами в качественные общественные пространства, с дальнейшим вовлечением власти или бизнеса; инициативы создания среди жителей общих ценностей самоорганизации и навыков совместных действий; разного рода проекты ревитализации общественных пространств и тому подобное. Представлен краткий обзор отношений между возможными агентами реализации права на город.

Ключевые слова: право на город, право на участие, право на апроприацию, партисипативные практики, городское сообщество, органы местного самоуправления, бизнес-кластер

In the article process of performance of the right to the city as a theoretic concept, taking specific examples of Lviv are analyzed. The two main modes of the right to the city are considered here. They are: the right to participation and the right to appropriation of the city space. In case of right to appropriation the author observes the selected objects in Lviv which were supposed to lend themselves to modification (demolition, reconstruction), marks the forms or models of the community's opposition to these changes as well as the result of the opposition. Speaking about the inclusion of Lviv residents in space-making processes (the right to participation), or the participation practices of the population, it is worth marking the appearance of various public initiatives, among which there are also initiatives of the work with city spaces. They are the initiatives of parks' protection from building contrperformers and their transformation (by own efforts) into public spaces of good quality with further involvement of the authorities or business-cluster, the initiatives of making common values of self-organization and general skills in common actions, different kinds of projects on revitalization of public spaces and so on. The text also provides a brief overview of the relationships between possible agents of the right to the city.

Keywords: right to the city, the right to participation, the right to appropriation, practices of participation, community of the city, local government, business-cluster.

За даними Державної служби статистики України станом на 1 липня 2016 року кількість міського населення України становить 69,1% [1]. Це означає, що майже 70% населення України мешкає на урбанізованій території та наділене правом на місто. Що це право являє собою в теорії і як його реалізація виглядає на практиці?

Авторство концепції «права на місто» належить французькому соціальному географу та соціологу Анрі Лефевру та було сформульоване у праці «Право на місто» 1967 року. Дослідник вважав, що право на місто – це найвища форма людських прав в урбанізовану епоху, право на свободу, право на індивідуалізацію в соціалізації, і право населяти. Це право на творення міської повсякденності і міського простору, право на участь в розвитку міста і апропріацію міського простору для колективних потреб. У його трактуванні два основні виміри права на місто – це *право на участь і право на апропріацію міського простору* [2].

Аналізуючи тексти Анрі Лефевра, український урбаніст Ігор Тищенко приходиться до висновку, що походження ідеї та концепції «права на місто» пов'язане з міськими революціями та активним протистоянням мешканців міста та влади – бо часто знедоленим мешканцям міст його доводиться відвоювати. Право на місто починається тоді, коли мешканців позбавляють права вільно використовувати міський простір для колективного досягнення життєвих цілей (апропріація) та права участі у розвитку міста. Іншими словами, змінюють (перебудовують, забудовують, руйнують, переселяють, виселяють) без участі мешканців [3].

Отже, Анрі Лефевром було розпочато наукові розвідки у царині феномену міської приналежності. Надалі, дослідники, які працювали із цим концептом, надавали йому своїх інтерпретацій, зосереджувались на окремих аспектах чи вимірах. До прикладу, Девід Гарві сприймав право на місто як право на доступне житло та право на включеність громади у процес розбудови міста. Гарві вважає, що мешканці тією чи іншою мірою обділені можливістю реалізувати своє право на місто і, наразі, це право належить радше провладній або ж бізнесовій меншості. Дослідник зазначає, що запитання про те, якого саме міста ми хочемо, невіддільне від запитань про соціальні зв'язки, зв'язки з природою, стилі життя, технології та естетичні цінності, яких ми прагнемо. Право на місто є чимось значно більшим, ніж індивідуальна свобода доступу до міських ресурсів: це право змінювати себе, змінюючи місто. Більше того, це колективне, а не індивідуальне право, адже ці трансформації неминуче залежать від здійснення колективних повноважень формувати процеси урбанізації [4].

Для сучасного дослідника міста та міських процесів Дона Мітчелла [5] право на місто тісно пов'язане з міськими публічними просторами, адже це єдині місця, в яких це право може бути маніфестоване та здобуте; вони є маркерами права на місто. Тим, у кого немає приватного (до прикладу, безхатченки), залишаються тільки публічні простори, вони стають їх правом на місто [3].

Усі вище перелічені трактування досліджуваного феномену представляють останній як право людини чи/та спільноти на відстоювання своїх можливостей володіння, споживання та (пере)творення міського простору. Важливим у цих визначеннях є акцент саме на захисті, коли громада, має саме відвоювати своє право у інших агентів впливу. Виглядає так, що право на місто з одного боку належить мешканцям за замовчуванням, та з іншого — реалізовується лише за умов боротьби. Однак чи це справді так? І яку ж тоді роль у таких процесах відіграють інші актори?

Насамперед варто зазначити, хто може виступати ключовими акторами у ситуації реалізації права на місто.

За логікою речей до (пере)творення, змін у просторі залучені суб'єкти, або групи індивідів, які:

- мають безпосередній доступ до процесу впровадження змін у місті;
- володіють соціальними, культурними чи економічними ресурсами, що надають їм змогу змінювати, міський простір;
- є активними учасниками соціальних процесів, перетворень.

У конкретному випадку є сенс говорити про такі три групи акторів як:

- мешканців міста, міські громади;
- органи місцевого самоврядування
- бізнес-кластер (представники бізнес-кластеру, девелопери, тощо).

Метою статті є розгляд процесів реалізації права на місто як теоретичного концепту на конкретних прикладах, що мають місце у місті Львові.

Почнемо з короткого огляду відстоювання мешканцями свого права на апропріацію як один з вимірів реалізації права на місто. У таблиці №1 представлено вибіркові об'єкти у Львові, які мали бути

підданими видозміні, зазначено форми, чи моделі спротиву громади цим змінам, а також якого результату було досягнуто шляхом спротиву.

У таблиці наведено 11 прикладів. З них вдалось уникнути перетворення трьох об'єктів, один об'єкт був трансформований, однак зі змінами на вимогу громади. Отож захист громадою власних інтересів призводить до цілком реальних результатів. У цій ситуації важливою є не так сама кількість «переможних» випадків, а факт наявності спротиву громади проти незаконних або ж неприйнятних з тих чи інших причин трансформацій простору.

Говорячи про включеність мешканців міста Львова у просторотворчі процеси (право на участь як вимір реалізації права на місто), або ж партисипативні практики населення, варто зазначити появу різноманітних громадських ініціатив, серед яких є й ініціативи роботи з міськими просторами.

Таблиця 1.

Об'єкти, які мали піддатись видозміні	Моделі опору громадськості	Результат опору
Будинок № 28 по вул. Федорова, архітектурну пам'ятку XVI-XIX ст. місцевого значення, охоронний № 356, який стояв на фундаментах 1580 р. у середньовічній єврейській дільниці Львова, (територія Державного історико-архітектурного заповідника, що входить до переліку культурної спадщини ЮНЕСКО) – для будівництва готельного комплексу з підземним паркінгом	Спротив єврейської релігійної громади «Турей Загав» (мітинги), оскільки будівництво могло призвести до руйнування комплексу сакральних споруд із синагогою «Золота Роза».	Будівництво припинене (порушення чинного законодавства)
Частину житлового будинку № 7 по вул. Сербській, архітектурну пам'ятку національного значення, охоронний № 1269, (територія Державного історико-архітектурного заповідника, що входить до переліку культурної спадщини ЮНЕСКО) - для будівництва готельного комплексу з підземним паркінгом в приринковому кварталі в межах вулиць Руської, Івана Федорова, Староєврейської та Сербської.	Письмові скарги мешканців сусіднього будинку (№5).	Будівництво готелю «Вінтаж» завершено, однак без запланованого паркінгу.
Цегляну огорожу саду Францисканців по вул. Лисенка, збудовану за проектом Казимира Крижановського у 1883 році (територія історичного ареалу), яка обрамляє монастирський сад навколо костелу Францисканців – пам'ятки архітектури національного значення, охоронний № 1329 – для будівництва на території дитячого майданчику 6-поверхового житлового будинку.	Письмові скарги мешканців по вул. Лисенка	Будівництво заборонене
Історичну віллу на вул. Погулянка 4а (територія історичного ареалу) для будівництва 7-поверхового житлового будинку.	Письмові протести мешканців вулиці Погулянки	Знесено австрійську будівлю старого дитячого садочку, завершено будівництво 5-ти житлових комплексів. Натомість фірма-інвестор зобов'язалась збудувати новий дитячий садочок, однак в іншому кінці міста на вулиці Новознесенській, 69
Австрійську пожежну частину на Каstellівці, вул. Чупринки 3 (територія історичного ареалу) для спорудження 8-поверхового житлового будинку з вбудованими магазинами і підземним паркінгом	Спротив громадських організацій	Пожежну частину знесено, замість неї збудовано житловий будинок
Будинок № 48 по вул. Староєврейській 48 (територія	Пікет мешканців вулиці	Будівництво завершено

Об'єкти, які мали піддатись видозміні	Моделі опору громадськості	Результат опору
Державного історико-архітектурного заповідника, що входить до переліку культурної спадщини ЮНЕСКО) – під комерційні потреби без дотримання норм реставрації. При цьому пошкоджено сусідній будинок № 50, що є пам'яткою архітектури національного значення, охоронний № 1307.	Староєврейської	
Будинок № 9 на пл. Міцкевича	Спротив громадських організацій	Будівництво припинено
Побудова Укрсоцбанку на пл. Міцкевича 11 (тепер Unicreditbank)	Спротив мешканців та громадських організацій	Будівництво завершено
Побудова будинку на розі І. Франка та Р. Шухевича	Спротив громадський організацій	Будівництво завершено
Будівництво у фрагменті кварталу Вірменська-Краківська (забудова на місці дитячого майданчика)	Спротив населення та громадських організацій (зокрема ЛОО «Українського товариства охорони пам'яток історії та культури», Українського національного комітету «ICOMOS», Інтернет-ініціативи «Збережи старий Львів», Товариства шанувальників Львова, Центру правових та політичних досліджень «Сім», Громадської мережі «Опора», Громадського форуму Львова, БФ «Збереження історико-архітектурної спадщини Львова»)	Будівництво призупинено та потім знову відновлено
Будівництво адмінбудинку на вул. Валовій, 15	Спротив громадської організації «Пора»	Будівництво завершено

У 2016 році команда проекту Mistosite сформувала базу міських ініціатив України¹. Усього у базі представлено 213 ініціатив, що поділяються за наступними напрямками діяльності:

- (само)управління
- інформаційна діяльність
- благодійність
- благоустрій
- дискриміновані групи
- житло і ЖКГ
- захист довкілля
- захист тварин
- культура
- містобудування і архітектура
- освіта
- ревіталізація
- спорт і здоровий спосіб життя

¹ З базою можна ознайомитись за посиланням: <http://mistosite.org.ua/initiatives>

- транспорт.

З них у Львові діють 34. (Само)управління, благоустрою, містобудування та архітектури, ревіталізації, тобто тих сфер, які більшою мірою стосуються трансформацій міського простору, стосуються 9 з них. Перелік цих ініціатив представлено у таблиці 2.

Таблиця 2.

Назва	Місто	Напрямок діяльності	Рівень діяльності	Локалізація діяльності
Врятуй Сквер Св. Юра	Львів	Захист довкілля, Благоустрій, Транспорт, Освіта, Містобудування архітектура, Ревіталізація	Локальна	пл. Св. Юра, Галицький район, Львів
Група 109	Львів	Ревіталізація	Загальноукраїнська	
Йота	Львів	(Само)управління	Локальна	Підзамче
Кращий Сихів	Львів	(Само)управління, Благоустрій, Освіта, Захист довкілля	Локальна	Сихів
Левандівський парк	Львів	Благоустрій	Локальна	
Поверніть Нам «Львів»	Львів	Ревіталізація	Загальноміська	
Урбаністичні ідеї / NGO Urban Ideas	Львів	Ревіталізація	Загальноміська	
Dog-Friendly City (Місто, дружнє до собак)	Львів	Захист довкілля, Захист тварин, Благоустрій	Загальноміська	
Lyneva	Львів	Благоустрій, (Само)управління	Загальноміська	

Ініціатива Врятуй Сквер Св. Юра полягала у спротиві місцевих громад та активістів проти вирубування дерев та фактичного знищення скверу як публічного зеленого простору з метою прокладення дороги. Конфлікт виник під час встановлення пам'ятника митрополитові А. Шептицькому та облаштуванню площі перед пам'ятником. В результаті декілька дерев таки було знищено, однак транспорт було пущено навколо скверу [6].

Група 109 – міждисциплінарна урбаністична ініціатива, яка виникла під час однієї з «Майстерень міста»². Спершу молоді архітектори та журналісти вивчали громадські простори Львова, а останніх 10 місяців працювали над проектом оновленого скверу, розміщеного за адресою: проспект Червоної Калини, 109 у мікрорайоні Сихів [6].

Йота – ініціативна група, що організовує Фестиваль сусідів на Підзамче. Метою фестивалю є свого роду провокація соціальних змін в громаді цього району. Підзамче є доволі специфічним місцем, з одного боку, він має багату і суперечливу історію – це локація перших заводів 18-го століття і єврейського гетто під час Другої світової війни. З іншого боку, сьогодні цей район є проблематичним з точки зору безробіття, низької якості життя. На Підзамче відбувається не так вже й багато подій культурного характеру. Організатори фестивалю сподіваються, що регулярні зустрічі і спільне дозволя підтримуватимуть місцеву громаду, виховуватимуть у ній спільні цінності самоорганізації і загальних навичок спільних дій [7].

ГО Краций Сихів – спершу активісти цієї громадської організації захищали свій громадський простір від забудовника, котрий намагався звести в цьому місці доволі великий торговельний центр. Від травня 2014, коли понищений сквер раптом почав трансформуватися у будмайданчик, громада розпочала боротьбу за нього, організовуючи там багато культурних акцій. Попри те, що забудовник досі намагається довести свою правоту в судах, виконком ЛМР наразі відмінив наказ департаменту містобудування щодо надання під забудову цієї ділянки, а ГО «Кращий Сихів» активно працює над тим, щоб офіційно затвердити межі зеленої зони. Очікуючи остаточних рішень, упродовж останніх місяців за власні кошти (більше 20 тис. грн.) мешканці встановили у сквері смітники, лавки, фігурку Матері Божої, посадили квіти і дерева, а спільно з урбаністами «Групи 109» розробили сучасний проект нового громадського простору, який тепер називають «Сквером Гідності». Для заміни мощення скверу активісти домоглися від районної ради 700 тис. грн. із бюджету розвитку міста. Додатково для розвитку громадського простору на початку місяця ГО «Кращий Сихів» отримала грант у сумі 17 150 грн. [6].

² Майстерня міста – культурно-урбаністична ініціатива, яка відбувається у Львові вже протягом трьох років в рамках спільного українсько-німецького проекту «Муніципальний розвиток та оновлення старої частини міста Львова».

Левандівський парк – спротив громади району Левандівка проти зведення житлового будинку у парковій зоні. Ініціатива громадою робіт з облагородження парку.

Поверніть Нам «Львів» – йдеться про відновлення роботи та переосмислення простору одного з найстарших кінотеатрів Львова, що розташований у Стрийському парку. Кінотеатр має однойменну назву «Львів». Учасники ініціативної групи звернулися до директора кінотеатру та до представників відповідних владних органів з вимогою підтримати складений ними план заходів і, таким чином, відновити функціонування фактично закинутого кінотеатру як культурної інституції [8].

NGO Urban Ideas – здійснює проекти ревіталізації громадських просторів Львова від 2013 року. До команди належать фахові архітектори, реставратори та дизайнери. В межах проекту Urban Cafe, втілюваного спільно з КУ Інститутом міста, Urbanideas періодично організовує воркшопи, до яких можуть долучитися всі охочі. Як правило, це — студенти «містобудівних» спеціальностей. Упродовж тижня команда вивчає вибраний простір і, враховуючи побажання користувачів та сучасні світові практики, створює проект його оновлення. Як правило, за час кожного воркшопу молодь втілює якийсь один елемент запропонованих змін: власноруч створює лавки, меблі тощо. За один рік Urbanideas провела воркшопи з ревіталізації площі Митної, простору Погулянки, дизайну інтер'єру для Urban Бібліотеки [6].

Dog-Friendly City (Місто, дружнє до собак) – учасники ініціативи, об'єднавши зусилля громадськості, влади та бізнесу створили перший в Україні Dog-парк із тренажерами. Перший тренувально-вигульний майданчик для собак у Львові облаштований на території парку ім. І. Франка (біля готелю «Дністер»), займає площу майже 4000 квадратних метрів та розділений на дві секції: для великих і маленьких порід собак. Територія огорожена парканом і оснащена спеціальною тамбурною системою входу. Користування майданчиком безкоштовне [9]. Також активісти встановили 40 екостанцій для прибирання за собаками. Проект із встановленням екостанцій став одним із переможців програми «Будуймо ЕКО Україну разом!» від еко-бренду «Чернігівське». Загальна сума інвестицій, зроблених брендом на втілення проекту, склала 135 436 гривень. Реалізатор проекту – Українська Біржа Благодійності. Згідно з проектом «Встановлення спеціальних станцій для прибирання за собаками у Львові», паркові зони та вулиці міста обладнані спеціальними станціями-смітниками, які містять бокс із пакетами для прибирання за тваринами, інструкцію щодо їх використання і контейнер для сміття [10].

Лурнева – ініціатива виникла 2012 задля поширення ідеї сталого розвитку міст. Волонтери спершу допомагали міській владі розробляти таблиці на зупинках міського транспорту. Потім вони в рамках ініціативи втілили проект ревіталізації Галицької площі. Так влітку 2013 на місці колишнього безконтрольного паркування автомобілів з'явилися круглі лавочки, дерева і кріплення для велосипедів [6].

Також існує і низка приватних ініціатив. Наприклад урбаністичний проект громадського активіста, пізніше працівника управління адміністрування, будівництва та розвитку інфраструктури, що входить в структуру Департаменту розвитку Львівської міської ради Олександра Щутюка. Йдеться про проект «озеленення Городоцької» на ділянці від церкви Анни до ТЦ «Магнус». Перші дерева були висаджені у 2014 році за рахунок пожертв львів'ян. Активісти висадили 11 дерев породи вишня японська «Kanzan», які прикрасили роздільну смугу дороги. Проект було завершено у 2015 році вже коштами міського бюджету.

В обох прикладах (у таблиці №1, де представлено об'єкти, трансформація яких викликала спротив громади і у переліку ініціатив) фігурує питання спротиву громади проти забудови. В чому ж полягає різниця між цими двома прикладами? У таблиці №1 представлені випадки, коли громада лише відстояла чи не відстояла об'єкт/простір від забудови/перебудови, однак натомість не пропонувала/не ініціювала інших трансформацій цього простору, у переліку ініціатив представлені власне пропозиції і реальні дії щодо трансформації громадою «відвойованого» простору.

Щодо участі акторів у процесі реалізації права на місто. Повертаючись до концепції Дона Мітчелла та його активного лобіювання публічних просторів. Вже згадане вище управління адміністрування, будівництва та розвитку інфраструктури ЛМР, як представник міської влади активно працює власне над облаштуванням останніх. За два роки діяльності управління було створено близько 30 проектів облаштування громадських просторів (деякі виконані, наприклад перетворення вул. Курбаса у пішохідну зону, деякі знаходяться в процесі обговорення).

При створенні (структура заснована у 2014 році), перед управлінням було поставлено дві основні цілі: підвищення якості громадського простору міста та залучення громади до оновлення міста. Одним з перших кроків нової команди став конкурс серед студентів Львівської політехніки та Національного лісотехнічного університету. Студенти отримали 40 завдань для розробки проектів облаштування громадських просторів Львова, лише два з них були виконані [11].

Як бачимо, не можна однозначно ставити «+» чи «-» стосовно позиції органів місцевого самоврядування та бізнес-кластеру у питанні реалізації мешканцями права на місто (тут також варто пам'ятати, що представники влади, і представники бізнесу, є одночасно і мешканцями, представниками певної громади міста). Є приватні девелоперські ініціативи, які намагаються трансформувати міський простір, не зважаючи на думку громади, є бізнес, який навпаки підтримує громадські ініціативи (це, природно, залежить і від типу бізнесу, але це тема окремої статті). Так само міська влада не завжди зацікавлена у тому, щоб забрати у громади необхідний для її життєдіяльності простір. Відносини акторів реалізації права на місто, принаймні у Львові є ситуативними.

Ще один момент, про який варто пам'ятати. Реалізоване громадою, чи окремими мешканцями право на місто має дві сторони. Перелічені спроби відстоювання об'єктів від трансформацій та ініціативи покращення простору – вочевидь, несуть здебільшого позитивну конотацію (здебільшого, оскільки на місцях «відвойованих» об'єктів можуть виникати пустки, і об'єкт виглядає гірше ніж до спротиву громади). Однак, мозаїчні побілки будинків, встановлені врізної пластичності вікна (особливо у центральній частині міста), часткові утеплення будинків (т. зв. «памперси»), самовільні добудови/розширення балконів, привітання із Днем народження приватної особи, розміщені на біл-бордах по усьому місту і т. ін. – це так само реалізація права на місто. Тож варто пам'ятати про те, що наша свобода закінчується там, де починається свобода іншого.

Література:

1. Чисельність населення. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]: Державна служба статистики України. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Статистика). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 GbDDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрана
2. Right to the City. In Lefebvre, Henri (1996). Writings on cities. Oxford: Blackwell
3. Тищенко Ігор. Лекція «Право на місто» [Електронний ресурс]: Prometheus. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Платформа масових відкритих онлайн-курсів Prometheus). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 GbDDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрана
4. David Harvey. Right to the City. In New Left Review 53, September/October 2008
5. Don Mitchell. The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public, and Democracy. . [Електронний ресурс]: JSTOR. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Електронний архів). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 GbDDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрана
6. Хто змінює міський простір Львова? [Електронний ресурс]: biggggidea. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Велика Ідея). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 GbDDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрана
7. Фестиваль сусідів. [Електронний ресурс]: Фестиваль сусідів. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Інформаційний сайт). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 GbDDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрана
8. Як врятувати кінотеатр «Львів». Пропозиції активістів. [Електронний ресурс]: Твоє місто. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Інформаційний сайт). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 GbDDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрана
9. У Львові з'явився перший в Україні Dog-парк із тренажерами. [Електронний ресурс]:Новини Львівської міської ради. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Інформаційний сайт). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 GbDDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрана
10. У Львові встановили першу екостанцію для прибирання за собаками (відео, оновлено) [Електронний ресурс]: Щоденний Львів. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Інформаційний сайт). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 GbDDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрана
11. Проекти облаштування громадських просторів Львова. [Електронний ресурс]: Майстерня міста. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Сайт заходу). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 GbDDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрана

УДК 316: 911.3 (477)

ТАВРИЯ БЕЗ ТАВРИЧАН: ОСОБЕННОСТИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЖИТЕЛЕЙ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Гоманюк Николай Анатольевич – кандидат социологических наук, доцент кафедры социально-экономической географии Херсонского государственного университета

В последнее время в южных областях Украины наблюдается распространение названий, в состав которых входит слово «Таврия» или его производные. Сфера их употребления оказалась очень широкой – от названий населённых пунктов до названий товаров широкого потребления. Данные пилотных исследований дают основания предполагать, что этот процесс связан с процессами формирования новой региональной идентичности. Топоним Таврия уже воспринимается как синоним южной части Украины от Одессы до востока Запорожской области. Таврия уже имеет свой неформальный центр – город Херсон, своих героев – князя Потёмкина-Таврического или Дмитра Донцова, свои маркеры – преимущественно региональные бренды. При этом по количеству и разнообразию последних можно утверждать, что именно маркетинговые стратегии создали благоприятную среду для нового витка распространения «таврийской» идентичности. При этом её современная география будет существенно выходить за пределы исторической Таврии, а изначальное ядро её формирования (Крымский полуостров) может либо вообще выпасть из списка современных «таврийских» территорий или дать другой вектор её развития – к разделению фактически одного топонима Таврия/Таврида к двум самостоятельным – Таврии (Северное Причерноморье и Приазовье) и Тавриде (Крым).

Ключевые слова: Таврия, социальная перцепция, региональная идентичность

Останнім часом у південних областях України спостерігається поширення назв, до складу яких входить слово «Таврія» або його похідні. Сфера їх використання виявилася дуже широкою – від назв населених пунктів до назв товарів широкого вжитку. Дані пилотних досліджень дають підстави припускати, що цей процес пов'язаний з процесами формування нової регіональної ідентичності. Топонім Таврія вже сприймається як синонім південної України від Одеси до Запорізької області. Нинішня Таврія має свій неформальний центр – місто Херсон, своїх героїв – князя Потьомкіна-Таврійського або Дмитра Донцова, свої маркери – переважно регіональні бренди. При цьому за кількістю і розмаїттю останніх можна стверджувати, що саме маркетингові стратегії створили сприятливе середовище для нового витку поширення «таврійської» ідентичності. При цьому її сучасна географія буде істотно виходити за межі історичної Таврії, а початкове ядро її формування (Кримський півострів) може або взагалі випасти зі списку сучасних «таврійських» територій або дати інший вектор її розвитку – до поділу одного топоніму Таврія/Таврида до двох самостійних – Таврія (Північне Причорномор'я та Приазов'я) і Таврида (Крим).

Ключові слова: Таврія, соціальна перцепція, регіональна ідентичність

The names, which contain in their composition a word “Taurida/Tavria” and its derivatives, become more spread in the southern regions of Ukraine last time. The sphere of its usage turned out very wide: from the locality names to consumer goods. The data of pilot resource suggests that this process bounds with formation of new local identity in the region. The toponym “Taurida/Tavria” now is taken as a synonym of Southern part of Ukraine (from Odessa to Zaporizhzhia oblast). Now Tavria has an unofficial center – Kherson city, own heroes – prince Potemkin-Tavricheski or Dmytro Dontsov and numerous markers – mainly the regional brands. According to the number and variety of the brands, we can state that the marketing strategies in particular made the good openings for spreading of “Tauridian/Tavrian” identity. Its current geography considerably exceeds the bounds of historical “Taurida/Tavria” and its origin (Crimean Peninsula) may fall out of the list of current territories. The new vector of toponym “Taurida/Tavria” development is based on its original name, which can be divided in two detached toponyms – Tavria (North Black Sea and Azov Sea Region) and Taurida (Crimea).

Keywords: Taurida, social perception, local identity

Сфера идентичностей – это сфера повышенного идеологического и политического внимания, неосторожное обращение с которой может привести к самым трагическим последствиям, в том числе и в

отдаленной перспективе. Отчасти именно поэтому вопросам идентичности жителей Украины и отдельных ее регионов уделялось и уделяется много внимания как в социологических, так и в исторических, географических, философских, психологических и политологических науках. Им посвящены как отдельные статьи так и целые монографии. В Украине в сфере идентичностей работало и работает много ученых, таких как В. Богаченко, А. Гнатюк, Я. Грыцак, Е. Князева, Н. Кондратьева, И. Кононов, Н. Победа, В. Серета, А. Худенко и др. [1, 2, 14-21].

В последних исследованиях украинских социальных географов утверждается, что этнографический регион Таврия в современной Украине вышел за пределы своих исторических границ (территории бывшей Таврической губернии) и распространился на большей части территории Северного Причерноморья и Приазовья. Такие выводы были сделаны на основе анализа топонимики, урбанониимики и названий различных организаций и учреждений, распространённых в различных областях Украины. Автор исследования, А. Гнатюк, делает выводы о «мощном расширении ареала идентичности с Таврией на север, запад и восток» [1].

С целью проведения социологической экспертизы этого тезиса в 2014 году в населенных пунктах Николаевской, Одесской и Херсонской областях были проведены наблюдения, глубинные интервью и серия фокус-групп, проанализированы региональные СМИ и интернет-ресурсы. В ходе исследования ставились вопросы о ментальных границах Таврийского региона и локальной идентичности жителей Северного Причерноморья.

Прежде всего, необходимо отметить, что украинские социологи, как правило, не рассматривают «таврийскую» идентичность как одну из потенциально возможных идентичностей жителей регионов, имеющих отношение к исторической Таврии (АР Крым, Херсонская, Запорожская, Николаевская области) [2]. Анализ анкет ряда социологических центров, показал, что при проведении массовых опросов, включающих и измерения идентичностей, «таврийская» идентичность в список возможных идентитетов не включалась. Южно-украинский территориальный идентификационный блок, обычно состоит из стандартных альтернатив: украинец/украинка (одновременно национальный, этнический и территориальный идентитет), житель своего региона (херсонец/херсонка, крымчанин/крымчанка, южанин/южанка (півдняк) – общий региональный идентитет), житель своего города (херсонец/херсонка, каховчанин/каховчанка и т. д.), «советский человек», европеец/европейка. При этом этнохороним «херсонец/херсонка» или «николаевец/николаевка» может обозначать как городскую, так и региональную (областную) идентичность. Это усложняет интерпретацию данных социологических исследований, где эти два идентитета не дифференцируются. В дихотомиях же типа «херсонец/тавричанин» такой путаницы не возникает.

Само слово «тавричанин» и его производные в печатных источниках тоже встречаются довольно редко. В 11-томном академическом Словаре украинского языка указано: «Тавричани, ан, мн. (одн. тавричанин, а, чол.; тавричанка, и, жін.). Мешканці колишньої Таврії й Таврійської губернії, тепер – Кримського півострова й прилеглих до нього районів Херсонської та Запорізької областей» [3]. Похожее определение дано и в академическом Русском орфографическом словаре: «Тавричанами называли и жителей Таврии, и выходцев из Таврической губернии. Или жителей Южного Крыма [4]. В большинстве случаев «тавричане, тавричанин, тавричанка» – это этнохороним, которым называли этнографическую группу (субэтнос) украинцев, проживавших в Таврической губернии [5]. Хотя иногда это слово использовалось и для обозначения повозки (тавричанка) и солдат Таврической дивизии. Упоминания о «тавричанах» можно встретить в мемуарах и художественной литературе XX века – у Олеса Гончара, Михаила Шолохова, Павла Цокоты и др. [6, 8].

При этом информационное пространство Юга Украины изобилует «таврийскими» именами собственными. Это названия населённых пунктов и административно-территориальных единиц, это названия предприятий, фирм, учреждений, учебных заведений, епархий, различных товаров, СМИ, названия ежегодных массовых мероприятий (фестивали, конкурсы, спортивные состязания, конференции, форумы), названия спортивных клубов и т.д. И это всё названия, которые постоянно находятся «на слуху» у широких слоёв населения. Например, можно везти арбузы сорта «Таврийский» на автомобиле «Таврия» из села Таврийское в магазин «Таврия», который находится в Таврическом микрорайоне Херсона, слушая при этом по радио «Таврия» о результатах конкурса «мисс Таврия» (только не пейте при этом коньяк «Таврия» – лишат водительских прав!).

Поэтому вполне предсказуемой была реакция на наличие у участников фокус-групп ряда ассоциаций, связанных с Таврией. В Херсоне вопрос об ассоциациях со словом «Таврия» не вызвал

затруднений. В первую волну сразу попали торговые марки: автомобиль «Таврия», магазины с названием «Таврия», коньяки и вина «Таврия», а также футбольный клуб «Таврия». «Танцевальный коллектив есть и так далее» – херсонские респонденты привыкли к «таврийским» названиям.

Вторая волна ассоциаций носила уже географический характер: «наш Таврический край», «юг Украины», «южный край», «Херсонская область» «моя малая родина». Но просьба конкретизировать расположение Таврии вызвала затруднения. Границы Таврии в представлении херсонских респондентов оказались достаточно размытыми, хотя центр её представляется довольно четко – это Херсон и Херсонская область. В ходе обсуждения прозвучало несколько мнений: «Таврия – это синоним Херсонщины», «Таврия – это левобережная Херсонщина» (до Генического).

После введения в состав вопроса варианта «Таврида», сразу возникли ассоциации с Крымом: «местами ассоциируется с Крымом – вот Таврида, Таврия», «вот наш юг Украины и Крым, но я не могу сказать конкретно», «Левобережье и Крым можно причислить». По-разному представляются и размеры Таврии: для одних Таврия меньше Херсонской области – «просто эта «Таврия» находится в Херсонской области», для других – это весь Юг Украины и Крым.

Общие коннотации относительно Таврии положительные: «Таврия – это хорошее слово». Таврия, Таврида – это еще «легенды», «древность», «это старое название, когда еще были скифы, сарматы». Кстати, в этом сочетании Таврия также употребляется часто: серия вин «Легенда Таврии», многофигурная скульптурная композиция в центре Херсона «Легенды Таврии». Такое отождествление с прошлым является важной составляющей идентичности.

Структура идентичностей участников херсонской ФГ проявилась как достаточно однородная: в ней доминирует украинская идентичность – «в первую очередь украинцы», потому что «Херсон находится на украинской земле» или «я сегодня могу жить в Херсоне, а завтра в Киеве. Где мне понравится – я там и останусь», потом идёт локальная (городская) – «херсонцы», и у отдельных респондентов присутствует еще и общая региональная идентичность – «кожане». На вопрос «чувствуете ли вы себя жителем Таврии» только отдельные респонденты отвечали положительно. Таврийская идентичность явно находится на периферии, а сам этнохороним «тавричане» звучит непривычно, за исключением варианта «тавричанка». И здесь неожиданно всплывает гендерный аспект. Если «таврийский» этнохороним хоть как-то закрепился на территории современной Херсонщины, то в виде женского варианта «тавричанка». Т.е. тавричанки существуют как и амазонки без мужчин. «Тавричанка» – это название села и название ряда объектов социальной сферы (магазины, кафе, база отдыха, дома быта, парикмахерские). Хотя для части респондентов «тавричанка – это красивое слово и всё». В то же время мужской вариант этого этнохоронима не встречается вообще. Даже на различных интернет-форумах и социальных сетях, если и встречается подобные никнеймы, то в другой модификации: Тавриец 1, Tavric, Даня Тавриец.

По херсонской ФГ можно сделать следующие выводы: для херсонцев Таврия и Херсонская область – это практически тождественные понятия, Херсон и Херсонщина являются перцепционным ядром региона, Крым если и воспринимается как Таврия, то как периферия. Несмотря на самую большую концентрацию «таврийских» названий в Херсоне и Херсонской области, самыми яркими проявлениями чего стало полуофициальное провозглашение Херсона «столицей» Таврии, и даже робкой попыткой переименования Херсона в Тавр [7, 10] на волне декоммунизации, количественные изменения пока не перешли в качественные, т. е. таврийская региональная идентичность еще не выкристаллизовалась, пока еще никто не произнес фразы «Мы – тавричане» или хотя бы «Мы – жители Таврии». Хотя в советское время такие попытки предпринимались. Так, например, называлась художественная книга «Тавричане – мои земляки» [8]. И, похоже, жители Херсонской области готовы выбрать «таврическую» идентичность, если вы ее им предложите – хотя бы в социологической анкете. Об этом говорят результаты пилотного исследования (n=177) идентичностей студентов херсонских вузов, проведенного в феврале 2016 года в рамках курсовой работы. На вопрос «Кем вы себя ощущаете в первую очередь» 1% респондентов выбрали вариант «тавричанином/тавричанкой», на вопрос «Кем вы себя ощущаете во вторую очередь» уже 7% назвали себя тавричанами, и еще 3% посчитали себя тавричанами в третью очередь. Суммарные 11% - это не так уж мало.

В Николаеве обсуждение «таврийской» проблематики было очень натянутым, заметно было, что респонденты «не в теме». У большинства имеются только отдельные ассоциации с Таврией – это коньяк «Таврия», фестиваль «Таврийские игры» в Каховке, князь Потёмкин, «таврические» вина, супермаркет «Таврия В». Последний впечатляет своей монументальностью на Богоявленском проспекте в Николаеве – циклопические буквы на крыше вдоль оживленной трассы.

Что касается территориальных ассоциаций, то Таврия только для меньшей части участников фокус-групп является названием Южного региона, границы которого совпадают с границами бывшей Херсонской губернии, то есть правобережный Юг, который притягивает и левобережную часть нынешней Херсонской области. «Таврия – это Херсонская губерния. В Херсонскую губернию входили Одесса, Херсон, Николаев». Но для большинства Таврия – это современная Херсонская область. Только один респондент робко предположил, что Крым тоже входит в этот регион вместе с Херсонской областью. «Таврия – это Херсонская область» стал коллективным выводом николаевских респондентов. Из локальных идентичностей здесь доминирует «николаевская». В единичных случаях всплывало слово «южане».

Следует добавить, что в Николаевской области ситуация с «таврийской» топонимикой особенная. Часть этой области – западная оконечность Кинбурнской косы – в свое время входила в состав Таврической губернии и поэтому по праву является «старой» Таврией. В Николаевской области и в советское время, и во время независимой Украины таврийская (кинбурнская) и не-таврийская («материковая») части противопоставлялись одна другой. Ярким тому примером служит маркировка почтовых отправлений. В Очаковском районе Николаевской области есть два села с одинаковым названием Покровка. Одно из них находится на «материке», а другое на Кинбурнской косе. Для того чтобы различать эти два разные пункта назначения было принято называть кинбурнскую Покровку Покровкой-Таврия. Этот топоним жителями кинбурнской Покровки стал восприниматься как маркер региональной идентичности. По данным глубинных интервью, проведенных в 2015 г., «таврийская идентичность» характерна для жителей Покровки, Покровского и Васильевки – сёл Покровского сельсовета. Жители Косы, в том числе и херсонской ее части (с. Геройское), осознают себя жителями Таврии даже сильнее, чем жители других регионов Юга Украины. Об этом идет речь и в краеведческой литературе: «Второе название полуострова, которое до сих пор используется как местным населением, так и жителями г. Очакова, – Таврия, которое происходит от названия древнего народа, проживающего в степях и побережье Крыма» [9]. При этом восточные границы Таврии для них остаются размытыми – у одних респондентов они ограничиваются Кинбурнской косой, у других уходят в левобережную часть Херсонской области.

Ситуация в Одессе тоже имеет свою специфику. Как и участники херсонской ФГ, одесские респонденты тоже активно включились в обсуждение. Реакцией на понятие «Таврия» стали две группы ассоциаций. Первая группа включала ассоциации, связанные с товарами и услугами: супермаркеты «Таврия В» (самая распространённая в Одессе ассоциация), автомобиль «Запорожец» (куда без него), фестиваль «Таврийские игры», а вторая группа – это географические ассоциации: «Южная часть Украины» (почти все её указали), «Николаевская, Одесская, Запорожская области», «Херсонская, Николаевская, Запорожская области», «Херсонская, Николаевская, ближе к Запорожской – эта часть и есть Таврия», «давай сюда и Одессу тоже», Херсонская область (отдельно), Аскания-Нова, «где машину делают – Запорожье» «мне что-то кажется, что это Крым», «Князь Потемкин-Таврический был. Получил звание своё «Таврический» за то, что отвоевал Крым». «Ассоциации на вариант Таврида были более однозначными, хотя и не все респонденты высказывали по этому поводу: «а вот Таврида – вот это Крым», «Таврия и Таврида это одно и то же», «корень один, а вещи разные», «разные по географии так как-то».

Что касается региональной идентичности, то «одесская» городская идентичность в группе оказалась вне конкуренции. Со словом «тавричане» респонденты не встречались, не говоря уже о «таврийской» идентичности. «Тавричане – это жители этой местности, но это слово не в обиходе».

Как известно, в формировании идентичностей важную роль играют свои герои. Во всех трёх группах одним из носителей «таврийского» является князь Г. Потёмкин, который за присоединение Крымского ханства к Российской империи был удостоен титула Таврический. Его личность сканировалась во всех трёх городах в связи с «таврийскими» ассоциациями. Другим «таврийским» героем, который не всплывал на фокус-группах, но появлялся в текстах СМИ, является основоположник украинского интегрального национализма Д. Донцов – уроженец Мелитополя, «чернявый студент из Таврии». В его честь в 2016 году в Донцово было переименовано село Комсомольское Нижнесерогозского района Херсонской области [10].

Проделанная работа позволяет сделать несколько выводов и предположений. Во-первых, обилие «таврийских» названий не говорит о «мощном расширении ареала [соответствующей] идентичности». То есть можно сказать, что на данный момент Таврия есть, а тавричан нет. Хотя в литературных источниках

начала XX века встречаются сюжеты, говорящие о том, что таврийская идентичность в те времена все же существовала [6, 11, 12].

Во-вторых, хотя регион Таврия уверенно прописался в массовом сознании, границы его еще не оформились и сильно варьируется – от левобережной Херсонщины до всего украинского Причерноморья и Приазовья, т.е. Херсонской, Николаевской, Запорожской, Одесской областей и АР Крым. Однако жители всех трёх областей сходятся в том, что именно Херсонская область является центром Таврии.

В-третьих, различные варианты топонима Таврия/Таврида имеют если не разную семантику, то разные географические коннотации. Таврия в большей степени имеет отношение к Северному Причерноморью и части украинского Приазовья, а Таврида к Крыму (об этом также в статье «Затаврований Південь: від Геродота до декомунізації» [13]).

В-четвертых, обилие «таврийских» названий может говорить о том, что таврийская идентичность начала проявляться на «экспертном» уровне – среди лиц, принимающих решения, причем преимущественно в сфере бизнеса. Поверхностная мотивация этих решений представляет, скорее всего, маркетинговый характер – стараясь как-то выделиться из уже ставших непримечательными «херсонских», «николаевских», «каховских», «мелитопольских» и т. д. «чего-то там», авторы «таврийских» брендов заявляют о себе рынку: и сохраняя при этом местную прописку бренда, и апеллируя к его межрегиональному (надобластному) характеру, и «наноса патину» псевдоисторичности (наш бренд более старый) на свой товар. Хотя другие древние названия, имеющие отношение к причерноморскому региону, такие как Киммерия, Скифия, Сарматия (например, фестиваль аматорского кино «Кинокиммерия» в Херсонской области, местный телеканал «Скифия» в Херсоне, набранный из херсонских добровольцев батальон территориальной обороны «Сармат») также встречаются и в текстах, и в разных названиях, но они не составляют заметной конкуренции геродотовской Таврии-Тавриде.

Если говорить о региональной идентичности, то можно предположить, что такая бомбардировка «таврийскими» брендами может привести и к формированию «таврийской» идентичности – по крайней мере, в Херсонской области. И в этом процессе именно рыночная экономика уже делает много чего. Смогли же керосин, кеды, вазелин и скотч эволюционировать из названий торговых марок в имена нарицательные. Почему бы «таврическому» бренду не стать идентичностью? Все это создает благоприятный фон уже для политического вмешательства. И первые «звоночки» уже есть, первые попытки уже делаются – осознанно или неосознанно. В 2015 году Новокаховское коммунальное предприятие «Агентство регионального развития» издало рекламный буклет, исполненный в дизайне и размерах гражданского паспорта. На обложке этого издания сверху золотом вытеснено: «Таврійське об'єднання територіальних громад», посередине представлены гербы городов Каховка, Новая Каховка, Берислава, Таврийск и Каховского района, входящий в это объединение, а внизу тем же золотом блестит слово «ПАСПОРТ».

Изложенное дает основания предполагать, что в южных областях Украины, особенно в Херсонской и, возможно, в Запорожской, сложилась благоприятная ситуация для формирования «таврийской» идентичности, и несколько удачных кампаний могли бы вывести её на следующий уровень. Каким будет её содержание – это уже дело техники. Исследователям же предоставляется уникальная возможность наблюдать за этим процесом, изучать его и выходить на теоретический уровень.

Литература:

1. Гнатюк О.М. Назви підприємств та організацій України як маркер територіальної ідентичності населення / О. М. Гнатюк / Київський географічний щорічник. – Вип. №. – С. 67-77.
2. Львів-Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. Спеціальний випуск часопису «Модерна Україна» / за ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. – Київ-Львів: Критика, 2007. – 358 с.
3. Тавричани. Словник української мови: в 11 томах. – Т. 10. / [під ред. І. Білодіда] – К.: Наукова думка, 1979.
4. Тавричане / Русский орфографический словарь. – Российская академия наук. Инст. рус. яз. им. В. В. Виноградова / [ответственный редактор В. В. Лопатин, Б. З. Букчина, Н. А. Еськова и др]. – М.: «Азбуковник», 1999.
5. Борисенко В. Й Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії / Борисенко В. Й. Горленко В. Ф. Гуржій І. О. – Київ : Наукова думка, 1990. – 558 с.
6. Жадан П. В. Русская судьба: Записки члена НТС о Гражданской и Второй мировой войне / Жадан П. В. – М.: ТЕРРА, 1991. – 236 с.
7. Снятков И. Херсон хотят переименовать в Днепрослав или Тавр / Интернет-издание «Херсон-инфо-24». – Режим доступа: <http://ks-info24.com.ua/zhizn/268-herson-hotyat-pereimenovat-v-dneproslav-ili-tavr.html>

8. Цокота П.Є. Тавричани – мої земляки / Цокота П.Є. – Сімферополь: Таврія. – 1972. – 110 с.
9. Твердовська Л.П. Історичними стежками Кінбурнської коси / Твердовська Л.П. – Миколаїв: Видавець Ірина Гудима, 2015. – 100 с.
10. Депутати облради взялися за «хрестини» сіл області / Наддніпрянська правда. – №15 (22695). – 2016. – С.1.
11. Донцов Д. Націоналізм / Донцов Д. – К.: ФОП Стебеляк. – 2012. – 384 с.
12. Дніпрова Чайка. Твори / Дніпрова Чайка – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – с. 98-107.
13. Гоманюк М. Затаврований Південь: від Геродота до декомунізації / Гоманюк М. – Критика. – №1-2 (219-220). – 2016. – С. 2-7.
14. Князева Е. В. Самоидентификации населения Юга Украины: «неукротимость примордиального» / Князева Е. В. // Социальные идентичности в динамике институционального и самоорганизационного : научная монография кафедры социологии ИСН – Одесса : ВМВ, 2013. – С.267-285.
15. Богаченко В. В. Особенности этнокультурной самоидентификации украинца в глобализационном измерении современности / Богаченко В. В. // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗДІА, 2015. – №63. – С. 79-89.
16. Победа Н. А. Феномен идентичности: многообразие содержательных смыслов и стратегий научного поиска / Победа Н. А. // Вестник Одесского национального университета. – 2011. – Т.16. – Выпуск 10. – С.70-82.
17. Худенко А. В. Архитектоника идентичности / А. В. Худенко. – Одесса: Астропринт, 2010. – 238 с.
18. Серeda В. «Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка? / Серeda Вікторія Віталіївна, Судин Данило Юрійович // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 795. – С. 94-98.
19. Серeda В. Галицька ідентичність – міф чи реальність? / В. Серeda // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: збірник наукових праць ДонДУУ. – ТХІІІ. – Вип. 257, Серія «Соціологія». – Донецьк: ДонДУУ, 2012. – С.150-161.
20. Кононов И.Ф. Идентичность крымских татар в контексте крымского сообщества / И. Ф. Кононов, В. В. Певная // Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2013. – Т. 18, вип. 2 (18), ч. 1. – С. 169–180.
21. Грицак Я. Українська ідентичність / Я. Грицак. – Критика. – 2016. – №3-4. – С.18-21.

УДК 316.344.23:44

ТРАНСПОРТ ТА ПРОСТОРОВА МОБІЛЬНІСТЬ В РЕАЛІЯХ ЛІНІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ

Суровцева Ірина Юріївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління (м. Маріуполь)

У статті розглядається транспорт як агент підкорення фізичного простору та подолання територіальності з позицій функціональної, стратифікаційної та інтеракціоністської парадигм. Соціальний інститут транспорту адаптує «свободу мобільності» до екстремальної ситуації в умовах феномену розриву (відокремлення частини держави). Зростає роль транспорту як засобу, що забезпечує близькість до дефіцитних благ (майна, квартир, родин, соціальних виплат і т.д.). Аналізуються проблемні аспекти транспортної системи в умовах збройного конфлікту на сході України (відсутність безпересадочних шляхів, тривалі очікування паспортного догляду на кордоні-зупинці, черги, криміналізація перевезень, засміченість узбіччя, тощо). У зоні розмежування формується нова переселенська мобільна культура, своєрідна адаптаційна рухливість (трансграничний габітус).

Ключові слова: транспорт, соціологія транспорту, просторова мобільність, лінія розмежування, переселенці, адаптаційна рухливість.

В статье рассматривается транспорт как агент подчинения физического пространства и преодоления территориальности с позиций функциональной, стратификационной и интеракционистской парадигм. Социальный институт транспорта адаптирует «свободу мобильности» к экстремальной ситуации в условиях феномена разрыва (отделения части государства). Растет роль транспорта как средства, обеспечивающего близость к дефицитным благам (имуществу, квартирам, семьям, социальным выплатам и т.д.). Анализируются проблемные аспекты транспортной системы в условиях вооруженного конфликта на востоке Украины (отсутствии беспересадочных путей, длительные ожидания паспортного контроля на границе-остановке, очереди, криминализация перевозок, засоренность обочин и т.д.). В зоне разграничения формируется новая переселенческая мобильная культура, своеобразная адаптационная подвижность (трансграничный габитус).

Ключевые слова: транспорт, социология транспорта, пространственная мобильность, линия разграничения, переселенцы, адаптационная подвижность.

The article deals with transport as agent subordination of physical space and overcoming territoriality from the standpoint of functional, stratification and interactions paradigms. Social institute of transport adapts «freedom of mobility» to the extreme situation in terms of the phenomenon of rupture (separation of part of the state). There is a growing role of transport as a means of ensuring proximity to scarce goods (property, apartments, families, social benefits, etc.). Analyzes the problematic aspects of the transport system in the context of the conflict in eastern Ukraine (the lack of direct routes, long standby passport control on the border, halt, queue, criminalization of traffic, clogging roadsides, etc.). The delineation of the area, a new resettlement mobile culture, a kind of adaptive mobility (cross-border habitus).

Keywords: transportation, sociology, transport, spatial mobility, demarcation line, displaced, adaptive mobility.

Транспорт становить значну частку світового економічного виробництва і споживає більшу частину світових енергетичних і природних ресурсів. Як і сама глобальна економіка, транспорт перетворився в дуже складну, взаємозалежну, орієнтовану на передові технології галузь. Власне для періоду нової історії характерно безперервне вдосконалення засобів пересування. Саме в сфері транспорту та подорожей / переміщень відбуваються найрадикальніші та швидкі зміни; прогрес в цих областях пов'язаний з розробкою і масовим виробництвом принципово нових засобів пересування. Через пасажирський транспорт проявляється мобільність соціальних груп, ущільнюються соціальні зв'язки, змінюється культура взаємин, складається територіальна цілісність поселенських формувань, утверджуються або руйнуються інтеграційні процеси. Роль транспорту в географічній мобільності (навіть

у повсякденності між домом і робочим місцем) в епоху глобалізації неухильно зростає. Повсякденні маятникові поїздки населення від місць проживання до місць роботи або навчання, що розташовані в різних населених пунктах, є найважливішою складовою міграцій.

Транспорт пронизує майже всі види людської діяльності, особливо пов'язані з підкоренням фізичного простору та подоланням локальної територіальності. Безперерйна робота транспортних мереж робить їх артеріями здорової, відкритої й конкуруючої економіки. В умовах збройних конфліктів, цих видів «соціального нездоров'я», символічна роль транспорту як пов'язувача «доступності», «близькості», «рідності» та «чужинності», «далекості», «іншості», безперервно актуалізується. Збройний конфлікт як зіткнення з Чужим (за висловом Б.Вальденфельса) викликає відчуття втрати «рідного світу» та «обмеження порядків». Повсякденні порядки нашоухуються на певні межі та розкидані острови чужості. Багатоманітні зони функціональних порядків посмуговані сегментарними порядками, які відзначаються «взаємною грою ділення та змішування» [1, с. 27]. В цій грі постійні транспортні зв'язки утворюють свій специфічний функціональний порядок, і як припускає А.Кузнецов, то й моральний порядок, що ситуативно складається під час подорожі [2].

У зв'язку зі складною суспільно-політичною ситуацією в Донецькій і Луганській областях, свобода пересування стала піддаватися регламентації та контролю, а організаційний простір виведених в Україну установ і підприємств передислокувався. Інтенсифікація контактів (як складова глобалізації пересування) в зоні АТО не тільки не зменшилася, але в деяких випадках, навіть, активізувалася (так, наприклад, через обладнаний за європейськими зразками цілодобовий пункт пропуску «Краковець» на західному кордоні за день пропускається до 10000 осіб і 3000 одиниць транспорту; тоді як через «Новотроїцьке» (Донецька область) слідує до 8000 осіб і майже 3000 транспортних засобів) [3]. Укрстат в підсумках роботи транспорту за січень-вересень 2015 природно не враховує тимчасово окуповану територію АРК і частину зони проведення АТО. Самі по собі ціни на транспортні перевезення в зоні розмежування не з'явилися непереборною перешкодою, хоча, звичайно, ризикогенність таких подорожей зросла. Перевізники стали користуватися правовою беззахисністю і вимушеною невибагливістю осіб, що переміщаються. У модусі транспорту при в'їзді на неконтрольовану територію та виїзді з неї поєдналися всі людські експектації і страхи, оскільки зросла його роль як засобу, що забезпечує близькість до дефіцитних благ (майна, квартир, будинків, соціальних виплат і т.д.). В зоні розмежування на тлі масової потреби в транспортній комунікації, сталася відмова від сучасних інтермодальних пасажирських перевезень: збільшилося використання персональних автомобілів поряд з мінімізацією пасажиропотоку на публічному транспорті. Нові геополітичні виклики позначилися на свободі пересування; основна частина населення окупованого Донбасу, не маючи доступних послуг транспорту, залишається в ізоляції і в «пастці бідності», люмпенізується, а організація пасажирських та вантажних перевезень – криміналізується.

Мета статті полягає в соціологічному аналізі процесів «транспортування» в умовах територіального розриву та описі стану суспільства під кутом зору транспортної ситуації, що склалася на лінії розмежування. Зіставлення суперечливих глобальних тенденцій всепоглинаючого впливу транспорту та маніпулятивне його обмеження в умовах збройного конфлікту, використання транспорту в механізмах соціально-політичної інженерії, і стануть предметом нашого дослідження.

Класики соціологічної думки визначили розвиток ідей і розробку проблематики транспорту як соціального інституту та інструменту регулювання мобільності. Теоретичним базисом стали напрацювання інституціональної соціології та соціології глобалізації, міждисциплінарних концепцій від соціології транспорту до вивчення рухливості. «Парадигма мобільності», яка багато в чому визначила палітру соціальних досліджень останнього десятиліття, розглядає питання просторової мобільності через призму категорії «рух» як «новий базис соціального порядку», а соціальні феномени та спільноти - як змінні конфігурації різних мобільних акторів: індивідів, капіталу, інформації [4].

Найбільший внесок у соціологію транспорту/подорожі/мобільності внесли Е. Коен, Дж. Уррі, З. Бауман; «кордон», «пограниччя», «територіальність» як простір для транспортного подолання цікавлять таких українських дослідників як І. Кононов, С.Хобга, Ю.Сорока; з російськомовних джерел можна згадати роботи А. Воз'янова («рух» та «очікування»), А. Кузнецова (модус маршрутного таксі).

Традицію теоретизування про соціальну роль засобів пересування заклали роботи Ч. Х. Кулі, в яких він визначив, що соціальне і технічне в транспорті взаємно конструюють один одного, соціальні функції транспортування важливі у військовій і політичній організаціях, термінальні та логістичні структури формують вигляд великих міст; а поїздка, транспортування та перевезення є елементами цивілізаційної динаміки [5]. Транспортні витрати розглядаються соціологами чиказької школи як один з

чинників (поряд з вартістю орендованого житла), що впливає на вибір місця проживання найманих працівників у містах індустріальної епохи.

В цілому методологічні основи вивчення транспорту можна поділити на економічний та соціокультурний напрямки. Економічна парадигма розглядає транспорт як результат історичного процесу. Створення транспортних засобів, здатних рухатися швидше, ніж ноги людей або коней, З.Бауман відносить до «магічної» нагоди, що сталася з можливостями людської практики по віддаленню простору і часу. Коли з'явилися засоби пересування, необхідні для подорожі, час перестав бути особливістю відстані і негнучким «призначенням для користувача забезпеченням»; замість цього він став атрибутом способу пересування [6, с.121].

Транспорт з позицій соціокультурної парадигми постає як габаритний об'єкт присвоєння простору зі своїми правилами і нормами регулювання, узгодженої поведінки представників різних кіл та груп, що регулярно переміщує пасажирські потоки у повсякденній реальності. У культурній антропології цікавим є погляд на транспортні засоби як на неприручену небезпеку, що діє сама по собі і має певну агентивність, що підкоряє людину машині. Антропологи міського транспорту вводять термін «пасажирська хореографія», маючи на увазі конфігурацію тілесних практик «рухомих в рухомому», ритм і темп руху кожного окремого пасажира [7].

Отож, транспорт забезпечує можливість швидкої подорожі, яка у Кш. Подемскі позначається як будь-яке переміщення за межі постійного місця проживання, зміна повсякденного оточення (географічного, соціального, культурного, природного), розлука з «домівкою», фізична мобільність у просторі.

У співвідношенні транспорту і простору, які він розрізає на «близьке-далеке», цікаві міркування М. Гайдеггера про роль переміщення в ерозії повсякденності, коли транспорт робить дистанцію незначною, вбиває «далеке». Показово, що у З. Баумана «близьке» асоціюється з явищами звичайними, знайомими, очевидними, це простір, в середині якого людина відчуває себе «як вдома». І навпаки, «далекі» простір за межею своїх знань, не своєї стихії, виступає як місце ризику і дорогих помилок [8, с. 15]. Їм відповідають концепти територіальності («не так рідний дім, скільки в'язниця») і «екстериторіальності» (досягається за рахунок свободи пересування) [8, с. 23].

У розділі «Час і простір» громадський транспорт, аеропорти, автостради З. Бауман називає «не-місцями» (частиною простору, позбавленого символічних виразів ідентичності, відносин та історії). «Не-місце» - антагоніст домашнього, визнає неминучість присутності незнайомих. Тимчасовий статус «мандрівника» «не-місце» характеризується наскрізним характером без складного мистецтва ввічливості, але з простими і зрозумілими інструкціями. Очікування «подорожнього / пасажира» є аналогом «відкладання / зволікання», за час якого неробство і нудьга можуть досягти свого апогею. Простір «стоянок / зупинок / вокзалів» стандартизує час і розклад. Ці простори масового руху є засобом транспортування, яке здійснюють люди з точки А в точку Б, і, таким чином гарантується свобода циркулювати, щоб задовольнити потреби. Вони також є матеріальними просторами спів-присутності, які дозволяють людям відбутися як повноцінним персонам в колективному середовищі [6, с.112]. Крім цього, бездомні або нелегальні мігранти використовують автостанції або вокзали як доступні простори для виживання.

Неухильне збільшення швидкості руху та розвиток засобів, що підвищують мобільність, в сучасний період стали основним інструментом влади і домінування. З. Бауман вказував, що маніпуляція засобами пересування займає істотне місце в управлінських механізмах політичних інститутів: «завтра владі будуть властиві здатності блокувати або полегшувати рух по визначених маршрутах» [6, с. 180]. В залежності від доступності засобів суспільного або приватного транспорту, соціальний капітал, на думку П. Бурд'є, утримує фізичну відстань за допомогою просторових і часових мірок [9, с. 58]. Блокпости, на яких відбувається перевірка громадян, створюють ілюзію утримання та присвоєння фізичного простору. У повсюдному (а не тільки в зонах військових конфліктів) посиленні паспортного контролю соціологи відкрили глибоко символічне значення: його можна розглядати як метафоричний образ нової формованої стратифікації, коли необхідно відокремити тих, хто повинен був залишитися вдома, кому взагалі не слід переміщатися/подорожувати [8, с. 71].

Відсутність залізничного сполучення на лінії розмежування теж складає нагальну проблему. Нестача залізничних транспортних послуг є важливим фактором, що сприяє існуванню територіальної «пастки» бідності географічних територій, в яких якість життя залишається на надзвичайно низькому рівні через брак своїх ресурсів та інфраструктури. У стратифікаційних концепціях, при збережених умовах нерівності, експерти відзначають, що неавтомобільтранспортні засоби пересування (НСП) широко використовуються бідним населенням, і уряди країн з низьким рівнем доходу населення повинні займатися

чітку позицію щодо політики, що захищає НСП в інтересах бідного населення, оскільки намітилася тенденція витіснення одного виду транспорту, яким широко користуються бідні, іншим [10].

У результаті транспортна блокада як географічна ізоляція актуалізує проблему геттотизації певних соціальних груп. У цьому контексті вельми слухними є слова П. Бурд'є про здатність гетто символічно розкласти своїх мешканців, об'єднуючи в деякій резервації сукупність агентів, які, будучи позбавлені всіх козирів, необхідних для участі в різних соціальних іграх, можуть ділитися тільки своїм відлученням [9, с. 61]. Транспортна система стала з одного боку, маніпулятивним інструментом, а, з іншого боку, заручником в найжорстокішому конфлікті на тлі піднесення принципу територіальності, обумовленому «контекстом безладу великих вторгнень» (за висловом Б. Баді з праці «Кінець територій»).

Отже, обмеження елементарного доступу до шляхів провокує консервацію хронічної бідності. Як вважає З. Бауман, у новій ієрархії мобільності на одному вищому полюсі космополітичної ідентичності літають першим класом або приватними літаками, а жителі іншого світу («світу прикріплених до землі») пересуваються в переповненому четвертому класі суден, взагалі непридатних для плавання [8, с. 73].

Цікавою є точка зору Г. Ятвецької щодо комерційних практик у царині транспортування, які базуються на узгодженнях владних та підприємницьких структур стосовно фізичної пристосованості транспорту, грамотного розкладу рейсів, зручності салонів, якості доріг, рівномірної наповнюваності, ставлення до пасажирів з боку надавачів послуг перевезення [11]. Звернемо увагу на посередницьку складову організації пасажирських перевезень у зоні АТО. У тих випадках, коли індивід не подорожує сам, а треба передати якусь посылку, пакунок, вантаж, то за справу беруться посередники (в основному водії), котрим подібна допомога є фінансово вигідна. Також практикується продаж черги, яка займається попередньою автівкою для наступних транспортних засобів на під'їзних шляхах до блок-постів. Внаслідок боротьби за владні та грошові ресурси, транспортні послуги у зоні розмежування надаються розгалуженою мережею професійних акторів, що складається з диспетчерів, водіїв, технічних спеціалістів тощо.

Окрім економічного та соціального рівня, у інтеракціоністській парадигмі транспорт виступає фізичною і технічною умовою можливості порядку інтеракції, поділу і зв'язування різних соціальних практик. Інтеракціоністські дослідження зосереджені на соціології пішохідного, велосипедного і автомобільного руху з урахуванням водіння, їзди на велосипеді і ходьби як соціально інтерактивної рухливості. Водіння, їзда на велосипеді виступають як форми мобільної взаємодії, що впливають на характеристики матеріалу і швидкості мобільних одиниць [12]. Транспорт як мобільна спільнота незнайомих, на думку Г. Зіммеля, ставить людей в ситуації, коли протягом певних періодів (хвилин або годин) вони можуть або повинні дивитися один на одного, не розмовляючи один з одним. У ситуаціях «оточення з усіх боків закритими дверима» і військовими, осіб, що переміщаються, вчать боятися один одного, з недовірою ставитися, підозрювати і таке інше. Коментарі та інтерпретації пережитого суб'єктивного досвіду під час подорожі стають рефлексивною частиною наративів, повідомлень у соціальних мережах тощо. Використовуючи Інтернет-ресурси можна дізнатися про прагматичну та символічну значущість транспорту як невід'ємної частини ідентичності сучасної людини.

Суб'єктивне сприйняття транспортних проблем у зоні розмежування можна охарактеризувати зіммеєвським поняттям «блazierованість» це бездушна байдужість, що виникає, коли людина не може впоратися зі швидкістю, різноманіттям і хаотичністю сучасного життя. Пасажир перестає реагувати на всю цю складність перевезень, тому що це вище його сил. Подібна реакція доповнюється «фаталізмом», коли люди розуміють, що не можуть нічого вдіяти з ситуацією, якимось вплинути на результат подій, і тому їм залишається тільки прийняти існуючий стан справ і перестати тривожитися. І водій, і пасажир стикаються з величезним рівнем невизначеності, яка вимагає від них суміщення декількох соціальних ролей.

Підвести підсумок можна словами З. Баумана: «цінність транспортних засобів - щоб перенести людину до більш високої цінності майбутнього» [8, с. 169]. Очевидно, що політтехнологи, використовуючи транспортну блокаду як засіб залякування і покарання, відсувають майбутні перспективи вирішення проблем пропускну системи в зоні розмежування. У.Бек з усією силою соціологічної метафористики іронізує з ризиків «примарного вокзалу» (хоча з ним соціолог порівнює сучасну систему освіти): «Хто хоче поїхати – а кому охота залишатися дома, читай: приректи себе на безмайбутність? – той повинен займати чергу у каси, де дають білети на потяги, котрі більшою мірою вже переповнені або йдуть зовсім не в указаних напрямках» [13, с. 219]. Відбувається зміна прагматики пасажирського транспорту у зоні розмежування.

Разом з тим, сформоване суспільство споживання породило новий соціальний тип особистості, для якої не менш важливою є «соціальна непосидючість», манія руху, зміни місця, колекціонування вражень. Переміщення – то є шлях до порятунку від почуття порожнечі, одноманітності, відчаю в добу глобалізації,

за якої тушується фігура громадянина перед фігурою споживача [14, с. 197]. Можемо констатувати, що у зоні розмежування формується нова переселенська мобільна культура, своєрідна адаптаційна рухливість. Змінюючи місце проживання, переселенці-мігранти не просто переміщуються з одного населеного пункту в інший, але завдяки «капіталу мобільності» перекроюють життєвий простір і значно розширюють межі своєї повсякденності. Завдяки цьому створюються нові реальності - «транснаціональний соціальний простір» і «транснаціональний габітус», в якому люди опиняються у роздвоєному стані (одночасно поєднуючи статуси «своїх» і «чужих», «законних» і «незаконних», «сімейних» і «несімейних», «бідних» і «багатих»), перемикаючись з одного реєстра в інший за потребою [4]. Даний підхід розглядає мігрантів не як локалізованих індивідів, а як «трансмігрантів», що ведуть «подвійне життя», яке дозволяє розвивати і підтримувати найрізноманітніші транскордонні взаємовідносини: сімейні, економічні, соціальні, організаційні, релігійні, політичні тощо.

Таким чином, феномен розриву (до якого Б.Вальденфельс відносить відокремлення частини держави та революцію) накладає на соціальний інститут транспорту певне навантаження: поза-порядкове пов'язувати із певними порядками, адаптувати «свободу мобільності» до екстремальної ситуації. Транспортна політика на лінії розмежування (а це безпека, ефективність, екологічність, землекористування, доступність для самого широкого кола мандрівників зі своїми специфічними потребами) формується дещо повільно та ситуативно. Гострота транспортних проблем на лінії розмежування виявляється також у відсутності безпересадочних шляхів, що не дозволяють пасажиром заощаджувати гроші та час. Існуючі військові вимоги щодо процедур проходження автотранспорту та тривалість простою на пропускних пунктах серйозно дисбалансиє систему логістики і мобільності, приводячи до економічного збитку, ризику погіршення епідеміологічної обстановки в зоні розмежування. У чергах на блок-постах втрачають час власники автотранспортних засобів, а збиток, пов'язаний з такими втратами, несе суспільство з обох боків лінії розмежування. Очікування виявляється загальним контекстом для перебування на кордоні-зупинці, або, якщо завгодно, його фреймом і, на думку А. Воз'янова, засобом контролю та впорядкування; очікування свідчить про несамостійність і непродуктивність [15]. На порядок денний виноситься спрощення автоперевезень у пунктах пропуску з метою забезпечення рівноваги між гарантією надійності і якістю послуг з перевезень, недопущення шахрайських схем, безпечним дорожнім трафіком і виконанням військово-адміністративних вимог.

Отже, роль транспортних засобів неухильно зростає особливо в умовах збройних конфліктів: по-перше в якості компенсації територіального розриву між «вільною» територією та «тимчасово-неконтрольованими» районами; по-друге, без транспортних засобів соціальний простір не може реалізувати свої можливості і ефективно вплинути на стійкість взаємин соціальних груп; по-третє, пасажирський транспорт визначає соціальну організацію не тільки місць розмежування, а й усього соціуму, долаючи ізольованість і формуючи ефективність інтегральних процесів.

З іншого боку, проблемні аспекти транспортної системи в зоні АТО створюють нестійкість соціального настрою жителів, знижують ритм його життєдіяльності, обмежують реалізацію своїх можливостей і антисегрегаційну спрямованість; зростає «транспортний абсентеїзм» і впевненість в тому, що пасажирський транспорт дедалі більшою мірою заміщується залежністю від анонімних і кримінальних механізмів. Якщо перефразувати Е. Хобсбаума, то можна з впевненістю стверджувати, що «переселенці виявилися вигідним вантажем, ... ціни та умови подорожі яких - жахливі, якщо не казати – убивчі».

Подальші наукові розвідки на тлі означеної проблематики бачаться у можливостях мікросоціології визначити «ритуали переміщення / подорожі», наділення змістами звичних соціальних явищ «руху» і «очікування».

Література:

1. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Б. Вальденфельс. – Київ: ППС, 2004. – 206 с.
2. Кузнецов А. Социология инженеров и общественный транспорт: маршрутные такси, автомобилизация, (не)безопасность / А. Кузнецов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologiya-inzhenerov-i-obschestvennyy-transport-marshrutnye-taksi-avtomobilizatsiya-ne-bezopasnost>
3. Офіційний сайт Державної прикордонної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/ru/about/news/news_9062.htm
4. Толстокорова А. Транснациональная и гендерная парадигмы в изучении международной мобильности: на примере Украины / А. Толстокорова [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

- <http://cyberleninka.ru/article/n/transnatsionalnaya-i-gendernaya-paradigmy-v-izuchenii-mezhdunarodnoy-mobilnosti-na-primere-ukrainy>
5. Cooley Charles Horton. The Theory of Transportation [Electronic resource]. - Available at: https://www.brocku.ca/MeadProject/Cooley/Cooley_1894.html
  6. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
  7. Иванова А. Танцующие пассажиры: городской исследователь в поисках аналитической репрезентации / А. Иванова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.intelros.ru>
  8. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людей і суспільства / З. Бауман. – К., 2008. – 109 с.
  9. Бурдые П. Социология социального пространства / [пер. с франц. Н. Шматко]. – М.: Ин-т экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с.
  10. Гэннон К. Транспорт: инфраструктура и услуги / К. Гэннон, З. Лиу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://siteresources.worldbank.org/INTPRS1/Resources/383606-1205334112622/4768783-1205337114531/tran0321.pdf>
  11. Ятвецька Г. В. Громадський транспорт в просторі соціокультурних взаємодій / Г. В. Ятвецька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://heraldiss.onu.edu.ua/article/view/56735/53077>
  12. Tonnelat S. The sociology of urban public spaces [Electronic resource]. - Available at: http://www.academia.edu/313641/The_Sociology_of_Urban_Public_Spaces
  13. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек / [пер. с нем.] – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
  14. Мартен Д. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації / Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер, Ф. П'єр. – К.: Виддім «КМ Академія», 2005. – 302 с.
  15. Возьянов А. «Что может быть глупее, чем ждать»: остановка как место и случай / А. Возьянов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/5359>

УДК: 316.4.05

СИМВОЛИЧЕСКОЕ НАСИЛИЕ КАК ОБЪЕКТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ: КАТЕГОРИЗАЦИЯ И ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЯ

Бойко Дмитрий Николаевич – аспирант социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

В статье анализируется феномен символического насилия в контексте постструктуралистской традиции. Приводится авторское определение символического насилия, которое выстраивается и в дальнейшем операционализируется в конструктивистской традиции с применением трёх измерений: навязывание значений и символов; сопротивление этому навязыванию; легитимация навязанных символов и значений. Осуществляется категоризация и операционализация символического насилия, а также таких его ключевых характеристик, как процессуальность и практическое осуществление, качественные и количественные аспекты навязывания и сопротивления, форма и содержание процесса легитимации. Осуществляется теоретический поиск осей и измерений ключевых признаков, которые в дальнейшем могут быть положены в основу эмпирического измерения символического насилия.

Ключевые слова: символическое насилие, навязывание, сопротивление, легитимация.

В статті аналізується феномен символічного насильства в контексті постструктуралістської традиції. Наводиться авторське визначення символічного насильства, яке вибудовується і в подальшому операционалізується в конструктивістській традиції з використанням трьох вимірів: нав'язування значень і символів; спротиву цьому нав'язуванню; легітимація нав'язаних вищевказаних символів і значень. Здійснюється категоризація і операционалізація символічного насильства, а також таких його ключових характеристик, як процесуальність і практичне здійснення, якісні та кількісні аспекти нав'язування і спротиву, форма і зміст процесу легітимації. Здійснюється пошук осей і вимірювань ключових ознак, які в подальшому можуть стати основою емпіричного виміру символічного насильства.

Ключові слова: символічне насильство, нав'язування, спротив, легітимація.

There is the analysis of the phenomenon of symbolic violence in context of the post-structuralist tradition in the article. The author presents his own definition of symbolic violence, which is building and operationalizing by three dimensions: imposition of the meanings and symbols; the opposition to this imposition; the legitimation of the above symbols and meanings (in the constructivist tradition). The author conducts categorization and operationalization of symbolic violence, as well as its key variables: processuality and praxeology, qualitative and quantitative characteristics of imposition and opposition, formal and substantial characteristics of the legitimation processes. In the article we can find the theoretical search of axes and measuring of key characteristics that could be basic for further empirical researching of symbolic violence.

Keywords: symbolic violence, imposition, opposition, legitimation.

Тему насилия можно смело отнести к категории «вечных» в рамках социальной науки и философии, а ее актуальность во всех возможных аспектах не вызывает сомнения и для современной Украины. Помимо классического рассмотрения таких сторон данного феномена, как физическая, биологическая и психологическая, в середине прошлого века социология занялась еще одним исследовательским вопросом – символическим аспектом насилия. Усилиями прежде всего С. Жижека, М. Фуко, П. Бурдьё, Ж.-К. Пассерона, Ж. Бодрийяра, Н. Элиаса и других исследователей данная тема не только заняла прочное место в предметном поле социальных наук, но и получила серьезную теоретическую разработку. Символическое насилие больше не сводят к одной из сторон физического или психологического: его рассматривают как самостоятельный и полноценный феномен, который далеко не обязательно связан со своими «тезками» и уж тем более далеко не обязательно зависит от них. Но определенное структурное, семантическое, даже метафизическое подобие между ними подразумевается, что и даёт право социологам пользоваться этим несколько шокирующим, в чём-то эпатажным и часто запутывающим для носителей повседневного сознания тезоименитством.

Несмотря на колоссальный научно-теоретический труд, проделанный вышеназванными учеными, существует множество «белых пятен» в контексте темы символического насилия, что и является гносеологическим аспектом актуальности избранной нами темы. Среди этих «белых пятен» мы считаем необходимым особо акцентировать отсутствие систематизированной и самодостаточной синтетической теории символического насилия (применимой для изучения всех уровней социального), а также связанные с этим неразработанность единого понятийного аппарата, категориального базиса, специальной методологии для эмпирических исследований.

В данной статье мы попытаемся представить феномен символического насилия сквозь ключевые категории-переменные, задать векторы и оси их измерения в предстоящих эмпирических исследованиях.

Соответственно, *целью* данной работы является категоризация и операционализация символического насилия, что в дальнейшем поможет разработать программу и инструментарий эмпирического исследования этого феномена.

Основываясь на нашем прошлом анализе [1, 3, 4], мы можем предложить следующую дефиницию символического насилия:

Символическое насилие (далее СН) – это процесс навязывания и легитимации символов и значений, нацеленных на (вос)производство властных отношений. Соответственно, символическое насилие может быть охарактеризовано следующими переменными:

1. Процесс – Практика.

Исходя из концепции насилия С. Жижека [5, с. 3-5], мы предлагаем рассматривать феномен символического насилия на двух уровнях: на уровне процесса (объективное символическое насилие) и на уровне практик (субъективное символическое насилие) [1, с. 52-54].

Исследование процессуальных характеристик феномена символического насилия предполагает изучение взаимосвязанных и взаимообусловленных изменений социальных структур. Процессы символического насилия можно рассматривать в рамках социологии социальных изменений П. Штомпки [7, с. 25-32], а именно сквозь призму его классификации социальных процессов, которую мы графически представили в таблице 1.

Таблица 1.

Классификация социальных процессов (по П. Штомпке)

Критерии	Типы (и подтипы)		
Формы социальных процессов	Направленные		
	однонаправленные	разнонаправленные	ступенчатые
Результаты социальных процессов	Ненаправленные		
	неупорядоченные	циклические	спиральные
Осведомленность населения о социальных процессах	Морфогенетические		
	Трансмутационные:		
Движущие силы социальных процессов	репродуктивные	трансформационные	
	Явные	Скрытые	«Процессы-бумеранги»
Уровни социальных процессов	Эндогенные		
	Экзогенные		
	Глобальный уровень		
	Уровень больших социальных групп		
Время разворачивания и протекания социальных процессов	Уровень институтов и организаций		
	Уровень межличностных отношений		
Время разворачивания и протекания социальных процессов	Кратковременные	Долговременные	Постоянные процессы.

Процессы символического насилия неразрывно связаны с различного рода социальными системами (габитусом, социальными полями, институтами, организациями и пр.), они производятся ими и сами участвуют в их (вос)производстве. Потому СН на процессуальном уровне также имеет смысл рассматривать в категориях системы, то есть с помощью изучения элементов (подсистем, в т.ч. практик) и внешней среды (надсистем и смежных, соседствующих систем). Краеугольным камнем в данном контексте является вопрос соотношения изменения социальных структур (то есть тех или иных социальных процессов) с процессами символического насилия: наличие связи между процессами, ее прочность и направленность. Также важным аспектом является изучение связи между различными процессами, носящими характер символического насилия. В наших предыдущих работах (см.: [1, 4]) мы выдвигали гипотезы о кумулятивной логике процессов символического насилия: с ростом объема и интенсивности производимых процессов СН, увеличивается шанс на появление новых, и наоборот.

Ключевой категорией для изучения элементов символического насилия как системы является практика. Рассмотрения символического насилия в категориях практик подразумевает изучение его агентов (продюсеров, производителей), непосредственно (вос)производимых ими практик, а также социальных контекстных структур (социальных полей, дискурсов, фреймов). Очевидно, одним из родовых понятий символического насилия является социальное взаимодействие, но у СН есть существенное видовое отличие – неравный, принудительный, насильственный характер самого (взаимо)действия. Традиционные категории «агента» и «актора» для изучения социальных взаимодействий не дают возможности изначально отметить позицию стороны в символически-насильственном взаимодействии (без уточнений ряда «высокопоставленный», «привилегированный» или «господствующий»). В то же время субъект-объектная модель не устраивает своей односторонностью (что не позволит изучить изменение распределения сил по ходу процесса СН, а также исключает рассмотрение аспекта «перехода инициативы» от одного участника к другому, не меняя угол и фокус рассмотрения), из-за которой мы рискуем упустить из виду интересующий характер феномена символического насилия. Поэтому предлагаем ввести специальные категории для изучения агентных, субъектных сторон практик символического насилия – «*виолант*»¹ (субъект, производитель СН), то есть тот, кто производит символическое насилие, и «*виолат*»² (объект, реципиент СН), подпадающий под него.

Сами практики предлагается изучать с помощью концепции структуралистского конструктивизма П. Бурдьё в категориях габитуса и позиции-диспозиции (как составных его элементов) в различных социальных полях. Принудительная, неравная логика феномена символического насилия также воплощается в производимых агентами-участниками практиках, которые можно разделить на две антагонистические группы – практики навязывания и практики сопротивления.

2. **Навязывание (imposition) – Сопротивление (opposition).** *Навязывание* – это разновидность включения (инкорпорации)³ в габитус виолата символов и значений, которое производится виолантом. Навязывание реализуется комбинацией различных способов, среди которых рутинизация, включение в повседневность, натурализация, практическое освоение и др. Наиболее успешно, то есть с наименьшим сопротивлением, навязывание реализуется на ранних этапах формирования габитуса – в детстве, в период первичной социализации, а также в первое время с момента включения агента в новое для него поле.

Для изучения характера, свойств и особенностей навязывания мы предлагаем исследование его качественных и количественных характеристик, упорядоченных по трём осям: *частота*, *интенсивность* и *продолжительность*. Если частота и продолжительность навязывания уже имеют и объективные (астрономические, календарные), и субъективные (основанные на индивидуальном восприятии времени и его оценке) единицы измерения и они вполне применимы к социологическому изучению интересующего нас феномена, то для измерения интенсивности навязывания необходимо разрабатывать шкалу фактически *ab ovo*. В рамках этой важной для определения особенностей символического насилия работы можно, как мы предполагаем, предложить ряд дуально-модальных переменных, которые следует учитывать в ходе измерения: массовость–избирательность, локальность–глобальность, специализированность–универсальность, целенаправленность–стихийность и др.

¹ От лат. «violentia» - «насилие», с суффиксом «-ант», указывающим на деятеля по отношению к предмету (напр., «адресант»);

² От лат. «violentia» - «насилие», с суффиксом «-ат», говорящим об отнесении и принадлежности к предмету (напр., «адресат»);

³ Инкорпорация (в структуралистском конструктивизме) – это «воплощение социальных отношений в теле агента в виде его устойчивых диспозиций» [6].

Навязывание – это инструментальный процесс символического насилия, по сути являющийся производящей, «силовой» его составляющей. Используя естественнонаучную метафору, навязывание – это сила действия, всегда сталкивающаяся с силой противодействия, сопротивления.

Сопротивление – это ключевая характеристика интересубъективной природы изучаемого нами процесса, агентная составляющая активности виолата. Сопротивление является габитуализированной реакцией виолата на процесс навязывания значений и символов. Это непрерывная характеристика (не дискретная), сопротивление может быть как со знаком «+» (то есть реальное противодействие процессам символического насилия), так и со знаком «-» (то есть реакция, способствующая реализации символического насилия), а также равна нулю, иначе говоря – не иметь значимых проявлений.

Изучать сопротивление символическому насилию следует на всех уровнях, где символическое насилие продуцируется, и в контексте всех его объектов, обладающих деятельностным началом, будь то индивид, группа, организация, сообщество, социальный институт и пр.

Основываясь на этом, мы предлагаем ряд *количественных характеристик сопротивления* процессу символического насилия:

- А. Масштабность: микроуровень, мезоуровень, макроуровень или мегауровень реализации;
- В. Расположение: точечное, локальное, глобальное;
- С. Продолжительность: уступающее в продолжительности процессу СН, совпадающее по продолжительности с процессом СН, превышающее по продолжительности процесс СН;
- Д. По регулярности: единичное, циклическое, перманентное.

Помимо вышеуказанных количественных характеристик сопротивления, необходим также анализ и его *качественной составляющей*, и мы предлагаем следующие разрезы:

- А) По направленности: экстравертированное или интравертированное;
- Б) По комплексности⁴ инструментов: вербально-дискурсивное, практическое и стратегическое;
- В) По интенциональности: рефлекторное (неосознанное и стихийное), рефлексивное (осознанное, но стихийное), идейное (неосознанное, но системное) и идеологическое (осознанное и системное);
- Г) По кооперации: индивидуальное, групповое-стихийное⁵, групповое-организованное (коллективное) и коллегиальное;
- Д) По лояльности: лоялистско-активистское, лоялистско-пассивистское, нейтрально-эскапистское, протестно-пассивистское, протестно-активистское.

Соотношение навязывания и сопротивления – это ключевая диада в изучении процессов символического насилия, в ней кроется «насильственный» характер этого феномена. Но процессуальные и системные качества (а также видовую характеристику «символического») символическое насилие приобретает благодаря такому генерализирующему процессу, как легитимация.

3. Легитимация. В рамках нашего подхода легитимацию мы понимаем в самом широком смысле, как и социальные конструктивисты П. Бергер и Т. Лукман, а именно как способы объяснения и оправдания социальных отношений, их когнитивная и нормативная интерпретация. [2, с. 51-170]. В контексте изучения символического насилия нас интересует *не легитимность* (вос)производимых властных отношений, а *легитимация* используемых символов и значений в этом самом (вос)производстве. В рамках вышеупомянутой теории социального конструирования реальности, легитимация генерализирует объективированные и институционализированные отношения, она «создает новые значения, служащие для интеграции тех значений, которые уже свойственны различным институциональным процессам» [2, с. 63], производит реальность «второго порядка». Соответственно, исследовательский акцент (в контексте изучения процессов СН) приходится на то, какие символы/значения и каким образом объясняют и оправдывают те или иные отношения власти. И здесь развертывается широкое предметное поле с множеством векторов для исследования.

Первый вектор, *формальный*, предлагают нам уже упомянутые конструктивисты П. Бергер и Т. Лукман, которые разделяли легитимацию на четыре уровня по системности конструируемого знания: 1. Дотеоретический; 2. Уровень «теоретических утверждений в зачаточной форме» [2, с. 64]; 3. Уровень явных теорий; 4. Уровень символических универсумов [2, с. 64-65]. Такая классификация позволяет изучать не только ширину и глубину легитимации тех или иных символов и значений, но и масштабность

⁴ В значении «комплексный» в математической теории комплексных чисел – сочетание реальных (вещественных) и мнимых показателей;

⁵ В категориях «толпы» Г. Лебона;

самого процесса символического насилия, его включенность в различные дискурсы, системность используемых стратегий легитимации.

Среди других формальных характеристик легитимации, которые важны в контексте нашего исследования, следует прежде всего выделить *трансгрессивность* (по шкале от «агрессивная» до «мягкая»), *открытость* (от явно-публичной до скрытно-манипулятивной) и *периодичность* (предшествующая СН, совпадающая с периодом СН, последующая после СН).

Но помимо формы легитимации, в рамках данной темы также очень важно рассмотреть и ее содержательную сторону. Предложим ряд *содержательных* векторов, по которым следует рассматривать способы легитимации символов и значений в ходе процесса символического насилия:

- I.** Хронологическое измерение легитимации (апелляция к прошлому; апелляция к настоящему; апелляция к будущему);
- II.** Топологическое измерение легитимации (по месту-здесь; по месту-«государству»; по месту-локусу; по месту-человеку и т.п.);
- III.** Легитимация натурализацией (стигматизация процесса как «естественного» или «неестественного»);
- IV.** По агенту легитимации («легитимация сверху» или «легитимация снизу»);
- V.** Легитимация посредством тех или иных социальных институтов, полей и структур;
- VI.** Догматическая легитимация (использование мифов и нарративов из других дискурсов как достаточных и необходимых аргументов).

Разумеется, представленный перечень содержательных направлений, по которым проводится легитимация символов и значений, неполный и несистематизированный, но он вполне применим в рамках стратегии социологического исследования, а поэтому по ходу получения и интерпретации эмпирических данных будет дополнен и усовершенствован.

Само понятие символического насилия, как и вводимые нами инструментальные категории (процессы СН – практики СН; виолант – виолат; навязывание – сопротивление и пр.), пока не имеют серьезного воплощения в эмпирических исследованиях, в т.ч. в современной украинской социологии. Практически все представленные в данной работе оси и измерения символического насилия требуют серьезной апробации и проверки. Потому мы планируем предварительный этап эмпирического исследования, проводимый с помощью качественных методов, для построения валидных индикаторов и шкал, которые на следующем этапе (количественном) будут использованы в унифицированном и стандартизированном инструментарии. Эмпирические исследования будут проведены в соответствии со стратегией кейс-стади, различные кейсы будут отобраны и изучены со всех выделенных сторон и на всех указанных уровнях, а количество кейсов будет определяться по мере насыщения информацией. Основная цель текущей работы – поставить как можно больше вопросов в контексте данной проблематики – была в той или иной мере выполнена, что позволит нам реализовать эмпирико-социологическое изучение феномена символического насилия дальнейших исследованиях.

Литература:

1. Voiko D. Symbolic violence as the object of sociological research: inter Bourdieu and Zizek / Dmitriy Voiko // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2016, №36. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 57-61.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.
3. Бойко Д. Насилие в структуре социального: попытка теоретико-социологического осмысления / Дмитрий Бойко // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи: Тези доповідей учасників II Конгресу Соціологічної асоціації України. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 264-265.
4. Бойко Д. Символическое насилие: концептуализация и операционализация понятия / Бойко Дмитрий, Цымбалюк Виталий // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XIII Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 23-24 квітня 2015 р.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 19-21.
5. Жижек С. О насилии. / С. Жижек; [ред. А. А. Олейников; Пер. с англ. А. Смирнова, Е. Ляминой]. – М.: Европа, 2010. – 184 с.
6. Шматко Н.А. «Габитус» в структуре социологической теории / Наталья Анатольевна Шматко // Журнал социологии и социальной антропологии, том 1, №2, 1998, С. 60-70. [Электронный ресурс] – 5 октября 2016 г. – Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/shmatko-na-gabitus-v-strukture-sociologicheskoy-teorii>.
7. Штомпка П. Социология социальных изменений. / Петр Штомпка – М.: Аспект Пресс, 1996. – 278 с.

УДК 316.325:330.544.2

**CONSUMPTION: SOCIOLOGICAL-HISTORICAL ANALYSIS AND
CONCEPTUALIZATION**

Bielozero Kostyantyn – MA student School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University;

Serokurov Denis – MA student School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University

У статті здійснюється аналіз соціологічного дискурсу проблем споживання. Акцентується увага на історико-соціологічному аналізі проблематики споживання. Представлені основні філософські та соціологічні теорії, в яких фокусується увага на проблематиці споживання: розглянуто положення щодо споживання і його зв'язку з виробництвом у теорії Карла Маркса, а також його концепцію «товарного фетишизму»; проаналізовано ідеї Торстейна Веблена про «дозвільний клас» і його спосіб споживання («дозвільне споживання»); теорію Георга Зіммеля про моду та її зв'язки з індивідом і класом; концепцію Еріха Фромма про «модус володіння» та «модус буття»; ідеї Жана Бодрійяра про суспільство споживання. Визначено евристичні можливості застосування проаналізованих теорій до аналізу українських соціокультурних реалій.

Ключові слова: споживання, суспільство загального добробуту, Карл Маркс, Торстейн Веблен, Георг Зіммель, Еріх Фромм, Жан Бодрійяр

В статье осуществляется анализ социологического дискурса проблем потребления. Акцентируется внимание на историко-социологическом анализе проблематики потребления. Представлены основные философские и социологические теории, в которых фокусируется внимание на проблематике потребления: рассмотрены положения о потреблении и его связи с производством в теории Карла Маркса, а также его концепция «товарного фетишизма»; проанализированы идеи Торстена Веблена о «праздном классе» и его способе потребления («праздное потребление»); теория Георга Зиммеля о моде и ее связи с индивидом и классом; концепция Эриха Фромма о «модусе владения» и «модусе бытия»; идеи Жана Бодрийяра об обществе потребления. Определены эвристические возможности применения проанализированных теорий к анализу украинских социокультурных реалий.

Ключевые слова: потребление, общество всеобщего благосостояния, Карл Маркс, Торстейн Веблен, Георг Зиммель, Эрих Фромм, Жан Бодрийяр

The article focuses on the analysis of consumption problems in the sociological discourse. The attention is focused on the historical and sociological analysis of the study of the problems of consumption. The basic theory, which focuses on consumer issues, sociologists and philosophers of different schools of thought. The paradigms are presented in the chronological order. The link between theoretical comprehension of consumption and contemporary situation in the current society is given.

Keywords: consumption, welfare state, Karl Marx, Thorstein Veblen, Georg Simmel, Erich Fromm, Jean Baudrillard

Contemporary western societies praise consumption, viewing it not just as a simple act of satisfying one's needs, but as a way of exerting power (a good example here is the concept of so-called «ethical consumption»). We can observe this tendency in most of the countries influenced by Western Civilization. The prominence of consumption became possible because of establishment of Consumer Society. Many researchers think that Western countries are close to building the welfare state. It's imperative that this notion of ideal society implies a democratic free-market state, although with social-oriented economy that could eliminate the abyss between the access to resources of the rich and the poor. But only History can tell how close we were to establishing this society.

We can't overlook the fact that contemporary consumer society manifests similar values. The variety of goods and services rises exponentially and the ones that preach apologetics don't miss the opportunity to assert themselves saying that we are on the brink of reaching the ideal welfare state. Obviously, these statements imply

only developed countries, but seeing the overall trend in the developing countries and the countries of «the third world» of following the example of the West, we can safely claim about the global tendency of this idea. But do we really have the right to claim we are close to establishing this kind of society and adopt this model?

This difficult question is significant in the eyes of the social sciences of today. This is why analyzing consumption and consumerism in contemporary society is of an utmost importance in the sociological discourse. We can say that our goal is to analyze not just the phenomena itself, but also the ways to approach it (in our case we are talking about the problem of consumption).

Consumption as the social phenomenon went through series of transformations dictated by time and social system. That's why we need the historical and sociological analysis of consumption that will take place in this article. Only considering the main points of researching consumption we can find the required conceptual and methodological base that will allow us to further the analysis of contemporary mode of consumption to its ultimate degree.

The goal of this article is to conduct a historical and sociological analysis of consumption and reveal the main aspects of its research in the sociological discourse. In this article we aim to analyze consumption tendencies in the Ukrainian society and to dwell on researching it using classical theories.

One cannot truly analyze consumption and the way it manifests itself in the contemporary world without analyzing the insights made by Karl Marx. For Marx, consumption and production are connected by the inseparable dialectical bond: production is also consumption in the sense that while producing something you are also consuming. I.e., the production of a chair means consumption of wood, saw and time needed to produce a chair. On the other hand, for example, consumption of food is the production of one's body.

In Marx's view, the product can actualize only through consumption. It means, for example, that a pillow becomes a pillow only if one sleeps on it. On the other hand, the particular character of production influences consumption. «Hunger is hunger; but the hunger that is satisfied by cooked meat eaten with knife and fork differs from hunger that devours raw meat with the help of bands, nails and teeth» [1] - Marx concludes. Even the need itself is produced by production. Different commodities are consumed by different people and require a particular type of character, taste, etc. of the subject of consumption, which are too produced by a particular way of production.

Understanding the Marxian view of consumption means the need to understand the concept of commodity fetishism. Commodity fetishism is a particular form of ideology which function is to obscure any objective relations of labour and exploitation behind the production of any particular commodity. It hides these relations under the quasi-religious notions of commodity acting in the human or even god-like manner (hence, fetishism). For example, notions such as «gold is expensive», etc. do not have any basis in objective reality but are accepted at face value. Therefore, the Marx writes: «[T]he existence of the things qua commodities, and the value relation between the products of labour which stamps them as commodities, have absolutely no connection with their physical properties and with the material relations arising therefrom. There it is a definite social relation between men, that assumes, in their eyes, the fantastic form of a relation between things» [1]. And there are a lot of glaring examples of this phenomenon in the contemporary world. As a matter of fact, we can recall occasions when Chinese factories owned by Apple were producing both official iPhones and «fake» iPhones. And while objectively they were the same, they still managed to cost differently, which can be explained by commodity fetishism.

While Marx examined this problem through the lens of political economy, Thorstein Veblen was one of the first theoreticians to conduct the deep analysis of consumption (although like Marx in the context of wider problematics). In «The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions» (1899) he analyses historical development of what he calls «leisure class» and claims that the leisure class emerges along with private property. The transition between emergence of property in the hands of groups and individuals from the mode of seizure to the mode of organization of production leads to appearance of the leisure class. Its members completely leave the sphere of productive activity, which becomes marginalized and viewed as a task of the lower strata, when the leisure class completely focuses on what Veblen calls «conspicuous consumption». Conspicuous consumption is needed to increase symbolic distance between lower classes and the leisure class, which is manifested through consumption of unjustifiably expensive commodities [2]. Veblen's theory reveals the essence of all of processes connected with the leisure class, but we need to clarify another important aspect. It was Veblen who was one of the first sociologists to research the social nature of consumption and brought this problem as one of big importance for sociology.

Veblen agreed with Marx about the problem of allocation of the means of production (which are completely under the ruling class' control), but he rejected the idea about proletariat being the moving force of the revolution. He evaluates that the workers can only imitate the ruling class, which he accessed during the conceptualization of the «leisure class» theory. It's interesting to note similar concept in Baudrillard's work, who while referencing Foucault, says that proletariat needs to struggle to be included in society.

Another important figure in the discussion of consumption is Georg Simmel. Unlike Veblen, he viewed consumption not as something deriving from envy, but as a process that possesses a dual nature: on the one hand consumption shapes one's personality, on the other it's an instrument to emphasize it. In the context of analyzing consumption the most important of Simmel's insights were provided by his theory of fashion. He saw the fashion as a phenomenon that provides a person with a taste for novelty, but also as something that «embod[ies] our capacity and necessity of bringing' us closer to things by placing them at a distance from us»[3].

For Simmel, fashion is inherently based on the hierarchical structure of society. In it fashion fulfills its two main symbolic functions: union and segregation. Union signifies solidarity within the same class and segregation means exclusion of the undesirable groups. So fashion is instituted by the elite and when the lower classes try to imitate it in an effort of getting rid of the class divisions, the elite abandon it for the newer mode of fashion. Therefore, according to Simmel the very nature of fashion is immanently exclusive and fast-paced. And this idea still holds true even in our contemporary world. The cheapest smartphones look a lot like much more popular and expensive iPhones, poorly made clothes imitate the patterns of expensive ones (fur, skin, etc).

It's important to note, that the problem of consumption and exchange is heavily examined by Simmel in his «The Philosophy of Money», which is one of his most important works. Simmel tries to critically access to problem of money and money relations, although in the end, he arrives to debatable conclusions. On the one hand, he continues Marx's logic and talks about the problem of the cultural crisis. On the other hand, he sees money as a tool to equalize people, tearing him off from the social objectivity. Money allows everyone to break away from the surroundings [4].

We can include his first conclusion to the line of thought of Marx, Fromm and Baudrillard, but his second conclusion contradicts their ideas. Marx, Fromm and Baudrillard saw money (and consumption) as something destructive in relation to man.

Then we offer to dwell on the examination of consumption in the Erich Fromm's theory. Fromm was a native of Frankfurt school, which was built upon the ideas of critical comprehension of industrial society. Teaching of this school exerted a great influence upon his later science researches. In Fromm's judgement consumption contains contradiction, which is its main point. In this way consumption makes anxiety and uneasiness disappear, because no one has the power to take away things he or she possesses, but at the same time a person doesn't get pleasure anymore, so he or she has to return to the process of consumption.

Hence, personality is determined by what he or she consumes. Consumption is a key form of having in the industrial society, while the nature of such possession comes out of nature of private property. That's what «having» is made up (one of the key terms in the Fromm's theory, which he had deduced at the end of his science career in his work «To Have or to Be?»). This prevails in the industrial society.

Individual has to accumulate property, constantly buy and consume, so «having» displaces any other one, but the most important thing is that it ousts the «being», which ought to be the basis of human's life.

According to Erich Fromm, being as distinct from having is based upon solidarity, love, empathy and other significant and positive characteristics.

When talking about contemporary Ukrainian society, we can tell that Fromm's ideas are more then applicable. A Ukrainian still identifies via consumer society. Consumption of various political parties (it manifests in binary oppositions like patriot – separatist/european – soviet), cultural products (the elite - rednecks («bydlø»), brands, etc. Ukrainian society isn't unique in this regard.

So, if we want to understand Fromm's theory in fullest, we ought to realize that its pillar was Karl Marx's theory. It's not just the critical lense that he borrows from Marx, but a lot of important concepts. Despite Fromm's departure from ideas of Frankfurt school, he retains the loyalty to Marxism. The importance of Marxism to him manifests in his trials to clear the name of Marxism of various negative connotations and fallacious myths, which were intrinsic to academic, media and other discourses of his time. In 1961, he wrote «Marx's Concept of Man», in which he attacked contemporary myths about Marx and Marxism.

It's important to note that Fromm included psychoanalytical aspect into the examination of the problem of consumption (even in spite of the controversial nature of revisionist tendency of which he was a part) and gave us a possibility to see the influence of structural problem over a personality.

Another important figure in the history of analyzing consumption is Jean Baudrillard. In his book «Consumer society: Myths and structure» (1970) he criticizes the possibility of building welfare state. Baudrillard devotes a lot of attention to the problem of consumption, which makes it impossible to capture the range of all his ideas on the topic, but we can distinguish main points that he discovers in the process of analyzing consumer society of 60s-80s of XX century, which still hold up to this day.

First point that Baudrillard emphasizes in the course of his analysis is the problem of apparent abundance (which is the base of the welfare state) in the West. Contemporary society (despite having plenty of goods and services on the market) lives in a state of constant fear of realizing the limitation of natural resources. Apparent abundance creates a system built on the binary opposition: squander-poverty, in which squander (which is somewhat close to the concept of «conspicuous consumption» of Veblen) is the structural part of society and contrasts structural poverty. Although we can see gradual equalization of consumption of mass-produced goods, in cultural, informational and other aspects of consumption there is no equalization. One of the most apparent examples of this situation is the emergence of educational web-sites with provocative slogans like «Education for everybody». People that make such statements need to look up in the Internet (what an irony!), just how much of Earth's populace have access to the World Wide Web and think about their words and slogans.

Also Baudrillard confirms a prominent sociological idea about the differentiation of society through consumer practices. Though consumption people come closer (or move away) to certain social groups and therefore reproduce its hierarchical structure. In its turn, the social system encourages only that kind of needs that correlates with it. [3]

Jean Baudrillard was heavily influenced by Marx, but tried to critically assess not just the society itself, but different concept used to describe it. In the same time, he even critically assessed the Marxist theory itself. The radical turn of «classical» Marxist questions that he makes in his «Symbolic exchange and death» is very important in his theory. In the book Baudrillard states that we firstly need to talk about the worker not in the terms of exploitation, but in terms of excommunication. According to Baudrillard, every struggle of every oppressed group in history was a struggle of subhumans against their position and the code of normality that legitimizes their situation.[7]

Baudrillard's works allow us to analyze both modern society, dazzled by antagonisms, and our conceptual tools that we use to look at it. His assessment of Marx, Freud, Foucault and others are still important and actual for the modern sociological and philosophical thought.

In the conclusion, we can say that our «desk research» can't be considered full. We examined only the main points of the theoretical frameworks of afforested sociologists and philosophers. It's apparent that they weren't the only ones who researched consumption as a social phenomenon. The ideas of the sociologists and philosophers we touched upon are still useful in analyzing contemporary mode of consumption. We can see the overall tendencies of a globalized consumer society manifesting itself in the context of contemporary Ukraine too. The importance of further research in the topic of consumption (especially in Ukraine) is self-evident, but if we aspire for a truly effective analysis it's imperative we consider all of existing theories of consumption to make a conceptual model that can answer unanswered questions.

Bibliography

1. Marx K. Capital A Critique of Political Economy / K. Marx. – Volume I Book One: The Process of Production of Capital. – 1867.
2. Veblen T. The Theory of the Leisure Class: An Economic Study in the Evolution of Institutions / T. Veblen. – 1899.
3. Simmel G. Fashion. The American Journal of Sociology / Simmel G. – Vol. 62. – No.6. – May, 1957. – 541-558
4. Simmel G. Philosophy of Money / Simmel G.: edited by David Frisby, translated by Tom Bottomore and David Frisby from a first draft by Kaethe Mengelberg – 1907. – 543 pp/
5. Fromm, Erich. To have or to be? / Fromm, Erich, 1976.
6. Baudrillard J. The Consumer Society: Myths and Structures / Baudrillard J. – Sage. – London. – England. – 1998.
7. Baudrillard J. Symbolic Exchange and Death / Baudrillard J. – Sage. – London. – England. – 1998.

УДК 316.42

«ВКЛЮЧЕНИЕ/ИСКЛЮЧЕНИЕ» В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ОСНОВНЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Десенко Дарья Сергеевна – магистрант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье рассматриваются основные подходы к анализу включения/исключения в современном мире, акцентируется внимание на усложнении этого феномена, что делает невозможным его контроль прямыми вертикальными механизмами власти. С усложнением общественных процессов происходит дифференциация оснований включения / исключения, что переводит это явление в плоскость повседневных коммуникаций, так как социальные связи и социальные отношения становятся более значимыми, чем социальные места. Реализуемый на дискурсивном повседневном уровне код включения/исключения приводит к восприятию социального пространства в архаичных бинарных категориях, в результате чего социальная реальность редуцируется до состояния перманентной войны между «своими» и «чужими». Этот переход в эру культурных различий, скорее, свидетельствует о тенденции роста, чем затухания особенностей, на основании которых происходит социальное включение (инклюзия) и исключение (эксклюзия).

Ключевые слова: включение, исключение, интеграция, различие, неравенство, дискриминация.

У статті розглядаються основні підходи до аналізу включення/виключення в сучасному світі, акцентується увага на ускладненні цього феномену, що унеможливує його контроль прямими вертикальними механізмами влади. З ускладненням суспільних процесів відбувається диференціація підстав включення / виключення, що переводить це явище в площину повсякденних комунікацій, так як соціальні зв'язки і соціальні відносини стають більш значимими, ніж соціальні місця. Реалізований на дискурсивній повсякденному рівні код включення/виключення призводить до прийняття соціального простору в архаїчних бінарних категоріях в результаті яких соціальна реальність редукується до стану перманентної війни між «своїми» і «чужими». Цей перехід в еру культурних відмінностей скоріше свідчить про тенденцію зростання, ніж загасання особливостей, на підставі яких відбувається включення (інклюзія) і виключення (ексклюзія).

Ключові слова: включення, виключення, інтеграція, відмінність, нерівність, дискримінація.

The article deals with the main approaches to the inclusion/exclusion in the modern world, and focuses on the increasing complexity of this phenomenon and therefore its inability to be controlled by direct and vertical mechanisms of power. With the increasing complexity of social processes is differentiated inclusion / exclusion has been transferred this phenomenon in the in the plane of everyday communication, as social ties and social relations are more important than the social space. Implemented in the everyday discursive level code of inclusion/exclusion leads to a differentiation of social space onto the archaic binary categories as a result of which the social reality is reduced to a state of permanent war between «us» and «their». A shift into the era of cultural differences rather indicates growth trend rather than damping of characteristics on the basis of which inclusion/exclusion takes place.

Keywords: inclusion, exclusion, integration, difference, inequality, discrimination.

В ходе развития идеи универсальных прав и потребностей индивида в современном обществе актуализировалась необходимость преодоления новых форм неравенства и включения ранее дискриминированных индивидов и групп в общество. Многие различия (даже те, которые ранее рассматривались как ущербность) настойчиво заявили о том, что их необходимо полноценно воспринимать и принимать в жизнь общества. Парадокс заключается в том, что, с одной стороны, идет требование включения и реализации неотъемлемых прав и свобод человека, а с другой, – при этом обнаруживаются различия, которые их отделяют (а иногда и противопоставляют) от большинства. Стремление подчеркнуть свою самобытность и уникальную идентичность идет вразрез с лозунгами «Мы такие же, как все!».

Выбор и конструирование коллективных идентичностей направлены на включение индивида в жизнь общества благодаря коллективным ресурсам, которые данная общность позволяет получать. Единожды созданная (сконструированная) группа либо фокусируется на своих отличиях (и тем самым закрывается от внешнего мира), либо открывается для окружающего общества (приходя к согласию с общими ценностями) – и тем самым открывает свои границы для дезинтеграции. М. Вевьерка пишет, что, с одной стороны, культурное различие отстаивают акторы, подвергшиеся глубокой эксклюзии, жертвы социальной несправедливости, переживающие сильные формы неравенства; а с другой стороны – утверждение культурных различий может совпадать с интересами доминирующих групп и проявляться в желании отграничиться от «других» [1]. Поэтому во многих странах мы можем наблюдать своеобразный расцвет «культурных», «дифференцирующих», «символических» расизмов, которые стремятся загнать свои жертвы во все большую эксклюзию, экономическое неравенство и социальную несправедливость, оправдывая и легитимируя требования изгнания «естественными» или ранее не признаваемыми отличиями. Попытки на государственном уровне свести все к общему знаменателю, ответить на современные культурные вызовы и включить в общество разнородные идентичности сталкиваются с проблемой неэффективности структурных прямых инклюзий, что, в свою очередь, может быть связано как с дисперсностью оснований для дифференциаций по горизонтали, так и с ненадежностью и тенденцией к распаду этих новых (оживших) культурных различий. В глобализирующемся мире социальные связи и социальные отношения становятся более значимыми, чем социальные места. «Процессы исключения все больше носят характер смены одного стиля жизни другим: исключаясь из одних отношений или деятельности, индивиды включаются в другие, уже необязательно стигматизирующие или негативно влияющие на предшествующее социальное положение» [2, с. 105].

Включение/исключение, тем не менее, инерционно продолжает рассматриваться в основном в разрезе государственной политики или деятельности социальных служб. Тогда как усложнение современных социальных процессов актуализирует вопрос переосмысления концепта включения/исключения в связи с дифференциацией общественных отношений.

В силу вышеизложенного целью данной статьи является концептуализация феномена включения/исключения в контексте реалий глобализирующегося общества.

Феномен социального включения/исключения (инклюзии/эксклюзии) не концептуализирован и, соответственно, не имеет однозначного и четкого определения, и эта неоднозначность трактовки приводит к взаимному недопониманию участников обсуждения данного вопроса.

Во-первых, инклюзию нередко сводят к инклюзии уязвимых (дискриминированных) слоев населения – например, к образовательной инклюзии детей-инвалидов. Большинство общественных дискуссий по теме социальной инклюзии сосредоточено на проблемах людей с ограниченными возможностями, что создает представление о применимости инклюзии лишь в качестве подхода к обучению людей с ограниченными возможностями в рамках учреждений системы общего образования. Цель такого образования заключается в ликвидации социальной изоляции, которая является следствием негативного отношения к разнообразию с точки зрения расы, социального положения, этнического происхождения, религии, пола и способностей. Отправной точкой данного утверждения является убеждение, что образование является одним из основополагающих прав человека и основой для более справедливого общества. Формирование единого глобального пространства образования «приведет к появлению общих образовательных стандартов, единых учебных планов и программ, единой системы оценивания знаний и умений учащихся, более глубокому и тесному взаимодействию учебных заведений» [3, с. 59]. Тем не менее, подобная унификация и стандартизация образовательных программ, как минимум, не учитывает культурные особенности и традиции многообразного мира. Что это как ни гегемония, которая создает единый образец образовательных учебных планов и делает их обязательными для всего остального мирового сообщества, если они хотят быть включенными в это глобальное пространство образования? Страны, которые пытаются сами формировать свои образовательные программы без учета «глобальных инструкций», подвергаются осуждению и остракизму. Как например, Япония, которую обвинили в дегуманизации образования, когда она попыталась увеличить учебные часы естественнонаучных дисциплин [4].

В подобных публикациях включение рассматривается с точки зрения проблем бедности, неравенства, а сам процесс включения рассматривается только в рамках преодоления этого неравного доступа к ресурсам. Механизмы включения/исключения рассматриваются инструментально и направлены на непосредственную реализацию в рамках государственной политики. Среди мер социальной инклюзии в

этих социальных подсистемах выделяют политико-правовые (возможность реализации своих прав и интересов), социально-экономические (искоренение бедности, наличие достойно оплачиваемой работы, качественное жилье и коммунальные услуги), социокультурные (доступное и качественное образование, включенность в культурную жизнь сообщества) и др [5]. Но как отмечается исследователями инклюзии, инклюзия – «односторонний процесс, представляющий «внедрение» кого-то куда-то (очевидный насильственный оттенок), результатом которого является наличие в некоей среде инородного для нее «тела»... Поэтому инклюзия сомнительна, а в результате её «включаемый» не становится в этом процессе естественной частью общей дружественной среды» [6].

То есть сами исследователи и создатели программ социальной инклюзии видят ее односторонний подход и крайнюю неэффективность. Насильственное и одностороннее включение зачастую приводит к еще большей изоляции, еще большему исключению выделенной группы из общества. Примером подобной неэффективной инклюзии может служить «программа позитивных действий», получившая распространение в США, а в итоге только высветившая этнические проблемы [7]. Предполагается, что позитивная дискриминация применима в исключительных случаях, когда целесообразно поступиться принципом равенства ради восстановления исторической справедливости. Даже если отбросить тот факт, что такая категория, как «справедливость», являет собой претензию на универсалию, то мы уже говорим об исключении какой-то группы населения, об исключительном случае, который только будет подчеркивать их отличия и тем самым увеличивать, а не сокращать разрыв.

Ю. Хабермас, рассуждая о вовлечении другого, пишет: «Взаимное и равное уважение к каждому, которого требует чувствительный к различиям универсализм, представляет собой такой способ вовлечения другого в его инаковости, которому не свойственны ни нивелировка, ни насильственное присвоение» [8, с. 175]. Неоднократно упоминая включение, он акцентирует внимание на принципе добровольности и ненасилия. Однако его утопическая идея общности, «границы которой открыты для всех – в том числе и для тех, кто чужд друг другу и хочет таковым оставаться» [там же], на данный момент очевидным образом является сугубо теоретическим концептом, не позволяющим на практическом уровне решить проблему включения/исключения.

Во-вторых, встает вопрос взаимосвязи понятий инклюзия/экслюзия с социальной интеграцией. Исходный пункт концепции интеграции – это структурно-функциональная теория Т. Парсонса. У него категория интеграции употребляется в двух смыслах: во-первых, как процесс адаптации системы к окружающей среде; во-вторых, как процесс стабилизации (уравновешивания) системой всех ее элементов при ее изменениях (включении в нее новых элементов). Т. Парсонс также сформулировал общее понятие инклюзии. У него процесс инклюзии является компонентом эволюционных изменений наряду с дифференциацией, адаптивным совершенствованием и обобщением ценностей. Инклюзия оказывается необходимой для координации функций меняющейся системы [9, с. 34-35]. В соответствии с идеями Парсонса, растущая сложность общества нарушает классически строгие образцы инклюзии и все сильнее их индивидуализирует. При этом возникает впечатление, будто общество предоставляет всем людям возможности для инклюзии и вопрос состоит лишь в том, как они обуславливаются и какие результаты приносят.

Ключевым, по мнению М. С. Астоянц и И. Г. Россихина, здесь является логическая связка того, что интеграция представляет собой процесс включения в систему новых элементов. Это означает, что социальная инклюзия должна рассматриваться как процесс, ведущий к социальной интеграции, а сама интеграция – как результат этого процесса. Таким образом, инклюзия представляет собой активный процесс укрепления чувства принадлежности индивида или группы к сообществу, ведущий к социальной интеграции. Разводя термины «интеграция» и «инклюзия», авторы подчеркивают, что инклюзия – это процесс, происходящий с индивидами (социальными группами), а интеграция – процесс, происходящий в самом обществе. Интеграция может быть следствием инклюзии, но не наоборот. Социальная инклюзия, как полагают М. С. Астоянц и И. Г. Россихиной, является подчиненным по отношению к социальной интеграции и более узким понятием [5]. Но ничего не говорится о взаимосвязи экслюзии с социальной интеграцией, хотя это явление тоже служит сплочению определенных групп, доступ к которым затруднен из-за «самоотгораживания» элит, так и тех, кто исключен в результате этих разграничений. Э. Гидденс называет исключенных «жертвами структуризации» и видит в них угрозу социальному пространству и солидарности [10]. Тем не менее, исключенные не всегда находятся внизу социальной иерархии, так и то, что, кроме потенциальной угрозы, они являются категориями отверженных, стимулирующих остальных стремиться к включению в сообщество.

В-третьих, это вопрос противопоставления включения/исключения и определения связи между ними. Довольно распространены подходы к включению/исключению не как к антонимам или дихотомичной паре, а просто как к взаимосвязанным явлениям. В частности, наш соотечественник Ю. В. Савельев свою аргументацию в этом вопросе строит на теоретических разработках Х. Силвера и заявляет, что социальное включение и социальное исключение строятся с помощью разных социальных механизмов, мотиваций и разными агентами [11, с. 64]. Подобная аргументация является недостаточной, так как не затрагивает сущностные характеристики этого явления, а исходит из его производных. Несомненно, социальная эксклюзия как социальный конструкт призвана закрепить институциональные отличия и возможность доступа к тем или иным ресурсам, но так же, как и социальная инклюзия, она связана с интеграцией социальной системы. В некоторых аспектах социальная эксклюзия даже является более эффективным инструментом консолидации и интеграции общества, нежели прямая и направленная структурная инклюзия. В кризисные периоды социальная действительность типизируется в наиболее простых примитивных понятиях: «мы» - «они», «друг» - «враг», «война», «заговор», «захват» и т.п. Речь не идет даже о понимании общества по классовому признаку. Социальная реальность редуцируется до состояния перманентной войны между «мы» и «они» [12, с. 8]. Поэтому как инклюзия, так и эксклюзия являются конструктами, связанными с вопросами солидарности. Также любое включение куда-либо является одновременно и исключением откуда-либо хотя бы даже в виде упущенных возможностей, не говоря уже о том, что маркирование и демонстрация своей включенности позволяет нам категоризовать субъектов, относя их к «своим» или «чужим». Невозможно быть одновременно и включенным, и исключенным в/из какое-то явление, практику, структуру, идеологему. Возможен отказ от демонстрации своей позиции, и тогда мы как исследователи можем говорить о амбивалентных «иных». В связи с этими выкладками мы все же придерживаемся мнения, что включение и исключение являются дихотомичными и взаимоисключающими друг друга терминами.

Также аргументом в защиту данной позиции является мысль, что сама эксклюзия может быть формой интеграции. Эта мысль была высказана еще Н. Луманом: «Наихудший из возможных сценариев в том, что общество следующего столетия примет метакод включения/исключения. А это значило бы, что некоторые люди будут личностями, а другие – только индивидами, что некоторые будут включены в функциональные системы, а другие исключены из них, оставаясь существами, которые пытаются дожить до завтра. Что забота и пренебрежение окажутся по разные стороны границы, что тесная связь исключения и свободная связь включения различат рок и удачу, что завершатся две формы интеграции: негативная интеграция исключения и позитивная интеграция включения. В некоторых местах... мы уже можем наблюдать это состояние» [13]. Здесь Н. Луман ясно говорит о двух типах интеграции: основанной на исключении и основанной на включении. Как целенаправленное включение индивидов в группы может способствовать интеграции сообщества, так и исключение из него неприемлемых элементов и противопоставление себя им может привести к интеграции. Следовательно, социальная инклюзия может быть противопоставлена лишь социальной эксклюзии.

В то же время многие авторы видят в социальном исключении только аспект закрепления позиций доминирующей группы, и, соответственно, основной акцент их работ направлен на механизмы социального включения и интеграции общества. Ю. Б. Савельев отмечает, что индекс включения, разработанный Л. Уилсоном, гораздо выше в гомогенных, нежели гетерогенных обществах [11, с. 65-66]. С этой точки зрения, учитывая, что в глобализирующемся мире общество становится все более разнородным, возникает вопрос, насколько вообще возможна инклюзия. Ведь различия можно найти и выделить всегда. Фактически эксклюзия, как мы считаем, строится не собственно на различиях, а на фиксации внимания на этих отличиях и на их стигматизации. Поэтому решение вопроса социального включения логичнее начинать не собственно с потребности включения, интеграции и солидарности в современном обществе, а с исследования генезиса и истории социального исключения, а также причин и факторов положенных в его основу.

Такой экскурс в социальную эксклюзию делает Н. Луман, показывая, что наибольшую видимость данный феномен получил в таких сегментарных обществах, как, например, индийская кастовая система, где неинтегрируемые лица в виде «неприкасаемых» образуют символический коррелят для построения порядка инклюзии через заповеди и ритуалы чистоты. Достаточно небольшой группы таких отверженных, чтобы быть стимулом для остальных в выполнении заповедей и ритуалов чистоты.

В стратифицированных же обществах регулирование инклюзии перенеслось на социальное расслоение. Социальный статус определяется слоем, к которому человек принадлежит (чаще всего в

зависимости от аскриптивных характеристик). Солидарность с исключенными могла достигаться лишь искусственно, а именно благодаря исполнению религиозных обязанностей. Тем не менее, если в сегментарных обществах в случае эксклюзии прерывались всяческие контакты, то в более дифференцированных обществах этого уже не происходит. Различие по оси «инклюзия/эксклюзия» теперь воспроизводится внутри общества и имеет менее четкое разграничение и видимость. Н. Элиас пишет о двух фазах наиболее распространенного поведения в таких обществах: «Первая – фаза колонизации и ассимиляции, когда широкие слои поднимаются, но все еще занимают подчиненное положение; они заметно ориентируются на образцы высшей группы, вольно или невольно перенимая созданные ею формы поведения. Вторая – фаза отталкивания, дифференциации или эмансипации, когда поднимающаяся группа набирает силу, у нее развивается самосознание; все это принуждает высшую группу к еще большей сдержанности, к закрытости, что, в свою очередь, приводит к усилению контрастов и росту напряженности в обществе» [14]. Имитация поведения более высокой социальной группы есть не что иное, как стремление включиться в это сообщество. Именно поэтому запреты, нормы, предписания и формы поведения высшего слоя принимаются как неукоснительно обязательные к исполнению. Н. Элиас описывал данный феномен на примере аристократии и буржуазии, перенимающей «высокие» образцы поведения, но и для современного мира подобная мимикрия тоже характерна. Типичным примером является принятие норм и ценностей референтной группы для того, чтобы быть в нее включенной, где стимулом для выполнения этих требований служат санкции в своем формальном или неформальном проявлении. Это искусство дисциплинарной власти, которое не направлено на репрессию, но соотносит действия и успехи индивида с неким целым, отличает друг от друга, иерархизирует и устанавливает степень соответствия, того, что должно быть достигнуто. То есть нормализует в том смысле, какое вкладывал в это значение М. Фуко [15]. В капиталистическом обществе пролетариат осваивает и перенимает образцы поведения буржуазного класса, тем самым осуществляется «имплатация»¹ норм и ценностей, благодаря которым обеспечивается маскировка существующих противоречий и неравенств [16].

Наряду с этим и в области эксклюзии усиливается категориальное многообразие благодаря приватизации процессов эксклюзивирования. «Как и при всякой форме дифференциации, регулирование инклюзии передается частным системам. Индивиды должны быть в состоянии участвовать во всех этих коммуникациях и, соответственно, время от времени менять точки сопряжения с функциональными системами. Следовательно, общество уже не придает им такого социального статуса, который в то же время определял бы, кем «является» индивид по происхождению и качеству. Общество делает инклюзию зависимой от высокодифференцированных шансов на коммуникацию, которые больше не могут гарантированно и прежде всего неизменно во времени координироваться между собой» [9, с. 37]. Все это проблематизирует идентичность человека, а именно – усвоение сигналов и знаков, указывающих на способности, которыми он располагает и благодаря знанию которых он категоризирует других людей. Через систему образования научают различать и типизировать формы коммуникации и выстраивать соответствующие реакции в зависимости от собственной стратегической позиции. В этом смысле образование несет функцию как инклюзии, так и эксклюзии. С одной стороны, это действительно своеобразный социальный лифт, а с другой – место производства социальных категорий и дифференциаций. Не говоря уже о более прозрачной семантической эксклюзии, когда в частных школах и университетах элитарного типа сохраняется курсы мертвых языков, изучение которых выполняет и функцию семантического опознавательного знака для выпускников этих заведений.

С усилением категориального многообразия в обществе провозглашенного постмодерна и краха метанарративов эксклюзия/инклюзия дифференцировались и стали комплекснее. Произошел перенос их регулирования с прямого и вертикального властвования на уровень дискурсивной власти. В таком обществе эти процессы реализуются не в некоем институте или структуре (как бы государство ни претендовало на такую функцию), а представляют собой множественные, бесчисленные точки воспроизводства отношений и категорий неравенства. Именно поэтому методы прямого государственного включения оказываются на практике малоэффективны. Представления о дифференциациях образуются и

---

¹ «Имплатация – соединение производства-эксплуатации рабочего в качестве квази-буржуа, которое подразумевает введение в использование, создание условий для производства, а также самопроизводство субъекта для эксплуатации...Имплатация посредством аттрактов и психологизации воспитывает в зрителе особую «культуру» потребления пространства, предполагающую восприятие любого пространства (в том числе и своего тела) в качестве образа, знака, означающего» [16].

действуют в аппаратах производства, в семье, в ограниченных группах, в институтах, служат опорой для обширных последствий расщепления, которые пронизывают все социальное целое. На уровне глобального дискурса идет борьба против старых дифференциаций и дискриминаций, а на деле «свобода и равенство теперь обоснованы тем, что все ограничения и неравенства устанавливаются только через коды и программы отдельных функциональных систем, и для этого больше не существует директив в масштабе всего общества» [9, с. 42]. Но тем самым проблема включения/исключения оказалась, скорее, сокрытой, нежели решенной. Ее уже невозможно формулировать в виде изначального различия между сакральным и проклятым, но ее наличие трудно оспорить. Те же иммигранты в Европе обвиняются в распространении образцов поведения и культурных форм, не совместимых с демократическими принципами отделения религии от политики или равноправия женщин. Это случаи непринятия и исключения на уровне практик, а не на уровне дискурса, хотя сейчас эта проблема уже неприкрыто педалируется медийным дискурсом.

Кроме неразличимости и маскировки существующих эксклюзий актуализируется проблема того, что исключение становится повсеместным правилом. К этому аспекту активно привлекает внимание Дж. Агамбен, когда пишет, что «исключение повсеместно становится правилом, пространство голой жизни, расположенное поначалу на периферии порядка, постепенно движется к совпадению с пространством политического, и исключение и включение, внутреннее и внешнее, юридическое и фактическое входят в зону абсолютной неразличимости» [17, с. 16]. То же чрезвычайное положение, ранее единственным очевидным прецедентом которого ранее был нацистский режим (когда Гитлер захватил власть в феврале 1933 года, он сразу же издал указ о приостановлении действия статей Веймарской Конституции, касающихся личных свобод), сейчас в связи с перманентной террористической угрозой применяется повсеместно. Можно, конечно, сделать оговорку, что, согласно У. Беку, безопасность стала одной из главных ценностей, под эгидой обеспечения которой индивид сводится к *homo sacer* – объекту вседозволенного для власти повседневного насилия. В этом смысле власть господствует лишь над тем, что она может интериоризировать, то есть включить в себя. Современный этап конца эволюционизма подразумевает развитие культурных специфик, которые не только воспроизводят культурное наследие прошлого (культурные притязания на возрождение этнических, региональных и национальных движений), но и производство и изобретение новых традиций. «Можно утверждать, что чем более современными или постмодерными являются общества, тем сильнее тенденция изобретать различия, включая те, что выглядят традиционными, на самом деле являясь результатом работы «сделай сам», используя культурные материалы, заимствуя заимствованные из настоящего, прошлого, из обычаев, форм прежнего искусства, истории и т.д.» [1]. Переход в эру культурных различий, скорее, свидетельствует о тенденции роста, чем затухания особенностей, на основании которых происходит инклюзия / эксклюзия.

Множественная дифференциация оснований эксклюзии, а также их латентизация и натурализация ставят вопрос переосмысления включения/исключения в категориях государственной политики. Метакод включения/исключения вошел в дискурсивные практики и более того – в повседневные и непроговариваемые структуры. Господствующий дискурс через системы масс-медиа и образования научает моментально различать и проводить границы на основании семиотических и символических признаков. Оpozнание происходит моментально и чаще не рефлексивируется (поэтому не ставится под сомнение). Использование определенных речевых оборотов, знание определенных устойчивых словосочетаний и мемов ориентируют индивида в пространстве. Индивиды могут вовлекаться в определенную деятельность до конца, не осознавая смысла или подоплеку этого действия. Включение в шаблонные практики часто строится на не до конца сформированной субъектности индивидов. Включение может быть и культурной инсценировкой, когда вовлечение в определенную практику связано не с внутренней приверженностью определенной доктрине (теории), а с внешней репрезентацией. И если на первых этапах инсценирования новичок чувствует себя отчужденным от роли, то по мере развития инсценировки он все более и более идентифицирует себя с ролью, которую исполняет [18]. К конативному уровню со временем может присоединяться аффективный и когнитивный слои, и тем самым включение в практику становится более полным и глубоким.

А. В. Дмитриева пишет о включении/исключении как о принципе структуризации современного общества: «Глобализация исключения и барьеры включения, распространение девиантных практик и трансформация наказания – взаимосвязанные элементы единой глобализирующейся системы социального порядка» [2, с. 111]. Тем не менее, из рассмотренных источников лишь некоторые исследователи отмечают дифференциацию оснований для включения/исключения, а также нерелексивируемость как аспекта включения, так и следующее за ним разграничение социального пространства. Но намеченная еще

Луманом линия «дифференциации» продолжает разрастаться, что проявляется даже в интернет-пространстве, которое на заре своего появления первоначально рассматривалось как пространство нивелировки неравенства и новых социальных возможностей, но на деле стало не менее сегментированным и разделенным. Об этом свидетельствуют как закрытые веб-сообщества, так и «демонстративное соприсутствие»[19], рассмотренное в предыдущих публикациях.

Конструирование сообществ в соответствии с принципом негативной идентичности («мы» - «они», «свои» - «чужие») объяснимо, но бесперспективно, так как стремление уйти от гетерогенности к гомогенности не имеет шансов на осуществление в современном мире. На волне происходящих социальных изменений возникают и появляются новые поводы для исключения. Использование индивидом каких-то знаков принадлежности и причастности, маркирование своего виртуального профиля и даже стиль жизни могут содержать в себе массу причин и поводов для исключения. Повсеместно распространение метакода инклюзии/экслюзии может свидетельствовать об архаизации мышления, что, в свою очередь, является своеобразным ответом на глобализационные тенденции во всем мире. Именно поэтому нецелесообразно рассматривать инклюзию / экслюзию исключительно в структурно-формальном разрезе и только во взаимосвязи с категорией бедность, ведь сегодня она уже проявляется на разных уровнях и во множественных инстанциях. П. Абрахамсон считает, что: «классовая стратификация, делившая людей на вертикальные слои, постепенно замещается горизонтальной дифференциацией на «инсайдеров» и «аутсайдеров»» [20, с. 158]. Появляются новые одобряемые и осуждаемые стили жизни, формы проявления и их знаковое выражение, которые и становятся фактором для исключения. В таком обществе характерным является переход от включения (точнее, неэффективности прямых техник включения) к исключению, в котором исключенных большинство. Возникает потребность в исследовании инструментов и техник включения/исключения, которые потенциально способны если не сгладить углы, возникающие из-за разрывов и противопоставлений новых (или оживающих - «старых») культурных форм, то хотя бы предложить более разнообразные формы включения и интеграции.

Литература:

1. Вевьерка М., Формирование различий. / М. Вевьерка // Журнал «Социологические исследования» – 2005. – № 8. – С. 51–54.
2. Дмитриева А. В. Социальное включение/исключение как принцип структуриации современного общества. // Социологический журнал. 2012. № 2. С. 98-114.
3. Бейзеров В.А. – Образование: глобальные перемены. / В.А. Бейзеров // Образование в современной школе. – 2009. – № 9. – С. 57–60.
4. Зверева Н. Н., Муравьева О.И. Опыт модернизации японской системы образования: история и современность // Вестн. Том. гос. ун-та. 2008. – №310. – С. 163–168.
5. Астоянц М.С., Россихина И.Г. Социальная инклюзия: попытка концептуализации и операционализации понятия. / М.С. Астоянц, И.Г. Россихина // Известия Южного федерального университета. Педагогические науки. – 2009. – № 12. – С. 51–58.
6. Дименштейн Р., Ларикова И. Интеграция или инклюзия? Споры о словах и нерешенные проблемы образования особых детей [Электронный ресурс]. / Р. Дименштейн, И. Ларикова: — Режим доступа: www.osoboedetstvo.ru/rights/idprav/files/integr_kratk_5_pravl.doc
7. Каменкова Л.Э., Мурашко Л.О. Позитивная дискриминация: понятие, содержание, эволюция / Л. Э. Каменкова, Л.О. Мурашко // Журнал международного права и международных отношений. – 2006. – № 2. – С. 3–10
8. Хабермас Ю. Вовлечение Другого. Очерки политической теории. / Юрген Хабермас, под редакцией Д. В. Складнева. – СПб.: Наука, 2001. – 419 с.
9. Луман Н. Дифференциация / Никлас Луман. Пер. с нем. Б. Скуратов. – М.: Издательство «Логос». 2006. – 320 с.
10. Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy / A. Giddens. – Polity Press, 1998 – 105 p.
11. Савельев Ю.Б. Соціальне включення та ексклюзія як форми взаємодії в суспільстві: евристичний потенціал соціологічних концепцій. / Ю.Б. Савельев // Український соціум. – 2015. – № 4(55). – С. 61-74.
12. Бурлачук В.Ф. Символ и власть: Роль символических структур в построении картины социального мира. / В.Ф. Бурлачук — К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. — 266 с.
13. Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество. // Социология на пороге XXI века: Новые направления исследований. – М., 1998. – С. 94 – 108.

14. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. В 2-х томах. / Норберт Элиас, Академия исследований культуры. Серия: Книга света. Москва – СПб.: Университетская книга, 2001. – 382с.
15. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. / Мишель Фуко, Пер. с французского В. Наумова под редакцией И. Борисовой – М.: Ad Marginem, 1999. – 480 с.
16. Ильин И. Рецепции означающего. Жижек [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://vk.com/doc-96626222_403889978?dl=61546e6026dbe84bce - Загл. с экрана
17. Агамбен Дж. Homo Sacer. Суверенная власть и голая жизнь./ Джорджо Агамбен – М.: Издательство «Европа» 2011. – 256 с.
18. Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. Учеб. пособие для студентов вузов. / Л. Г. Ионин – М.: Логос, 2000. – 431 с.
19. Десенко Д. С. Демонстративное соприсутствие как инструмент производства солидарности / Д. Десенко // Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». - 2016. - №36 - С. 96 - 102.
20. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность. // Общественные науки и современность. 2001. № 2. С. 158–166.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.355.01:316.6

КОНФЛІКТИ В ЗОНІ АТО: ЗМІСТ І МЕТОДИКА ВИМІРУ

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології і політології Національного технічного університету «ХПІ»

Стаття ґрунтується на даних емпіричного дослідження, яке проходило у два етапи і включало масове опитування жителів міських агломерацій в зоні АТО. Мета дослідження – оцінка інтенсивності низки соціальних конфліктів, які мають місце в громадах на сході України. Конфлікти вимірювалися за трьома показниками: реальність існування, частота прояву, небезпечність з точки зору респондентів. В процесі обробки емпіричних даних розраховувався інтегральний індекс інтенсивності прояву кожного конфлікту (діапазон коливання – від 0 до 10). За результатами опитування 2015 р. найбільший індекс отримав конфлікт поміж патріотами України і прихильниками Росії («ДНР», «ЛНР») – 7,4, далі – конфлікт поміж населенням і місцевою владою (4,94), конфлікт поміж населенням та правоохоронними органами (4,87), конфлікт поміж армією та місцевим населенням (4,84). Повторне опитування 2016 р., яке базувалося на попередній методиці, продемонструвало деяке падіння інтенсивності усіх видів конфліктів, що засвідчує певну стабілізацію соціально-політичної ситуації. Автор статті заперечує припущення, що основний конфлікт на сході України має етнічний або соціально-економічний характер. Висувається гіпотеза, що в основі конфлікту лежить «міжцивілізаційний розлом», який виражається у поділі людей за системами цінностей на різні культурні типи.

Ключові терміни: соціальний конфлікт, зона АТО, гібридна війна, цивілізація, «міжцивілізаційний розлом».

Статья основана на данных эмпирического исследования, которое проходило в два этапа и включало массовый опрос жителей городских агломераций в зоне АТО. Цель исследования – оценка интенсивности ряда социальных конфликтов, которые наблюдаются в громадах на востоке Украины. Конфликты измерялись по трем показателям: реальность существования, частота проявления, опасность с точки зрения респондентов. В процессе обработки эмпирических данных рассчитывался интегральный индекс интенсивности проявления каждого конфликта (диапазон варьирования – от 0 до 10). По результатам опроса 2015 г. наибольший индекс получил конфликт между патриотами Украины и сторонниками России («ДНР», «ЛНР»), далее – конфликт между населением и местной властью (4,87), конфликт между армией и местными жителями (4,84). Повторный опрос в 2016 г., базировавшийся на предыдущей методике, демонстрирует некоторое падение интенсивности всех конфликтов, что свидетельствует в пользу стабилизации социально-политической ситуации. Автор статьи не разделяет допущение, что основной конфликт на востоке Украины имеет этническую или социально-экономическую природу. Выдвинута гипотеза, что в основании конфликта лежит «межцивилизационный разлом», который выражается в разделении людей в зависимости от систем ценностей на различные культурные типы.

Ключевые слова: социальный конфликт, зона АТО, гибридная война, цивилизация, «межцивилизационный разлом».

The article is based on the empirical data derived from the public opinion poll conducted among the residents of the ATO zone and carried out during two stages. The research objective was to assess intensity of a number of social conflicts that take place among communities in the East of Ukraine. Conflicts were measured according to three indicators: reality of existence, frequency of occurrence, and danger from respondents' point of view. During data analysis integral index of conflicts' intensity was measured (taking into account fluctuation range from 0 until 10). According to poll's results in 2015, the biggest index was attributed to the conflict between Ukraine's patriots and Russia's supporters (DNR,

LNR) that corresponded to 7,4. Furthermore, the conflict between local population and regional administration corresponded to 4,94; the conflict between local population and law enforcement officials corresponded to 4,87, and the conflict between army and local population corresponded to 4,84. The second research based on the same methodology and carried out in 2016 revealed a certain decrease in all conflicts that demonstrates stabilization of political and economic situation in the region. The author refutes the hypothesis that socio-economic or ethnic factors were the main drivers of the conflict in the east of Ukraine. Instead it is argued that the “clash of civilizations” could be considered one of the main reasons of conflict’s emergence.

Keywords: social conflict, ATO zone, hybrid warfare, civilization, «clash of civilizations».

Проблематика соціальних конфліктів є наскрізною з моменту виникнення соціології. Конфліктологічний напрям в соціології бере свій початок від Т. Гоббса і К. Маркса, на зламі XIX і XX ст. тема соціальних конфліктів була підхоплена Л. Гумпловичем та Г. Зіммелем, у подальшому розвинута К. Боулдінгом, Дж. Бертоном, Л. Козером, Р. Дарендорфом. В сучасній українській соціології тема соціальних конфліктів знайшла певне відображення в роботах А. Ручки, В. Танчера, І. Бекешкіної, Л. Герасіної й інших дослідників. Проте, соціологія конфлікту як окрема галузь соціології, на нашу думку, в Україні залишається недостатньо представленою та розробленою на рівні ґрунтовних монографічних досліджень. Основний дискурс ведеться у контексті конфліктології, що отримала статус самостійної міждисциплінарної галуззі знань. Конфліктологія потрапила у навчальні програми вищих навчальних закладів, і це спонукало українських дослідників до написання значної кількості відповідних підручників та методичних посібників [1 – 5]. **Мета статті** – ознайомити наукову спільноту з результатами емпіричних досліджень, що здійснені протягом 2014-2016 рр. в зоні проведення антитерористичної операції, і запропонувати теоретичне пояснення найбільш інтенсивного соціального конфлікту на сході України.

Соціальні конфлікти як прояв різноспрямованих інтересів, цінностей та цілей реальних і уявних соціальних груп є невід’ємною частиною кожного суспільства. Наявність конфліктів у павутинні соціальних зв’язків і відносин можна, навіть, вважати соціальним законом, бо практично неможливо емпірично довести зворотну тезу (безконфліктне існування суспільств). Проте кожне окреме суспільство і більш локальні соціуми характеризуються власними і не схожими системами конфліктів. Україна до 2014 р. відносилася до країн, де не спостерігалось насильницьких конфліктів великої інтенсивності. На думку І. Семиволоса, «єдиним груповим конфліктом, який за розмахом і наслідками можна було б віднести до насильницького, був конфлікт навколо Азізлеру у м. Бахчисарай у 2006 р. [6, с.7]. Гібридна війна, яку 2014 р. розв’язала Російська Федерація проти України, змінила ситуацію. Агресор на першому етапі використав тактику керованого хаосу, що передбачала руйнування соціального порядку, використання «м’якої сили», активізацію «п’ятої колони», максимальне загострення соціальних конфліктів на театрі воєнних дій, як шлях до захоплення АРК Крим і восьми областей на сході та півдні України [7]. Так звана «руська весна» супроводжувалася вибухом відкритих соціальних конфліктів насильницького характеру, в структурі яких можна з певною вірогідністю виділити суто штучні, сконструйовані, ситуативні і більш фундаментальні конфлікти, які з латентних і «сплячих» перетворилися на «видимі» та «гарячі».

Таблиця 1.

Розподіл опитаних за міськими агломераціями

Луганська обл.				Донецька обл.			
Старо-більськ	Северо-донецьк	Лисичанськ	Рубіжне. Кременна	Маріуполь	Сло-в’янськ	Краматор. Констант. Артемів. Дружківка.	Червоноар-мійськ. Димитрів.
135	146	118	123	179	159	160	180
522				678			

В цій ситуації Українська Миротворча Школа (УМШ), яку утворила коаліція громадських організацій, поставила на меті пошук стратегій трансформації та превенції конфліктів, передусім, у прикордонних областях, в зоні антитерористичної операції (АТО). В межах діяльності УМШ було передбачено дві хвилі опитувань населення підконтрольних територій Луганської і Донецької областей. Перший етап дослідження припав на кінець 2014 – початок 2015 р., другий – відбувся через рік. Вибірка планувалася як двоступенева стратифікована, де генеральною сукупністю було визначено чисельність міського населення, а добір респондентів здійснювався за ознаками гендеру та віку. Всього опитано – 1200

осіб у восьми міських агломераціях (табл. 1), у т.ч. жінок – 53,7% (644 особи), чоловіків – 46,3% (556 осіб); зафіксовано близько 500 відмов від інтерв'ю. Більш детальна характеристика вибіркової сукупності, техніки опитування наведено нами у книзі, що видана за результатами низки досліджень УМШ [8].

Методикою дослідження було передбачено тривимірну оцінку актуальних конфліктів, що мають місце у громадах Донецької та Луганської областей за ознаками реальності існування конфлікту, частоти його проявів та небезпечності з точки зору респондентів. Для здійснення процедури вимірювання використано три рангові чотирибальні шкали:

- *Шкала реальності існування* конфлікту з позиціями «Так», «Скоріше так», «Скоріше ні», «Однозначно ні» з числовими доповненнями: 3, 2, 1, 0 для розрахунку відповідного індексу;
- *Шкала частоти проявів* конфлікту з позиціями «Постійно, практично щоденно», «Доволі часто», «Іноді спалахує», «Дуже рідко» з числовими доповненнями: 4, 3, 2, 1 для розрахунку відповідного індексу;
- *Шкала небезпечності* конфлікту з позиціями «Так, дуже небезпечний», «В цілому небезпечний», «Скоріше не загрозливий», «Не загрозливий» з числовими доповненнями: 3, 2, 1, 0 для розрахунку відповідного індексу.

Об'єктом оцінки було обрано 7 різновидів конфлікту поміж різними соціальними групами. У таблиці 2 відображено індекси інтенсивності конфліктів, що розраховувалися за формулою:

$$I \text{ інтенсивності} = I \text{ реальності} + I \text{ частоти} + I \text{ небезпечності}$$

Діапазон коливання *I* інтенсивності: від 0 до 10.

Будемо вважати наступне:

Індекси до 4 – конфлікти малої інтенсивності.

Від 4 до 6 – середньої інтенсивності.

Від 7 до 10 – високої інтенсивності.

Таблиця 2.

Індекси інтенсивності конфліктних проявів за даними першої і другої хвили опитувань

Соціальні конфлікти в зоні АТО	2015 р.	2016 р.
Поміж патріотами України і прибічниками Росії («ДНР», «ЛНР»)	7,402	5,319
Поміж населенням і місцевою владою	4,937	3,783
Поміж населенням і правоохоронними органами (міліція, прокуратура, суди)	4,87	3,114
Поміж військовими і місцевим населенням	4,844	3,781
Конфлікти всередині сімей, поміж родичами з політичних питань	4,791	3,821
Поміж основною масою населення і місцевими «олігархами», володарями великих підприємств та бізнесів	4,186	2,714
Поміж постійними мешканцями і вимушеними переселенцями	3,427	2,177

За обраною методикою, на початку 2015 р. до конфліктів високої інтенсивності можна було віднести лише конфлікт поміж патріотами України та прихильниками Росії («ДНР», «ЛНР»). Цей конфлікт значно випереджав інші за кожною з трьох шкал виміру. Біля 85% опитаних вважали цей конфлікт реальним, майже половина – вказує на його небезпеку; 36,1% вважає, що він проявляється практично щоденно, а 33,5% – «доволі часто» (більш докладно інформація подана у таблицях 3-5).

Більшість обраних для соціологічного виміру конфліктів входять до кластеру конфліктів середньої інтенсивності з тяжінням до низького рівня. На другій позиції після вельми зрозумілого та прогнозованого конфлікту цінностей та світоглядів став конфлікт громади з місцевими органами влади. Існує високий рівень неблагополуччя в зоні АТО з органами влади, їх авторитетом і спроможністю діяти. Очевидно, старі органи є напівзруйнованими, а нові не вибудовано. Конфлікт громадян з представниками силових структур за інтенсивністю хоча і не є лідером, але, очевидно, існує та практично дорівнює показнику конфлікту з правоохоронцями. І це – на тлі відносно високої довіри до армії, яку було зафіксовано у дослідженнях 2015 і 2016 рр. Очевидно, присутність поруч озброєних людей, які не завжди дотримуються військових статутів та законності, є реальною проблемою. Щоправда, він, як правило, не є системним, а складається з окремих епізодів або не дружніх зіткнень. Про це, зокрема, свідчить те, що лише 3,7% опитаних вважають – такий конфлікт є постійним та проявляється майже щоденно. Нарешті, конфлікт поміж місцевими та переселенцями можна визначити як конфлікт малої інтенсивності. І це не може радувати, бо є свідченням певної толерантності у суспільстві та соціальної солідарності.

Таблиця 3.

**Конфлікт між патріотами України та прибічниками Росії («ДНР», «ЛНР»)
Цей конфлікт існує реально? (в %)**

Позиції шкали	2015 р.	2016 р.
Певно «Так»	51,8	31,8
Скоріше «Так»	33,2	43,4
Скоріше «Ні»	10,7	13,5
Певно «Ні»	4,3	11,2

Таблиця 4.

**Конфлікт між патріотами України та прибічниками Росії («ДНР», «ЛНР»)
Як часто він проявляється? (в %)**

Позиції шкали	2015 р.	2016 р.
Постійно	36,1	16,7
Доволі часто	33,5	39,8
Іноді виникає	19,6	30,5
Дуже рідко	10,7	12,9

Таблиця 5.

**Конфлікт між патріотами України та прибічниками Росії («ДНР», «ЛНР»)
Чи вважаєте Ви цей конфлікт небезпечним? (в %)**

Позиції шкали	2015 р.	2016 р.
Так, дуже небезпечний	41,5	23,5
В цілому небезпечний	37,7	40,1
Скоріше не небезпечний	13,0	25,3
Не небезпечний	7,8	11,0

Що змінилося за рік у зоні АТО? В порівняльній таблиці 2 ми бачимо цікаву тенденцію: пониження індексів інтенсивності усіх без винятку конфліктів. 2015 р. ми констатували, що один конфлікт потрапляє у кластер «високої інтенсивності», мова йшла про конфлікт поміж патріотами України і проросійськими елементами. Цей конфлікт можна вважати «основним» для сходу України. На сьогодні він також очолює список, проте його інтенсивність помітно впала. Дані свідчать про певне «охладження» ситуації після гострої фази протистояння, передусім, по лінії «патріоти – сепаратисти». Це є обнадійливим сигналом, відбувається «розвантаження» громадської думки, соціум поступово повертається до «норми». Основний конфлікт, очевидно, залишився по суті, але відкритих зіткнень вже немає, і він набуває латентної форми. Можна висловити думку, що його наслідки будуть тягтися роками, можливо десятиліттями, доки не зійдуть зі сцени учасники подій 2014 р., але інтенсивність проявів, сподіваємося, буде зменшуватися з року у рік. Проте, чи був розкол донбаської спільноти реалізацією штучного сценарію кремлівських політтехнологів, чи він має якийсь фатальний підмурівок?

Теоретико-соціологічна інтерпретація найбільш інтенсивного конфлікту не є простим завданням. На перший погляд, по одну сторону «барикади» гуртуються патріоти України, а по іншу – колабораціоністи, тобто ті, хто ладен підтримати агресора. Основний конфлікт зони АТО має нібито природне пояснення, як складова військового конфлікту між сусідніми державами, до якого за сценарієм військового протистояння втягується (навіть поверх волі тих чи інших індивідів) населення прикордонних областей, яке ще за мирного часу мало різні зовнішньополітичні орієнтації. Проте залишається відкритим головне питання: що є основою особистого вибору? За якими внутрішніми причинами поділилися люди на Сході та Півдні на «бандерівців» та «сепарів»?

Проведенні емпіричні дослідження переконують в тому, що ми стикаємося з доволі не звичним для України поділом людей на протилежні та фактично не примиримі групи: «наші» і «чужі». Припускаємо, що подібне розмежування і раніше існувало у латентному стані, а на весні 2014 р. його актуалізувала війна. Це не є соціальний (в значенні нерівності і класового поділу) конфлікт, не зіткнення етносів і не протистояння «отців і дітей». Хоча з іншого боку, основний конфлікт певним чином сполучається із зазначеними соціальними структурами. Покажемо це на соціальній статистиці, отриманій через проведення опитувань. В таблиці 6 наведено порівняльні дані відповідей етнічних українців і етнічних руських. Ми пересвідчуємося в тому, що і перша і друга спільноти демонструють принципово подібний розподіл відповідей, хоча простежуються

очевидне збільшення тяжіння до Росії з боку руських. Іншими словами: тотального етнічного протистояння немає (відсутня ворожа етнічна мобілізація і гуртування довкола однієї спільної думки), проте кореляція етнічності з основним протиріччям також простежується.

Таблиця 6.

Думки етнічних українців та етнічних руських щодо бажаного пріоритету зовнішньої політики України (у %)

Основні зовнішньополітичні вектори	Українці	Руські
Євроінтеграція	36,9	23,6
Рівне віддалення і від Росії, і від Європи	24,2	20,6
Зближення з Росією	8,4	28,3
Важко відповісти	30,0	27,6

Продовжимо аналіз у площині ідентичностей. В таблиці 7 наведено індекси ідентичностей, що демонструють різні соціальні групи: етнічні, вікові, соціально-економічні. Індекси ідентичності розраховувалися на основі чотирьохбальної шкали виміру з числовими доповненнями 3, 2, 1, 0; отже, діапазон варіювання – від 0 до 3 у порядку збільшення прояву ідентичності. Відносно етнічних груп, то картина фактично повторює ситуацію з питанням щодо зовнішньополітичної орієнтації. Найбільший розрив – стосовно українського патріотизму. Тільки за двома уявними об'єктами самоідентифікації є трохи вищими ідентичності групи «руські»: мова іде про інше громадянство та ностальгічний зв'язок з СРСР.

Молодь порівняно з людьми пенсійного віку у більшій пропорції є патріотами України та прихильниками Європи, а старше покоління демонструє переважно регіональну ідентичність.

Показовим результатом є те, що «бідні» у значно більшій мірі орієнтовані на СРСР і не демонструють той рівень патріотизму, що є у «заможних». На разі вибірка анкет робилася за шкалою матеріального стану родини, враховувалися полярні позиції. Ральф Дарендорф мав цікаві спостереження щодо ролі соціальних низів і декласованих елементів у соціальних конфліктах. В цілому диспозиція цих прошарків, на думку відомого соціолога, не є активно-конфліктною, маргінали нібито «поза суспільством». Він пише: «Визначальним фактом існування декласованих елементів і хронічних безробітних є їх не зацікавленість у суспільстві. Якщо серйозно замислитися, то й суспільство їх не потребує» [9, с. 130]. Але у 2014 р. саме ці прошарки відіграли помітну роль у подіях на Сході, їх «помітили» в Москві і використали для розхитування ситуації та повалення законної влади. Раптово спрацював «соціальний ліфт», і «зайві» перетворилися на суб'єктів історії. Спостерігачі у Луганську та Донецьку, навіть, порівнювали побачену сюрреалістичну картину на вулицях і майданах міст з «Котлованом» Платонова. Очевидно, мав рацію К.Маркс, стверджуючи, що пролетарі не мають батьківщини. Для збіднілого українського суспільства це є небезпечним станом, хоча історична перспектива суспільства переважно пов'язана з більш соціально-активною і молодшою частиною соціуму. Проте не зіткнення «низів» та «верхів» визначає основний конфлікт на сході країни.

Таблиця 7.

Індексів ідентичності за різними групами опитаних

В якій мірі Ви себе відчуваєте...	Етнічність		Вік		Матеріальний стан	
	українці	руські	16-29 р.	60 і більше	«заможні»	«бідні»
Громадянином України	2,483	1,939	2,463	2,407	2,711	1,909
Громадянином іншої країни	0,202	0,310	0,265	0,173	0,259	0,303
Патріотом України	1,817	1,051	1,921	1,582	2,109	0,972
Мешканцем регіону	2,276	2,192	1,391	1,515	2,3	2,065
Патріотом регіону	1,808	1,724	1,145	1,255	1,957	1,587
Патріотом міста	1,707	1,648	1,545	1,788	1,818	1,578
Європейцем	0,750	0,569	1,12	0,494	0,925	0,361
Громадянином СРСР	0,343	0,637	0,158	0,756	0,144	0,581

Основний конфлікт у термінах соціальної структури виглядає наступним чином: найбільший відсоток патріотів України та прихильників європейського вибору спостерігається у групі молодих етнічних українців, що твердо стоять на ногах в матеріальному відношенні, а найменший – відповідно у етнічних росіян пенсійного віку, що мають незадовільне матеріальне становище. Проте ця соціальна картина є умовною і

схематичною, бо чіткого розподілу на групи, які утворюють основне протиріччя, соціальна структура у знайомому нам вимірі не дає. Можна припустити, що існує фактор, який виходить за межі емпіричного дослідження і набору звичних соціальних показників. Цей фактор «Х» нагадує історію з відкриттям рентгенівського випромінювання, що до часу «вислизало» від спостерігачів. Ми розглядаємо, як вірогідне припущення, гіпотезу щодо цивілізаційної природи конфлікту. Згідно цивілізаційної парадигми, внаслідок війни схід України перетворився на територію «міжцивілізаційного розлому» (за термінологією С.Хантінгтона), який власне має проходити не по землі, а по душах громадян України.

Цивілізаційний наратив останнім часом активно розвивався не тільки в США, але і в Росії, де місцеві так звані «євразійці» і «імперці» спільно розвивали думку про окрему «російську» цивілізацію [10]. Геополітичний аспект цієї ідеологічної роботи полягає в тому, аби легітимізувати претензії росіян на території колишньої Російської Імперії або, на крайній випадок, – СРСР. Пригадаємо, що Революція Гідності розпочиналася під гаслами євроінтеграції, отже, цивілізаційна проблематика, дійсно, перетворюється на наріжний камінь розуміння процесів в сучасній Україні. Наш погляд полягає в тому, що військова агресія Росії прискорила історичні події і вивела з латентного стану на поверхню питання щодо цивілізаційної приналежності населення не тільки Сходу і Півдня, але і всієї України. Питання ідентичності для багатьох мешканців Луганщини і Донеччини перетворилося на болочий особистий вибір: куди тікати від війни – до Росії, чи до України? І це можна вважати формою цивілізаційного вибору, що відбувався свідомо чи ні на межі «міжцивілізаційного розлому».

С. Хантінгтон в останнє десятиліття ХХ ст. пророкував зіткнення цивілізацій у ХХІ ст. [11], що ми вже наочно спостерігаємо, і в цьому пункті він дав доволі точний та песимістичний прогноз. Стосовно України, як і взагалі у розумінні природи цивілізацій, американський вчений, очевидно, помилявся. Він вважав, що контури цивілізацій визначає домінування на певних територіях тих чи інших релігій. Отже, лінія розлому, згідно міркуванням Хантінгтона, мусила б проходити в Україні по межі ареалів розселення православних і греко-католиків. Сучасна історія доводить, всесвітньо відомий політолог зовсім не розумів специфіки України, і на нашому прикладі можна обгрунтовано критикувати релігійний маркер цивілізації. Війна розкрила «таємницю» реального проходження кордону між московсько-ординською («євразійська», «російська», «православна» в термінах росіян) і східно-європейською цивілізацією, яку, зокрема, уособлює Україна і українських народ.

З соціологічної точки зору це означає, що існує більш широка спільнота (культурно-історичний тип), ніж етнос або політична нація. І це не є відкриттям, з цієї тези, власне, починали свою теорію адепти цивілізаційного підходу [12]. Цивілізації є вищою соціальною одиницею. Вони не збігаються поміж собою у культурному і архетипічному вимірах народів та племен. Діалог поміж цивілізаціями можливий, але він є набагато більш складним, ніж узгодження інтересів, наприклад, роботодавців і найманих працівників, де присутні лише економічні інтереси. Стосовно конфлікту, який ми розглядаємо, прірва полягає в архетипах колективного несвідомого, символіко-міфологічній від'ємності, металній несумісності, різниці світоглядних та ідеологічних настанов двох соціальних світів, які історично уособлювали Київ і Москва; отже, маємо конфлікт цінностей. Протиріччя набуває прикмет статичного конфлікту з від'ємною сумою (усі є у програші). Статичний конфлікт може зберігатися сотні років, бо відсутня природна динаміка, а штучне вирішення питання шляхом геноциду чи етноциду ворожої спільноти не іде на користь агресору.

Якщо гіпотеза є справедливою, то це автоматично створює новий виклик для української соціології, яка до сих пір абсолютно ігнорувала (не помічала) факт цивілізаційних розбіжностей, точніше, в наших дослідженнях ми увесь час натикалися на ознаки цивілізаційного розлому, але надавали цьому факту іншу, більш поверхову інтерпретацію. Наприклад, багато політиків і громадських діячів впевнені, що пропаганда робить колективну свідомість ворожою по обидва боки фронту, і завдяки російським ЗМІ Путін перетворився на східного деспота. Але в рамках цивілізаційної парадигми усе виглядає інакше: Путін, його образ царя, є релевантним менталітету східної цивілізації, і 85% особистої підтримки – не «намальовані» державними соціологічними службами відсотки, а реальний персональний рейтинг «нашої людини». Так само, політичний програш Януковича був запрограмований фактом не відповідності габітусу місцевого царька, що копіював східного деспота, культурному тренду більшості населення України.

Специфіка двох сусідніх цивілізацій полягає в тому, що в рамках московсько-ординської цивілізації з давних давен існувала і продовжує існувати невелика частка (10-15 процентів від загалу) населення з європейськими настановами та відповідними культурними і освітніми ознаками. В столицях імперії ця частка традиційно була більш вагомою. Кремлівські еліти час від часу віддавали пріоритет зближенню з Європою, навіть, демонстрували власну європейську ідентичність. Проте в моменти суспільних криз на поверхню

завжди підіймався базовий цивілізаційний прошарок суб'єктів, що в решті-решт і утворювали нові правлячі еліти. Саме такі еліти ставали найбільш небезпечними для сусідів і світу, бо уособлювали військову агресію, притаманну Орді. Так само і в українському соціумі, у т.ч. в українському етносі, завжди були прошарки, віддані Москві та ординській ментальності. Зіткнення цивілізацій не може бути чітко позначене на карті, враховуючи змішаний склад прикордонних областей, особистісний вибір, який включає як раціональну складову, так і неясну та каламутну область індивідуального та соціального несвідомого. Проте війна і державні кордони є тим моментом істини, коли теоретичні дискусії поступаються місцем суворій реальності, і встановлюються вже не ментальні, а фізичні межі.

Література:

1. Конфліктологія : навч. посіб. / [Л. М. Герасіна, М. П. Требін, В. Д. Воднік та ін.] – Х. : Право, 2012. — 128 с.
2. Пірен М. І. Конфліктологія: підручник / М. Пірен. – К.: МАУП, 2003. — 360 с.
3. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / [уклад. Н. Гайдук, І. Снґюта, О. Бік, Х. Терещенко]. – Львів: ПАШС, 2007. – 296 с.
4. Порфімович О. Л. Навчально-методичний комплекс з дисципліни «Конфліктологія» для студентів спеціальності «Журналістика». / О. Порфімович. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. – с.95.
5. Цюрупа М.В. Основи конфліктології та теорії переговорів: навчальний посібник / М. Цюрупа. – К.: Кондор, 2004. – 172 с.
6. Семиволос І. Передмова // Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні / Семиволос І. : зб. аналіт. матеріалів / упорядники Н. Зубар, О. Мірошніченко. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2015. – С.5-8.
7. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : моногр. / І. П. Рущенко. – Х. : ФОП Павленко О.Г., 2015. – 268 с.
8. Рущенко І. П. Трансформація соціально-політичних уявлень та осі конфліктів в зоні АТО / І. П. Рущенко, І. М. Дубровський // Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Зб. аналіт. Матер. / упорядники Н. Зубар, О. Мірошніченко. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2015. – С.136-167.
9. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт / Р. Дарендорф // Человек и общество : хрестоматия / [под ред. С. А. Макеева]. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 272 с.
10. Дугин А. Г. Теория многополярного мира / А. Дугин. – М.: Евразийское движение, 2013. — 532 с.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603.
12. Тойнбі А. Дослідження історії. Скорочена версія томів I-VI Д.Ч. Сомервелла / А. Тойнбі ; [пер. з англ]. – К.: Основи, 1995. – Т.1. – 614 с.

УДК 355.01

ПРОБЛЕМИ ВЕТЕРАНІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Харченко Олена Ігорівна – асистентка кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Мраморнова Олена Михайлівна – асистентка кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті представлений аналіз результатів дослідження актуальних проблем ветеранів антитерористичної операції (АТО) на сході України, проведеного за ініціативою Фонду ветеранів війни і учасників АТО факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка у квітні – травні 2016 року. Особливу увагу приділено вивченню проблем зі здоров'ям, працевлаштуванням і соціально-правовим забезпеченням ветеранів АТО, зокрема, рівню їх обізнаності та досвіду користування державними програмами та пільгами. Встановлено, що основними проблемами, що турбують ветеранів АТО, є фінансові труднощі, відсутність власного житла, порушення їхніх прав на соціальні гарантії, незадовільна державна політика, проблеми із власним здоров'ям та бюрократія державних органів при оформленні пільг. Проаналізовано стан та характер трудової зайнятості ветеранів АТО, виявлено об'єктивні та суб'єктивні чинники, які впливають на процес працевлаштування ветеранів після повернення із зони бойових дій та причини, через які виникає безробіття в цій соціальній групі. Перспективними дослідженнями у даному напрямі автори вбачають аналіз соціальної адаптації учасників АТО як комплексної проблеми, моніторинг їх соціального та психологічного самопочуття, наслідків їх участі в АТО як для них самих, так і для суспільства в цілому.

Ключові слова: антитерористична операція (АТО), ветерани АТО, працевлаштування, здоров'я, державні пільги та програми.

В статье представлен анализ результатов исследования актуальных проблем ветеранов антитеррористической операции (АТО) на востоке Украины, проведенного по инициативе Фонда ветеранов войны и участников АТО факультетом социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко в апреле – мае 2016 года. Особое внимание уделено изучению проблем со здоровьем, трудоустройством и социально-правовым обеспечением ветеранов АТО, в частности, уровню их осведомленности и опыту использования государственных программ и льгот. Выявлено, что основными проблемами, которые волнуют ветеранов АТО, являются финансовые трудности, отсутствие собственного жилья, нарушение их прав на социальные гарантии, неудовлетворительная государственная политика, проблемы с собственным здоровьем и бюрократия в государственных органах, препятствующая в оформлении льгот. Проанализированы состояние и характер трудовой занятости ветеранов АТО, выявлены объективные и субъективные факторы, которые влияют на процесс трудоустройства ветеранов после возвращения из зоны боевых действий и причины, по которым возникает безработица в этой социальной группе. Перспективными исследованиями в данном направлении авторы видят анализ социальной адаптации участников АТО как комплексной проблемы, мониторинг их социального и психологического самочувствия, последствий их участия в АТО как для них самих, так и для общества в целом.

Ключевые слова: антитеррористическая операция (АТО), ветераны АТО, трудоустройство, здоровье, государственные программы и льготы.

The article presents the results of actual problems of anti-terrorist operation in eastern Ukraine (ATO) veterans research. The survey was conducted in April - May 2016 by faculty of Sociology at Taras Shevchenko national university of Kyiv, on the initiative of the War Veterans and ATO members Foundation. In this study special attention was paid to the issues of health, employment, social and legal support of the veterans: the level of their knowledge and experience of using government programs and benefits in particular. The main problems that ATO veterans have are: financial difficulties, lack of homes, violation of their rights for social security, poor government policies, problems with their health and bureaucracy of government agencies at benefits registration. The veterans' employment was also characterized. The objective and subjective factors that influence the employment of veterans after returning from the combat zone and the reasons of their

unemployment were identified. Comprehensive study of ATO veterans' social adaptation, their social and psychological well-being, an impact of their participation in the ATO on themselves and society - can be the ways of future research

Keywords: anti-terrorist operation (ATO), ATO veterans, employment, health, benefits and programs of the government

З початку військового конфлікту на сході України у квітні 2014 року до теперішнього часу було здійснено 6 хвиль мобілізації, в результаті чого до збройних сил прийшло 210 тисяч осіб [1], частину з яких було направлено до зони бойових дій, а понад 127 тисяч осіб [2] отримали статус учасника АТО. При цьому близько 8 тисяч військовослужбовців було поранено, а більше 2 тисяч – загинуло чи зникло безвісти. На жаль, статистика є приблизною, оскільки частина відповідної інформації є державною таємницею, а окремі дані просто неможливо однозначно проінтерпретувати (наприклад, йдеться про чисельність тих, хто пішли добровольцями та не ставали на військовий облік). Але, незважаючи на існування в Україні державних програм та системи пільг, що спрямовані на матеріальну підтримку ветеранів¹, на шляху їх реалізації стоїть низка перешкод, серед яких необхідно насамперед згадати бюрократичні бар'єри, недостатнє фінансування, відсутність широкого розповсюдження інформації про можливості, які є у ветеранів АТО тощо. При цьому навіть обізнані учасники подій самі не завжди охоче йдуть по допомогу². Тому проблеми ветеранів АТО й питання можливостей держави по їх вирішенню залишаються актуальними та потребують наукового аналізу, що й обумовило наше звернення до теми.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали роботи вітчизняних і зарубіжних авторів з проблем соціальної політики та її складової частини – соціальної реабілітації, а також дослідження, присвячені аналізу проблем, що стоять перед ветеранами бойових дій в період адаптації до умов мирного життя. Принципове значення при цьому також відіграє розуміння соціальної політики, викладене в Конституції України та Положенні про Міністерство соціальної політики України, в якому одним із пріоритетних напрямів діяльності вказано забезпечення формування та реалізації державної політики щодо соціального захисту ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, зокрема, забезпечення їх психологічної реабілітації, санаторно-курортного лікування, технічними та іншими засобами реабілітації, житлом, надання освітніх послуг, організації поховання, а також соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються, осіб, звільнених з військової служби, та учасників антитерористичної операції³.

Важливими для розуміння проблем ветеранів АТО, особливостей їх соціальної адаптації після повернення із зони бойових дій є роботи, присвячені проблемам реабілітації учасників локальних військових конфліктів. Так, в роботах Г. О. Акімова, О. С. Лобастова, Р. Грінкера, Д. Шпигеля аналізувалися наслідки бойових психічних травм під час світових війн; А. Д. Бравець, В. С. Гічун, В. В. Ковтун, О. М. Коржиков, Ю. Є. Лях в своїх роботах описували медико-соціальні аспекти реабілітації військовослужбовців; В. С. Березовець, С. В. Захарик, В. В. Знаков, І. І. Ліпатов, Т. П. Пароянц, В. Є. Попов, П. І. Сидоров, В. В. Стасюк досліджували наслідки бойових психічних травм під час воєнних конфліктів та ін. Актуальними в контексті проблеми, що розглядається нами, також є дослідження, присвячені проблемам реабілітації учасників війни в Афганістані (роботи Р. А. Абдурахманова, В. В. Знакова, С. В. Литвинцева, А. А. Ляховського, М. Ш. Магомед-Емінова, Д. В. Ольшанського та ін.).

¹ Указ Президента від 18.03.2015 № 150/2015 «Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції», розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 березня 2015 року № 359-р «Про затвердження плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції» та розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 січня 2016 року № 10-р «Про затвердження плану міжвідомчих заходів з адаптації до мирного життя учасників антитерористичної операції».

² Про це свідчать дані дослідження «Психологічна та соціальна допомога очима ветеранів АТО» (01-03.2016), що було проведено громадським об'єднанням «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій» за підтримки Міжнародного Фонду «Відродження»: <http://www.psysservice.org/wpcontent/uploads/2016/03/%D0%94%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%E2%80%9C%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%90%D0%A2%D0%9E%E2%80%9D.pdf>.

³ Постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2015 р. № 423 «Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України».

На думку російського соціолога Д. Д. Пожидаєва, соціальний стан військового – учасника бойових дій після звільнення у запас характеризується «кризою ідентичності», що «знаходить прояв у порушенні здатності особистості брати участь у складних соціальних взаємодіях (участі в інтимних відносинах і трудовій діяльності), в яких відбувається реалізація людської особистості і підтвердження її ідентичності» [3]. Дослідники Т. І. Єреміна, Н. П. Крюков, Ю. Ю. Логінова свідчать, що адаптація учасників бойових дій до умов цивільного життя характеризується напруженими відносинами між ними та суспільством. Абсолютна більшість ветеранів негативно ставляться до представників влади (що, до речі, не підтвердилось у нашому дослідженні), вважають, що держава обманула їх. Суспільство ж ставиться до ветеранів з нерозумінням та побоюванням, що посилює реакцію ветеранів на незвичні умови, які вони оцінюють з притаманним їм фронтовим максималізмом [4]. Ще однією проблемою, з якою стикаються ветерани, є посттравматичні стресові розлади (ПТСР). Багато робіт, присвячених цьому феномену, з'являлось, як правило, після значних військових конфліктів (А. М. Краснянський, П. В. Морозов, Н. В. Тарабріна, Є. О. Лазебна, М. Е. Зеленова та ін.). Л. Китаєвим-Смик розроблено типологію учасників бойових дій з деструктивними постстресовими змінами особистості [5]. У той же час проблеми українських ветеранів ще тільки починають входити до кола наукових проблем, що досліджуються вітчизняними соціологами.

Мета даної статті – аналіз основних проблем ветеранів АТО на сході України, які спіткають їх після повернення із зони проведення бойових дій. Для досягнення означеної мети автори намагалися розв'язати такі завдання:

- виявити та описати основні проблеми, що турбують ветеранів АТО після повернення із зони бойових дій;
- охарактеризувати трудову зайнятість ветеранів АТО і визначити, яким чином від'їзд в зону бойових дій позначився на їхньому працевлаштуванні;
- виявити самооцінку стану здоров'я ветеранів АТО та фактори, що, на думку респондентів, на нього впливають;
- з'ясувати рівень обізнаності, досвід користування та задоволеність державними програмами та пільгами, що спрямовані на підтримку учасників АТО та їхніх сімей;
- виявити фактори впливу на користування державними програмами та пільгами.

Матеріали публікації ґрунтуються на дослідженні, яке проводилось за ініціативою Фонду ветеранів війни і учасників АТО факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка у квітні – травні 2016 року. Генеральну сукупність склала база телефонних номерів ветеранів АТО, які мешкають у м. Києві, Київській, Кіровоградській, Запорізькій, Рівненській, Одеській областях, надана Фондом (13934 номери); вибірка сукупність становила 904 номери телефону. Спосіб відбору – проста випадкова вибірка. Довірча ймовірність – 0,99; похибка вибірки – 5%. Метод збору соціологічної інформації – телефонне опитування. Рівень досяжності респондентів (response rate) – 42%.

Основні проблеми, що турбують ветеранів АТО. Відповідаючи на питання про актуальні життєві проблеми, чверть респондентів (24,4 %) зазначила, що таких проблем у них на даний момент немає, 2,0% опитаних утруднились відповісти, а практично три чверті опитаних ветеранів АТО (73,6%) вказали на наявність таких проблем. Йшлося насамперед про фінансові негаразди (проблема відсутності житла, хоча і називалась респондентами окремо, втім її можна розглядати як наслідок фінансових проблем), третю та четверту «сходинку» посідають питання порушення прав на соціальні гарантії та незадоволеність владою, «топ 5» проблем завершують проблеми зі здоров'ям. Власне психологічні проблеми, як важливі, були артикульовані незначною кількістю осіб (табл. 1).

Фінансові труднощі та проблеми з працевлаштуванням. Як свідчать отримані дані, існує тісний кореляційний зв'язок між такими характеристиками, як відсутність роботи у респондента, фінансові труднощі та рівень матеріального стану сім'ї. Так, половина опитаних на момент проведення дослідження продовжувала служити в армії або знаходилась в зоні проведення АТО, третина респондентів (33,1%) мала постійну роботу, у той же час практично кожен десятий з опитаних ветеранів був безробітним (рис. 1).

Таблиця 1.

Проблеми, що турбують ветеранів АТО ⁴ (N=1042,%)

Проблеми	%
Фінансові труднощі	27,3
Відсутність власного житла	23,4
Порушення прав на соціальні гарантії (невплата "бойових" за перебування на передовій, ненадання передбачених законодавством пільг)	19,4
Незадоволеність державною політикою/владою тощо	18,5
Проблеми із власним здоров'ям	16,5
Бюрократія державних органів при оформленні пільг	15,9
Проблеми з працевлаштуванням	8,8
Неоціненність заслуг/зусиль/жертви/досвіду ветеранів АТО	5,9
Проблеми, пов'язані з армією (матеріальне забезпечення Збройних Сил, неможливість звільнитися з контракту) ⁵	4,3
Продовження війни	4,0
Відчуття, що війна не змінює звичок цивільних людей	3,4
Проблеми з порозумінням у сім'ї	2,9
Психологічні/психічні проблеми (роздратування, порушення сну, галюцинації, депресія)	2,8
Проблеми зі здоров'ям близьких родичів	2,5
Відсутність кваліфікованої психологічної допомоги	1,1
Проблеми у спілкуванні/розумінні/прийнятті з друзями, з колегами тощо	0,8
Інше	3,5

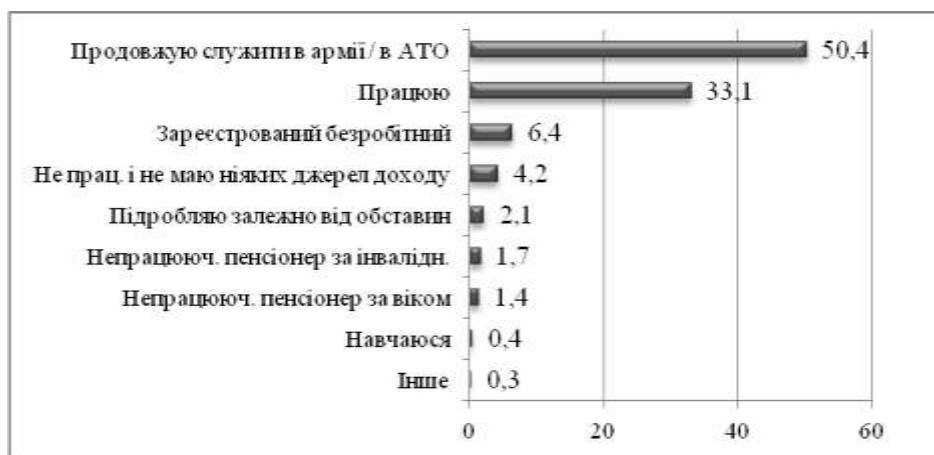

Рисунок 1. **Основний тип зайнятості ветеранів АТО (N=904, % до тих, хто відповів)**

Основними причинами, через які ветерани АТО не працюють, були названі такі, як відсутність у місці їх проживання вільних/прийнятних робочих місць (36,3%) та неможливість працювати через проблеми зі здоров'ям (28,1%) (табл. 2).

Для визначення впливу факту перебування в зоні проведення АТО на нинішню працевлаштованість ветеранів, ми запитали про наявність роботи до участі в АТО. Так, до від'їзду в зону АТО працювали більше двох третин респондентів (78,6%), інші були непрацевлаштованими. На момент опитування 35,8% учасників АТО з групи непрацевлаштованих до від'їзду в зону бойових дій отримали джерело постійного заробітку шляхом служби в армії; у той же час 8% ветеранів, які до від'їзду в зону бойових дій мали роботу, виявилися безробітними⁶:

⁴ Дане питання формулювалося як відкрите, тому не містило переліку варіантів відповіді.

⁵ 12 липня 2016 року (після проведення дослідження) в рамках закону «Про внесення змін до закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо уточнення термінів військової служби за контрактом (№ 4689), військовослужбовцям дозволили достроково розривати контракт.

⁶ Коефіцієнт спряженості = 0,271

Таблиця 2.

Основні причини, через які респонденти не працюють
(можна було обрати декілька варіантів відповіді) (N=135; % до тих, хто відповів)

Причини	%
У місці проживання відсутні вільні робочі місця	36,3
Немає можливості працювати через проблеми зі здоров'ям (поранення/інвалідність тощо)	28,1
Немає бажання працювати	10,4
Упереджене ставлення роботодавців до ветеранів АТО	7,4
Недостатньо кваліфікації/досвіду/освіти	5,9
Немає необхідності працювати	4,4
Інше	7,5

Таблиця 3.

Зв'язок основного типу зайнятості і працевлаштуванням ветеранів АТО до від'їзду у зону бойових дій (% до тих, хто відповів, N=902)

Основний тип зайнятості ветеранів АТО	Працевлаштований до від'їзду у зону бойових дій	Непрацевлаштований до від'їзду у зону бойових дій
Продовжують служити в армії / в АТО	54,3	35,8
Працюють	34,8	30,1
Навчаються (студент, курсант, аспірант тощо)	0,1	1
Підробляють у різних місцях залежно від обставин	1,4	4,7
Непрацюючий пенсіонер за віком	0,4	5,2
Непрацюючий пенсіонер за інвалідністю	1,6	2,1
Не працюють і не мають жодних джерел доходу	3,1	8,3
Зареєстрований безробітний	4,9	11,9
Інше	0,1	1,0

Отже перебування в АТО неоднозначно вплинуло на працевлаштованість учасників, втім знайшли роботу в армії у чотири рази більше людей, ніж її втратили внаслідок перебування у зоні АТО. За даними державної служби зайнятості, офіційний статус безробітного станом на 1 серпня 2016 року мали 22,3 тис. учасників АТО. 20,5 тис. із них отримують матеріальну допомогу по безробіттю [6].

Якщо порівняти працевлаштованість ветеранів АТО до від'їзду в зону бойових дій в розрізі областей проживання⁷, то найбільший показник працевлаштування в Києві (88,5% працевлаштованих і 11,5% непрацевлаштованих), а найменший – у Кіровоградській області (64,6% і 35,4% відповідно). Ці дані корелюють з офіційною інформацією державної служби зайнятості про розподіл рівня безробіття (за методологією МОП) у першому кварталі 2016 року за областями. Так, найнижчий рівень безробіття спостерігався у Одеській (6,4%), Харківській та Київській областях (по 7,2%) та місті Києві (7,1%), а найвищий – у Тернопільській, Кіровоградській, Волинській (по 12,9%), Донецькій (14,8%) та Луганській (16,7%) областях [7].

Щодо віку безробітних з числа військовослужбовців, які брали участь в АТО, то найбільша частка таких серед осіб віком 35-44 роки (41%), 19% безробітних у віці 30-34 роки, 18% – старше 45 років, 16% – від 25 до 29 років, 6% – у віці 15-24 роки. Щодо освіти безробітних з числа військовослужбовців, які брали участь в АТО, то майже половину становлять особи з професійно-технічною освітою; 24% – з вищою, 28% – з початковою та середньою.

Опитані ветерани зазначають, що частина роботодавців не бажають брати на роботу ветеранів АТО, говорячи про їх непередбачуваність, побоюючись їх поведінки, наслідків фізичних травм та контузій.

Щодо відсутності житла, то було виявлено значущий зв'язок⁸ між наявністю даної проблеми та типом населеного пункту, де проживає респондент: так, серед ветеранів, що живуть в обласних центрах, 20,3% вказували на проблему відсутності житла, тоді як серед тих, хто живуть в селах, таких всього 11%, а в районних центрах та інших містах – 14%. Також найчастіше про житлову проблему згадували ті

⁷ Коефіцієнт спряженості = 0,173

⁸ Коефіцієнт спряженості = 0,342

ветерани, які живуть у Одеській області (26,5%) та м. Києві (19,5%), значно менше таких відповідей було зафіксовано у відповідях тих, хто проживає у Кіровоградській області (7%). Серед тих, хто продовжує служити в армії, житлові проблеми хвилюють приблизно кожного п'ятого (21,9%). Зрозуміло, що ті респонденти, хто винаймає житло або проживає в гуртожитках, частіше зазначали проблему відсутності житла (34,9% та 29,9% відповідно).

Проблеми ветеранів АТО, пов'язані зі здоров'ям. Характеризуючи стан свого здоров'я, трохи більше половини опитаних (58,3 %) оцінили його як таке, що мають й інші їхні ровесники, в той час як майже чверть ветеранів вважають, що мають більш серйозні проблеми зі здоров'ям (рис. 2).

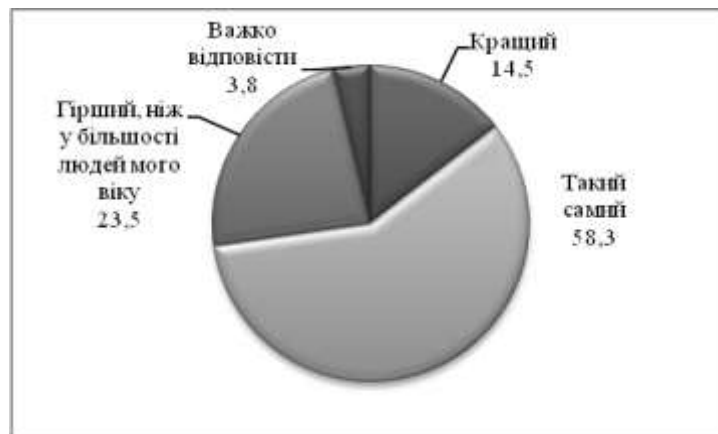

Рисунок 2. Самооцінка здоров'я ветеранів у порівнянні з ровесниками (N=904; %)

Як свідчать отримані нами дані, існує значущий зв'язок⁹ між оцінкою стану власного здоров'я та зазначенням ветераном проблеми зі здоров'ям як однієї з головних: чим гірше респондент оцінює власний стан здоров'я в порівнянні з іншими людьми, тим частіше він говорить про проблему зі здоров'ям. Також зазначення проблем зі здоров'ям корелює із сімейним станом респондентів: найбільше скаржаться розлучені (19,1%), менше – одружені (11,2%), а найменше – неодружені ветерани АТО (10,9%). Частіше за інших на власне здоров'я скаржаться сільські жителі (15,9%), менше – мешканці районних центрів (14,8%), обласних центрів (11,3%) та інших міст у цілому. Можна припустити, що на це впливає кількість фізичної роботи, яку має виконувати особа, а, відповідно, і значущість такого фактора як здоров'я.

Також в ході дослідження ми намагалися з'ясувати, як, на думку респондентів, перебування в АТО вплинуло на стан їхнього здоров'я. Так, 46,9% опитаних вважає, що стан їх здоров'я погіршився внаслідок перебування у зоні АТО, практично стільки ж (47,8%) не бачать суттєвих змін, а 4% опитаних ветеранів навіть відчули позитивні зміни (рис. 3).

Рисунок 3. Самооцінка динаміки стану здоров'я у зв'язку із перебуванням у зоні АТО (N=904, %)

⁹ Коefіцієнт спряженості = 0,41

Було виявлено й значущий зв'язок¹⁰ між оцінкою змін стану здоров'я внаслідок перебування в АТО та участю в активних бойових діях. Більшість тих, хто має досвід участі у активних бойових діях, говорять одночасно й про погіршення стану свого здоров'я; більшість тих, хто не був «на передовій», свідчать про відсутність змін у власному здоров'ї (табл. 4).

Таблиця 4.

Зв'язок між самооцінкою стану здоров'я та участю у бойових діях (N=861;%)

Стан здоров'я	Брав участь у бойових діях (72,8% опитаних)	Не брав участі у бойових діях (21,5% опитаних)
Кращий	16,9	8,5
Такий самий	51,9	74,4
Гірший, ніж у більшості людей мого віку	27,4	13,2
Важко відповісти	3,8	3,8

Пільги та державні програми підтримки ветеранів АТО (досвід участі та оцінка користування)¹¹ в контексті проблем порушення прав на соціальні гарантії. Для того, щоб виявити, яким чином задовольняються потреби ветеранів АТО на державному рівні та наскільки така підтримка їх задовольняє, ми запитали ветеранів про знання, досвід використання та задоволеність державними програмами та пільгами (табл. 5). Як свідчать дані, наведені в таблиці 5, найменш відомою і затребуваною з усіх є програма отримання нової спеціальності¹², а найгірш реалізованою – програма з отримання земельних ділянок.

Таблиця 5.

Знання, досвід використання та задоволеність ветеранів державними програмами та пільгами (%)

Програма/пільга	Знання		Досвід ¹³		Задоволеність ¹⁴		
	Знає	Не знає	Користувався	Не користувався	Задоволений	Важко сказати задоволений чи ні	Не задоволений
Пільги у наданні медичного обслуговування	77	23	27	73	64,9	16,2	18,8
Пільги у користуванні транспортом	94	6	82	18	60,8	21,0	18,2
Пільги на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку	94	6	73	27	72,6	17,6	9,8
Програма отримання земельних ділянок	98	2	53	47	24,3	22,8	52,9
Програма зі сприяння отримання нової спеціальності	37	63	8	97	51,9	25,9	22,2

Розглянемо більш детально ситуацію щодо пільг та державних програм підтримки ветеранів АТО.

Пільги у наданні медичного обслуговування. Із широко відомих програм найменш затребуваною виявилася саме ця програма. Існують деякі відмінності серед ветеранів АТО, які користуються пільговим медичним обслуговуванням, щодо їх соціально-демографічних характеристик (область проживання та тип зайнятості)¹⁵. Так, найбільша кількість людей користується даною пільгою у Кіровоградській, Київській та Рівненській областях (40%, 30% та 30% відповідно), а найменш активними користувачами є мешканці Одеської області (17,6%). Найбільша чисельність користувачів пільги – серед ветеранів АТО, які навчаються (66%); непрацюючих пенсіонерів за інвалідністю; серед тих, хто відмічає погіршення свого стану внаслідок перебування в АТО; а також тих, хто оцінює свій стан здоров'я як гірший за однолітків.

¹⁰ Коефіцієнт спряженості = 0,211

¹¹ Детальніша інформація про пільги за посиланням: <http://ato.rv.ua/images/documents/pilgi.pdf>

¹² При державних центрах зайнятості існують курси з перепідготовки фахівців, які допомагають безробітним, зокрема ветеранам АТО, оволодіти новою спеціальністю.

¹³ Про досвід використання програми/пільги запитували лише тих респондентів, які знали про існування програми/пільги.

¹⁴ Про рівень задоволеності запитували лише тих респондентів, які користувалися програмою/пільгою.

¹⁵ Коефіцієнт спряженості = 0,144

Найменше пільгами у наданні медичних послуг користуються респонденти, які продовжують служити в армії; ті, які працюють (21% та 28 % відповідно)¹⁶ та ті, хто не відмічають погіршення свого здоров'я.

Пільги у користуванні транспортом. Використання пільг на транспорт не залежить від матеріального становища респондентів, але серед ветеранів АТО, які мешкають у різних областях України, такі відмінності є. Так, у Києві та в Київській області дослідження зафіксувало найбільшу кількість людей, які користуються пільгами на транспорт, найменшу – у Запорізькій та Рівненській областях¹⁷.

Пільги на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку. Серед соціально-демографічних характеристик, які впливають на активність користування пільгами на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку, насамперед слід вказати такі, як наявність дітей, тип житлового помешкання та область проживання. Так, серед тих ветеранів АТО, у яких є діти, користуються пільгами 75,6 %, а серед бездітних – 67,4%)¹⁸. Ветерани, що винаймають житло, найменш активно користуються пільгами на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку (49%), тоді як власники помешкання лідирують за активністю користування цією пільгою (83,7)¹⁹. У цілому даними пільгами найактивніше користуються мешканці Запорізької (81,9%) та Рівненської областей (79,8%), тоді як найменше – Одеської (63,5%)²⁰ (табл. 6).

Таблиця 6.

Користування пільгами на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку в залежності від області проживання (N=849;%)

Область	Користуються пільгами	Не користуються пільгами
Київська	70,4	29,6
Київ	71,5	28,5
Кіровоградська	72,6	27,4
Одеська	63,5	36,5
Рівненська	79,8	20,2
Запорізька	81,9	18,1
Інші області	70,5	29,5

Програма з отримання земельних ділянок. Як свідчать дані нашого дослідження, користування даною програмою залежить від таких характеристик респондентів, як рівень освіти (табл. 7), тип населеного пункту та область проживання.

Таблиця 7.

Користування пільгами на отримання земельної ділянки в залежності від рівня освіти (N=884;%)

Рівень освіти	Користуються	Не користуються
Початкова, неповна середня	92,9	7,1
Середня загальна	66,3	33,7
Середня спеціальна (технікум, училище коледж)	54,0	46,0
Перша ступінь вищої освіти (бакалавр)	47,1	52,9
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	49,6	50,4
Військова освіта	47,5	52,5

Менш за все користувачів програми серед респондентів з обласних центрів (46,3%), тоді як серед мешканців селищ міського типу, сіл та районних центрів – 66,3%, 58,3% та 59,1 % відповідно²¹. Щодо регіонального розподілу, то найбільше користувачів програми серед жителів Рівненської (61,9%) і Київської (61,7%) областей, менше – у Києві (49,5%), Кіровоградській (53,5%), Запорізькій та Одеській (по 43,8%) областях²².

¹⁶ Коефіцієнт спряженості = 0,228

¹⁷ Коефіцієнт спряженості = 0,130

¹⁸ Коефіцієнт спряженості = 0,084

¹⁹ Коефіцієнт спряженості = 0,298

²⁰ Коефіцієнт спряженості = 0,122

²¹ Коефіцієнт спряженості = 0,146

²² Коефіцієнт спряженості = 0,146

Якщо говорити про активність у використанні державних пільг і програм у цілому, то найбільша кількість респондентів користуються двома (37%) та трьома (30,5%) програмами (рис. 4).

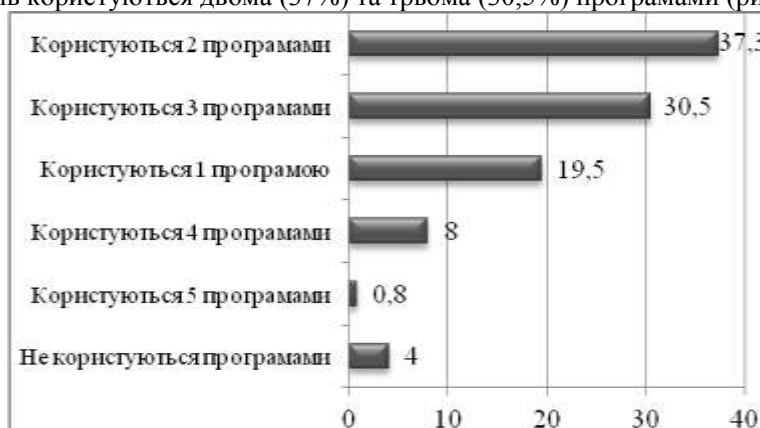

Рисунок 4. Активність користування державними програмами (N=904;%)

Таким чином, основні проблеми, що турбують ветеранів АТО – це фінансові труднощі, відсутність власного житла, порушення їхніх прав на соціальні гарантії, незадовільна державна політика, проблеми із власним здоров'ям та бюрократія державних органів при оформленні пільг. За характером трудової зайнятості, половина опитаних є військовими, цивільно працевлаштовані трохи більше третини опитаних, при цьому значна частка респондентів (більше 10%) не мають роботи.

Фактор від'їзду в АТО неоднозначно позначився на працевлаштуванні ветеранів після їх повернення до мирного життя. З одного боку, значна частка працевлаштованих до від'їзду в АТО після повернення стали безробітними, з іншого – більше третини непрацевлаштованих респондентів до від'їзду в зону бойових дій знайшли джерело забезпечення завдяки службі в армії. Серед причин, через які безробітні ветерани АТО не працюють, переважає причина нестачі вільних і прийнятних робочих місць (36,3%) та неможливість працювати через проблеми зі здоров'ям (28,1%).

Більше половини ветеранів, які брали участь в активних бойових діях, відмічають погіршення стану здоров'я внаслідок перебування в АТО, але разом із тим, незважаючи на складність умов, 53% опитаних орієнтовані на продовження військової кар'єри.

Щодо державних програм, які спрямовані на підтримку ветеранів, то слід зазначити, що респонденти найбільше обізнані з програмою з отримання земельних ділянок та пільгами на транспорт і житлово-комунальні послуги, найменше – з програмою, що сприяє отриманню нової спеціальності. Найбільше респонденти задоволені реалізацією пільг на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку, а найменше – на отримання земельних ділянок. Переважна більшість респондентів користуються одночасно двома-трьома пільгами або програмами.

Перспективними дослідженнями у даному напрямі нами вбачаються дослідження соціальної адаптації учасників АТО як комплексної проблеми, моніторинг їх соціального та психологічного самопочуття, аналіз наслідків їх участі у АТО як для них самих, так і для суспільства в цілому.

Література:

1. Порошенко назвав кількість мобілізованих протягом шести черг мобілізації. УНІАН (24 серпня 2015). [Електронний ресурс] Режим доступу: www.unian.ua/war/1114740-poroshenko-nazvav-kilkist-mobilizovanih-protuyagom-shesti-cherh-mobilizatsiji.html
2. Два роки АТО: скільки жертв принесла українцям неоголошена війна на Донбасі. Інфографіка ТСН. (13 квітня 2016). [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tsn.ua/ato/dva-roki-ato-skilki-zhertv-prinesla-ukrayincyam-neogoloshena-viyna-na-donbasi-infografika-629981.html>
3. Пожидаев Д. Д. От боевых действий – к гражданской жизни // Социологические исследования. – 1999. – № 2. – С. 70-75.
4. Т. И. Еремина, Н. П.Крюков, Ю. Ю. Логинова. Социально-психологическая адаптация граждан, принимавших участие в боевых действиях. М., 2006. С. 60 [Електронний ресурс] Режим доступу: http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/270/50270/24619?p_page=1
5. С.Ніколасенко Особливості психологічної допомоги учасникам військових дій при посттравматичному стресовому розладі [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://irbis->

nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/sfr_2014_7_8.pdf.

6. Щодо надання послуг державної служби зайнятості безробітним з числа військовослужбовців, які брали участь в АТО. (4 вересня 2016). [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=393494>.
7. Щодо ситуації на ринку праці та діяльності державної служби зайнятості у I півріччі 2016 року. (4 вересня 2016). [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=401365>.

УДК 316.7–054.73–81'42

HOSTILITY TOWARDS INTERNAL DISPLACED PEOPLE: RESEARCHERS' CONTRIBUTION TO ITS FORMATION

Soroka Iuliia – Dr Sociological Science, Prof, Department of Sociology N. V. Karazin Kharkiv National University

Ворожість до внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в сучасній Україні, яка була зафіксована численними опитуваннями та іншими видами соціологічних досліджень, розуміється в даній статті як ефект дискурсивного конструювання ідентичності ВПО. З використанням дискурс-аналізу проаналізовані звіти чотирьох українських науково-дослідних організацій про статус ВПО з огляду на наступні дослідницькі питання: як вороже сприйняття складається і формується, в мережі яких значень, в конкуренції яких дискурсів. За результатами дослідження, номінації ВПО, які використовуються в звітах, підкреслюють їх статус як об'єкту допомоги і впливу, слабкої і залежної категорії населення, як жертви, соціально незахищеної групи, «чужих», «внутрішніх ворогів». Ці значення підтримуються за допомогою патерналістського дискурсу держави, дискурсу соціальної допомоги та соціального забезпечення, дискурсів волонтерства, недержавних та міжнародних організацій як джерел допомоги. Активний статус ВПО в основному залишається побажанням, за винятком ситуації, коли переселенці номінуються через інші їхні ідентичності, наприклад, релігійну, етнічну (Кримські татари) або економічну (підприємці). Ці результати дозволяють проілюструвати, яким чином дослідники як агенти академічного поля беруть участь у формуванні дискримінаційного статусу ВПО. Дослідники створюють номінацію, таким чином реалізують один з культурних механізмів влади, за допомогою яких відтворюється поточний порядок відносин влади в суспільстві.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи (ВПО), ворожість, дискурс, культурні механізми влади, номінація.

Враждебность по отношению к внутренне перемещенным лицам (ВПЛ) в современной Украине, которая была зафиксирована многочисленными опросами и другими видами социологических исследований, понимается в данной статье как эффект дискурсивного конструирования идентичности ВПЛ. Используя дискурс-анализ проанализированы отчеты четырех украинских научно-исследовательских организаций о статусе ВПО в перспективе следующих исследовательских вопросов: как враждебное восприятие складывается и формируется, в сети каких значений, в конкуренции каких дискурсов. Согласно результатам исследования, номинации ВПЛ, используемые в отчетах, подчеркивают их статус объекта помощи и влияния, слабой и зависимой категории населения, как жертвы, социально незащищенной группы, «чужих», «внутренних врагов». Эти значения поддерживаются с помощью патерналистского дискурса государства, дискурса социальной помощи и социального обеспечения, дискурсов волонтерства, негосударственных и международных организаций как источников помощи. Активный статус ВПО в основном остается пожеланием, за исключением ситуации, когда переселенцы номинируются через другие их идентичности, например, религиозную, этническую (Крымские татары) или экономическую (предприниматели). Эти результаты позволяют проиллюстрировать, каким образом исследователи как агенты академического поля принимают участие в формировании дискриминационного статуса ВПО. Исследователи производят номинацию, реализуя таким образом один из культурных механизмов власти, с помощью которых воспроизводится текущий порядок отношений власти в обществе.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица (ВПЛ), враждебность, дискурс, культурные механизмы власти, номинация.

Hostility towards internally displaced people in contemporary Ukraine which was fixed by numbers of survey and other kinds of sociological researches understood in this article as an effect of discursive construction of IDP's identity. Reports by four Ukrainian research organisations about IDPs status have examined as an object for discourse analysis procedure in seeking for answers to following research questions: how the hostile perception is emerging and forming, in what kind of the net of meanings, in competition of which discourses. According to the study the nominations of IDP used in researchers reports are emphasizing their status as object of help and influence, weak and dependent category, victims, socially unsecured groups, «strangers», «internal enemies». These meanings are supporting by paternalistic discourse of state, discourses of social care and social security, discourses of volunteers,

NGOs and international organisations as source of help. The active status of IDP mainly remains as a wish with the exception of situation when IDP identity replace by religious, ethnic (Crimea tatars) or economic (entrepreneurs). These results allow to illustrate how researchers as actors of academic field take part in formation of discriminative status of IDP. Researchers are producing nomination as one of the cultural mechanisms of power by which current power order reproduces oneself.

Key words: internally displaced people (IDP), hostile perception, discourse, cultural mechanisms of power, nomination.

Annexation of Crimea and Russian aggression in Eastern Ukraine have led to setting a number of sociocultural processes, including the formation of IDP (internally displaced people) as a new social category. This is an official term for people, who were forced to leave their homes in Crimea and Eastern Ukraine and to move to another regions. This category of people is perceived as «the others», strangers or even enemies. Hostile discourse towards IDP's directs the flow of negative emotions and aggression, caused by the conditions of the unannounced war, to refugees and distracts attention from the real problems.

On the other hand, we need to observe the hostile perception of IDPs from the perspective of inequality and power reproduction processes, which are defining for every society. This way of interpretation derives from critical and poststructuralist theories, which understand society as a social and symbolic struggle for dominance (Bourdieu, 1989). The cultural mechanisms of power conception (Soroka, 2013) allows to distinguish the culture's «part» in the processes of inequality and power reproduction on a society. Nomination, legitimation and naturalisation (of cultural mechanisms of power, implemented through the central elements of culture – symbols, rituals and myths) form and establish a place of a group or a category in the social distribution of capitals. In other words, the discursive power (Foucault, 1980) is implemented through these mechanisms.

According to constructivists view, hostile perception of IDPs is an aspect of their identity, which is formed discursively as any others (Laclau and Mouffe, 1985). The analysis of IDPs discourse helps us to answer such *questions* as how the hostile perception is emerging and forming, in what kind of the net of meanings, in competition of which discourses. The agents of discursive formation of this IDPs status are mass-media, state and other players in this field: volunteers, international organisations, ordinary people, who are informed and included in situation differently. Researchers – sociologists, political scientists, phycologists – are also the agents of discursive formation of hostile IDPs status.

Based on the previous ideas I have analyzed reports about IDPs status by some Ukrainian research organizations [1, 2, 3, 4]. I studied nominations (symbols), which are used by researchers to name these people, and perspective of meanings or discourses (myth), where these nominations are reproduced.

Ukrainian Law «On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons» defines an IDP as «a citizen of Ukraine who permanently lives in Ukraine, who was forced to or voluntarily left their place of residence as a result of or with a purpose to avoid negative consequences of armed conflict, temporary occupation, ubiquitous acts of violence, mass violations of human rights, and emergencies of natural or technogenic origin» [1, p. 2]. This nomination comes from the meaning of forced changes of settlements, dependence, passivity, weakness. On the other hand, this discursive construction empowers the state and international organizations, defines them as the source of help and able to compensate the loss. This is the way of forming the nomination of *IDPs as an object* of help (material, financial, humanitarian, consulting, etc.) and other types of influence (for example, directed to integration or psychological rehabilitation etc.): «Taking into account the low financial condition of IDPs, they are in desperate need of aid. Preferred, primarily financial support» [3, p.7].

Displaced persons, internal migrants (other nomination of IDPs) are those who causing pressure, first of all financial pressure: «Resolving the rest of issues is financed from local budgets, creating significant financial pressures, particularly in regions with a large number of displaced persons. Local authorities have to turn out the solution within the budget that did not include large-scale internal migration» [1, p. 11].

Forced migrants (another nomination of IDPs) interpreted as a new category of citizens in the state, kind of socially unsecured groups: «Given the relatively high level of readiness to help citizens in need, it would be interesting to analyse the attitude of the society towards forced migrants, which to some extent are categorised as socially vulnerable» [2, p. 6].

Migrants are also being interpreted as people «who left their homes running away from war and the Russian occupation» [2, p. 7]. This nomination reproduces international law definition of refugees («asylum seekers») in every-day language. Here the emotionality of the language (migrants as runaways) reinforces the senses of dependence and weakness mentioned above. These meanings are reproduced by mass-media discourse

on IDPs. Mass-media dramatically narrate about hard conditions «of migrants life and active work of volunteers trying to help those who are in need» [2, p. 7].

The discourse, which central sign is the state as a source of life support for such groups of population (we can name it paternalistic discourse of the state), give possibilities for competition between different categories of aid recipients: «The state is actively trying to create conditions for normal life of people who have left their homes running away from the war and Russian occupation. However, in times of crisis the budget could contribute to strengthen the state economy» [2, p. 7]; migrants «caused a significant additional burden on the social security departments, employment system, educational institutions and others. However, most residents of these territories feel the burden» [2, p. 8]. Hostile perception of IDPs correlates with this discursive frame.

The central signs of another discourse are socially insecure categories of population (we can name it as a discourse of social care) actualise the question of sufficiency of states care: «Citizens seeking to increase the role of the state in questions of assistance to IDPs, believing that the main burden must lie on it» [2, p. 7]; «Host community understands that IDPs need help and considers that the state should play the major role in this process. Currently, in terms of local residents, the state efforts are not enough» [3, p. 8]. This discourse includes another sources of influence (besides the state) as volunteers, NGOs and international organisations.

IDPs are also interpreted as people, who have relatives on the territory which is temporarily out of control by Ukrainian authorities: «The main reason for the resettlement of IDPs was the danger to their lives and the lives of relatives... However, the majority of respondents (68%) had relatives on the territory which is temporarily out of control by Ukrainian authorities in the Luhansk and Donetsk regions» [3, p. 6]. The discursive practice which doesn't differentiate government, territory and population on this territory (in our case – LPR, DPR, Donbass and its inhabitants) converts the displaced into «internal enemies». In other words, perception of LPR, DPR transfers to IDPs: «10% of responses are mentioning children troubles in school and correlate its with Donbass origins» [3, c. 6].

The identification (inability to differentiate) the population and the territory (it is a phenomena of naturalisation (Barthes, 1972) as a cultural mechanisms of power which work on the myth level) and territorial attribution in official definition of IDP create discursive conditions for competition between IDPs and local residents. This discourse is often indistinguishable from the discourse of social care where IDPs are opposed to another insecure groups: «However, local people also have issues with finances, housing and job. Therefore government should take care not only of IDPs but also of the locals» [3, p. 8]. But separation of these discourses has great analytical value, including the explanations of many common «stereotypes» about the IDPs and locals attitudes towards them.

Thus, the idea of IDPs as of a stigmatised group is common: «IDPs face the problem... of discrimination by place of residence (local dwellers are preferred, because IDPs are argued to be temporary tenants and to leave just after the conflict is finished)» [3, p. 6]. Another «stereotype» is that IDPs behave inadequately and do not work: «Conflict situations with IDPs are mentioned by 14% of local residents. Moreover, only 3% of respondents were personal parties to the conflict. Among the reasons for the conflict the following are cited: inadequate behaviour of IDPs and differences in political views. The most common idea among the local population is that IDPs do not work, but are financially provided (30%)» [3, p. 27]; «Despite the present opinion that «IDPs do not work and get money» (30%) and the changes seen by the hosting community – such as rising of housing prices, the lines in social services, rising of prices at the markets – the attitude towards IDPs is in generally good» [3, p. 8].

Territorial determination of IDPs forms their «stranger» status: they «have to go back to their homes as soon as possible» [2, p. 8]; «the «hybrid war» is of very diverse dynamics and this makes safe return impossible and affects the nature of the forced displacement» [1, p. 13]; migrants do not «associate themselves with the population of the territory they moved to» [2, p. 8], they are «morally detached from the whole society» [2, p. 8]. (The last quotation reproduces Alfred Schütz's definition of the stranger almost verbatim).

IDPs victimity is in a certain way reproduced through retrospective comparison of their situation with deportation of the population of Western Ukraine from the territory of modern Poland and deportation of Crimean Tatars [4, p. 6]. However, anti-Soviet discourse, to which the violation of human rights in the Soviet Union is one of the central signs, is capable of turning the victim to the hero. This is the step away from the objective status of IDP. For Crimean Tatar migrants (in Lviv) anti-Soviet disposition is connected to anti-Russian disposition, which becomes an important criterion for belonging to the «self» group: «Additionally they [Crimean Tatar migrants] mention that even insufficient knowledge of Ukrainian is not perceived as a negative feature («because everyone understands we are not Russians»)» [4, p. 5].

Not objective, active IDP status mainly remains as a wish: «IDPs need to be perceived not only as an object of helping, but as full participants of policy making in questions of defending the rights and liberties of internally displaced persons» [1, p. 10].

Active status of IDP is partly received in entrepreneurial discourse and through creating ethnic or religious groups: «Job search issues were mostly solved without any external assistance – through starting own business (ethnic restaurants and fast foods in particular). The question of forming local national and cultural organisations raised almost immediately» [4, p. 5]; «Other examples of «soft» relocation trajectory is the relocation of some national or religious minorities (Protestants, Jehovah's Witnesses, etc.)» [4, p. 9]. However, the objectifying discourse of social care remains strong: professional, ethnical or religious communities are interpreted as sources of help. Discursive frame of IDPs as receivers of help forms their statements about themselves: «90% of interviewed do not agree with the statement that IDP can help themselves without any external help» [3, p. 20].

«Internally displaced persons are disadvantaged because of their IDP status» [2, p. 8]. This claim is an expression for researchers' feeling of danger of the discursive frames in which IDP identity is being constructed: it is formed as dependent and depressed by nominations of the identity. One of the important steps for resistance to inequality reproduction strategies (Kondakov, 2013) in this case is in ascertaining the insolvency of common discourses to catch IDP's reality. For example, this applies to migrants' definition of their nationality: «I am Ukrainian with Jewish origins» (middle-aged man, Donetsk);... «I have an Armenian friend, but he is Ukrainian and represents himself as a Ukrainian» (young man, Donetsk); «I am Ukrainian. But it is not nationality. It is citizenship. Somehow I am Russian, but not a Russian citizen» (middle-aged woman, Donetsk) [4, p. 24].

Sources:

1. Development of Policy Regarding Internally Displaced Persons in Ukraine. – CEDOS. – <http://www.cedos.org.ua/uk/migration/development-of-policy-regarding-internally-displaced-persons-in-ukraine>
2. Ставлення до переселенців і волонтерської діяльності. – Український інститут Соціальних досліджень ім. О. 2. Київ, 2015ю – <http://goo.gl/MzfQLs>
3. IDPs and Host Community. – 3. – 2015. – https://cloud.mail.ru/public/3mSh/81srznM6k/3_InMind_ВПО%20та%20приймаюча%20групада_Листопад%202015_Ukr.pdf
4. Contemporary Ukrainian Internal Displaced People: Main Reasons, Strategies of Resettlement and Adaptation Issues. – Ukrainian peacemaking school. – 2015.

References:

- Barthes, R. *Mythologies*: Roland Barthes. New York: Hill and Wang, 1972.
- Bourdieu, P. Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*, Vol. 7, No. 1. (Spring, 1989), pp. 14-25.
- Kondakov, A. New Configuration of Politics after Queer- philosophy Judith Butler: Protests Movements in Russia and the issues of its interpretation. – <http://magazines.russ.ru/nz/2013/4/13k.html> (in Russian)
- Laclau, E, Mouffe, Ch. *Hegemony and socialist strategy : towards a radical democratic politics*. – London : Verso, 1985.
- Soroka, Iu. Cultural Mechanisms of Power: concepts and types. *Herald of Odessa national University. Sociology and Political Sciences*. Vol. 18. Issue 3 (19). – Odessa. – 2013.– P. 130-137. (in Ukrainian)
- Foucault, M. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*. Ed. Colin Gordon. Trans. Colin Gordon, Leo Marshall, John Melpham, and Kate Soper. Brighton: Harvester, 1980.

УДК 316.624:343.9:34.06

ПУБЛІЧНА БЕЗПЕКА ТА ДОВІРА ДО ПОЛІЦІЇ: РЕЗУЛЬТАТИ СОЦІОЛОГО-КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Сердюк Олексій Олександрович – кандидат соціологічних наук, доцент, заступник завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ;

Баранник Олена Борисівна – заслужений журналіст України, начальник відділу комунікацій Головного управління Національної поліції в Харківській області;

Щербакова Ірина Василівна – кандидат соціологічних наук, начальник відділу зв'язків з громадськістю Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті представлено результати опитувань громадської думки мешканців Харкова та Харківської області щодо публічної безпеки та довіри до поліції, проведених Харківським національним університетом внутрішніх справ спільно з Головним управлінням Національної поліції в Харківській області у 2013 та 2016 роках. Проаналізовано такі суб'єктивні показники кримінологічної ситуації, як оцінка рівня злочинності респондентами; побоювання щодо злочинності населення Харкова та області; активні та пасивні заходи безпеки, які використовує населення міста та області задля самозахисту тощо. Здійснено порівняльний аналіз цих показників у Харкові та Харківській області. Проаналізовано особливості громадської думки щодо успішності виконання поліцією міста та області покладених на неї завдань. Зазначено, що на фоні загального покращення оцінки роботи поліції відмічається суттєве погіршення практично всіх показників, що стосуються охорони громадського порядку в обласних відділах поліції та їхнє покращення в міських; а також збільшення довіри до поліції в Харкові та її зниження в області; зменшення побоювань поліції, з одного боку, та збільшення відсотку осіб, які зіткнулись з її неправомірними діями, з іншого.

Ключові слова: громадська думка, публічна безпека, довіра до поліції, злочинність.

В статье представлены результаты опросов общественного мнения жителей Харькова и Харьковской области, посвящённых проблемам публичной безопасности и доверия к полиции, проведённых Харьковским национальным университетом внутренних дел совместно с Главным управлением Национальной полиции в Харьковской области в 2013 и 2016 годах. Проанализированы такие субъективные показатели криминологической ситуации, как оценка респондентами уровня преступности; опасения касательно преступности населения Харькова и Харьковской области; активные и пассивные меры безопасности, которые использует населения города и области для самозащиты и т.д. Осуществлен сравнительный анализ этих показателей в Харькове и Харьковской области. Проанализированы особенности общественного мнения относительно успешности выполнения полицией города и области возложенных на неё задач. Отмечено, что на фоне общего улучшения оценки работы полиции наблюдается существенное ухудшение практически всех показателей, касающихся охраны общественного порядка в областных отделах полиции и их улучшение в городских; а также повышение доверия к полиции в Харькове и её снижение в области; уменьшение опасений полиции, с одной стороны, и увеличение процента лиц, столкнувшихся с её правомерными действиями, с другой.

Ключевые слова: общественное мнение, публичная безопасность, доверие к полиции, преступность.

The results of public opinion of Kharkiv and Kharkiv region's residents concerning public safety and trust to the police conducted by Kharkiv National University of Internal Affairs in cooperation with the Main Department of the National Police in Kharkiv region in 2013 and 2016 are presented. The authors have analyzed a number of subjective and behavioral patterns, including: crime rate rise while its small pace; increase of crime rate in Kharkiv City compared to other settlements of the region; increase of crime fear; reduction in the city and increase in the region of those, who don't leave their houses without having a need; increase both in the city and in the region of people, who take different security measures; a significant increase in the number of people, who carry self-defense means; advantage of passive safety measures among residents of the region and active – among city residents. The authors have analyzed the features of

public opinion concerning the success of the police tasks assigned to it. There is a significant deterioration of all indicators related to the protection of public order in the regional police units on the background of general improvement; and there is an improvement in the city police units. There is an increase of the trust to the police in the city and a decline in the region, reduction of the fear to the police, and an increase the percentage of people, who faced its unlawful actions.

Keywords: public opinion, public safety, trust to the police, crime.

Реформування правоохоронної системи України відбувається дуже активно і постійно знаходиться у фокусі суспільної уваги. Одним із важливих компонентів реформ є врахування громадської думки в оцінюванні роботи поліції.

Використання даних соціологічних та кримінологічних досліджень в оцінюванні роботи поліції є загальноприйнятою світовою практикою. Так, у Європі такі дослідження здійснюються Міжрегіональним інститутом ООН з вивчення злочинності і правосуддя (UNICRI), Центром ООН з міжнародного запобігання злочинності (UNCICP) та Європейським інститутом ООН із запобігання злочинності та контролю над правопорушниками (HEUNI). У США Національне віктимологічне дослідження злочинності (National Crime Victimization Survey) проводиться з 1972 року. У Великобританії Британське дослідження злочинності (British Crime Survey), яке з 2012 року називається Дослідження злочинності Англії та Уельсу (The Crime Survey for England and Wales), проводиться з 1982 року. Шотландія та Північна Ірландія проводять власні дослідження за аналогічною методикою. Результати цих та багатьох інших досліджень, здійснених західними соціологами та кримінологами, представлені у численних публікаціях (див. наприклад: [1, 2]), які свідчать про достатньо високий ступінь наукової розробки обраної нами проблеми. У цьому контексті зазначимо, що українська система оцінювання роботи правоохоронних органів ще з радянських часів критикувалась за її фокусування на кількісних показниках, натомість науковці неодноразово акцентували на необхідності використання додаткових критеріїв, які базуються на врахуванні громадської думки [3–7]. Зазначимо, що ця норма (необхідність проведення соціологічних досліджень діяльності поліції) була закріплена в Законі України «Про Національну поліцію» (2015). Так, у ч. 3 ст. 11 Закону зазначено, що «рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції» [10]. З огляду на зростаючу актуальність наукових досліджень діяльності поліції, Харківським національним університетом внутрішніх справ спільно з Головнім управлінням Національної поліції в Харківській області у 2016 році було проведено опитування громадської думки мешканців Харкова та Харківської області щодо публічної безпеки та довіри до поліції.

Опитування проводилось методом структурованого індивідуального інтерв'ю «віч-на-віч» серед міського населення Харківської області (села та селища у вибірковій сукупності не представлені). Обсяг вибіркової сукупності склав 4124 респондента, віком від 16 і більше років, серед них: мешканців міста Харкова – 1701, мешканців Харківської області – 2423.

В межах обох досліджень вимірювались рівень довіри населення до поліції, сприйняття рівня та динаміки злочинності, а також поведінкові маркери, що відбивають оцінку респондентів стану охорони громадського порядку. Для порівняння результатів використані дані аналогічного опитування, проведеного нами у 2013 році (N=1200)¹.

Метою цієї статті є визначення ключових показників ефективності роботи поліції Харківщини з точки зору громадської думки.

Отже, звернемось до порівняльного аналізу даних, отриманих нами в межах досліджень 2013 та 2016 рр. Цей аналіз свідчить, що в очах громадської думки рівень злочинності зростає (рис. 1). Так, в цілому по масиву опитаних у 2016 р. про високий рівень злочинності говорили 14,2% респондентів, у 2013 р. – 8,2%; про середній – 49,8% та 45,9%, відповідно, про низький – 36% та 45,9%, відповідно.

¹ Похибка результатів опитування 2016 року, при довірчій вірогідності 95%, складає: 1) для Харкова (населення 1449,7 тис. осіб) – для показників, близьких до 50%, – $\pm 2,37\%$; для показників, близьких до 20%, – $\pm 1,9\%$; для показників, близьких до 5%, – $\pm 1,04\%$; 2) для Харківської області (міське населення – 742,8 тис. осіб) – для показників, близьких до 50%, – $\pm 1,99\%$; для показників, близьких до 20%, – $\pm 1,59\%$; для показників, близьких до 5%, – $\pm 0,87\%$; 3) для Харківської області в цілому (міське населення – 2192,5 тис. осіб) – для показників, близьких до 50%, – $\pm 1,93\%$; для показників, близьких до 20%, – $\pm 1,54\%$; для показників, близьких до 5%, – $\pm 0,84\%$.

Похибка результатів опитування 2013 року складає для показників, близьких до 50% – $\pm 2,83\%$; до 20% – $\pm 2,26\%$; до 5% – $\pm 1,23\%$.

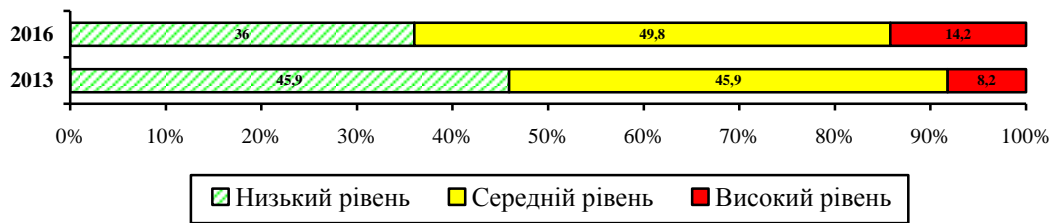

Рисунок 1. Розподіл відповідей на запитання «Як Ви в цілому оцінюєте рівень злочинності в районі (місті), де Ви проживаєте?» (за даними досліджень 2013 та 2016 років (% від тих, хто відповів)

Зазначимо, що харків'яни надали більш високі оцінки рівня злочинності, ніж мешканці у населених пунктів області. Отримані дані свідчать також про збільшення побоювань злочинності порівняно з 2013 роком. Кількість осіб, у яких злочинність з боку населення не викликає ніяких особливих почуттів, зменшилась з 38,9% у 2013 р. до 30,2% у 2016 р.; усереднені показники побоювань злочинності знаходяться поміж «легкою занепокоєністю» та «помітною занепокоєністю».

Дані щодо суб'єктивного сприйняття динаміки злочинності свідчать про її уповільнення порівняно з 2013 роком, особливо у Харкові. Про зменшення рівня злочинності в місці проживання говорять 24,6% опитаних, про збільшення – 16,3%.

За даними аналогічного дослідження Харківського інституту соціальних досліджень (ХІСД), проведеного у 2016 році [8, с. 43], більшість респондентів (59,5%), оцінюючи загальний рівень безпеки в місці проживання, зійшлася на тому, що змін не відбулося. Те, що стало безпечніше (значною і незначною мірою), відмітили 20,8 % опитаних. На те, що стало небезпечніше (значною і незначною мірою), вказали 14,2% мешканців Харківщини.

Прагнення мешканців уникати деяких місць у районі проживання порівняно з 2013 роком практично не змінилося. Таке прагнення висловлюють 46,2 % опитаних. При цьому серед мешканців населених пунктів області менше тих, хто виявляє прагнення уникати певних місць (про це повідомили 40% опитаних), ніж серед мешканців Харкова (49,9% опитаних).

Зміна поведінки громадян у темний час доби є одним з базових індикаторів оцінювання криміногенної ситуації. Отримані дані свідчать про зменшення частки громадян, які не змінюють свою поведінку (з 39,1% у 2013 році до 33,2% у 2016 році). У таблиці 1 наведено дані щодо поведінки мешканців у темний час доби. Звертає на себе увагу те, що в Харкові зменшилась частка тих, хто без необхідності не виходить із дому (в області таких осіб стало більше). Як у місті, так і в області стало більше осіб, які вдаються до різних заходів індивідуальної безпеки.

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на запитання «Як Ви переважно поведетесь у темний час (ввечері, вночі)?» (% від усіх респондентів)

Варіанти відповідей	м. Харків		Харківська область		В цілому по масиву опитаних	
	2013 р.	2016 р.	2013 р.	2016 р.	2013 р.	2016 р.
Свою поведінку я практично не змінюю	36,2	30,2	42,5	38,2	39,1	33,2
Намагаюся без необхідності не виходити з дому	28,0	21,8	24,2	28,5	26,3	23,7
Віддаю перевагу, тому, щоб мене хтось супроводжував	16,7	19,8	14,3	23,5	15,6	21,2
На вулиці я насторожі, обережний (а), намагаюся не звертати на себе увагу	13,4	16,0	14,3	16,5	13,8	15,9
Ношу з собою засоби самозахисту, беру з собою собаку	6,0	15,2	8,3	5,2	7,1	11,9
Вживаю інших заходів безпеки	4,6	9,2	8,9	3,6	6,6	7,3
Важко відповісти	7,0	7,4	4,3	3,2	5,8	5,8

Особливо слід відмітити суттєве зростання (у 2,5 рази) в м. Харкові осіб, які носять із собою засоби самозахисту або беруть з собою собаку (з 6% у 2013 році до 15,2% у 2016 році). При цьому мешканці населених пунктів області більше віддають перевагу пасивним заходам безпеки, а мешканці м. Харкова – активним (засоби самозахисту, інші заходи безпеки). За даними аналогічного дослідження ХІСД, лише 38,5 % опитаних почуває себе безпечно у нічний час (з 22.00 до 6.00) [8, с 36].

Щодо оцінки діяльності поліції, – зокрема успішності виконання покладених на неї завдань, то результати нашого опитування (табл. 2) свідчать про зростання позитивних оцінок її діяльності порівняно з 2013 роком у Харкові (з 39,3% до 50,9%) та зниження в області (з 56,6% до 43,1%). У цілому ж частка тих, хто вважає, що поліція добре справляється з покладеними на неї завданнями, практично не змінилась (47,3% у 2013 році та 48,4% у 2016 році).

Аналіз думок респондентів щодо виконання поліцією покладених на неї завдань дозволив нам розрахувати «індекс успішності» роботи поліції (рис. 2)².

Таблиця 2.

Розподіл відповідей на запитання «Як, на Ваш погляд, справляється зі своїми завданнями місцева поліція?» (% від тих, хто відповів)

Варіанти відповідей	м. Харків		Харківська область		В цілому по масиву опитаних	
	2013 р.	2016 р.	2013 р.	2016 р.	2013 р.	2016 р.
Добре	8,0	16,0	19,5	14,1	13,3	15,1
Скоріше добре, чим погано	31,3	34,9	37,1	29,0	34,0	33,3
Важко відповісти	36,3	33,5	30,5	37,7	33,6	35,6
Скоріше погано, ніж добре	16,3	11,8	8,6	13,6	12,8	12,1
Погано	8,3	3,8	4,2	5,5	6,4	3,9

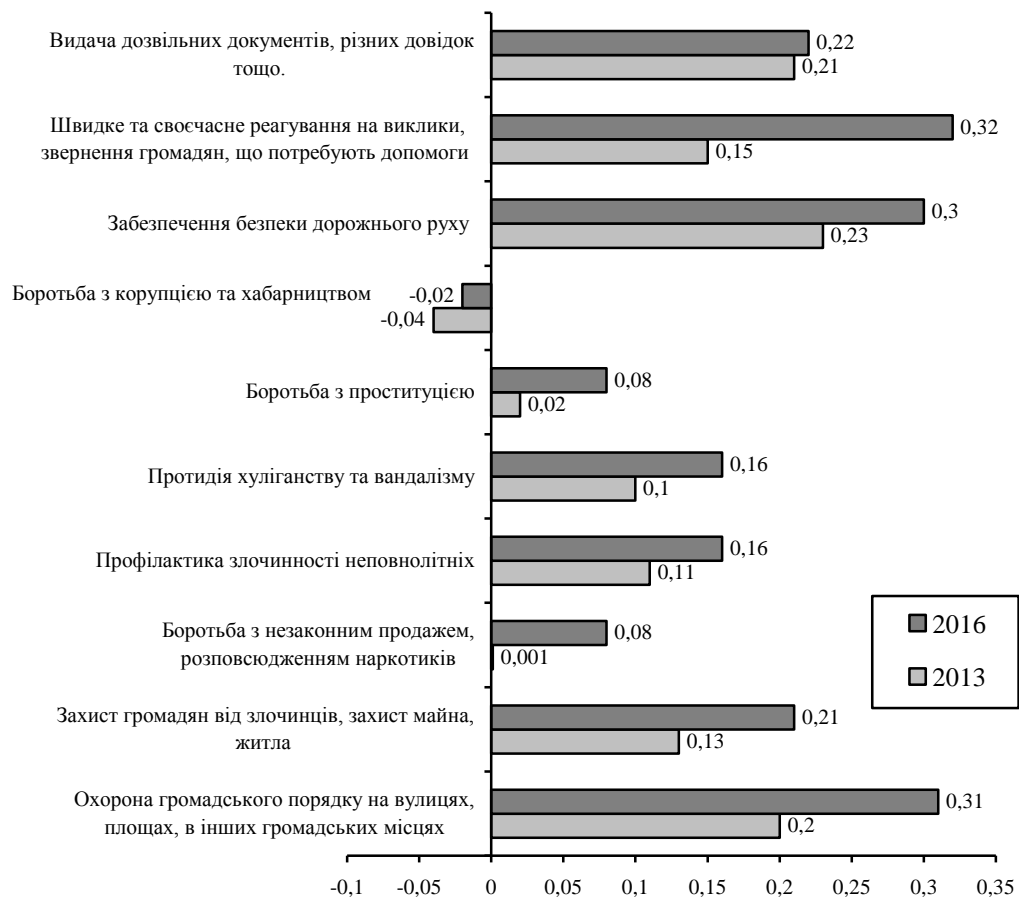

Рисунок 2. «Індекс успішності» роботи поліції (порівняльні дані за 2013 та 2016 роки)

² Перерахунок у індекс здійснено шляхом присвоєння відповідям на запитання «Як Ви вважаєте, наскільки успішно поліція справляється з такими завданнями, як ... ?» цифрових значень: «дуже погано» = -1; «скоріше погано» = -0,5; «важко відповісти» = 0; «скоріше добре» = +0,5; «відмінно» = +1. Значення індексу коливається від -1 – «дуже погано» до +1 – «відмінно».

Як бачимо, краще за все, на думку громадян, поліція справляється з охороною громадського порядку, вона відносно швидко та своєчасно реагує на виклики; більш-менш задовільно забезпечує безпеку дорожнього руху, із захист громадян (їхнього майна, житла) від злочинців та видачу дозвільних документів. Негативно оцінюється респондентами боротьба поліції з корупцією.

Як свідчать даними аналогічного дослідження ХІСД, кількість задоволених роботою чергових частин міліції, ДАІ та патрульної служби у Харкові вдвічі перевищує кількість незадоволених роботою цих служб. Задоволеність роботою цих трьох служб в області є значно нижчою, ніж у місті. Це повністю співпадає з нашими даними. Щодо роботи дільничних інспекторів, то, за даними ХІСД, доля тих, хто є задоволеним їхньою роботою, та тих, хто не задоволений нею, однакова як в області, так і в Харкові. Доля незадоволених роботою підрозділів слідства, карного розшуку та інших оперативних служб вдвічі більша, ніж кількість задоволених, як у Харкові, так і в області [8, с. 15].

Довіра до поліції відноситься до базових показників ефективності її роботи. Порівняно з 2013 роком, вона дещо знизилась. На початок 2016 року 57,3% жителів Харківщини довіряли та скоріше, довіряли поліції, 23,5% - не довіряли. Відмічається зростання довіри до поліції у Харкові та зниження в Харківській області. Як у Харкові, так і в області показники довіри практично однакові (табл. 3). За даними аналогічного дослідження ХІСД кількість тих, що довіряють і не довіряють поліції, серед жителів Харківщини практично однаково: 44,0% і 44,6%, відповідно [8, с 8].

Таблиця 3.

Розподіл відповідей на запитання «Чи довіряєте Ви Вашим місцевим органам поліції?»
(% від тих, хто відповів)

Варіанти відповідей	м. Харків		Харківська область		В цілому по масиву опитаних	
	2013 р.	2016 р.	2013 р.	2016 р.	2013 р.	2016 р.
Повністю довіряю	17,6	19,7	31,6	24,7	24,1	21,6
Певною мірою довіряю	39,6	36,6	38,8	34,9	39,3	35,7
Важко відповісти однозначно	14,9	20,2	13,4	16,5	14,2	19,2
Певною мірою не довіряю	14,2	15,3	11,1	13,8	12,8	15,0
Зовсім не довіряю	13,6	8,1	5,1	10,0	9,7	8,5

Показники побоювання громади поліції (порівняно з 2013 роком) істотно зменшилися: з 39,7% - у 2013 році до 26,5% - у 2016 році. Як у Харкові, так і в Харківській області ці показники приблизно однакові.

Знання розташування поліцейських установ та знайомство з дільничним інспектором відносяться до показників, що відображають ступінь взаємодії поліції з громадянами. Поінформованість мешканців Харківщини про розташування райвідділу поліції залишається високою: знають місце його розташування 84,3% опитаних. Порівняно з 2013 роком, цей показник дещо зменшився (було 90,7%). У Харківській області він залишився практично без змін.

Про місце розташування дільничного пункту поліції знають 70,2% опитаних. Порівняно з 2013 роком, їхня частка дещо зменшилась (було 80,2%). Поінформованість про діяльність дільничного інспектора поліції також дещо зменшилась (табл. 4). По області приблизно третина громадян (31,7%) нічого не чула про дільничного інспектора або про його діяльність. В Харкові кількість осіб, які нічого не чули про дільничного інспектора, зменшилася (з 40,5% до 31,2%), в області – збільшилася (з 17,9% до 32,2%).

Таблиця 4.

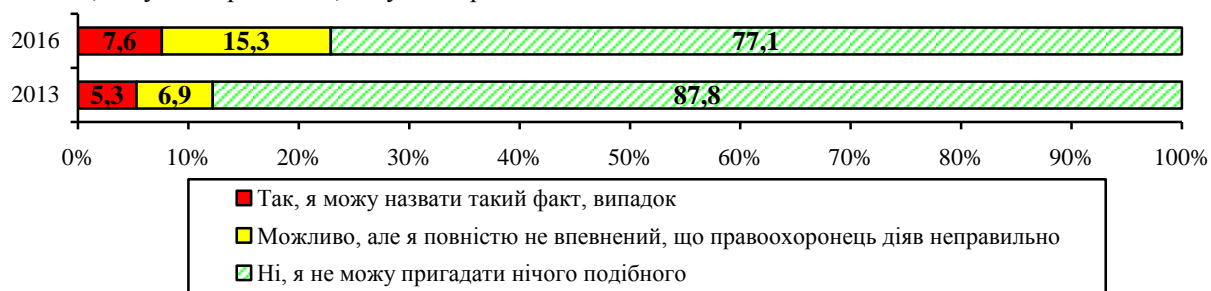
Розподіл відповідей на запитання «Чи знаєте Ви Вашого дільничного інспектора поліції?»
(% від тих, хто відповів)

Варіанти відповідей	м. Харків		Харківська область		В цілому по масиву опитаних	
	2013 р.	2016 р.	2013 р.	2016 р.	2013 р.	2016 р.
Так, знайомий особисто	25,0	20,5	42,9	29,0	33,3	23,0
Особисто не знайомий, але бачив його діяльність (або звертався по телефону)	19,1	25,5	19,9	20,0	19,5	24,0
Чув оцінки діяльності дільничного інспектора від родичів, сусідів або знайомих	15,5	22,8	19,3	18,8	17,2	21,3
Ні, нічого не чув про дільничного інспектора або про його діяльність	40,4	31,2	17,9	32,2	30,0	31,7

Задоволеність спілкуванням з працівниками поліції (порівняно з 2013 роком) збільшилась з 44,3% до 54,2%; водночас кількість незадоволених зростає з 15% до 17,5%. Усереднені показники тяжіють до «скоріше задоволеній». Відмічається суттєве зростання задоволеності спілкуванням з працівниками поліції у Харкові (з 38,7% до 57,8%) та зниження в Харківській області (з 52,5% до 47,6%).

За даними аналогічного дослідження ХІСД, спілкування з поліцією в 2015 році залишило задоволеними більше половини мешканців Харківщини (54,8 %) [8, с 13]. Кількість незадоволених спілкуванням теж досить висока – 42,5%. Незадоволеність від спілкування з поліцією трохи вище в області, ніж в обласному центрі.

Думки респондентів щодо розповсюдженості неправомірних дій працівників поліції Харківщини наведені на рисунку 3. Відсоток осіб, які зіткнулись з неправомірними діями поліції, порівняно з 2013 роком, збільшився (по Харківській області в цілому з 5,3% у 2013 році до 7,6% у 2016 році). У Харкові він дещо вищий, ніж у Харківській області (8,7% проти 7,0%). У Харківській області цей відсоток виріс удвічі: з 3,5% у 2013 році до 7,0% у 2016 році.

Рисунок 3. Розподіл відповідей на запитання «Чи був протягом останніх 6 місяців такий випадок, коли, на Вашу думку, співробітник поліції вчинив стосовно Вас або членів Вашої родини неправильно, порушив закон, вчинив неправомірні дії або нічого не діяв, коли Ви гостро потребували допомоги, захисту?» (% від тих, хто відповів)

Отже, аналіз результатів дослідження дозволяє зробити ряд узагальнень та висновків.

По-перше, найважливішою тенденцією виявленою у ході дослідження, є погіршення практично всіх показників, що стосуються охорони громадського порядку, в обласних населених пунктах. Під час аналізу даних попереднього дослідження (2013 р.) спостерігалась інша тенденція: мешканці сільської місцевості оцінювали рівень злочинності як дещо нижчий, ніж мешканці міст, а роботу поліції в області – як кращу за роботу поліції міста. На сьогодні оцінки криміногенної ситуації та роботи поліції змінюються на діаметрально протилежні, що потребує негайного реагування.

По-друге, те що в Харкові зростає довіра до поліції та задоволеність спілкуванням з нею, чого не можна сказати про область, на нашу думку, є віддзеркаленням процесу реформування органів внутрішніх справ, який більшою мірою характеризує діяльність міської поліції, ніж обласної.

По-третє, потрібно розуміти, що на момент опитування відбувалась переатестація, за результатами якої було звільнено 26% керівного складу і 14% працівників середньої ланки. Станом на жовтень 2016 року некомплект в підрозділах Національної поліції України становить 18875 поліцейських [7]. Іншими словами, поліції потрібно знайти майже 19 тисяч мотивованих працівників зі специфічними навичками, здатних виконувати різнопланові завдання з боротьби зі злочинністю. Це непросто. В умовах зростання злочинності, зафіксованого в кримінальній статистиці [11], це означає вкрай високе навантаження на практичних працівників поліції, які залишились на своїх посадах. Наслідки переатестації, яка відбувалась у 2016 році, ми будемо спостерігати, доки інституційні зміни в Національній поліції не завершаться і кадрова ситуація не стабілізується.

По-четверте, важливо пам'ятати, що громадська думка не є «прямим показником» роботи поліції (таким, як кількість затриманих або відсоток розкриття злочинів). Вона є «наслідком» роботи поліції і віддалена у часі, є доволі стійким феноменом і змінюється повільно. Наприклад, у Грузії після докорінної реформи поліції громадська думка щодо її діяльності почала змінюватись лише через рік (почала зростати довіра) [4]. Тому отримані нами результати слід сприймати як громадську думку про роботу «старої міліції» протягом 2015 року, а думку про роботу «нової поліції» можливо буде зафіксувати не раніше початку 2017 року.

Насамкінець слід відмітити, що факт проведення дослідження на замовлення Головного управління Національної поліції в Харківській області свідчить про позитивні зрушення в роботі поліції. Тривалий час ініціатива проведення подібних досліджень належала виключно громадським і міжнародним організаціям. Однією з основних тенденцій в сучасних соціальних та поведінкових науках є орієнтація на фактичні дані – так звана «доказова практика» (evidence based practice). Не є виключенням у цьому контексті кримінологія та така нова її галузь, як поліцейстика. Виходячи з цього дане дослідження можна розглядати як таке, що яке пов'язує науковий (соціологічний) аналіз публічної безпеки з практичною правоохоронною діяльністю.

Література:

1. National Crime Victimization Survey (NCVS). [Електронний ресурс] / Bureau of Justice Statistics. – USA, 2016. – Режим доступу: <https://www.bjs.gov/index.cfm?ty=dcetail&iid=245> (дата звернення: 03.10.2016).
2. Crime and justice. Figures on crime levels and trends for England and Wales based primarily on two sets of statistics: the Crime Survey for England and Wales (CSEW) and police recorded crime data. [Електронний ресурс] / Office for National Statistics. – United Kingdom, 2016. – Режим доступу: <http://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/crimeandjustice> (дата звернення: 03.10.2016).
3. Бова А. А. Оцінка роботи поліції (міліції) та громадська думка / А. А. Бова // Український соціум. – 2005. – № 4. – С. 13–21.
4. Бойко І. В. Основні критерії оцінки діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України / І. В. Бойко // Правова інформатика. – 2003. – № 1. – С. 9–22.
5. Беляков К. І. Оцінка правоохоронної діяльності: теорія і практика / К. І. Беляков // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2004. – № 10. – С. 106–111.
6. Сердюк О. О. Моніторинг правоохоронної діяльності – перспективи відомчої соціології / О. О. Сердюк // Український соціум. – 2010. – № 2 (33). – С. 61–68.
7. Сердюк О. О. Місце моніторингових досліджень негативних соціальних явищ в оцінці діяльності органів внутрішніх справ / О. О. Сердюк // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 6 квіт. 2011 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Навч.-наук. ін-т права та мас. комунікацій ; Соціол. асоц. України. – Харків : ХНУВС, 2011. – С. 204–208.
8. Оцінка діяльності поліції Харківщини очима громадян. Результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс] / Харків. ін-т соціал. дослідж. ; Харків. правозахис. група ; [Д. Кобзін, А. Черноусов, К. Коренева, С. Щербань, М. Колоколова]. – Харків : [б. в.], 2016. – 48 с. – Режим доступу: <http://khisr.kharkov.ua/files/docs/1463407394.pdf> (дата звернення: 30.08.2016).
9. Арсен Аваков: завершився перший етап очищення Національної поліції України (інфографіка) [Електронний ресурс] / Міністерство внутрішніх справ України. – Київ, 2016. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua/ua/news/3151_Arsen_Avakov_Zavershivsvya_pershyy_etap_ochishchennya_Nacionalnoi_policii_Ukraini_INFOGRAFIKA.htm (дата звернення: 03.10.2016).
10. Закон України «Про Національну поліцію» // Голос України : газета Верховної Ради України, 06.08.2015.
11. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування [Електронний ресурс] / Генеральна Прокуратура України. – Київ, 2016. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> (дата звернення: 03.10.2016).

УДК 316.334.56 + 316.444

МОБІЛЬНА ПОВЕДІНКА МЕШКАНЦІВ ЛЬВОВА: ТИПОЛОГІЯ ТА ДИНАМІКА

Коваліско Наталія Володимирівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка;

Сенюра Оксана Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті розглянуто мобільність як деперсоніфікований процес, що характеризується обсягом, інтенсивністю та напрямом найважливіших потоків руху, певним соціальним механізмом, рушійними силами, певними наслідками для суспільства. Мобільна поведінка визначається як індивідуалізований (персоніфікований) варіант мобільності як соціального феномену. Підкреслено, що мобільна поведінка виражається в професійному, кваліфікаційному, соціальному, територіальному та інших переміщеннях індивідів та є своєрідною формою їхньої адаптації до соціально-економічних умов того чи іншого суспільства. Об'єктивні та суб'єктивні чинники, основні типи мобільної поведінки та ставлення індивідів до зміни своєї соціальної позиції проаналізовано на регіональному рівні. Здійснено порівняльний аналіз даних соціологічних досліджень, проведених у 1999, 2009, 2006, 2016 рр. у Львові, що дозволило виявити динамічні характеристики мобільної поведінки львів'ян за останні шістнадцять років.

Ключові слова: соціальна мобільність; типи мобільної поведінки; чинники та напрями соціальних переміщень.

В статье рассмотрена мобильность как деперсонифицированный процесс, характеризующийся объемом, интенсивностью и направлением важнейших потоков движения, определенным социальным механизмом, движущими силами, определенными последствиями для общества. Мобильное поведение определяется как индивидуализированный (персонифицированный) вариант мобильности как социального феномена. Подчеркнуто, что мобильное поведение выражается в профессиональном, квалификационном, социальном, территориальном и других перемещениях индивидов и является своеобразной формой их адаптации к социально-экономическим условиям того или иного общества. Объективные и субъективные факторы, основные типы мобильного поведения и отношение индивидов к изменению своей социальной позиции проанализированы на региональном уровне. Осуществлен сравнительный анализ данных социологических исследований, проведенных в 1999, 2009, 2006, 2016 годах во Львове, что позволило выявить динамические характеристики мобильного поведения львовян за последние шестнадцать лет.

Ключевые слова: социальная мобильность; типы мобильного поведения; факторы и направления социальных перемещений.

The article considers mobility as depersonified process characterized by volume, intensity and direction of major traffic flows, certain social mechanism, driving forces and certain consequences for society. Mobile behavior is defined as individualized (personalized) version of the mobility as social phenomenon. Social mobility is expressed in the professional, qualification, social, territorial and other movements of individuals; it is a form of their adaptation to socio-economic conditions of a society. Objective and subjective factors, the main types of mobile behavior and attitude of individuals to changes of their social positions are analyzed at the regional level. The comparative analysis of the data of sociological research, conducted in 1999, 2009, 2006, 2016 in Lviv, reveals the dynamic characteristics of the mobile behavior of Lviv for the past sixteen years.

Keywords: social mobility; types of mobile behavior; factors and directions of social movements.

Розвиток великих міст пов'язаний з об'єктивною потребою концентрації та інтеграції різних форм виробничої та інтелектуальної діяльності, інтенсифікацією наукової і культурної комунікації, що суттєво впливають на ті чи інші соціальні процеси, що відбуваються у соціальному просторі міста. Серед цих процесів можна виокремити переміщення різних соціальних суб'єктів (індивідів, груп, верств), тобто

соціальну мобільність. За сучасних умов процеси соціальної мобільності більш інтенсивно протікають саме у великих містах. Найважливішими характеристиками соціального простору міста є соціальна структура, тобто склад, становище та відносини між різними соціально-статусними, віковими, етнічними групами; соціальна стратифікація як ієрархічно організований простір статусів і груп; соціальна мобільність як рух соціальних суб'єктів у цьому організованому просторі нерівності. З огляду на це, місто є однією з підсистем соціально-просторової організації суспільства, в якій безперервно відбуваються процеси мобільності.

Основними напрямками соціологічних досліджень соціальної мобільності в сучасному суспільстві є вивчення особливостей його структурної перспективи: переміщення між різними соціальними позиціями; тенденції міжгенераційної мобільності; престиж професій та добровільна чи вимушена професійна, трудова мобільність; структурна та обмінна мобільність.

Актуальність, складність і багатоаспектність окреслених проблем соціальної мобільності, недостатня обґрунтованість теоретичних засад її вивчення зумовили вибір теми цієї публікації. На наш погляд, сьогодні бракує всебічного системного аналізу процесів індивідуалізованої соціальної мобільності в умовах великого міста, що актуалізує необхідність проведення емпіричних соціологічних досліджень різноманітних проблем мобільної поведінки наших співвітчизників.

З огляду на це, *метою* даної статті є визначення динамічних характеристик та типологічних особливостей мобільної поведінки мешканців Львова.

Реалізація цієї мети викликала необхідність визначення ступеня наукового опрацювання обраної нами проблеми. Здійснений нами аналіз наукових публікацій за означеною проблематикою свідчить, що вивчення соціальної мобільності має довгу історію, що починається з середини XIX ст. (праці К. Маркса і Дж. С. Мілля). Вагомий внесок у дослідження соціальної мобільності на початку XX ст. зробили такі науковці, як В. Парето, який запропонував теорію «циркуляції еліт», та П. Сорокін, який розглядав соціальну мобільність як будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної позиції на іншу [1, с.473].

За умов (пост)сучасного суспільства перебувати «в русі» стало способом життя багатьох. На думку Дж. Уррі, «соціологія як дисципліна в XXI ст. зіткнеться з необхідністю осмислення і теоретизування щодо постійного переміщення людських і символіко-матеріальних потоків. Вивчення форм переміщення має центральне значення для соціології і мобільність є основною проблемою» [2, с. 3]. Мобільність, як зазначає Дж. Уррі, – це реальні і потенційні переміщення у їхньому зв'язку з соціальними відносинами в просторі і часі. Дослідник вводить нове поняття «система мобільності», за допомогою якого описує влаштування соціального життя в масштабах цілих історичних епох. При цьому досліджує різні види переміщень: від велосипедного пересування, поїздок на потягах, управління автомобілем – до уявних і віртуальних переміщень [3, с. 23].

Сьогодні дослідження соціальної мобільності здійснюється на якісно інших теоретико-методологічних, методичних та емпіричних засадах. Сучасна наукова література з даної тематики нерозривно пов'язана з дослідженнями проблем освіти, гендерної нерівності, культури, влади тощо. Дослідники, які звертаються до аналізу соціальної мобільності в сучасному світі, опікуються питаннями методології відповідних досліджень [3; 4], вивчають канали, види і механізми соціальної мобільності [5], її регіональну специфіку [6] тощо.

На нашу думку, основне дослідницьке завдання вивчення соціальної мобільності полягає у комплексному системному вивченні цього феномену, аналізі чинників, що детермінують соціальну мобільність та її напрямки, розгляді і узагальненні сучасних досліджень соціальної мобільності, а також отриманні емпіричних даних щодо різноманітних характеристик мобільної поведінки громадян на регіональному рівні.

У цьому контексті зазначимо, що поняття «мобільна поведінка» ми визначаємо як індивідуалізований (персоніфікований) варіант мобільності як соціального феномену.

Соціологічний аналіз соціальної мобільності у контексті сучасного українського суспільства має бути спрямований як на виявлення напрямів, тенденцій, інтенсивності соціальних переміщень, тобто об'єктивних показників цього процесу, так і на дослідження його суб'єктивних факторів. Проте наявні дослідження соціальної мобільності, зокрема її феномени у просторі міста, як правило, фокусуються на її вузьких, локальних тенденціях, галузевих та регіональних особливостях. Такі дослідження вимагають і допускають відносно усталену в часі конфігурацію позицій і статусів. Особливість ситуації в Україні

полягає в тому, що не лише індивіди переміщуються між позиціями, але і самі позиції приходять у рух одна відносно одної, створюючи нові стабільні конфігурації [7, с. 5].

На наш погляд, суттєвим недоліком вивчення мобільності в межах соціальних наук є однобічний розгляд цієї проблеми: або суто в економічному, або в суто соціальному контексті. На жаль, поки що не розроблено всебічного системного підходу до аналізу цього комплексного явища.

Сьогодні переважають дослідження окремих форм соціальної мобільності, при цьому істотно бракує досліджень, які б вивчали цей процес у всій його повноті. Недостатньо вивчений механізм групової і індивідуальної мобільної поведінки, в основі якої лежать ціннісні орієнтації особистості. Останні визначають структуру і диференціацію потреб індивідів, які, своєю чергою, мають прояв у мотивації (усвідомленій чи неусвідомленій) мобільної поведінки.

Мобільність у тих чи інших формах досліджують економісти, соціологи, соціальні психологи, фахівці з інших соціальних наук. Однак істотною прогалиною її вивчення є відсутність міждисциплінарного системного підходу до цього комплексного феномену. Економісти розглядають мобільність з позиції відтворення трудового потенціалу, зміни професійного і кваліфікаційного статусу працівників. Соціологи і психологи зауважують обмеженість висновків економічних досліджень для забезпечення можливості соціального управління мобільністю. Соціальних психологів в основному цікавить мобільність з позицій зв'язків, відносин і взаємодій, що існують між соціальними групами, приналежності індивідів до різних сфер спілкування тощо.

За сучасних умов особлива увага приділяється аналізу соціально-професійної мобільності, яка, з одного боку, задовольняє вимоги до професійно-кваліфікаційних якостей індивідів, з другого – максимально сприяє розвитку особистості завдяки досягненню відповідності між її індивідуальними потребами і соціально-економічною цінністю позиції, яку вона займає. Перше є предметом економічної науки, друге – соціології і соціальної психології. Це зумовлює два якісно різних підходи до досліджень мобільності. Згідно першого вона вивчається, як деперсоніфікований соціально-економічний процес, згідно другого – як засіб соціального просування і розвитку особистості. У першому випадку йдеться про власне трудову мобільність, у другому – про так звану трудову кар'єру працівників. Мобільність як деперсоніфікований процес характеризується обсягом, інтенсивністю і напрямом руху, певним соціальним механізмом, рушійними силами, прямими наслідками для суспільства.

Економісти розглядають трудову (професійну) мобільність індивідів, акцентуючи на зміні кількості та якості робочих місць. Їхні інтереси зосереджені в основному на вивченні економічних аспектів мобільності робочих місць, а відтак – на міграційній здатності працівників (наприклад, на витратах на їхню перепідготовку та переміщення). Соціологи, на відміну від економістів, зосереджують основну увагу насамперед на переміщеннях індивідів як шансах на кар'єру, а також на фактах її усвідомлення, на цілях і мотивах, а економічні явища аналізують як чинники трудової мобільності.

Зазначимо, що соціальна мобільність на рівні міждисциплінарного аналізу, тобто дослідження професійних, кваліфікаційних, соціальних, галузевих, територіальних тощо переміщень індивідів, визначається як своєрідна форма їхньої адаптації до нових технологічних і економічних умов функціонування українського суспільства. Як підкреслювалося вище, соціально-економічний підхід до дослідження процесів мобільності акцентує увагу на кількісній оцінці цих процесів. Соціологічний та соціально-психологічний підходи передусім фокусуються на аналізі об'єктивних та суб'єктивних чинників мобільності.

Об'єктивні чинники зазвичай поділяють на демографічні (стать, вік, фізичні та інші дані), кваліфікаційно-професійні (загальні та спеціальні знання, професія, кваліфікація, досвід роботи та інші), особисті (трудова і громадська активність та результативність тощо). До цих чинників також відносять соціальні норми поведінки та кадрову політику, яка завдяки відповідним принципам і критеріям значною мірою контролює пересування індивідів. Важливим чинником мобільності, значення якого постійно зростає, є освіта, що стає передумовою та індикатором соціального становища працівників, фактором їхнього вертикального переміщення. У суб'єктивному аспекті мобільність залежить від таких індивідуальних характеристик людей, як їхні потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, моральні якості, мотиви діяльності тощо. Отже, мобільна поведінка індивіда визначається внутрішньо-особистісними характеристиками, як потреби, інтереси, мотиви [8, с. 30].

За результатами здійснених нами теоретичних та емпіричних досліджень мобільної поведінки був здійснений її типологічний аналіз, зокрема виокремлено такі її типи:

1. Активно мобільний, реальний тип мобільної поведінки (він притаманний тим, хто порівняно

недавно змінив місце роботи, посаду, професію, стиль життя тощо у відповідь на нові вимоги часу і не має намірів щось змінювати найближчим часом;

2. Потенційно активний тип (притаманний тим, хто нічого не змінив, але має відповідні наміри, можливості, які планує реалізувати найближчим часом: закінчення навчального закладу, перекваліфікація тощо);

3. Пасивний, фактично стабільний тип (притаманний тим, хто тією чи іншою мірою задоволений тим, що має на цей час (роботою, професією, рівнем життя тощо), тому не збирається нічого змінювати);

4. Вимушено активний тип (притаманний тим, хто змушений був змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин: через звільнення, втрату основного місця праці з різних причин, сімейні обставини тощо);

5. Потенційно пасивний тип, «зневірені» (притаманний тим, хто не має роботи, готовий приступити до неї, але припинив пошуки роботи, тому що тривалий час не міг її знайти і вичерпав усі можливості для її одержання) (див. про це докладніше: [8, с.64]).

Здійснені нами дослідження дають змогу прослідкувати динаміку соціальної мобільності на регіональному рівні протягом 1999 – 2016¹ років [9; 10]. Аналізуючи дані цих досліджень, можна констатувати збільшення відсотка громадян, яким притаманний фактично стабільний, пасивний тип мобільної поведінки (порівняно зі 1999 роком) (див. табл. 1). Приблизно третина населення Львова впродовж 1999-2006 планувала і шукала можливості для зміни соціальної позиції завдяки закінченню навчального закладу, перекваліфікації тощо. Проте такі наміри вже у 2009 році мали лише 16,5 %. У 2016 році практично кожного п'ятого львів'янина (21,5%) можна віднести до активного потенційно мобільного типу; 11,5% – до активного (реального) типу мобільної поведінки. У порівнянні з дослідженням 2009 р. дещо зменшилася частка потенційно пасивного типу (з 13,4% до 8,0%).

Таблиця 1.

Типи мобільної поведінки львів'ян (% до тих, хто відповів)

Тип мобільної поведінки	Роки					
	1999	2001	2002	2006	2009	2016
Реально активний мобільний тип	9,3	16,4	14,0	7,3	9,5	11,5
Потенційно активний мобільний тип	31,3	27,9	27,0	26,5	16,5	21,5
Фактично стабільний пасивний тип	32,8	32,4	37,9	49,0	44,3	48,7
Вимушено активний мобільний тип	15,8	14,7	17,3	13,0	16,3	10,3
Потенційно мобільний пасивний тип „зневірені»	10,8	8,6	3,8	4,2	13,4	8,0

Згідно з опитуванням 2016 року, зменшується відсоток вимушено реально мобільних львів'ян (10,3%) порівняно з усіма роками спостереження, особливо з 2009 р., коли економічна криза призвела до зростання безробіття серед населення. Менше стало й тих львів'ян, яких можна віднести до реально мобільного типу (з 25,1% – у 1999 р., 25,8% – у 2009 р. до 21,9% – у 2016 р.

Пасивний фактично стабільний тип мобільної поведінки, за даними всіх досліджень, є переважаючим серед населення Львова. Згідно з результатами перших трьох досліджень, до цього типу можна було віднести від третини (у 1999 р. та 2011 р.) до майже 38% львів'ян, за результатами трьох останніх досліджень – майже половину (за винятком 2009 р.).

Важливим для дослідження стану соціальної мобільності є аналіз реальних практик мобільної поведінки населення та його намірів щодо такої поведінки. Як свідчать дані, представлені в таблиці 2, порівняно недавно змінили місце праці 10,8%, займалися цим на момент опитування у 2016 р. 5,1% львів'ян, ще 14,5 % мали наміри змінити роботу найближчим часом. Назагал третина львів'ян (30,4%) змінили чи мають наміри змінити свої соціально-трудова позиції на ринку праці, тоді як 68,3% не планують це робити взагалі. Впродовж 10 років відсоток мобільних та потенційно мобільних на ринку праці зростає, що є свідченням інтенсивності процесів трудової мобільності на регіональному рівні та пояснюється на даний час кризовими процесами у сфері зайнятості населення загалом, зокрема зростанням рівня безробіття порівняно з 2006 та 2009 роками.

¹ Дослідження у 2016 р. проводилися в межах омнібусу кафедри соціології ЛНУ імені Івана Франка методом анкетування. Обсяг вибіркової сукупності становив 400 львів'ян працездатного віку. Похибка вибірки ±5%.

Таблиця 2.

Наміри львів'ян щодо мобільної поведінки* (% до тих, хто відповів)

	Займалися цим на момент опитування			Не збиралися це робити взагалі			Збиралися зробити це найближчим часом			Порівняно недавно зробили це		
	2006	2009	2016	2006	2009	2016	2006	2009	2016	2006	2009	2016
Змінити місце роботи	6,8	4,3	5,1	77,5	72,0	68,3	12,9	16,0	14,5	2,9	7,8	10,8
Знайти додатковий зарібок	11,1	21,3	18,3	60,5	44,3	50,1	27,3	30,0	28,8	1,1	4,5	2,4
Зайнятися підприємницькою діяльністю	7,4	6,0	12,2	84,1	72,3	67,0	7,4	19,3	16,8	1,1	2,5	3,5
Вийхати на роботу за кордон	2,0	4,0	4,8	91,0	83,5	78,3	6,8	11,3	14,5	0,3	1,3	2,1
Здобути певний освітній рівень	8,3	13,0	10,2	79,1	72,8	71,9	10,3	4,5	6,1	2,4	9,8	11,2
Підвищити кваліфікацію	11,5	11,0	12,8	69,9	64,0	65,4	17,6	22,5	17,0	1,0	2,8	4,5

* Джерело: Складено на основі [10, с. 118]

Як бачимо, спостерігається стійка тенденція щодо зростання числа тих, хто реалізує трудові міграційні установки й шукає роботу поза межами України. Майже половина з числа опитаних респондентів вказали, що знайшли, шукають або мають наміри найближчим часом знайти додатковий зарібок. Така ситуація є характерною для всіх років дослідження.

Аналіз першочергової дії респондентів у випадку втрати місця роботи (див. табл. 3) показав, що 33,4% респондентів будуть самостійно шукати таку ж роботу, яку зараз мають. Погодяться на будь-яку роботу у своєму місті 6,3% жителів, а 10,2% шукатимуть її поза межами Львова. Зростає відсоток тих, хто звертався за допомогою у центри зайнятості (з 4,2% у 1999 р. до 11,1% львів'ян у 2016 р.), та тих, хто розраховує на допомогу з боку держави (3,2% у 1999 до 8,4% у 2016 р.) Можна припустити, що це є свідченням зростання рівня довіри до центрів зайнятості завдяки більш дієвій державній політиці у сфері зайнятості. Однак ці питання потребують подальшого дослідження, зокрема з використанням якісних методів, що дозволить з'ясувати суб'єктивні чинники зафіксованої нами тенденції.

Таблиця 3.

Першочергові дії львів'ян у випадку втрати місця роботи (%)*

	1999	2009	2016
Пошуки роботи за межами Львова	14,3	5,9	10,2
Започаткування власної справи	11,4	8,8	11,6
Курси перекваліфікації, зміна професії	2,1	5,4	4,6
Самостійний пошук такої ж роботи у Львові	28,1	41,0	33,4
Згода на будь-яку роботу у Львові	13,5	7,3	6,3
Звернення за допомогою в центр зайнятості	4,2	9,8	11,1
Розраховують на допомогу з боку держави	3,2	2,0	8,4
Заняття незареєстрованою офіційно діяльністю	8,3	11,0	1,6
Важко відповісти	14,9	8,8	12,8

* Джерело: Складено на основі [8, с. 55], [10, с. 121]

Визначальним чинником вертикальної мобільності є освіта, оскільки, чим вищий освітній рівень, тим більшою є ймовірність переміщення у високостатусні групи. Більш освічені працівники, як правило, краще адаптуються до умов праці, виконують свої виробничі завдання, ефективніше включаються в громадську діяльність і швидше досягають громадського визнання. Щодо освітньої мобільності, то суттєвих відмінностей за всіма роками дослідження не зафіксовано. Відсоток тих, хто здобуває освіту, підвищує кваліфікацію, перекваліфіковується для професійного зростання чи збирається отримати фах найближчим часом, коливається впродовж останніх десяти років то в бік зростання, то в бік зниження.

Підводячи підсумки, слід відзначити, що результати проведених нами досліджень свідчать про різну готовність і здатність індивідів до зміни соціальної позиції, статусу. Порівняльний аналіз результатів цих досліджень дозволив нам також виявити структуру та динаміку соціальної мобільності львів'ян протягом 1990-2016 рр., виділити такі її чинники, як освіта, місце проживання, соціальне походження індивіда тощо.

Здійснений нами типологічний аналіз мобільної поведінки львів'ян дає підстави говорити про досить високий відсоток фактично стабільного населення, натомість потенційно активний тип має тенденцію до поступового зменшення, внаслідок чого збільшується частина потенційно пасивного населення, так званих «зневірених». Близько третини опитаних мають наміри змінити місце роботи чи місце проживання, долучитися до підприємницької діяльності. Крім того, серед працездатних осіб зафіксовані стійкі установки щодо готовності до навчання, набуття нової спеціальності, підвищення кваліфікації чи перекваліфікації. Потенційно активний тип мобільної поведінки значною мірою характерний для молоді, що навчається, та працюючих службовців, які мають наміри підвищити свої статусні позиції.

Таким чином, результати емпіричних досліджень процесів мобільності в соціальному просторі Львова свідчать, що за сучасних соціально-економічних умов індивіди відтворюють типові моделі мобільної поведінки. Визначальний вплив на соціальну мобільність індивіда за результатами спостережень усіх років мають такі об'єктивні та суб'єктивні чинники, як соціальне походження, освітньо-кваліфікаційний рівень індивіда, його прагнення до змін, до поліпшення свого матеріального становища, підвищення соціального статусу, зокрема готовність львів'ян до зміни місця роботи, її пошуку за кордоном, до підвищення рівня освіти та перекваліфікації, до відкриття власної справи, пошуку додаткових заробітків тощо.

Література:

1. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; [пер. с англ.] ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
2. Урри Дж. Мобильность и близость / Дж. Урри // Социологические исследования. – № 2. – 2013. – С. 3-14.
3. Урри Дж. Мобильности / Дж. Урри / пер. с англ. А. В. Лазарева, вступ. статья Н. А. Харламова. – М. : Праксис, 2012. – 576 с.
4. Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин [пер. с англ.] ; общ. ред. В. В. Сапова. – М. : Academia, 2005. – 588 с.
5. Просольченко С. А. Социальная мобильность, ее каналы и механизмы. Социальные институты как инструменты управления социальной мобильностью / С. А. Просольченко // Научные проблемы гуманитарных исследований. – Пенза : ПГУ, 2010. – № 7. – С. 242–252.
6. Посухова О. Ю. Эндогенные факторы социальной мобильности в Ростовской области / О. Ю. Посухова // Власть. – 2014. – № 9. – С. 94-99.
7. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / [Макеев С. А., Прибыткова И. М., Симончук Е. В. и др.]. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.
8. Коваліско Н. В. Регіональна трудова мобільність / Н. В. Коваліско, А. Г. Хоронжий. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 165 с.
9. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації : Навчальний посібник / Н. В. Коваліско. – Львів : «Магнолія 2006», 2009. – 328 с.
10. Сенюра О. В. Соціальна мобільність у просторі великого міста : монографія / О. В. Сенюра ; Приват. вищ. навч. закл. «Львів. ун-т бізнесу та права». – Л. : Вид-во Львів. політехніки, 2015. – 216 с.

УДК 316.259(477)

СОЦИАЛЬНАЯ АНОМИЯ КАК ФАКТОР КРИМИНАЛИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

Прохоренко Евгения Яковлевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета им. И.И. Мечникова

У статті розглядається соціальна аномія як фактор криміналізації суспільства. Підкреслюється особлива актуальність проблеми аномії в українському суспільстві, що переживає трансформацію економічної та політичної систем. Зміна соціального порядку, знецінення колишніх норм суспільного життя, формування нових соціальних норм і цінностей створюють фундамент для виникнення соціальної аномії. Акцентовується увага на тому, що аномічний стан суспільства є наслідком втрати його духовних цінностей. Соціальна аномія є одним з основних факторів, що актуалізує кримінальну поведінку людей. Аналізуються результати соціологічного дослідження, що було проведено серед населення Одеси у липні 2016 р., зокрема дані про те, чого побоюються сьогодні одесити та кому довіряють.

Ключові слова: соціальна аномія, девіантна поведінка, криміналізація суспільства, цінності, норми.

В статье рассматривается социальная аномия как фактор криминализации общества. Подчеркивается особая актуальность проблемы аномии в украинском обществе, переживающем трансформацию экономической и политической систем. Изменение социального порядка, обесценивание прежних норм общественной жизни, формирование новых социальных норм и ценностей создают фундамент для возникновения социальной аномии. Акцентируется внимание на том, что аномичное состояние общества является следствием утраты его духовных ценностей. Социальная аномия является одним из основных факторов, актуализирующих криминальное поведение людей. Анализируются результаты социологического исследования, проведенного среди населения Одессы в июле 2016 г., в частности данные о том, чего опасаются сегодня одесситы и кому доверяют.

Ключевые слова: социальная аномия, девиантное поведение, криминализация общества, ценности, нормы.

The article deals with social anomie as a factor of criminalization of society. The particular relevance of the problem of anomie in the Ukrainian society undergoing transformation of economic and political systems is stressed. Changing social order, the depreciation of the previous norms of social life, the formation of new social norms and values create the foundation for the emergence of social anomie. The attention is focused on the fact that anomie in society is a consequence of the loss of its spiritual values. Social anomie is one of the main factors that activate criminal behavior. The results of a sociological survey conducted among the population of Odessa in July 2016, in particular information about what today Odessans fear and trust, are analysed.

Keywords: deviant behavior, anomie, transformation, crisis, values, norm.

Радикальные общественные изменения в современной Украине привели к состоянию, именуемому теоретиками (Э. Дюркгейм, Р. Мертон, Р. Дарендорф) аномией, источник, механизмы и следствия которой достаточно полно описаны в социологической литературе. Большинство криминальных практик являются следствием социальной аномии, прежде всего утраты духовных ценностей и широкого распространения среди населения правового нигилизма, проявляющегося в специфическом отношении к преступности в целом как социальному явлению и к ее отдельным видам. В условиях, когда государство все больше отстраняется от решения социальных проблем и население вынуждено жить в режиме самовыживания, безнормность и девиантность поведения становятся типичным и повсеместным явлением, а общество в целом погружается в состояние аномии. Поиск самостоятельного (без помощи государства) решения своих материальных проблем приводит значительную часть населения в сферу теневой экономики. В этих условиях происходит ускоренная криминализация общественных отношений в экономической, политико-правовой, социальной, духовно-нравственной сферах, во всех «порах» жизнедеятельности социума, что угрожает безопасности личности, общества и государства.

Цель данной статьи состоит в выявлении взаимосвязи между аномическим состоянием современного украинского общества и его криминализацией.

Реализуя цель нашей публикации, прежде всего подчеркнем, что понятие «аномия» возникло более двадцати веков назад. В древнегреческом понимании термин «аномос» означал «беззаконный», «неуправляемый». Он встречается у Еврипида и Платона. Этимологию слова «аномия» Р. Марра объясняет следующим образом. Изначально этот термин употреблялся в английской теологии XVII века и означал ослабление божьих законов в обществе. Позднее, в конце XIX века, это понятие встречается в трудах французского философа Жана-Мари Гюйо (1854-1888). Но его понимание аномии значительно отличается от того смысла, который придан термину последующими учеными. Так, Ж.-М. Гюйо обращает внимание только на религиозные и моральные нормы; какое-либо отношение к праву отсутствует. Кроме того, термин «аномия» имел у Гюйо совершенно позитивный смысл, присутствие «аномии» в современном ему обществе было желательным явлением [1, с. 67-68].

В социологию понятие «аномия» ввел Э. Дюркгейм, позднее его концепцию аномии существенно развил Р. Мертон [2]. Тем не менее, именно дюркгеймовская концепция социальной аномии легла в основу дальнейших исследований различных социальных отклонений. Напомним, что под аномией Э. Дюркгейм понимал состояние общества, при котором отсутствует четкая непротиворечивая регуляция поведения индивидов, образуется нормативный вакуум, когда старые нормы и ценности уже не соответствуют реальным отношениям, а новые еще не утвердились (к сожалению, все эти характеристики присущи современному украинскому обществу). Главное для Э. Дюркгейма в общественной жизни – социальная солидарность, всяческие отклонения от нее – это проявление социальной дезорганизации. Аномия является специфическим фактором самоубийств, преступности и других социальных девиаций. Преодоление социальных отклонений связано с достижением большей сплоченности социальных групп, чтобы они крепче «держали» индивида и чтобы индивид крепче «держался» за них; чтобы его существование не казалось ему пустым и он постоянно видел, что жизнь его служит цели, которая непосредственно его касается [3, с.155].

Именно эти положения дюркгеймовской теории социальной аномии составили теоретическую основу нашего собственного исследования. При этом особое внимание мы уделили, с одной стороны, влиянию аномии на такой вид девиантного поведения, как преступность, с другой – на такой фактор и одновременно показатель социальной солидарности, как доверие тем или иным социальным институтам, организациям, в том числе и прежде всего институтам власти.

В контексте первого из названных выше фокусов нашего анализа мы исходили из того, что «криминализация общества – это такая форма аномии, когда стирается сама возможность различения социально позитивного и негативного поведения, действия. Преступный социальный мир уже не находится на социальной обочине, он – на авансцене общественной жизни, оказывает существенное воздействие на все ее грани» [4].

Что касается второго фокуса нашего анализа, то, акцентируя внимание на доверии как показателе социальной солидарности, мы исходим из известного тезиса о том, что без доверия к власти общество деградирует. Эмпирической базой нашей статьи являются результаты исследования, проведенного при участии автора сотрудниками центра этнических и политических исследований «Лад» Одесской национальной юридической академии среди населения города Одессы от 18 лет и старше в июле 2016 г. Выборочная совокупность исследования составила 1600 респондентов (выборка репрезентативна по возрасту, полу, районам; ошибка репрезентативности исследования – не более 2,8%). Метод исследования – формализованное индивидуальное интервью (face-to-face).

Прежде чем приступить к анализу полученной нами эмпирической информации, подчеркнем, что начиная исследование, мы исходили из того, что Украине, как подчеркивалось выше, присущи все признаки аномического общества, выделенные Э. Дюркгеймом.

Итак, обратимся к полученным нами данным и проанализируем мнение одесситов о том, чего сегодня больше всего опасаются жители города (см. рис. 1).

Рисунок 1. Распределение ответов на вопрос: «Как Вы считаете, чего люди опасаются сейчас больше всего?»

По результатам исследования, среди опасений одесситов рост преступности занимает четвертое место из 18 предложенных вариантов ответа. Как свидетельствует официальная статистика, в Украине ухудшается криминогенная ситуация: за январь-июль 2016 года количество преступлений возросло на 20,3% по сравнению с аналогичным периодом 2015 года. Причем скачок криминогенности случился в январе-феврале 2016 года, когда количество уголовных преступлений достигло 65-70 тысяч в месяц. В этот показатель включаются такие виды правонарушений: убийства, умышленные телесные повреждения, кражи, разбои, мошенничества, изнасилования, растление, хулиганство, беспорядки и т.д. [5] Несмотря на повышение уровня криминогенной ситуации в целом, преступлений, связанных с использованием оружия, боеприпасов и взрывчатки, уменьшается. По данным Генеральной прокуратуры Украины (ГПУ), количество преступлений с использованием огнестрельного оружия и взрывчатых веществ уменьшилось в январе-июле 2016 года в 2,63 раза по сравнению с январем-июлем 2015 года (374 преступления в соответствующей период 2016 года против 984 преступлений за этот же период 2015 года). Также снизилось число преступлений по незаконному обращению с оружием (статьи 262-264 УК): похищение, присвоение, вымогательство огнестрельного оружия, боевых припасов, взрывчатых веществ или радиоактивных материалов и др. (январе-июле 2016 года было на 6,7% меньше таких преступлений по сравнению с аналогичным периодом 2015 года: 5258 и 4928 случаев, соответственно). Возможной причиной повышения уровня криминогенности в Украине часто называют переселение большого количества людей, что связано с российской агрессией и военными действиями в зоне АТО. Однако данных в подтверждение или опровержение этого тезиса сегодня не существует. Тезис о том, что «происходит все больше преступлений с использованием оружия из зоны АТО», является манипуляцией. За январь-июль 2016 (212 дней) зафиксировано 374 преступления с использованием огнестрельного оружия и взрывчатых веществ, то есть 1,76 преступления в пересчете на один день. Для сравнения: за аналогичный период 2014 года было совершено 7,1 преступлений в день (всего за 212 дней – 1512 преступлений); в 2015-м — 4,6 преступления в день (всего за 212 дней – 984 преступления). То есть нельзя сказать, что в 2016 году количество преступлений с использованием огнестрельного оружия и взрывчатки, в том числе из зоны АТО, значительно увеличилось [6].

Исходя из этих данных, мы делаем вывод о том, что ухудшение криминогенной ситуации в Украине в последние годы спровоцировано не только и не столько, если можно так сказать, «синдромом

Донбасса», сколько аномическим состоянием украинского общества в целом, отсутствием в нем устоявшихся норм и ценностей социального взаимодействия, значительным снижением уровня социальной солидарности.

Как мы уже подчеркивали, важнейшим фактором и одновременно показателем социальной солидарности является уровень доверия населения к власти (см. табл. 1).

Таблица 1.

Распределение ответов на вопрос: «На сколько Вы доверяете...?»
(% к опрошенным, ранг)

Варианты ответов	Полностью доверяю (%)	Ранг
Семье и родственникам	81,6	1
Соседям	25,1	2
Коллегам	22,5	4
Церкви и духовенству	22,6	3
Астрологам	2,3	11
Средствам массовой информации (телевидение, радио, газеты)	1,2	16
Налоговой инспекции	2,8	9
Полиции	1,8	14
Прокуратуре	0,6	18
Судам	1,8	14
Президенту	2,5	10
Верховной Раде	1,3	15
Правительству	0,6	18
Местным органам власти	2,1	12
Армии	5,2	8
Профсоюзам	1,9	13
Политическим партиям	0,4	19
Руководителям государственных предприятий	1,3	15
Частным предпринимателям	1,8	14
Банкам	1,3	15
Страховым компаниям	1,1	17
Волонтерским движениям	14,8	6
Национальным добровольческим батальонам	17,1	5
Благотворительным фондам, общественным организациям	14,5	7

Как показало наше исследование, максимальное недоверие одесситы выразили правительству, политическим партиям, Президенту, Верховной Раде, максимальное доверие – семье и коллегам. Отметим, что согласно результатам исследования, почти пятнадцать процентов одесситов доверяют волонтерским движениям и национальным добровольческим батальонам. Последнее, на наш взгляд, может свидетельствовать о том, что в условиях современного украинского общества социальная солидаризация происходит прежде всего в контексте формирования гражданского общества, которое все активнее перенимает на себя функции тех или иных государственных структур.

Таким образом, проведенное нами исследование подтвердило нашу гипотезу о том, что социальная аномия, деформация ценностей на индивидуальном и коллективном уровнях является одним из основных факторов криминализации современного украинского общества, что прежде всего проявляется в возрастающем уровне преступности. Как предотвратить дальнейшее развитие этого процесса? Очевидно, что уголовно-правовые запреты не способны изменить ни социальный статус людей в обществе, ни их отношение друг к другу, ни систему коллективных ценностей. Власть, которая рассчитывает на всеисилие карательных мер в противодействии преступности, обречена на неудачу, так как вся история развития человечества свидетельствует, что уровень преступности в отдельных странах и в мире в целом никаким образом не связан с ужесточением уголовных наказаний. Г. Тард отмечал, что позитивную и конструктивную деятельность государства следует рассматривать как необходимое условие профилактики преступности [4]. Решение проблемы предотвращения преступности связано с формированием особого морального климата в обществе, с повышением уровня социальной солидарности, с ростом доверия людей друг к другу и к различным социальным и государственным институтам, в результате чего любое преступление будет восприниматься массовым сознанием как

антиценность. В противном случае следует признать, что такие дисфункциональные явления, как преступность, деморализация, психические расстройства и т. п. оказываются по существу нормальными реакциями на ненормальную среду.

Литература:

1. Marra R. Geschichte und aktuelle Problematik des Anomiebegriffs / R. Marra // Zeitschrift für Rechtssoziologie, 10/1989, S. 67-80
2. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социология преступности. Современные буржуазные теории: сборник статей: перевод с английского. — М.: Прогресс, 1966. — С. 299-313;
3. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности (современные буржуазные теории): сборник статей под ред. проф. А. С. Никифорова. — М.: Прогресс, 1966. — С. 39-45.
4. Тюгашев Е.А. Криминологический оптимизм Г. Тарда / Е. А. Тюгашев // Вестник НГУ /Серия: Право. Том 8, выпуск 1, 2012 – С. 20 Электронный ресурс // Режим доступа: <http://filosof10.narod.ru/lib/Law/tard.pdf>
5. Электронный ресурс // Режим доступа: http://kompromat1.info/articles/38257-mesto_prestuplenija._kriminogennaja_situatsija_v_ukraine_i_chno_o_nej_govorjat_politiki
6. Электронный ресурс // Режим доступа: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112173&

УДК 323.39:328.13(477)"2005/2016"

ЦИРКУЛЯЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ НА ПРИМЕРЕ КАБИНЕТА МИНИСТРОВ УКРАИНЫ С 2005 ПО 2016 ГОД

Усенков Михаил Александрович – аспирант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье предлагается анализ проблематики циркуляции политической элиты Украины на примере Кабинета Министров Украины с 2005 по 2016 год. Автор анализирует политическую элиту сквозь призму составов Кабинетов Министров Украины. Для обозначения членов политической элиты используется позиционный подход. В работе исследуются особенности процесса циркуляции элит, описываются основные каналы инкорпорации, находятся особенности ротации в политической элите, и анализируется процесс экскорпорации из элиты. Основным методом анализа является биографический метод.

Ключевые слова: элита, политическая элита, циркуляция элиты, инкорпорация, ротация, экскорпорация.

У статті пропонується аналіз проблематики циркуляції політичної еліти України на прикладі Кабінету Міністрів України з 2005 по 2016 рік. Автор аналізує політичну еліту крізь призму складів Кабінетів Міністрів України. Для позначення членів політичної еліти використовується позиційний підхід. У роботі досліджуються особливості процесу циркуляції еліт, описуються основні канали інкорпорації, знаходяться особливості ротации в політичній еліті, і аналізується процес экскорпорації з еліти. Основним методом аналізу є біографічний метод.

Ключові слова: еліта, політична еліта, циркуляція еліти, інкорпорація, ротация, экскорпорація.

The author has been studying the problems of the circulation of the political elite of Ukraine on the example of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 2005 to 2016. The author analyzes the political elite through the prism of the composition of the Cabinet of Ministers of Ukraine. To refer to members of the political elite used a positional approach. This paper investigates the features of the process of circulation of elites, describes the main channels of incorporation, are features of the rotation in the political elite, and examines the process of excorporation of the elite. The main method of analysis of empirical information is the biographical method.

Keywords: elite, the political elite, elite circulation, incorporation, rotation, excorporation.

На сегодняшний день Украина переживает множественные кризисы: политический, экономический, социальный. Социальные потрясения приводят к множеству последствий, одним из которых является изменение и реформатирование элиты. Касается это не только элиты политической, но именно изменения в ней могут обуславливать будущее социальных процессов. Если во время стабильного периода развития страны роль политической элиты очень важна, то во время социальных потрясений ее роль и ответственность возрастают в разы.

Актуальность избранной темы обусловлена следующими фактами. Политическая элита через управление государством на время приватизирует и часть социального капитала государства, тем самым оккупируя право на принятие тех или иных решений, которые будут иметь социальные последствия. Принятые политической элитой решения могут касаться большого количества населения, поэтому мы считаем резонным изучение этой группы.

Само понимание того, что элиту необходимо изучать, возникло давно, а первые социологические теории элит возникли в 19 веке. Под классическими теориями элит принято понимать концепции Гаэтано Моски, Вильфредо Парето, Роберта Михельса. Политическую элиту Украины изучали такие исследователи, как Андрей Зоткин, Оксана Мазур, Вячеслав Никулин, Светлана Чемякова, Сергей Щербина, Николай Шульга [1] и многие другие. Однако зачастую такие исследования носят теоретический характер или же, как в работах Андрея Зоткина, это исследования законодательной власти

[2] или региональной элиты [3]. Исследования исполнительной ветви власти редки, и мы считаем уместным восполнить этот пробел.

Таким образом, целью нашей статьи является выявление особенностей процесса циркуляции политической элиты в Украине.

В нашем исследовании объектом выступают члены Кабинета Министров Украины с 2005 по 2016 года. Предметом исследования является процесс циркуляции политической элиты на современном этапе развития Украины.

В исследовании анализировался состав шести Кабинетов Министров Украины: первый Кабинет Министров Тимошенко (02.2005-09.2005), второй Кабинет Министров Януковича (08.2006-12.2007), второй Кабинет Министров Тимошенко (12.2007-03.2010), второй Кабинет Министров Николая Азарова (12.2012-02.2014), первый (02.2014-11.2014) и второй (11.2014-04.2016) Кабинет Министров Яценюка. В качестве метода исследования применялся биографический метод (массив - более 60 биографий). Основное внимание уделено тому, как индивид включается в политическую элиту и что с ним происходит после того, как он из неё выйдет.

Для определения элиты, её внутренней структуры и динамики использовался позиционный подход. Он подразумевает, что «государственные институты в целом дают адекватную картину отношений в иерархии власти». Данный подход неидеален: не учитывается тот факт, что далеко не всегда ведущие роли в политическом процессе играют индивиды, чья власть выражена институционально. Однако заметим, что таких людей очень немного, и выделение таких особ не входит в задачи исследователя. В данном вопросе мы согласны с позицией исследователя Ольги Крыштановской, что индикатором инкорпорации человека в политическую элиту является получение должности [4]. Если человек занимает «высокую» должность, – значит, определённый объем власти у этого субъекта наличествует, тогда как отсутствие такой должности проблематизирует принадлежность индивида к политической элите. Исходя из таких размышлений, под политической элитой мы схематично предлагаем подразумевать индивидов, занимающих высокие государственные посты.

Один из основателей теории элит Вильфредо Парето под циркуляцией политической элиты понимал процесс ее постепенного обновления [5, с. 313]. Процесс циркуляции политической элиты состоит из трех составляющих: инкорпорация, ротация, экскорпорация. Поскольку инкорпорация - это процесс вхождения в политическую элиту, то при использовании позиционного подхода логично предположить, что индикатором инкорпорации служит получение должности. Нас также интересует и то, благодаря чему индивид получил ту или иную должность. Мы считаем важным, какую позицию индивид занимал перед своей инкорпорацией в политическую элиту, и определяем этот индикатор как последнюю позицию перед занятием позиции в политической элите. Трудовая деятельность по своей специальности перед получением должности является индикатором того, что человек инкорпорировался в элиту благодаря своим профессиональным навыкам. Если человек до получения элитной позиции работал руководителем или заместителем, то можно предположить, что индивид попал в политическую элиту благодаря административной работе. Если индивид занимался предпринимательской деятельностью, а потом занял «высокую» должность, то это индикатор такого канала, как бизнес. Если основной деятельностью человека была активная работа в политической партии, а затем через ее квоту этот индивид получает должность, то именно партия рассматривается в качестве канала инкорпорации. В частности, получение должности в результате победы на выборах является индикатором использования этого канала.

Перемещение индивида во властной структуре может быть не только вверх или вниз сходящее. Перемещение также может иметь и горизонтальный характер, например, когда индивид переходит с одной должности на должность, равнозначную ей. Такое перемещение мы будем называть ротацией и рассматривать как перемещение индивида во властной иерархии; её индикатором для нас будет служить изменение позиции индивида во властной иерархии.

Эсдорпорация из элиты – это процесс исключения индивида из политической элиты. Индикаторами этого служат следующие события: лишение должности, переход на более низкую должность, возвращение к основной профессиональной деятельности, возбуждение уголовного дела против экс-члена элиты. Однако в рамках данного исследования индикатором эсдорпорации будет исключение индивида из политической элиты полностью.

При анализе биографий мы планировали найти ответы на следующие вопросы: какие каналы используются для инкорпорации в политическую элиту, каков процент тех, кто после пребывания в

должности сохраняет свой элитный статус, что происходит после экскорпорации из политической элиты? Соответственно основной гипотезой было утверждение, что циркуляция политической элиты в Украине происходит циклично, одна группа политической элиты сменяет другую. Вспомогательной гипотезой служит утверждение, что циркуляция политической элиты ускорилась. В ходе исследования обе гипотезы подтвердились. Теперь более подробно о результатах исследования.

Хронологически первым является Кабинет Министров Юлии Тимошенко, который функционировал с февраля по сентябрь 2005 (см. таблицу 1). Далее для сокращения места будем использовать сокращение КМ. Члены этого КМ инкорпорированы в политическую элиту, в большинстве случаев – благодаря своей профессиональной деятельности 13 из 20 (65%). Вторым каналом, благодаря которому члены данного кабинета министров инкорпорированы в элиту, является партийная работа: 6 из 20 (20%). Из бизнеса инкорпорировались в политическую элиту два человека (10%). И только один человек, Виктор Пинзеник, использовал выборы для инкорпорации в политическую элиту. После работы в данном кабинете министров 9 из 20 (45%) его членов сохранили свой элитный статус.

Таблица 1.

Основные каналы инкорпорации в политическую элиту членов первого и второго Кабинетов Министров Ю.В. Тимошенко, второго Кабинета Министров В.Ф. Януковича, второго Кабинета Министров Н.Я. Азарова, первого и второго Кабинетов Министров А.П. Яценюка (в абсолютных и относительных показателях)

Премьер	Ю.В. Тимошенко		В.Ф. Янукович		Ю.В.Тимошенко		Н.Я.Азаров		А.П. Яценюк			
	КМ-1		КМ-2		КМ-2		КМ-2		КМ-1		КМ-2	
Каденция												
Канал инкорпорации	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Профессиональный канал	13	65	12	48	18	72	12	48	22	84	15	75
Бизнес	2	10	2	8	1	4	2	8	2	7	5	25
Партработа	6	20	2	8	2	8	2	8	3	11	3	15
Админработа	0	0	12	48	9	36	12	48	7	26	9	45
Мажоритарный мандат	1	5	2	8	0	0	2	8	0	0	0	0
Активист «майдана»	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	0	0

Следующий кабинет министров, который мы проанализировали, – второй КМ Виктора Януковича. Данный состав КМ стал, в отличие от предыдущего, более равномерно сбалансированным по партийному признаку. Из двадцати пяти десять анализируемых были членами Партии регионов. Также в этом КМ было немало членов предыдущего правительства (32%). Это очень высокий показатель с учетом того, что в этом составе кабинета министров пытались ужиться две противоборствующие партии. Большинство его членов инкорпорированы в политическую элиту благодаря своей административной работе и профессиональным навыкам: и тот и другой показатель равен 11 из 25. Суммарный процентный показатель превышает отметку 100%, это связано с тем, что некоторые члены элиты использовали для инкорпорации одновременно несколько каналов. Процент тех, кто сохранил свою элитную позицию, составляет 44%.

Следующие анализируемое правительство – это второй Кабинет Министров Юлии Тимошенко, который был сформирован после политического кризиса 2006-2007 годов; его особенностью является большое количество беспартийных министров в его составе. В сравнении с предыдущим в этом составе больше тех, кто был инкорпорирован в политическую элиту благодаря своей профессиональной деятельности – 18 против 12 (72% против 48%), а также меньше тех, кто инкорпорирован в политическую элиту благодаря административной работе – 9 против 12 (36% против 48%).

Дальнейшая судьба членов этого правительства отличается от предыдущего состава разительным образом: всего 2 из 25 членов правительства сохранили за собой элитный статус, а против троих членов были возбуждены уголовные дела. В процентном соотношении только 8% членов этого правительства после него сохранило свой элитный статус. Для сравнения: 44% членов предыдущего правительства (второго КМ В. Ф. Януковича) сохранили свой статус политической элиты. Также новой – на тот момент – становится тенденция открытия уголовных дел против бывших членов Кабинета Министров. Дальнейшие события покажут, что это только начало тенденции ужесточения характера экскорпорации из элиты. Можно также предположить, что в условиях монополизации власти группа,

которая в данный момент является правящей частью элиты, будет использовать всё более радикальные способы для экскорпорации своих оппонентов. Ведь, как мы помним, политические преследования начались после избрания Виктора Януковича президентом и формирования пропрезидентской коалиции в Верховной Раде Украины.

Следующий КМ, второй КМ Николая Азарова, в отличие от остальных (в том числе и от первого КМ Н. Я. Азарова), не является коалиционным. Поэтому он представляется более интересным для анализа как пример практически полной монополизации власти одной партией. Николай Азаров был на посту премьер-министра Украины достаточно длительный срок – с 11 марта 2010 года по 28 января 2014 года, и за этот период, можно говорить о двух правительствах Азарова, первое из которых сформировано и проголосовано Верховной Радой Украины 6 созыва, а следующее – уже после выборов в Верховную Раду Украины 2012 года. Динамика изменений в составах этих КМ ясно даёт понять, что голоса избирателей являются «валютой» на политическом рынке: если первое правительство Азарова было сформировано с помощью коалиции, и в нем были члены других фракций, то с консолидацией власти Партия Регионов смогла добиться того, что кресла членов правительства занимали исключительно ее представители. По каналам инкорпорации в политическую элиту второе правительство Азарова практически полностью повторяет второе правительство Януковича: здесь наблюдается равное количество тех, кто прошел в политическую элиту Украины благодаря административной работе, и тех, кто инкорпорирован в политическую элиту благодаря профессиональной деятельности.

Данный КМ отличается от других тем, что впервые так массово против бывших членов правительства были возбуждены уголовные дела. Из 24 членов против 10 были возбуждены уголовные дела, 8 из 24 экскорпировались без последствий, и только трое сохранили свой статус членов политической элиты. Это подтверждает гипотезу, что при консолидации / монополизации власти и социальном одобрении со стороны общества (неважно, это равнодушие или требование привлечь к ответственности) новопришедшая к власти политическая элита в жесткой форме экскорпорирует своих конкурентов.

Следующим из анализируемых нами КМ будет первое правительство Арсения Яценюка: анализ процессов циркуляции политической элиты был бы неполным без анализа состава двух КМ Арсения Яценюка. Каналы элитной инкорпорации после «евромайдана» существенно не изменились: активистам, конечно, удалось утвердить своего министра молодежи и спорта, однако большинство членов этого Кабинета Министров вошли в элиту благодаря своей профессиональной деятельности. Стало меньше «управленцев», но, в принципе, существенных изменений в каналах инкорпорации не произошло. По каналам инкорпорации в политическую элиту этот состав Кабинета министров Украины очень похож на второе правительство Ю.В. Тимошенко.

В этом КМ большинство беспартийных – 17 из 26 (65 %). Мы склонны объяснять это следующими факторами. Во-первых, данное правительство было коалиционным, в нем ни одна партия не занимала доминирующее положение; в таких условиях беспартийные министры часто являлись компромиссным вариантом. Во-вторых, социальная обстановка не позволяла проводить много членов своих партий в исполнительную власть из-за потенциально негативного восприятия общественностью. Третья возможная причина заключается в нежелании рисковать: одним из лозунгов «евромайдана» был перезапуск власти. Для политической элиты это означало быстрые выборы, что повышало важность рейтингов. Критиковать власть всегда инструментально и политтехнологически проще, чем ею быть, причем часто рейтинги у критикующего повышаются, а у партий, которые в этот момент находятся у власти, – падают. Четвертая причина – это политическая неопределенность: никто не знал, каким будет новый состав Верховной Рады и кто будет Президентом.

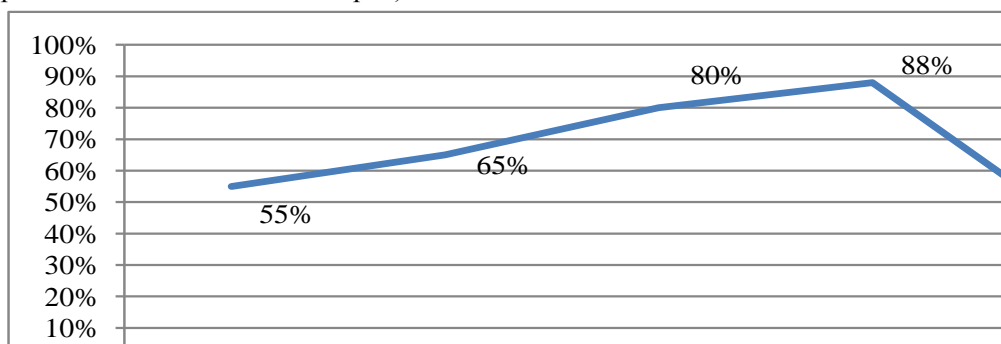
В данном КМ большой показатель тех, кто сохранил свой элитный статус после работы в нем (10 из 26, то есть 38%), из сохранивших свой статус десяти человек семеро снова стали членами нового КМ. Уголовных дел против членов этого КМ открыто не было.

Наконец, последним на момент рассмотрения прошедшим полным циклом составом был КМ второго правительства А. П. Яценюка. Данный КМ интересен тем, что он был сформирован, когда политическая система стала более устойчивой, и представлял собой попытку раздела сфер влияния между победившими на тот момент членами политической элиты. Как и раньше, большинство членов этого кабинета министров вошли в элиту благодаря своей профессиональной деятельности (15 из 20, или 75%). Также стало больше тех, кто пришел в элиту через бизнес и через административную работу.

Большинство членов этого КМ беспартийные (11 из 20, или 55%), что можно считать компромиссом между партиями «Народный фронт» и «Блоком Петра Порошенко». Также в этом КМ были иностранные специалисты, которые получили гражданство непосредственно перед вступлением на должность, и которые, соответственно, не могли быть членами какой-либо партии. Равное количество наблюдается как тех, кто сохранил свои позиции в политической элите, так и тех, кто эскорпировался без последствий (по 9 человек); против двух членов этого КМ открыты криминальные дела. При этом люди, которые сохранили свое место в политической элите, остались в той же ветви власти, что позволяет говорить о том, что происходит концентрация власти в руках одной группы политической элиты. Ведь когда происходит масштабная внутренняя политическая борьба (например, как во времена президентства Виктора Ющенко), политическая элита, которая проигрывает места в исполнительной власти, в лучшем случае сохраняет свой статус, но уже в законодательной власти.

Анализ составов шести КМ Украины помог выявить следующие тенденции. Если должность президента находится вне досягаемости элитной группы, то объектом ее амбиций становится исполнительная власть и КМ Украины в частности, как вершина исполнительной власти. В большинстве случаев именно партия, которая в данный момент побеждает в политической борьбе, получает своего премьер-министра.

Смены власти в Украине происходят циклически. Что подтверждается составами всех проанализированных нами КМ (см. на рис. 1 график, иллюстрирующий динамику эскорпации проанализированных Кабинетов Министров).

Рисунок 1. Динамика эскорпации из политической элиты членов кабинетов министров Украины в 2005-2016 годах

Циркуляция политической элиты в Украине ускорилась; и если смотреть только на вышеприведенные данные, этого не видно: только 55 % членов второго правительства Яценюка потеряли свой элитный статус, и из анализируемых нами составов это один из наименьших показателей. Однако не стоит забывать, что эскорпация политической элиты после «евромайдана» – это форс-мажорный случай, чем и объясняются такие высокие показатели эскорпированных членов элиты среди представителей второго правительства Азарова. Не стоит забывать и того, что первое правительство Яценюка сменилось вторым, то есть мы не наблюдаем смены одной правящей группы другой: 40% эскорпированных среди членов этого правительства – это результат «условно» внутренней борьбы. Третье: ускорение циркуляции политической элиты наглядно показывают результаты парламентских выборов 2014 года, поскольку большинство партий восьмого созыва – это новосозданные партии, исключение составили лишь «Батьківщина» и ВО «Свобода» [6].

На основе проведенного нами анализа мы выяснили, что циркуляция политической элиты в Украине на современном этапе развития происходит циклически, одна группа элиты сменяет другую. Это является своего рода страховкой от авторитаризма и диктатуры, но с другой стороны – усложняет управление страной и проведение реформ. При консолидации / монополизации власти случаи более жесткой эскорпации из элиты увеличиваются. Для таких сценариев нужна определенная концентрация власти и (хотя бы молчаливое) согласие общества. Первое из двух условий добывается в политической борьбе, а вот условное согласие общества – это результат и своего рода индикатор: ведь общество может дать такой карт-бланш в нескольких случаях, если оно равнодушно к судьбе бывшего члена элиты, или распространение мнения, что прежняя власть заслужила такой участи. Эти индикаторы свидетельствуют о нарастающем недовольстве властью, а это уже угроза самой социальной стабильности.

Література:

1. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости / Н. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 24-37
2. Зоткин А. Принятие решений в парламенте Украины, или Доктор Джекилл и мистер Хайд украинского парламентаризма / А. Зоткин // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 4. — С. 65-82.
3. Зоткин А. А. Львы и лисы украинской политики / Андрей Алексеевич Зоткин. — Київ: Наукова думка, 2010. — 325 с.
4. Крыштановская О. В. Анатомия российской элиты / Ольга Викторовна Крыштановская. — Москва: Захаров, 2005. — С 102.
5. Парето В. Компендиум по общей социологии / Вильфредо Парето. — Москва: ГУ ВШЭ, 2008. — 508 с. — (второе издание).
6. Данные о результатах досрочных выборов в парламент 2014 года. // Сайт Центральной избирательной Комиссии Украины. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300?PT001F01=910>

УДК 355.01:94(100)1939/1945(=512.19)

ВТОРАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И КРЫМСКИЕ ТАТАРЫ: ВОЕННЫЕ ЗАСЛУГИ, СОВЕТСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ МИФЫ О КОЛЛАБОРАЦИИ

Куртсеитов Рефик Джаферович – кандидат социологических наук, доцент, заведующий кафедрой социально-гуманитарных дисциплин Крымского инженерно-педагогического университета

В статье анализируются возможности мобилизационного ресурса различных этнических сообществ Крымской АССР к началу войны; на основе рассекреченных данных военных архивов рассматриваются военные заслуги военнослужащих – крымских татар в годы Второй мировой войны. Подчеркивается, что начиная с первых дней войны и до самого ее окончания, крымские татары героически сражались на ее фронтах. Акцентируется внимание на несправедливых обвинениях крымскотатарского народа в массовом коллаборационизме; на несоответствии реальных военных заслуг крымских татар тем мифам, которые были созданы советскими карательными органами и высшим руководством СССР для оправдания репрессий по национальному признаку в годы войны, тотального выселения крымскотатарского народа с исторической Родины. Подчеркивается, что после войны эти мифы использовались партийно-советским режимом для морально-психологического подавления и удержания крымскотатарского народа в местах высылки. Приводятся результаты социологического (качественного) исследования, проведенного с помощью метода анализа документов, в частности анализа содержания наградных листов, что позволило выявить конкретные военные подвиги крымских татар, воевавших в различных родах войск, а также узнать имена и боевые заслуги ранее неизвестных военнослужащих, представленных к высоким правительственным наградам, в том числе к званию Героя Советского Союза.

Ключевые слова: Вторая мировая война, крымские татары, военный подвиг, мифы о коллаборации.

У статті аналізуються можливості мобілізаційного ресурсу різних етнічних спільнот Кримської АРСР до початку війни; на основі розсекречених даних військових архівів розглядаються військові заслуги військовослужбовців - кримських татар у роки Другої світової війни. Підкреслюється, що починаючи з перших днів війни і до самого її закінчення, кримські татари героїчно билися на її фронтах. Акцентується увага на несправедливих звинуваченнях кримськотатарського народу в масовому колабораціонізмі; на невідповідності реальних військових заслуг кримських татар тим міфам, які були створені радянськими каральними органами і вищим керівництвом СРСР для виправдання репресій за національною ознакою в роки війни, тотального виселення кримськотатарського народу з історичної Батьківщини. Підкреслюється, що після війни ці міфи використовувалися партійно-радянським режимом для морально-психологічного придушення і утримання кримськотатарського народу в місцях висилки. Наводяться результату соціологічного (якісного) дослідження, проведеного за допомогою методу аналізу документів, зокрема аналізу змісту нагородних листів, що дозволило виявити конкретні військові подвиги кримських татар, які воювали в різних родах військ, а також дізнатися імена та бойові заслуги раніше невідомих військовослужбовців, представлених до високих урядових нагород, в тому числі до звання Героя Радянського Союзу.

Ключові слова: Друга світова війна, кримські татари, военний подвиг, міфи про колаборації

The article analyzes ethno-demographic capabilities of mobilization resource of various ethnic communities of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic by the beginning of the war. Military merits of the Crimean Tatar soldiers during the Second World War based on declassified military archives data are presented. Mass heroism exhibited by the soldiers from the first days of the war and until its completion is revealed. Attention is drawn to the unjust accusations of the Crimean Tatar people in the mass collaborators; complete discordance of actually exhibited military merits and the myths that have been created artificially by the Soviet punitive bodies and senior leadership of the USSR in order to justify repression on ethnic grounds during the war, total eviction of people from their historical homeland is shown. The post-war myths used by totalitarian Soviet party regime with the aim of moral and psychological suppression and retention in areas of expulsion of the Crimean Tatar people are revealed. Qualitative analysis of the content of award documents revealed the specific displays of military heroism

and feats of representatives of various types of troops, as well as the names and military merit of previously unknown soldiers submitted to the nomination of Hero of the Soviet Union, including the title of Hero of the Soviet Union.

Keywords: Second World War, Crimean Tatars, a military feat, myths about collaboration.

Актуальность исследований различных вопросов, связанных с событиями, произошедшими во время Второй мировой войны, по истечении более семидесяти лет после ее окончания не только не ослабевает, а, по нашему мнению, повышается. Одной из трагедий войны стало тотальное выселение с исторических мест их проживания народов и этнических групп Кавказа и Крыма, осуществленное в СССР по национальному признаку. Еще до начала войны с Дальнего Востока выселили корейцев. Выселенные по национальному признаку спецпереселенцы содержались в спецпоселениях с жестким комендантским режимом. Нечеловеческие условия жизни в этих спецпоселениях привели в первые 1,5-2 года к огромным человеческим жертвам. Последствия этих выселений для части репрессированных народов до сих пор остаются недостаточно исследованными. Преступления тоталитарного сталинского режима квалифицируются как геноцид, то есть преступления против человечности, не имеющие срока давности. Сталинский режим в качестве оправдания своих злодеяний по отношению к отдельным гражданам или социальным группам манипулировал фальсифицированными данными, всевозможными мифами, в частности мифом о массовом коллаборационизме репрессированных народов, в том числе крымских татар. Долгие годы крымские татары находились в эпицентре латентных и открытых информационных войн советского государства и его идеологической машины. Вот некоторые из мифов о массовом коллаборационизме крымских татар: «двадцать тысяч призвали, двадцать тысяч дезертировали из Красной армии в начале войны»; «были созданы татарские легионы»; «были созданы крымскотатарские батальоны»; «крымские татары провели съезд, избрали хана Асана Белялова ...». Эти мифы распространяются и сегодня. Чтобы опровергнуть их, мы провели исследование, если можно так сказать, обращенное в прошлое, в годы Второй мировой войны. При этом мы обратились к методу, который часто используется в рамках военной социологии, а именно к анализу документов более чем семидесятилетней давности. Это были различные военные документы, наградные листы и наградные списки, характеристики солдат и офицеров, представленных к награде, данные о количестве крымских татар, ролучивших награды за военные подвиги и представленных к ним. Эти документы, будучи засекреченными, пролежали десятилетия в архивных хранилищах. Сегодня, рассекреченные и доступные для исследователей, они представляют большой научный и общественный интерес.

Из огромного количества документов военного времени, на наш взгляд, наибольшую ценность в информационном плане представляют *наградные листы* и *наградные списки* на рядовой и командный состав. В нашем случае это наградные документы призванных военными комиссариатами Крымской АССР, в состав которой входил и Севастополь.

Целью исследования результаты которого положены в основу данной публикации, как и целью этой статьи, является опровержение мифов о коллаборационизме крымских татар на основе анализа количественных и качественных данных об их военных заслугах.

Для реализации поставленной цели были решены следующие задачи:

- проведен количественный и качественный анализ наградных листов и наградных списков военнослужащих, призванных военными комиссариатами Крымской АССР с началом войны, проходивших срочную службу до начала войны, а также кадровых военнослужащих;
- проведен анализ содержания законодательных и нормативных актов Верховного Совета СССР, ЦК ВКП (б) (ЦК КПСС), Государственного комитета обороны СССР, союзных республик и других органов власти военного и послевоенного времени, касающихся крымских татар;
- выявлены причины живучести различного рода мифов относительно крымских татар и их участия во Второй мировой войне, а также причины использования этих мифов в современных информационных войнах (в электронных и печатных СМИ, электронных ресурсах различных пропагандистских сайтов и др.).

Прежде чем приступить к изложению результатов нашего исследования, подчеркнем, что рассекреченные и обнародованные в начале 90-х гг. XX века государственные и партийные документы свидетельствуют о тотальной дискриминации, ограничении индивидуальных и коллективных прав крымскотатарского и других народов СССР. Среди основных ограничений – запрет на возвращение крымских татар на историческую Родину и расселение в местах традиционного проживания, а также на

восстановление государственности крымскотатарского народа – его национально-территориальной автономии, Крымской АССР.

На протяжении всех послевоенных десятилетий крымскотатарский народ боролся за возвращение на историческую Родину и восстановление поправленных прав. Вплоть до лета 1987 г., то есть до начала массовых выступлений в Москве на Красной площади, когда тысячи представителей народа, делегированных со всех мест ссыльного проживания, выступили с требованием решения крымскотатарской проблемы на государственном уровне, широкая советская общественность не имела представления о том, что в СССР есть такой народ, как крымские татары. В то время, как большинство репрессированных народов были организованно возвращены к историческим местам проживания (1956-1957 гг.), крымскотатарский народ исключили из реестра советских народов, а крымскотатарский язык – из реестра языков народов СССР. Как подчеркивалось выше, был установлен жесткий запрет на возвращение в Крым. С этого времени для народа, потерявшего более 46% своего состава в условиях геноцида 1944-1946 гг., начался период этноцида, этноним «крымские татары» заменили на «татары» – этноним другого народа. Запретили упоминать о крымских татарах в прессе, запретили всю научную тематику, связанную с этим народом, исключили его из переписей населения СССР, этнографической литературы и т.д.

Мифические цифры о масштабах коллаборационизма среди крымских татар, искусственно созданные в ведомстве Л. Берии (НКВД) с целью обоснования выселения целого народа, десятилетиями кочуют из одних изданий в другие, несмотря на то, что эти преступления были осуждены советским государством. Откуда они берут свое начало?

В докладной заместителя наркома госбезопасности СССР Б. З. Кобулова и заместителя наркома внутренних дел СССР И. А. Серова, направленной Л. П. Берии 22 апреля 1944 года, говорится о том, что в Крыму «...все призванные в Красную Армию составляли 90 тыс. чел., в том числе 20 тыс. крымских татар...; 20 тыс. крымских татар дезертировали в 1941 году из 51-й армии при отступлении ее из Крыма...» [1, с. 120]. В ней же перечисляются «зверства» крымских татар в отношении крымских партизан, говорится об организации добровольческих татарских воинских частей, создании мусульманских комитетов, угоне в Германию советских граждан и т.д. Все это легло в основу Постановления ГКО №5859 от 11 мая 1944 г. «О крымских татарах».

В послевоенный период эти мифы воспроизводились в различной мемуарной литературе, в художественных произведениях. Ярчайшим примером бериевских мифов стало «Сообщение ТАСС» от 23 июля 1987 г., в котором фальсифицировалась история Крыма военного периода и участия крымских татар в войне, а также сообщалось о создании Государственной комиссии по проблемам крымскотатарского народа.

После войны было издано огромное количество различных книг, статей, произведений художественной литературы, в которых открыто дискриминировался крымскотатарский народ. Писатели П. Павленко за роман «Счастье», А. Первенцев за роман «Честь смолоду» удостоились Сталинской премии. Начиная с 1952 года, с выездного заседания отделов истории и философии АН СССР в Симферополе, стала системно фальсифицироваться история Крыма и крымскотатарского народа.

Вот один из достаточно свежих мифов, причем далеко не самых враждебных. В учебном пособии для студентов-историков и политологов А. И. Вдовина и А. С. Барсенкова «История России 1917 - 2004гг.» [2, с. 362-363] констатируется, что «в составе вермахта были также легионы из мусульман Поволжья и Крыма, казачьи соединения, с начала войны – западноукраинские и прибалтийские эсэсовские дивизии...» [2, с. 336-337]. Авторы учебного пособия откровенно лгут, называя во множественном числе легионы. Был только один легион из мусульман Поволжья - «Идель-Урал». Из мусульман же Крыма (фактически крымских татар, которые составляли подавляющее большинство мусульманского населения полуострова) не создавался легион и тем более легионы.

Борьба крымскотатарского народа с подобного рода мифами началась сразу же после XX съезда КПСС, осудившего преступления сталинизма. Инициативные группы национального движения начали собирать информацию о военных заслугах крымскотатарского народа. Первое обращение с кратким анализом военных заслуг (всего 20 страниц) было отправлено руководству СССР [3]. За несколько десятилетий были собраны фамилии тысяч солдат и офицеров из числа крымских татар, награжденных высокими правительственными наградами, в том числе получивших звание «Геро Советского Союза». а также представленных к награде после выселения народа, но не получивших ее. Собранные материалы систематизировались и передавались в ЦК КПСС, Верховный Совет СССР и другие инстанции.

Издававшаяся с мая 1957 г. в Ташкенте единственная газета на крымскотатарском языке (без указания в газете языка издания) «Ленин байрагы» в рубрике «Джесарет» («Подвиг») систематически публиковала материалы об участии крымских татар в войне и их военных заслугах, которую читали только крымские татары. В Ташкенте была издана серия сборников с очерками о крымских татарах – участниках войны, Героях Советского Союза. Писателем Риза Фазылом был подготовлен и издан специальный сборник очерков о крымских татарах – участниках войны «Аналар яш экенде» («Когда матери были молодыми», 1977 г.).

После возвращения в Крым коренного народа в крымскотатарских средствах массовой информации на крымскотатарском и русском языках этой проблеме стало уделяться больше внимания. А. Велиевым изданы документальные работы «Къараманлар ольмейлер» («Герои не умирают», 2005 г.) и «Дженк офицерлери» («Боевые офицеры», 2007 г.); автором была собрана информация о 1200 офицерах–крымских татарах. Восстановление имен тысяч воинов–крымских татар рассматривалось как общенациональная задача.

Вернемся к военному времени. В мае 1944 года, через неделю после освобождения Крыма от нацистской оккупации, ответственный за «очистку» Л. Берия, используя войска НКВД, с 18 по 20 мая организовал тотальное выселение крымских татар (в основном женщин, стариков, детей, инвалидов) в Республики Средней Азии, Казахстан и на Урал. В это время все мужское население воевало на фронтах, призванное в армию в июне 1941 года. За несколько дней до начала депортации 11 тысяч мужчин–крымских татар, рожденных в 1924-1926 гг. и достигших совершеннолетия за годы войны, а также тех, кто по разным причинам не был мобилизован в действующую армию летом 1941 г. (в том числе негодные к строевой службе), были отправлены в трудовую армию.

Согласно справке от 1944 года, подписанной капитаном Л. Забоевым, заместителем начальника отделения Отдела НКВД СССР по борьбе с бандитизмом, из числа мобилизованных из Крыма за три года войны в общей сложности дезертировало всего 479 человек. Неизвестно, были ли среди них крымские татары, а если были, то сколько [1].

В довоенном Крыму этнические сообщества значительно различались своей численностью и, соответственно, обладали неодинаковым мобилизационным ресурсом. По данным переписи населения СССР 1939 года, этнический состав населения Крымской АССР выглядел следующим образом: русские составляли 558481 человек или (49,6%), крымские татары 218879 (19,4%), украинцы 154129 (13,7%), евреи 65452 (5,8%), немцы 51299 (4,6%), греки 20646 (1,7%), болгары 15344 (1,4%), армяне 12923 человек (1,1%), другие этнические сообщества вместе составляли 29 276 человек (2,6%). Общая численность населения автономии составляла 1126429 человек, из этого числа следует вычесть те этнические сообщества, которые не подлежали мобилизации. Их численность суммарно составляла 87 289 (7,7%), получим цифру 1039140 человек. Не подлежали мобилизации в Красную Армию представители ряда этнических меньшинств – диаспор, чьи материнские государства находились в союзнических отношениях с Германией или по другим причинам. Крымский историк В. Брошеван в этой связи пишет: «применительно к Крыму следует отметить, что в соответствии со специальным указом, в РККА не призывались военнообязанные: болгары, греки, иранцы, итальянцы, китайцы, корейцы, латыши, немцы, поляки, румыны, турки, финны, чехи, японцы. Из них массово проживали в довоенном Крыму: болгары – 7320 чел., греки – 9805 чел., немцы – 23284 чел, поляки – 2292 чел., чехи – 801 человек, что в общей сложности составляло 45 тысяч, или 8,22% всех мужчин» [4, с. 18]. Таким образом, с самого начала войны советское государство поделило жителей Крыма на «надежных» и «ненадежных» в зависимости от их национальной принадлежности. Немецкое население (более 60 тысяч человек) летом 1941 года, еще до оккупации полуострова германскими войсками, было выселено в основном в Казахстан и Сибирь.

С началом войны было объявлено о мобилизации людей четырнадцати возрастов, включая рожденных в 1923 году. К середине августа 1941 г. из Крыма ушли на фронт 74240 чел. К этому числу добавим тех, кто уже находился в армии, проходил срочную службу по довоенным четырем призывам (21 тысяча военнослужащих). В итоге получается, что в 1941 году пошли на войну более 95 тысяч жителей Крыма. После освобождения Крыма от нацистов в апреле-мае 1944 в действующую армию было мобилизовано еще 40 тысяч человек. Это те, кто, достиг призывного возраста, кто не был по разным причинам призван летом 1941 или был мобилизованным, по мере освобождения различных районов и городов Крыма. Мобилизовали бывших партизан, среди которых половину составляли военнослужащие советских частей разбитых летом и осенью 1941 и в первой половине 1942 года. Весной 1944 г. после освобождения Крыма от нацистов, мобилизации в действующую армию не подлежали, помимо болгар,

греков, немцев (после выселения 1941 года их оставалось еще несколько тысяч) крымские татары и армяне. В это время готовилось тотальное выселение крымскотатарского народа и этнических групп армян, болгар, греков, немцев, итальянцев и других народов из Крыма.

Из архивных данных и данных исследований доктора исторических наук Е. Полякова стало известно, что к началу войны в Крыму проживало только 15 938 крымских татар в призывном возрасте (от 18 до 45 лет), к ним необходимо добавить тех, кто проходил срочную службу в рядах Красной Армии (4200 человек). Суммируя эти две цифры, мы получаем 20 138 человек. Из восьмитомной «Книги памяти» Республики Крым что на фронтах погибли 3271 человек, без вести пропали 1290 человек (за время боев на крымском полуострове). После окончания войны в 1945-1946 годах в местах депортации на спецучете состояло 8995 крымских татар-ветеранов войны, в том числе 524 офицера и 1392 сержанта [1, с. 407-416]. К этой цифре необходимо добавить тех, кто не находился на спецучете, демобилизованных, но не последовавших в места спецпоселений, и тех кто продолжал службу после войны. Таких было более 3000 человек. Таким образом, с войны вернулось живыми более 12000 человек. К вернувшимся с войны военнотатарам прибавим официально числящихся погибшими 3271 и 1290 (официально числящихся пропавшими без вести на территории Крыма), получим 16561 человек. Из 20138 человек вычтем 16561, получим 3271 человек, которых можно отнести к погибшим, попавшим в плен и пропавшим без вести, так как не все списки мобилизованных сохранились и попали в архивы [5]. Всех выживших и погибших военнотатаров репрессивными актами превратили в коллаборантов – предателей.

Новые возможности для исследования закрытых страниц истории войны появились после рассекречивания в 2006–2008 гг. Центральным архивом Министерства обороны РФ 15,5 миллионов наградных документов из них 3 миллиона документов о наградах за победу над нацистской Германией. Рассекреченные документы помещены для широкого доступа в электронный Обобщенный банк данных (ОБД) «Мемориал» и на сайт «Подвиг народа».

Благодаря ОБД «Мемориал», сайту «Подвиг народа», а также публикации государственных и партийных документов СССР и союзных республик, рассекреченных и обнародованных в начале 90-х гг. XX века, стала доступна информация о картотеках немецких концлагерей на военнопленных солдат и офицеров Красной армии, о погибших, попавших в плен, пропавших без вести.

Нами было извлечено и распечатано 40000 наградных листов и более 1000 таких документов в электронном виде на военнотатаров. Наградной лист представляет собой своеобразную социологическую анкету с четко установленной структурой, где каждая графа (вопрос) заполняется в обязательном порядке. Форма наградного листа не менялась на протяжении всей войны. Лист состоял из так называемой «паспортички» – личных данных, описания подвига и заключений вышестоящих инстанций, которые давали согласие на награждение той или иной наградой. В «паспортичке» было 16 вопросов, касающихся личных данных представленного к награждению: Ф.И.О., звание, должность и представляемая награда, год рождения, национальность, партийность, участие в гражданской войне и других войнах, наличие ранений, с какого времени служит в Красной Армии, с какого времени воюет и на каких фронтах, был ли в плену, каким райвоенкоматом призван, чем ранее награжден, постоянный домашний адрес.

В наградном листе было еще 6 пунктов. Первый пункт – краткое, конкретное изложение личного боевого подвига или заслуг. Как правило, этот пункт занимает полстраницы (в наградных листах на представление к высоким или высшим наградам (Герой Советского Союза) – от 1 до 3-4, в некоторых случаях до 5-6 страниц).

Представление на награждение подавал командир части (командир полка, отдельного батальона, батареи, начальник госпиталя, районный военный комиссар и т.д.) Второй пункт – заключение вышестоящего начальства подписывал командир дивизии, командир бригады, командир корпуса и военный комиссар соответствующего уровня. Третий пункт – заключение Военного Совета армии подписывали командующий армией и член Военного Совета армии. Четвертый пункт – заключение Военного Совета фронта (округа) подписывали командующий фронтом и член Военного Совета фронта. Пятый пункт – заключение наградной комиссии Народного комиссариата обороны (НКО). Шестой пункт – отметка о награждении той или иной наградой, дата награждения.

Помимо представления к награде в индивидуальной форме в виде наградного листа существовала и вторая форма представления к награде в виде наградного списка. Наградной список мог включать до нескольких десятков военнотатаров с их личными данными и кратким описанием заслуг каждого. Чаще

всею эту форму использовали командиры частей (полков, отдельных батальонов и др.) для награждения медалями «За отвагу» и «За боевые заслуги».

В течение войны система награждения усовершенствовалась. Если в начале войны всеми орденами и медалями военнослужащие награждались только Указами Президиума Верховного Совета СССР, с увеличением количества награждений командирам частей и соединений было предоставлено право от имени Президиума Верховного Совета СССР приказами по полкам, дивизиям, армиям награждать военнослужащих медалями и орденами. После этого наградные документы передавались в наградной отдел НКО, после выходил соответствующий указ Президиума Верховного Совета СССР.

В ходе своего исследования мы обращались к различным источникам информации, в том числе к названному выше сайту «Подвиг народа», но он рассчитан на индивидуальный поиск заинтересованными лицами данных о своих родных и близких. Нашей же задачей был поиск больших массивов информации. Поиск по фамилиям, именам и отчествам, годам рождения не позволял достичь поставленной цели. Поиск по месту призыва – Крымская АССР давал информацию только о 5 тысячах награждений. Путем проб и ошибок мы пришли к оптимальному варианту – поиску по месту призыва (Крымская АССР) в сочетании с воинским званием. Был составлен весь перечень званий РККА (Рабоче-крестьянской Красной Армии) и РККФ (Рабоче-крестьянского Красного Флота), а после переименования летом 1943 года в Советскую Армию весь перечень новых званий в различных родах войск и специальностях – от рядового до генерал-лейтенанта (всего 114 званий рядового, сержантского и офицерского состава).

В итоге нами было обработано 35299 наградных листов (все награждения призванных из Крымской АССР). Из них: 8099 награждений офицерского состава, 12855 – сержантского состава и 14300 – рядового состава.

Работая с архивными документами, мы обнаружили, что численность награжденных по всем этническим группам пропорциональна численности мобилизованных. Не зависимо от национальности, воевавшие на фронтах войны проявляли героизм и награждались правительственными наградами. В то же время, наградная система имела свои особенности в тот или иной период войны. В начале войны (1941-1942 гг.), в период тяжелых поражений, больших потерь убитыми, ранеными и попавшими в плен награждений было в 3-4 раза меньше, чем на заключительном этапе войны, при проведении масштабных победоносных наступательных операций.

Данные наградных листов свидетельствуют, что уцелевшие к концу войны солдаты, призванные в июне 1941 года, имели по 1-2 боевой награде, не считая медалей за оборону и взятие городов. Всего из Крымской АССР в армию было мобилизовано 135000 человек. На всех призванных было произведено 35299 награждений. В среднем на 3,8 человек приходится одно награждение медалью или орденом.

Особенностью мобилизации на фронт из Крымской АССР лета 1941 года, как и других территорий, над которыми нависла угроза оккупации, была ее тотальность, то есть мобилизация всех призывных возрастов. Из этого следует, что возможность выжить из-за более длительного пребывания на фронте во много раз снижалась. Продолжительность жизни военнослужащего на фронте зависела от многих факторов, в том числе и от рода войск и должности. А это в какой-то мере предопределилось уровнем образования: чем оно было выше, тем выше, как правило, была квалификация и выполняемая работа, тем «ценнее был человек». В Крыму уже в 1934 году был осуществлен переход к полному семилетнему образованию, была сформирована сеть школ с десятилетним образованием, техникумов и вузов. Все это позволило направить мобилизованных в технические рода войск – авиацию, артиллерию, танковые войска, медицинские части, флот; сформировать значительный по своей численности офицерский корпус. Анализ наградных листов и данных о потерях выявил более 2300 офицеров из числа крымских татар – от младшего лейтенанта до генерал-майора И. Булатова и генерал-лейтенанта А. Гафарова; более 200 подполковников и полковников, среди них 8 командиров полков, 4 начальника штаба дивизии, 4 начальника политотдела дивизии, член Военного Совета 5-ой Ударной армии.

Среди летчиков истребительной, штурмовой и бомбардировочной авиации, призванных из Крымской АССР, большую часть составляют русские и крымские татары. Более 300 крымских татар воевали в составе воздушных армий, среди них более 200 человек летчики, штурманы, командиры звеньев и эскадрилий истребительной, штурмовой и бомбардировочной авиации, кроме того, техники, механики, специалисты по авиавооружению, политработники, командиры отдельных батальонов аэродромного обслуживания. Среди этой категории есть инженер, под руководством которого строились все аэродромы Ленинградского фронта; дважды Герой Советского Союза Амет-Хан Султан и Герой Советского Союза Абдураим Решидов. Это верхушка своеобразной пирамиды авиаторов-крымских татар.

Капитан Асан Мамин, награжденный орденом «Красного знамени» за заслуги в финской кампании, а в 1941 подбитый зенитной артиллерией противника, направил машину в скопление немецкой техники. Лейтенант Якуб Меметов – летчик 55 истребительного авиационного полка и капитан Идрис Лятифов – командир эскадрильи 904 штурмового полка, награжденный орденом «Красного знамени», повторили подвиг Н. Гастелло. Младший лейтенант Аджи-Халиль Абдарман (Абдраман) Ахтем из деревни Ай-Василь, которая находится над Ялтой, служивший в бомбардировочной авиации 46 авиаполка, защищал Москву. 10 декабря 1941 года он был награжден орденом «Красного Знамени» [5]. К этому времени у него было более 40 боевых вылетов на бомбардировку противника и разведку, а через два дня экипаж не вернулся с боевого задания.

Несмотря на большой объем работы и временные затраты, анализ наградных листов позволил восстановить картину награждений высшей наградой – званием «Герой Советского Союза» по Крымской АССР и выявить некоторые закономерности награждения. Принято было считать, что уроженцев Крыма разных национальностей, награжденных высшей наградой, 61 человек. Благодаря нашему исследованию, мы можем внести определенные коррективы в списки Героев Советского Союза. В книге «Звезды немеркнущей славы: очерки о крымчанах – Героях Советского Союза» [6] не все перечисленные награжденные являются уроженцами Крыма. Из 61 Героя 21 человек либо не являются уроженцами Крыма, либо были награждены еще до начала войны, либо награждены за военные заслуги в послевоенный период.

Среди Героев Советского Союза 6 крымских татар, один из них награжден дважды. Анализ наградных листов показал, что с 1941 по 1945 гг. 20 военнослужащих из числа крымских татар были представлены к званию Героя Советского Союза. Более того 4 человека из них были представлены дважды. Среди небольших по численности народов СССР (крымские татары насчитывали 218,8 тысяч человек) это уникальный случай. Среди жителей Крыма других национальностей случаев представления дважды к званию Героя Советского Союза не имеется. При этом необходимо учесть, что среди призванных на фронт из Крыма крымские татары составляли 15%. Из 24 представлений крымских татар к званию Героя Советского Союза в 18 случаях высшую награду заменили орденом. Для сравнения: среди представителей других этнических групп Крыма, которые составляли 85% мобилизованных, примерно 75% представлений завершилось награждением званием Героя Советского Союза, среди крымских татар только каждый четвертый из представленных удостоился звания Героя Советского Союза.

Благодаря обработке огромного массива информации, мы открыли одну из самых закрытых страниц военной истории Крыма, что позволило создать относительно полную картину представлений и награждений крымских татар званием Героя Советского Союза. Оказалось, что у народа-«предателя» в среднем на 800-900 человек мобилизованных на фронт приходится один представленный к званию Героя Советского Союза. [7, 8].

Четыре офицера из числа крымских татар были представлены к званию Героя за форсирование Днепра – командиры батальонов Абдуль Тейфук и Джевдет Дерменджи, командир батареи Веис Месутов и командир стрелковой роты Сулейман Хаиров. Получил звание Героя был только Абдуль Тейфук [5], остальных наградили орденами.

Всем представленным, но не награжденным званием Героя Советского Союза, высшую награду заменили на ордена Ленина, «Красного Знамени», «Отечественной войны» 1 степени. Джафера Османа Топчи по первому представлению к званию Героя наградили орденом «Красного Знамени», по второму (посмертно) – только орденом «Отечественной войны» 1 степени.

Первым награжденным из всех военнослужащих призванных, из Крымской АССР, стал командир орудия 141 гаубичного артиллерийского полка младший сержант Саид Халиль Усейнов. В одиночку управляя орудием, он подбил три вражеских танка, а после этого, подпрыгнув на лафет гаубицы, стал танцевать народный танец. За отражение танковой атаки он был награжден орденом «Красного Знамени» (представлен к награде 24 июня 1941 года) [5].

Первым представленным к званию Героя Советского Союза из призванных в армию из Крымской АССР, стал летчик штурмовой авиации А. Решидов (ноябрь 1941 г.). Званием Героя Советского Союза за 222 боевых вылета А. Решидова наградили по второму представлению только в июне 1945 года [5].

Первым из жителей Крыма за проявленный героизм в боях летом 1941 г. под Ельней, где он погиб, к званию Героя был представлен (посмертно) командир батальона Эмир Люманов. Наградной лист был оформлен в феврале 1942 года, звезду Героя заменили орденом Ленина [5].

Единственным из ненагражденных (представленных дважды во время войны), кто добился присвоения звания Герой Советского Союза только в 1990 г. стал командир 444 стрелкового полка подполковник Анатолий (Фетислям) Абилович Абилов, награжденный в годы войны 4 орденами «Красного знамени».

Из уроженцев Крымской АССР шесть человек являются полными кавалерами ордена Славы трех степеней, из них трое по национальности русские, двое крымские татары – старший сержант, разведчик Сеит Неби Абдура(х)манов (Бахчисарайский район), старший сержант, разведчик Насибулла (Леонид) Велиляев (Джанкойский район) и один армянин [5].

Анализ наградных листов позволил нам установить, что кавалерами ордена Славы 2 и 3 степени из Крыма стали 93 человека: среди них 73 русских, 13 крымских татар, 4 украинца, 2 армянина, 1 еврей. Среди награжденных орденом Славы 2 и 3 степени почти половину составляют призванные в армию в апреле 1944 года.

Солдаты на фронте особо ценили медаль «За отвагу». Старший сержант Абдул Каимович (Абдулкаимович) Эбулисов, призванный из Керчи был награжден 4 медалями «За отвагу», гвардии сержант Сеттар Абдувелиев, гвардии сержант Эйип Аблаев (оба из Карасу-Базарского р-на) награждены 3 медалями «За отвагу».

Среди военных заслуг особо выделяют заслуги снайперов. При представлении Асана Халиева к званию Героя Советского Союза в 1943 году на его счету было 243 уничтоженных солдат и офицеров противника (судя по его награждению в 1985 году орденом «Отечественной войны» 1-ой степени он выжил в войне) [5]. Неизвестно, каков был его окончательный счет? Наградные листы дают информацию о том, что снайпер старший сержант Кабула Османов (Кайбула) к первому февраля 1944 года уничтожил 234 солдата и офицера противника [5]. Османов погиб в том же году. У младшего сержанта Эмира Трубчу (из Ялтинского района) в наградном листе указано, что он уничтожил 51 противника [5]. Командир отделения снайперов младший сержант Абдураман Абельмеджитов (из Керчи) во время прохождения боевой практики уничтожил 46 солдат и офицеров противника [5].

В обработанных нами наградных документах в строке «был ли в плену» записано: «в плену не был». Из этого явствует, что побывавших в плену, бежавших из плена или освобожденных из плена не награждали.

Множество мифов распространялось в прошлом и распространяется в настоящее время об участии крымских татар в партизанском движении Крыма. Авторами статей в различных интернет-изданиях являются люди, ни одного дня не проведенные в крымских архивах и не видевшие ни одного документа военного периода. Автор фундаментальных работ по партизанскому движению в Крыму доктор исторических наук В. Поляков, проработавший весь архив партизанского движения в Крыму, полностью разоблачил и эти мифы [9].

Абсолютное большинство награжденных, что является своеобразным социальным срезом от общего числа призванных на фронт крымских татар, начали воевать с июня 1941 года, часть была кадровыми военными, которые начали служить в РККА с середины 20-х годов. Информационная база «Мемориала» и сайта «Подвиг народа» позволила вернуть из забвения тысячи и тысячи имен воинов крымских татар, в том числе представленных к званию Герой Советского Союза, но не награжденных после выселения крымских татар.

Последствия депортации отразились на судьбах всех солдат и офицеров-крымских татар. Их как победителей в войне с нацизмом унизили и оскорбили самым жестоким образом: сталинский режим не позволил им вернуться в свои дома, многие не нашли свои семьи, которые умерли от голода и болезней в местах спецпоселений за первые 1,5-2 года.

Из более 12 000 воинов крымских татар выживших в войне, на Родину удалось вернуться через полвека в преклонном возрасте всего 2,5-3%.

Литература:

1. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : документи. Факти. Свідчення. (1917 – 1991) / Держ. комітет України у справах національностей та міграції ; упоряд. : Ю. Білуха, О. Власенко. – К. : Музична Україна, 2004. – 464 с.
2. Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2009 / А. С. Барсенков, А. И. Вдовин. — 3-е изд., расш. и перераб. - М. : Аспект Пресс, 2010. – 846 с.
3. РГАНИ. ф. 5, оп. 31, д. 56, л. 180 – 206.

4. Брошеван В. М. Военная мобилизация в Крыму 1941-1944 [Текст] : Историко-документальное исследование о мобилизации в Крымской АССР людских и материальных ресурсов на борьбу с немецко-фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны / В. М. Брошеван. – [Симф.] : [б.и.], Б. г... – 126 с. – (Серия «В помощь изучающим историю Украины, Крыма и России»)
5. Обобщенный банк данных «Мемориал» ЦАМО РФ: [Электронный ресурс] Режим доступа: [http // www.obd – memorial.ru](http://www.obd-memorial.ru). www.podvignaroda.ru
6. Звезды немеркнувшей славы [Текст] : очерки о крымчанах-Героях Советского Союза / сост. Ф. А. Третьяков. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – Симферополь : Таврия, 1984. – 301, 1 с. : ил., фото, портр. – (Герои Советского Союза)
7. Куртсеитов Р. Д. К вопросу о представлении крымских татар к званию Героя Советского Союза / Р. Д. Куртсеитов // Культура народов Причерноморья. — Симферополь: ТНУ – 2012. – № 228. – С. 67-74.
8. Куртсеитов Р.Д. К вопросу о представлении крымских татар к званию Героя Советского Союза. Новые архивные свидетельства / Р. Д. Куртсеитов // Культура народов Причерноморья. – Симферополь: ТНУ. – 2013. – №261. – С. 42-47.
9. Поляков В. Е. Партизанское движение в Крыму 1941-1945 гг. / В. Е. Поляков. – Симферополь : ИТ «АРИАЛ», 2013. – 488 с.

УДК 316.62:330.16:355.01(477.6)

ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА В ПРИФРОНТОВИХ ЗОНАХ ДОНБАСУ ЗА УМОВ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ¹

Верховод Лілія Іванівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

У статті визначаються принципи дослідження економічної поведінки в прифронтових зонах Донбасу в умовах гібридної війни. Економічна поведінка тлумачиться як форма економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їхніх потреб і максимізації корисності. З огляду на значне зниження рівня життя українців в цілому і жителів прифронтових зон зокрема, наголошується на актуалізації розгляду економічної поведінки у сфері отримання доходів. Визначені індикатори дослідження економічної поведінки у сфері отримання доходів в умовах кризи і війни: прагнення знайти більш високооплачувану роботу; додаткові підробітки; підвищувати свій рівень кваліфікації; отримати нові знання, уміння, навички з метою підвищення рівня своїх доходів; відкрити власну справу або розширити свій бізнес; відстоювати свої права перед роботодавцем; рівень продуктивності праці; частота звернень до державних органів влади та недержавних організацій з метою отримання різних видів грошових допомог. Наголошується, що криза, в якій опинилося українське суспільство, зумовлює поширення нелегальних практик у сфері отримання доходів. Пропонується розглядати нелегальні практики через такі індикатори, як неофіційна зайнятість, хабарництво, уникнення сплати податків, подвійне соціальне утриманство.

Ключові слова: економічна поведінка, гібридна війна, прифронтові зони, неофіційна зайнятість, хабарництво, подвійне соціальне утриманство.

В статье определяются принципы исследования экономического поведения в прифронтовых зонах Донбасса в условиях гибридной войны. Экономическое поведение трактуется как форма экономической активности людей в сфере производства, распределения, обмена и потребления различных благ и услуг, которая осуществляется с целью удовлетворения их потребностей и максимизации полезности. Учитывая значительное снижение уровня жизни украинцев в целом и жителей прифронтовых зон в частности, подчеркивается актуальность рассмотрения экономического поведения в сфере получения доходов. Определены индикаторы исследования экономического поведения в сфере получения доходов в условиях кризиса и войны: стремление найти более высокооплачиваемую работу; дополнительные подработки; повышать свой уровень квалификации, получить новые знания, умения, навыки с целью повышения уровня своих доходов; открыть собственное дело или расширить свой бизнес; отстаивать свои права перед работодателем; уровень производительности труда; частота обращений к государственным органам власти и негосударственных организаций с целью получения различных видов денежных пособий. Отмечается, что кризис, в котором оказалось украинское общество, обуславливает распространение нелегальных практик в сфере получения доходов. Предлагается рассматривать нелегальные практики через такие индикаторы, как неофициальная занятость, взяточничество, уклонение от уплаты налогов, двойное социальное иждивенчество.

Ключевые слова: экономическое поведение, гибридная война, прифронтовые зоны, неофициальная занятость, взяточничество, двойное социальное иждивенчество.

The article defines basic principles of research of economic behavior along the Donbass frontline areas in the conditions of hybrid war. Economic behavior is interpreted as a form of economic activity of people in the process of production, distribution, exchange and consumption of various goods and services made to meet their needs and maximize utility. Taking into account significant decline in living standards of Ukrainians in general and residents of the frontline areas in particular, emphasis is made on income consideration. We identified indicators of income economic behavior under conditions of crisis and war, they are the following - desire to find a well-paid job; part-time jobs; improve one's qualification level; acquire new knowledge and skills to enhance the income; start one's own business or expand the old biz; defend one's rights dealing with an

© Верховод Л. І., 2016

¹ Стаття підготовлена в межах дослідницького проекту «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі», який підтримується Міністерством освіти і науки України (Державний реєстраційний номер 0116U004150).

employer; labor productivity; growth of frequency of appeals to state authorities and NGOs in order to get different kinds of welfare. It is noted that the crisis, which Ukrainian society recently got into is leading to the spread of illegal income practices. It is proposed to consider illegal practices by means of such indicators as informal employment, bribery, tax evasion, double social supply.

Keywords: *economic behavior, hybrid war, frontline areas, informal employment, bribery, double social supply.*

Сучасний український соціум зіштовхнувся з незанимає раніше феноменом гібридної війни. Зона АТО, внутрішньо переміщенні особи, сірі зони, блок-пости – все це стало невід’ємною складовою суспільного дискурсу. Політичні проблеми детермінують появу низки інших. І. Кононов зазначає, що сучасне українське суспільство опинилося в умовах глибокої суспільно-політичної кризи, в яку Україна почала занурюватися з кінця осені 2013 р. [1, с. 5]. Кризовий стан зумовлює погіршення економіки в цілому та добробуту пересічних українців. Зростання цін на товари та послуги, інфляція детермінують погіршення матеріального становища більшості населення. До цього додаються економічні ризики, пов’язані з військовими діями на Сході України. Значне зростання цін на товари та послуги в прифронтових зонах зумовлене не лише загальноукраїнськими тенденціями, а й «змінними» місцевого характеру. Погіршення стану автомобільних доріг, а в деяких випадках майже повне їх знищення впливають на ціноутворення завезених з інших регіонів продуктів. Постійна міграція жителів тимчасово окупованих районів Донбасу збільшує попит на дотичних до них територіях, які підконтрольні українській владі. Наявність «псевдопереселенців» створює цілу мережу, яка обслуговує їхні потреби (послуги з отримання банківської карти без черг, довідки переселенця, розробка схем перевезення, розміщення тощо). Означені тенденції змінюють усталені моделі економічної поведінки. Все це детермінує актуальність розгляду методологічних та методичних принципів дослідження економічної поведінки населення в прифронтових зонах Донбасу.

Об’єктом нашого розгляду є економічна поведінка в умовах суспільної кризи і війни, а **предметом** – методологічні принципи та методичні правила дослідження економічної поведінки населення в зоні АТО у сфері отримання доходів.

В рамках даної статті ми маємо **на меті** встановити сутнісні характеристики економічної поведінки, на основі чого визначити індикатори її емпіричного дослідження.

Економічна поведінка стала предметом дослідження психології, економіки, соціології. В науковому дискурсі розглядаються перспективи міждисциплінарного підходу до даної проблеми (С. Міхеєва [2], В. Радаєв [3]), визначаються методологічні засади її вивчення (О. Шабунова, Г. Белехова [4,]) аналізуються різновиди економічної поведінки (В. Верховін [5], А. Сергієнко [6]). В українській соціології економічній поведінці присвячені роботи Т. Єфременко [7; 8], Є. Суїменко [8; 9] та ін. Означені автори не торкаються проблеми дослідження економічної поведінки за умов гібридної війни, бо це новий феномен буття українського суспільства.

При вивченні економічної поведінки соціальні науки беруть за основу різні ідеальні типи людини. Для пояснення індивідуальної поведінки економічна наука використовує модель homo economicus, а соціологічна – homo sociologicus. Найчастіше їх представляють як антиподи. Якщо homo economicus – це людина незалежна, егоїстична, раціональна і компетентна, то homo sociologicus виявляється людиною, яка підпорядковується суспільним нормам, альтруїстична, є ірраціональною і непослідовною, слабо інформованою і нездатною до калькуляції вигод і витрат [3, с. 56]. Російський соціолог В. Радаєв критикує таку точку зору. Він вважає, що модель homo sociologicus, яка знаходиться в континуумі між людиною економічною та людиною соціальною, може бути представлена цілою галереєю фігур через низку типів дій [3, с. 57].

Визначення економічної поведінки, як правило, базується на концептах homo economicus або homo sociologicus. Економічна теорія має багату традицію аналізу економічної поведінки. Це прямо пов’язано з дослідницьким інтересом економістів. Так автор сучасного визначення предмета економічної теорії Л. Робінсон зазначає: «Економічна теорія – це наука, яка вивчає людську поведінку з точки зору співвідношення між цілями та обмеженими ресурсами, які можуть мати інакше застосування» [цит. за 2].

В. Верховін наголошує, що предметом уваги соціолога є моделі соціальної поведінки, пов’язані з реалізацією принципу максимізації результатів та мінімізації витрат, а також ті соціокультурні інститути і супутні їм стимулятори або обмежувачі, які роблять можливим або суттєво лімітують раціональне використання різних економічних ресурсів (особистісних, технологічних, фінансових, інформаційних тощо) [5, с. 324–325]. Отже, в рамках соціологічного підходу акцент робиться на впливі суспільства на поведінку

індивіда в економічній підсистемі. Людина керується принципом максимізації вигоди при мінімальних затратах, проте змушена узгоджувати свої інтереси з існуючою системою суспільних норм та цінностей.

У науковій літературі існують різні визначення поняття «економічна поведінка». В межах економічного підходу використовують такі характеристики: «поведінка у світі обмежених ресурсів» (В. Макаров), «мінімізація витрат, максимізація вигоди» (О. Єлкіна, Г. Соколова), «реалізація економічного інтересу» (М. Кондратьєв). В рамках соціологічного підходу в першу чергу підкреслюється, що економічна поведінка – це система соціальних дій та вчинків (В. Верховін, Т. Заславська) з метою отримання вигоди (В. Верховін) та задоволення своїх потреб (Т. Заславська). Психологи роблять акцент на взаємодії людини з навколишнім світом (Т. Огородникова, В. Залевський, В. Позняков) та на проблемі вибору (Ю. Красовський) [4]. Г. Белехова та О. Шабунова пропонують визначати економічну поведінку «як форму економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їх потреб і максимізації корисності (винагороди)» [4].

Очікуваним результатом економічної поведінки є різні вигоди за ті чи інші дії, пов'язані з використанням та рекомбінацією економічних ресурсів [5, с. 325].

Загальноприйнятої типології економічної поведінки не існує. В соціальних науках виокремлюють види економічної поведінки на різних підставах – за цілями та способами формування та використання доходів, за способами і характеристиками задоволення основних потреб, за мірою активності в економічній сфері, за мірою ризику, за мірою інноваційності [6, с. 27–30]. В. Верховін як основні типи аналізує такі: обмінна (комерційна) поведінка (комплементарний економічний обмін між продавцями та покупцями різних благ та послуг з метою отримання вигоди (прибутку, винагороди)) [5, с. 344], дистрибутивна (розподільна) поведінка (з'єднує ринкових суб'єктів з економічними ресурсами, визначає норми та міру привласнення корисних якостей цих ресурсів та вигоди від їхнього обігу, а також механізми та способи їх перерозподілу від одного користувача до іншого) [5, с. 342], виробнича поведінка (широке коло економічних дій, інтегрованих в певних організаційних формах і пов'язаних з комбінуванням та перетворенням економічних ресурсів з метою отримання прибутку) [5, с. 399], споживацька поведінка (складне функціональне співвідношення безлічі факторів, яке визначає динаміку і структуру включення та виключення різних економічних ресурсів з товарного обігу у відповідності зі здатністю або нездатністю господарюючих суб'єктів знаходити оптимальну рівновагу з ринковим середовищем [5, с. 430]. Це далеко не повний список. Наприклад, в рамках виробничої виокремлюють трудову поведінку, окремо аналізують монетарну, підприємницьку тощо. В залежності від мети дослідження вчені фокусуються на певному типі економічної поведінки.

Оскільки в умовах кризи та війни усталені моделі поведінки не здатні задовольняти базові потреби, ми вважаємо актуальним розглядати економічну поведінку у вимірі аналізу способів отримання доходів. Особливу увагу будемо приділяти інноваційним практикам їх отримання.

Російський соціолог А. Сергієнко [6, с. 27] виокремлює основні сфери отримання доходів, а саме:

- 1) на ринку праці: пошук основної та додаткової роботи;
- 2) у сфері зайнятості: інтенсифікація та екстенсифікація праці (збільшення продуктивності праці, вторинні і третинні сфери застосування праці, включення в нові сфери застосування праці, в тому числі розвиток особистого підсобного господарства), домагання виплати затриманої заробітної плати;
- 3) у сфері підприємництва, розпорядження власністю: відкриття та розширення власної справи, грошові вклади населення в сферу фінансового капіталу, розвиток бізнесу, вигідний перепродаж та ін.

З огляду на те, що в Україні доволі сильними є патерналістські установки та упевненість населення, що держава повинна усіяко допомагати своїм громадянам, ми до цього списку пропонуємо додати економічну поведінку у сфері соціального захисту. Вона представлена такими практиками, як отримання різних соціальних виплат (субсидій, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям, сім'ям, що приймають переселенців, тощо).

Такий підхід нам здається найбільш перспективним з точки зору операціоналізації поняття «економічна поведінка у сфері отримання доходів», виходячи з потреб конкретного соціологічного дослідження.

На основі доробку А. Сергієнко та аналізу соціальної реальності в Україні ми виокремили 10 індикаторів економічної поведінки у сфері доходів (табл. 1).

Виділені показники здатні представляти три основні моделі поведінки у сфері доходів – пасивну, помірно-активну, активну. На основі вирахування середньоарифметичного показника ми

прагнемо встановити умовне співвідношення їх в не окупованих районах Донбасу. Припускаємо, що за умов кризи та гібридної війни поширення набувають активні моделі.

Таблиця 1.

Індикатори економічної поведінки у сфері доходів

Індикатори економічної поведінки	1	2	3
Як часто прагнете знайти більш високооплачувану роботу	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто намагаєтесь знайти додаткові підробітки	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто намагаєтесь підвищувати свій рівень кваліфікації	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто намагаєтесь отримати нові знання, уміння, навички з метою підвищення рівня своїх доходів	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто доводилось вам відстоювати свої права перед роботодавцем	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто ви викладаєтесь на роботі «на повну»	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто ви заробляєте на депозитах (грошові внески в банку під відсотки)	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто ви звертаєтесь до державних органів влади з метою отримання різних видів грошових допомог (субсидії, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям тощо)	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто ви звертаєтесь до недержавних структур (благодійних фондів, представництв міжнародних організацій, волонтерських організацій) з метою отримання різних видів матеріальних допомог (грошових виплат, гуманітарної допомоги тощо)	Ніколи	Іноді	Постійно
Чи прагнете ви відкрити свою справу або розширити свій бізнес	Ніколи	Іноді	Постійно

Дослідники економічної поведінки вказують на те, що способи отримання доходів можуть бути як легальними, так і нелегальними. Нелегальними формами отримання доходів називають «приховані форми зайнятості, а також різні незаконні, кримінальні форми, включаючи економічні злочини (хабарі, незаконні підприємницькі операції та ін.) та інші форми придбання грошових і натуральних доходів як на добровільній, так і на насильницькій основі» [6, с. 27]. До основних індикаторів моніторингу даної проблеми пропонуємо відносити наступні:

1. *Неофіційна зайнятість.* Під неофіційною зайнятістю розуміємо неоформлення трудових відносин у встановленому порядку між роботодавцем та працівником. Означена проблема завжди була актуальною для незалежної України. Вона є прямим наслідком появи такого феномену, як тіньова економіка. Станом на 1 півріччя 2015 р. рівень тіньової економіки становив 47% ВВП [10]. Сьогодні проблема неофіційної зайнятості стала більш злободенною, що пов'язано зі збільшенням населення в певних районах держави за рахунок внутрішньо переміщених осіб.

2. *Уникнення сплати податків.* Це ще один показник поширення нелегальних практик в економіці. Таке ставлення до податків вже є невід'ємною складовою економічної культури населення нашої країни. У звіті Міністерства економічного розвитку і торгівлі України зазначається, що «втрата віри суб'єктів економічної діяльності в поліпшенні економічної і політичної ситуації найближчим часом спонукала їх активно використовувати схеми приховування частини доходів» [10]. Найбільшого поширення означені практики набувають у сфері підприємництва і кожен новий варіант Податкового кодексу бачиться як необхідність розробки нових схем уникнення від податків.

3. *Хабарництво.* Парадокс українського суспільства полягає в тому, що ми засуджуємо корупцію, але, якщо нам терміново потрібно вирішити якесь питання, стаємо учасниками (а іноді ініціаторами) корупційних дій з власної волі. Корупція розуміється: 1) як підкуп-продажність державних службовців; 2) як зловживання владою або посадовим становищем, здійснене в будь-яких особистих інтересах; 3) як використання посадових повноважень, статусу посади, а також її авторитету для задоволення особистого інтересу або інтересів третіх осіб; 4) як елемент (ознака) організованої злочинності [11]. Одним із різновидів корупційних практик вважаємо систему відкатів. Їх можна назвати одним із системних явищ українського бізнесу.

4. *Подвійне соціальне утриманство.* Це відносно нове явище в нашому суспільстві, яке добре відоме жителям прифронтових зон. Воно передбачає, що людина з окупованих територій оформлює різні види допомоги в Україні і в так званих «республіках». Це яскравий приклад того, як можна «заробляти» на війні пересічним громадянам. Утворюються цілі схеми оформлення такої допомоги, на яких

наживаються не лише допомоогоотримувачі, а й посередники по обидві сторони лінії протистояння. Поширення таких практик зумовлює зміну ставлення до жителів окупованих територій з боку жителів прифронтових українських зон – від співчуття до презирства.

Економічна поведінка є доволі складним для аналізу феноменом. Її тлумачать як форму економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їх потреб і максимізації корисності. Загальноприйнятої типології економічної поведінки не існує. З огляду на актуальність проблеми зниження рівня життя вважаємо доцільним аналіз економічної поведінки у сфері отримання доходів. До основних індикаторів економічної поведінки у сфері отримання доходів в умовах кризи і війни відносимо наступні: прагнення знайти більш високооплачувану роботу; додаткові підробітки; підвищувати свій рівень кваліфікації; отримати нові знання, уміння, навички з метою підвищення рівня своїх доходів; відкрити власну справу або розширити свій бізнес; відстоювати свої права перед роботодавцем; рівень продуктивності праці; частота звернень до державних органів влади та недержавних організацій з метою отримання різних видів грошових допомог (субсидії, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям тощо). Припускаємо, що на основі виокремлених показників можна зафіксувати три основні моделі економічної поведінки: активна, помірно-активна, пасивна. Криза, в якій опинилося українське суспільство, зумовлює поширення нелегальних практик у сфері отримання доходів. До таких відносимо неофіційну зайнятість, хабарництво, уникнення сплати податків, подвійне соціальне утриманство.

Література:

1. Кононов І. Ф. Соціологія в умовах кризи і війни: проблема методологічної спроможності / Кононов І. Ф. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2016. – № 5 (302). – С. 5–55.
2. Михеева С. Рациональность и экономическое поведение: междисциплинарный подход / Светлана Михеева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://neweconomist.ru/articles/politekonomiya/svetlana_miheeva_ratsionalnost_i_ekonomicheskoe_povedenie_megdis_tsiplinarnyy_podhod/.
3. Радаев В. В. Экономическая социология. Курс лекций : учеб. пособие / В. В. Радаев. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 368 с.
4. Белехова Г. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты / Г. Белехова, А. Шабунова. – Вологда, 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks337868.
5. Экономическая социология : учеб. пособие для вузов / Под ред. В. Верховина. – М. : Академический Проект; Фонд «Мир», 2006. – 736 с.
6. Сергиенко А. М. Виды и формы экономического поведения россиян в период реформ: теоретические подходы и опыт регионального исследования [Электронный ресурс] / А. М. Сергиенко // Известия Алтайского государственного университета. – 2002. – № 2. – С. 27–32. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vidy-i-formy-ekonomicheskogo-povedeniya-rossiyan-v-period-reform-teoreticheskie-podhody-i-opyt-regionalnogo-issledovaniya>.
7. Ефременко Т. Социально-экономическое поведение населения в условиях институциональных перемен (на примере Украины) / Т. Ефременко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Зб. наук. праць. – Харків, 2002. – С. 342–346.
8. Суименко Е. И. Номо есономісус сучасної України. Поведенческий аспект / Суименко Е. И., Ефременко Т. О. – К. : Ін-тут соціології НАНУ, 2004. – 294 с.
9. Суименко Е. И. Экономическое поведение: экспликация понятия и типологическая характеристика / Евгений Суименко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 168–188.
10. Уровень теневой экономики в Украине достиг 47% [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://economics.lb.ua/state/2015/08/14/313460_uroven_tenevoy_ekonomiki_ukraine.html.
11. Жданов И. Коррупция в Украине: масштабы и влияние [Электронный ресурс] / И. Жданов. – Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=200.

УДК 316. 334.23

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ

Міхно Надія Костянтинівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті визначено умови ведення бізнесу в Дніпропетровському регіоні в умовах актуальної соціально-економічної ситуації в країні. Автором проаналізовано складові формування сприятливого інвестиційного клімату, соціальні фактори розвитку підприємництва, стан інформаційної обізнаності підприємців щодо основних можливостей співпраці з державними структурами у просторі введення бізнесу та зафіксовано проблеми у роботі з центрами надання адміністративних послуг в регіоні. Матеріал, представлений в даній статті, базується на результатах емпіричного дослідження, проведеного співробітниками кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за ініціативою Торгово-промислової палати Дніпропетровської області. Здійснене дослідження присвячено виявленню особливостей бізнес-клімату в Дніпропетровській області, опитано представників середньої ланки підприємництва. Підкреслено, що бізнес дає роботу членам громади, створює і утримує робочі місця, поповнює бюджет. Тому життєдіяльність міста, регіону безпосередньо залежить від ефективності роботи малого і середнього бізнесу, стану розвитку підприємництва. У свою чергу, органи місцевого самоврядування, контролюючі органи, дозвільні структури можуть впливати на розвиток підприємництва шляхом створення сприятливого бізнес-клімату.

Ключові слова: суб'єкти підприємництва, бізнес-клімат, бізнес-середовище.

В статье выявлены условия ведения бизнеса в Днепропетровском регионе в условиях актуальной социально-экономической ситуации в стране. Автором проанализированы основные составляющие формирования благоприятного инвестиционного климата, факторы развития предпринимательства, состояние информационной осведомленности предпринимателей относительно основных возможностей сотрудничества с государственными структурами в пространстве ведения бизнеса и зафиксированы проблемные точки работы с центрами предоставления административных услуг в регионе. Материал, представленный в данной статье, базируется на результатах эмпирического исследования, проведенного сотрудниками кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара по инициативе Торгово-промышленной палаты Днепропетровской области. Проведенное исследование посвящено выявлению особенностей бизнес-климата в Днепропетровской области, опрошены представители среднего звена предпринимательства. Подчеркнуто, что бизнес дает работу членам громады, создает и удерживает рабочие места, пополняет бюджет. Поэтому жизнедеятельность города, региона напрямую зависит от эффективности работы малого и среднего бизнеса, состояния развития предпринимательства. В свою очередь, органы местного самоуправления, контролирующие органы, разрешительные структуры могут влиять на развитие предпринимательства путем создания благоприятного бизнес-климата.

Ключевые слова: субъекты предпринимательства, бизнес-климат, бизнес-среда.

The focus of this article is focused on identified basic business conditions in the Dnipropetrovsk region in terms of actual socio-economic situation in the country. The results of the empirical research the basic components of a favorable investment climate, the most important factors for business development, the state of information awareness of entrepreneurs on basic possibilities of cooperation with the state administration in the area of business and fixed the problem in terms of the centers of administrative services in the region. The material presented in this article is based on empirical research conducted by the Sociology Department Oles Honchar Dnipropetrovsk National University on the initiative of the Chamber of Commerce of Dnipropetrovsk region devoted to determination of the business climate in the Dnipropetrovsk region, interviewed representatives medium level businesses. Business employs community members, creates and maintains jobs, adds to the budget. Therefore, the life of the city, the region depends on the performance of small and medium business, state business development. In turn, local governments, regulatory authorities, licensing structures may influence the development of entrepreneurship by creating a favorable business climate.

Keywords: business entities, business climate, business environment.

У сучасних умовах вагомим значенням для соціально-економічного відродження України набуває розвиток підприємництва. Із зміною соціально-економічних факторів і потреб суспільства, розвитком продуктивних сил критично змінювались погляди щодо суті і значення підприємництва. Однак, аналіз історичного досвіду становлення і розвитку підприємництва доводить, що воно є соціально-економічною основою ринкової економіки, необхідною і достатньою умовою для її виникнення і розвитку. Підприємництво як багатогранне явище включає в себе сукупність економічних, історичних, соціальних і правових відносин, спрямованих на отримання прибутку, підприємницьке середовище, особистість підприємця, стиль і тип його поведінки при здійсненні підприємницької діяльності як мотиву розвитку галузі економіки.

Бізнес-середовище досягла в сучасній Україні знаходиться на новому етапі свого розвитку. Соціально-економічний вплив малого і середнього підприємництва на економіку країни став співмірним із таким впливом у розвинутих країнах світу. Сукупний сегмент мікро-, малого та середнього підприємництва забезпечує зайнятість громадян, зростання випуску продукції та послуг, податкові надходження до державного бюджету. Формування державної політики розвитку підприємництва і встановлення сприятливого інвестиційного та бізнес-клімату в Україні лежить у площині виявлення низки впливів, що визначають поведінку економічних агентів у ринковому середовищі, вироблення цілісної державної політики розвитку малого і середнього бізнесу.

Питаннями вивчення особливостей підприємництва як виду діяльності та соціально-економічного явища, соціальної відповідальності бізнесу займалися видатні зарубіжні та вітчизняні соціологи. Основи сучасного розуміння підприємництва, його ролі в економіці закладені представниками неокласичної школи – В. Зомбартом, А. Шапіро, Й. Шумпетером та ін. Підприємництво вони розглядають як складне комплексне явище, для якого характерно новаторство, самостійність, жорсткість вимог то особистих якостей підприємця. З кінця 80-х рр. XX ст. проблеми підприємництва стають предметом вивчення науковців України і країн ближнього зарубіжжя. Заслужують уваги роботи А.Бусигіна, Л.Дашкова, О.Динкіна, О.Кривцова, С.Соболя, А.Стерліна, Б.Райзберга, В.Яковлева та ін., які присвячені аналізу теоретичних підходів до вивчення підприємницької діяльності та визначення її місця в ринковій економіці. розглядаються в роботах Е.Борсученка, М.Єрмошенка, А.Кисельова, О.Кузьмічова та ін. Соціальні та соціально-психологічні характеристики вітчизняного підприємця (його самопочуття, здатність до ризику, рівень ділової етики, особистісні ділові якості та мотиви діяльності) є предметом досліджень таких учених, як А. Агеєв, А. Арсеєнко, В. Ворона, Ж.Грищенко, О.Смел'янов, І.Кононов, В.Міщенко, В.Радаєв, І.Сорока, Є. Суїменко, Г. Черніков. Проблема трансформації соціальної структури українського суспільства у зв'язку з появою вітчизняних підприємців присвячені роботи О. Журавльова, Т. Заславської, В. Пилипенка, В. Позднякова та ін. [1, с. 1-2].

Сьогодні в економіці України відбуваються швидкі та не до кінця прогнозовані перетворення, спричинені політичними та іншими факторами впливу. Обов'язковою і об'єктивною умовою виходу України з соціально-економічної кризи є наявність коштів, потрібних для уникнення бюджетного дефіциту та для активної інвестиційної діяльності у різні сфери виробництва. Активізація цієї діяльності в Україні — вкрай важливе завдання, розв'язання якого в сучасних умовах неможливе без ефективного державного втручання [2]. Саме держава відповідає за створення сприятливого інвестиційного середовища, тому подальший розвиток соціально-економічної ситуації в Україні значною мірою залежатиме від результативності державної інвестиційної політики і від подолання несприятливих тенденцій, накопичених у сфері інвестування. Для економічного зростання України необхідна перебудова інституціональної структури, яка не є опорою для розвитку, оскільки страждає від бюрократизму, недостатньої прозорості й фаворитизму. А, отже, виникає необхідність більш детального вивчення питань розвитку підприємництва в країні.

Матеріал, представлений в даній статті, базується на результатах емпіричного дослідження, проведеного співробітниками кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (вага автора статті: розробка інструментарію та виконання відповідного розділу аналітичного звіту) за ініціативою Торгово-промислової палати Дніпропетровської області у період з 5 по 30 вересня 2016 р. Проведене дослідження присвячено виявленню особливостей бізнес-клімату в Дніпропетровській області, опитано представників середньої ланки підприємництва (без урахування малого та мікро бізнесу), вибірково сукупність побудована на основі даних наданих управлінням статистики в Дніпропетровській області. Дослідження виконано із залученням евристичного потенціалу кількісної методології, зокрема передбачало здійснення опитування, шляхом використання методу роздаткового анкетування. Вибір респондентів відбувався на основі квотно-репрезентативної вибірки

відповідно до структури адміністративно-територіального поділу області та орієнтації до галузевого спрямування підприємницької діяльності (N=158).

Складовою формувannya сприятливого інвестиційного клімату є забезпечення доступності кредитів для позичальників шляхом зниження їх вартості. Цього можна досягнути шляхом перегляду існуючої системи резервування коштів комерційних банків у напрямі зниження норми резервування. При цьому важливо створити стимулюючу систему обов'язкового резервування для банків, які активно займаються інвестиційним кредитуванням. Переважаючий відсоток опитаних (87 %) зазначає, що основним джерелом фінансування є власні кошти, кредитними коштами користуються 13 % опитаних, тоді як закордонні інвестиції використовують лише незначний відсоток респондентів (0,6 %). Показовим є те, що державна фінансова підтримка не реалізовується в повному обсязі у відношенні розвитку підприємницької діяльності. Роль держави в процесі розвитку підприємства складно переоцінити, оскільки саме держава має доступні ресурси для розвитку підприємства шляхом інформаційного забезпечення; шляхом надання допомоги в матеріальному забезпеченні та збуті продукції підприємців; шляхом підготовки кадрів для сфери підприємництва; шляхом створення суб'єктам підприємництва умов для ефективної зовнішньоекономічної діяльності.

Серед найбільш важливих факторів для розвитку підприємництва респонденти зазначили відсутність корупційних схем (73 %). Проблема корупції вже була згадана при розгляді перешкоджаючих для бізнесу факторів і займала одну з домінуючих позицій. Саме тому поява цього фактору в аспекті необхідності його ліквідування для розвитку феномену підприємництва є цілком логічною. Наступним в рейтингу факторів є необхідність спрощення процедури отримання дозвільних документів, на це вказали 65% опитаних. В цілому дана проблема є похідною від феномену корупції, який сприяє затягуванню у прийнятті рішень, в тому числі у відношенні отримання дозвільних документів. Третю позицію займає такий фактор як прозорість ведення бізнесу (57 %) та сприятливий інвестиційний клімат (56%).

Однією з важливих основ розвитку малого та середнього підприємництва є можливості виходу на зовнішні ринки, залучення закордонних інвестицій, використання державної підтримки. Головним фактором залученості у ці процеси є наявність широкої інформації щодо існуючих можливостей, які надаються бізнесу в Україні в цілому, там окремо взятих випадках. На сьогоднішній день гостро постає питання щодо того, чому представники суб'єктів підприємництва не використовують шанси, які надаються зовнішніми інвесторами? Серед причин, що перешкоджають активному використанню преференцій закордонних установ стала не поінформованість бізнесу про можливості, що відкрилися на європейських ринках. Так, в межах даного дослідження, респондентам було запропоновано відповісти на питання щодо того, якого типу інформації їм не вистачає в найбільшій мірі.

Так, учасники дослідження зазначили, що найбільший вакуум інформації це: інформація щодо наявності державної фінансової допомоги (41 %), інформація щодо специфіки роботи в рамках Світової організації торгівлі (30 %), інформація щодо торговельних місій України до ЄС (22 %), інформація щодо особливостей здійснення держзакупівель (22 %). А найгрунтовніше висвітлена інформація щодо інформація щодо інтеграції України до Зони вільної торгівлі з ЄС та інформація щодо можливості ведення бізнесу в інших регіонах України.

Однією з головних умов розвитку підприємництва в країні є можливість освоювати державні кошти. Публічність та доступність до участі у тендерних закупках довгий час була майже закритою сферою для пересічних підприємців. Але на сьогоднішній день ситуація змінюється завдяки створенню та запуску системи електронних тендерних закупок через платформу ProZorro. Реформу у сфері публічних закупівель можна вважати прикладом успішних змін в країні. Основана мета реформи – суттєве зниження корупції під час закупівель за публічні кошти, досягнення максимальної ефективності та економії. Успішна реалізація проекту має повернути довіру бізнесу до держави та стимулювати його до участі в державних тендерах. Головний принцип системи ProZorro – «всі бачать все». Використання системи є обов'язковим для всіх закупівель вартістю від 200 тис. грн для товарів і послуг, та від 1,5 млн грн – для робіт. Якщо предмет закупівлі має вартість від 50 тис. грн до 200 тис. грн, то замовник зобов'язаний або провести закупівлю через систему, або завантажити в систему детальний звіт про закупівлю. Однак Міністерство економічного розвитку і торгівлі наполегливо радить використовувати ProZorro навіть на закупівлях вартістю від 5 тис. грн, оскільки навіть на таких невеликих тендерах система продемонструвала високу ефективність у рамках пілотного проекту, що тривав близько року. Для бізнесу участь у торгах – це можливість отримати частку від ринку загальною вартістю близько 250 млрд грн на рік [3].

А отже, логічно виникає питання наскільки суб'єкти підприємницької діяльності обізнані в даному питанні. Більше половини опитаних (52 %) зазначили, що недостатньо обізнані в даному питанні. Можна припустити, що на даному етапі система тендерних закупок ще не знаходиться в достатньому інформаційному світі. Незважаючи на низку відкритих семінарів, які проводяться обласною державною адміністрацією, значна кількість підприємців ще не отримали повної інструкції щодо можливостей та специфіки роботи з даною електронною платформою. Як свідчать матеріали дослідження, більше половини опитаних не планують в найближчий час приймати участь у тендерних процедурах (57 %), близько третини респондентів на даний момент не приймали участь у тендерах, але планують брати участь найближчим часом (30 %), лише кожний десятий підприємець брав участь у державних закупівлях більше ніж один раз.

Питання щодо обізнаності та планів на участь в електронній системі тендерних державних закупівель ProZorro серед представників підприємництва в Україні це один з маркерів, що демонструє рівень підтримки малим та середнім бізнесом державних реформ відносно подолання корупції в сфері державних закупівель. Основна мета цієї системи полягає в суттєвому зниженні корупції під час закупівель за публічні кошти, досягнення максимальної ефективності та економії. Успішна реалізація проекту має на меті повернути довіру бізнесу до держави та стимулювати його до участі в державних тендерах. Головний принцип системи ProZorro – «всі бачать все».

Не дивлячись на невелику популярність даної системи серед респондентів (оскільки не дуже високий показник реальної участі в системі ProZorro) більш детальний аналіз фіксує тенденцію щодо взаємозв'язку між частотою участі в електронній системі та розміром річного обсягу прибутку респондентів. За даними дослідження, частіше в межах системи ProZorro були залучені ті підприємства, річний обсяг прибутку яких коливається від 500 до 1 млн. грн. (17 %) та тих чий обсяг перевищує 1 млн. грн. (27 %).

Для зручності надання послуг в більшості міст України ЦНАП уже створені та приймають відвідувачів. Більшість їх відповідають основним критеріям зручності для відвідувачів: мають відкритий простір прийому замість коридорів та кабінетів, приймають людей понад 42 години на тиждень (щодня, крім неділі, без обідніх перерв, в окремі дні тижня — до восьмої години вечора), зручні місця очікування в черзі та прийому відвідувачів, електронну чергу замість живої.

Центри надання адміністративних послуг переважно дотримуються мінімальних вимог зручності для осіб із додатковими потребами: мають пандуси або кнопки виклику, відповідно обладнані вбиральні. Ряд ЦНАП (у Харкові, Києві, Дніпрі) мають веб-платформи, на яких можна замовити окремі послуги, записатися на прийом, стежити за рухом справи, отримати консультацію через веб-портал. Адміністратори ЦНАП інформують заявників електронною поштою або по телефону про готовність замовленого документа. А в окремих центрах навіть можна замовити отримання готового документа поштою, щоб не йти по нього в ЦНАП [4].

Але, незважаючи на декларовані зручності, виникають ситуації проблемності роботи даних установ. Постає питання наскільки ЦНАП задовільняють вимоги суб'єктів підприємництва в ході тісної співпраці. Більшість опитаних респондентів відмітили, що у них не виникало проблем у сфері надання адміністративних послуг (49%). Серед опитаних, які стикалися з деякими перешкодами у плідній роботі з адмінцентрами домінують наступні проблеми: відсутність можливості отримати консультацію з питання, яке цікавить (23%), наявність черг в Центрі (18%), недотримання термінів надання адміністративної послуги (13 %), незручний графік роботи Центру (10%).

Також, в межах проведеного дослідження суб'єктам підприємницької діяльності було поставлено питання щодо того, які заходи державної підтримки на їх думки є найбільш ефективними. Респондентами було відмічено, що подолання корупції є найважливішим кроком, який дасть змогу кардинально змінити ситуацію в бізнес-середовищі. Серед інших ефективних дій держави були виділені – зниження податків (54 %), усунення адміністративних бар'єрів (45%) та пільгове кредитування (27%).

Бізнес дає роботу членам громади, створює і утримує робочі місця, поповнює бюджет. Тому життєдіяльність міста, регіону безпосередньо залежить від ефективності роботи малого і середнього бізнесу, стану розвитку підприємництва. В свою чергу органи місцевого самоврядування, контролюючі органи, дозвільні структури можуть впливати на розвиток підприємництва шляхом створення сприятливого бізнес-клімату. Тому співпраця влади і бізнесу в сучасних умовах має велике практичне значення.

В свою чергу, все це зумовлює інтенсивність контактів взаємодії з рядом державних та недержавних інституцій в ході реалізації власної діяльності. В межах даного дослідження респондентам було запропоновано охарактеризувати специфіку взаємодії з рядом контролюючих та інформаційно-маркетингових організацій, які працюють в сфері підприємництва. Якщо більш детально звернути увагу

на специфіку взаємодії суб'єктів підприємницької діяльності з перерахованими вище організаціями, то в першу чергу, необхідно відмітити, що задовільний рівень співробітництва був зазначений з: торгово-промисловою палатою (78 %), органами реєстрації бізнесу (42 %), державною службою зайнятості (37 %), страховими компаніями (37 %), бізнес-асоціацією (37 %), районними органами влади (36 %), міськими органами влади (34 %) та ін.

Зміцнення ефективності співпраці представників бізнесу, правоохоронних органів, місцевих органів влади і самоврядування з метою побудови дієвого механізму боротьби з корупційними проявами в районі, визначення чинників, які створюють підґрунтя для корупційних правопорушень та сприяння з боку влади вирішенню актуальних проблем підприємців є однією з найактуальніших питань встановлення сприятливого бізнес клімату. В свою чергу під час тісної співпраці виникають ситуації ускладненої взаємодії. Так, суб'єктам підприємницької діяльності було запропоновано відмітити, з якими саме інституціями виникали найбільш проблемні точки співпраці. Серед державних та недержавних структур, які продемонстрували перепони у співробітництві були виділені: газова служба (19 %), державна фіскальна служба (17%), органи реєстрації бізнесу (16 %), водоканал (16 %), енергетичні компанії (16 %), представники МВС та СБУ (15 %). Але в свою чергу, варто відмітити, що відсоток опитаних, які зазначили проблематичність співпраці з вищезазначеними структурами, значно нижчий, за відсоток тих, зазначив відсутність суттєвих проблем в процесі взаємодії у вирішенні питань, пов'язаних з організацією роботи власного бізнесу.

Стрімко змінюється переформатування світових фінансових та товарних потоків. Підприємництво унаслідок усталених нині економічних зв'язків та практик ведення бізнесу і регулювання підприємницької діяльності втрачає потенціал до стрімкого зростання власних масштабів і ефективності функціонування. Учасником дослідження було запропоновано висловити думку щодо того як змінилися умови в яких ведеться підприємницька діяльність в Україні за останній час. Так, 36 % опитаних зазначили, що ситуація в сфері підприємницької діяльності за останній рік істотно погіршилася, 25 % респондентів відмітили, що ситуація трохи погіршилася, приблизно третина опитаних вказують, що за останній час ситуація в сфері бізнесу залишилася незмінною (27 %), лише десята частина опитаних зазначили, що умови, в яких здійснюється підприємницька діяльність трохи покращилася.

Сучасний розвиток підприємництва супроводжується пошуком інструментів до розширення меж сприяння підприємницькому середовищу та діловій активності громадян. Для цього необхідно сформувати певний баланс між регуляторними практиками і господарською діяльністю економічних агентів на товарних ринках за для зростання привабливості ведення бізнесу в національній економіці. Проте зростання невизначеності в посткризовому економічному середовищі не лише ускладнює пошук такого балансу, а й провокує порушення попереднього, що загострює поглиблення існуючих вад ринкової та управлінської системи у тій чи іншій країні. Соціально-економічна система України не стала винятком, в ній поряд з іншими країнами світу ведеться пошук шляхів встановлення економічної рівноваги та розвитку в посткризовому конкурентному просторі. Вироблення механізмів переформатування підприємницького середовища та їх застосування у процесі реалізації економічних реформ мають першочергове значення для посилення конкурентоспроможності української економіки, підвищення її стійкості, гнучкості та структурної модернізації згідно вимог часу. Активізація підприємництва та зростання масштабів і ефективності функціонування підприємницького сектору є одним з головних чинників позитивних структурних змін та модернізації національного господарства, становлення нових ресурсів економічного пожвавлення, підвищення якості життя населення. Розвиток підприємництва також веде до інституційної перебудови суспільства на основі поширення економічної свободи та становлення «середнього класу» як підґрунтя соціальної стабільності.

Література:

1. Ярмак Т. Формування підприємницького інтересу молоді України в умовах трансформації суспільства / Т. Ярмак / автореф. на здоб. наук. ступ. канд. соціол. наук. – Х., 2001. – 24 с.
2. Яхвак Д. Вплив факторів макросередовища на інвестиційну привабливість бізнесу в умовах кризи / Д. Яхвак, Л. Прийма. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7630/1/35.pdf>.
3. Prozorro. Публічні закупівлі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://prozorro.gov.ua/ua/pro-reformu/>.
4. Добрянська Н. Центри надання адміністративних послуг – шлях подолання бюрократії та корупції / Н. Добрянська. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/centri-nadannya-administrativnih-poslug-shlyah-podolannya-byurokratiyi-ta-korupciyi-.html>.

УДК 316.33

ВИМІРЮВАННЯ СПОЖИВЧОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ: ДОСВІД СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Байдак Тетяна Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології і політології, Національний технічний університет «ХПІ» (м. Харків),

Болотова Вікторія Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології і політології, Національний технічний університет «ХПІ» (м. Харків)

Стаття присвячена проблемі вимірювання споживчої лояльності з урахуванням її основних складових та типів. Зазначається, що побудова довготривалих відносин виробника і споживача є складним процесом, в якому важлива роль відводиться впливу на споживчу лояльність. Основною метою цього впливу є формування бажання у клієнтів мати відносини тільки з певним виробником, його продуктом, брендом. Автори вважають, що ефективний вплив на споживчу поведінку можливий тільки за умов моніторингового вимірювання споживчої лояльності з урахуванням її основних складових та форм. Основними складовими споживчої лояльності є «поведінкова» лояльність та «аттitudна» лояльність, а типами – моногамна та полігамна лояльності. В роботі виділяються основні показники споживчої лояльності (рівень задоволеності споживача товаром/брендом; наявність повторних покупок; частота переключення на інші товари; бар'єри переходу на інший бренд; готовність рекомендувати улюблений бренд іншим) та наводять результати соціологічного дослідження, присвяченого вивченню споживчої лояльності харків'ян щодо ковбасних виробів різних торгівельних марок.

Ключові слова: споживча лояльність, «поведінкова» лояльність, «аттitudна» лояльність, моногамна лояльність, полігамна лояльність.

Статья посвящена проблеме измерения потребительской лояльности с учетом ее основных составляющих и типов. Отмечается, что построение долгосрочных отношений производителя и потребителя является сложным процессом, в котором важная роль отводится влиянию на потребительскую лояльность. Основной целью этого влияния является формирование желания клиентов иметь отношения только с определенным производителем, его продуктом, брендом. Авторы считают, что эффективное влияние на потребительское поведение возможно только при условии мониторингового измерения потребительской лояльности с учетом ее основных составляющих и форм. Основными составляющими потребительской лояльности являются «поведенческая» лояльность и «аттitudная» лояльность, а типами – моногамная и полигамная лояльности. В работе выделяются основные показатели потребительской лояльности (уровень удовлетворенности потребителя товаром/брендом, наличие повторных покупок, частота переключения на другие товары; барьеры перехода на другой бренд, готовность рекомендовать любимый бренд другим) и приводятся результаты социологического исследования, посвященного изучению потребительской лояльности харьковчан к колбасным изделиям разных торговых марок.

Ключевые слова: потребительская лояльность, «поведенческая» лояльность, «аттitudная» лояльность, моногамная лояльность, полигамная лояльность.

The article is devoted to the measurement of consumer loyalty with regard to its basic components and types. It is noted that building long-term relationships between producers and consumers is a complex process in which management of consumer loyalty have important role. The main purpose of this control is the formation of customers' desire to have relationship only with a certain producer, product, brand. The authors believe that effective management of consumer behavior is possible only under condition of monitoring the measurement of consumer loyalty with regard to its main components and forms. The main components of customer loyalty are behavioral loyalty and attitudinal loyalty, and the types are monogamous and polygamous loyalties. The work highlights the main indicators of customer loyalty (customer satisfaction product / brand, the presence of repeat purchases, frequency of switching to other products; barriers of switching to another brand, willingness to recommend a favorite brand) and the results of sociological research devoted to the study of Kharkiv citizens' consumer loyalty to sausages of different trademarks.

Keywords: consumer loyalty, behavioral loyalty, attitudinal loyalty, monogamous loyalty, polygamous loyalty.

Значні суспільні політичні та економічні зміни, глобалізація, інформатизація, інтенсифікація мобільності індивідів, товарів, ідей між країнами суттєво впливають на споживчу поведінку індивідів і груп, як одного з видів соціальної поведінки. Для збереження конкурентоспроможності українські підприємства не тільки постійно відслідковують поведінку своїх споживачів, але й прагнуть впливати на неї. Отримання влади над споживчою поведінкою гарантує підприємству стабільність у перспективі. Ті компанії, які сьогодні декларують клієнтоорієнтованість як основу свого бізнесу і вибудовують свої відносини з клієнтами на принципах довгострокового партнерства на паритетних умовах, виявляються найбільш успішними в сучасному світі. Однак побудова таких відносин є складним і довгостроковим процесом, в якому провідна роль відводиться керуванню споживчою лояльністю. Завдання далекогозорох підприємств та компаній – сформувати таку споживчу лояльність, яка би дозволила довгий час триматися їм на плаву за рахунок бажання клієнтів мати відносини тільки з ними, з їх продуктом, з їх брендом. Для цього необхідно розібрати споживчу лояльність на складові, що якісно та кількісно вимірюються і, таким чином, зробити можливим відслідковувати її збільшення або зменшення, рівень ефективності керування нею. Останнє має певні труднощі, що частково пов'язано з недостатньою розробленістю працюючих методик та технік вимірювання лояльності споживача до компанії, продукту або бренду та їх опробуванням.

Систематизований аналіз проблем споживання та споживчої поведінки було розпочато в середині ХХ ст. Теоретико-методологічні основи вивчення цих феноменів закладені Л. Вальсом, В. Джевансом, Дж. Кейнсом, К. Менгером, Ф. Модільяні, І. Фішером, М. Фрідманом та ін. Особливості споживчої поведінки на різних ринках товарів і послуг було проаналізовано Р. Блекуеллом, Дж. Енджелом, Г. Карпентером, К. Келлером, Ф. Котлером, П. Мініардом, Дж. МакКарті та ін. Споживчу лояльність у сучасному суспільстві всебічно вивчали дослідники другої половини ХХ століття: А. Айзен, Ф. Двайер, Ф. Райххельд, Р. Олівер, М. Олсо, Р. Фаціо, С. Форнел, Дж. Якобі.

Соціологічні принципи аналізу споживчої поведінки закладено у класичних працях Т. Веблена, М. Вебера, Г. Зіммеля, В. Зомбарта, К. Маркса. Серед вітчизняних соціологів-теоретиків й практиків соціальної поведінки, які займались вивченням проблем споживчої поведінки та споживчої лояльності були Н. Бутенко, Я. Зоська, Н. Лисиця, М. Мастинець, Ю. Пачковський, П. Петриченко, Т. Петрушина, О. Підлужна, В. Пилюпенко, В. Резнік, О. Рудінська, Т. Рябова, Р. Савчинський, В. Тарасенко, І. Чудовська-Кандиба, С. Яроміч.

Разом із тим важливим є вимірювання споживчої лояльності з урахуванням її основних складових та форм.

У перекладі з англійської мови «лояльність» буквально визначається як вірний, відданий. Споживча лояльність – це результат задоволення, яке відчують споживачі, коли покупка відповідає їхнім очікуванням або навіть перевершує їх. Як наслідок такої задоволеності покупці продовжують користуватися товаром або послугою компанії. Стійкі уподобання споживача змінити вкрай важко, тому будь-яка компанія прагне сформувати високий ступінь лояльності у своїх покупців і робить все можливе, щоб зберегти її [1]. Споживачі, які протягом тривалого часу зберігають вірність улюбленому продукту, компанії або бренду, називаються лояльними споживачами. Лояльність клієнтів сприяє тому, що вони стають послідовними у своєму виборі, а їх купівельна поведінка є передбачуваною. Їхнє позитивне ставлення до товару дозволяє залучити інших споживачів до користування ним. Таким чином, лояльність допомагає зберегти клієнтів, які вже є, і залучити нових.

У лояльності споживачів одночасно поєднуються дві тенденції: перша пов'язана з купівельною поведінкою, а друга – зі ставленням (аттітудом) до товару, компанії або бренду. Лояльний клієнт – це той, хто, з одного боку, прагне придбати улюблений продукт, а з іншого боку – той, хто позитивно говорить іншим про марку, товар або виробника.

Людину, яка робить регулярні покупки, називають «поведінково лояльною» бренду, компанії, в той час як людину, яка розповідає іншим про те, наскільки гарним є продукт, або відчуває задоволення від нього, – «аттітудно лояльною». Так, у багатьох випадках у людини може бути одна лояльність без іншої. Деякі люди часто купують продукти, які їм не подобаються, але роблять це тому, що у них немає іншого вибору (браку коштів, часу на пошуки улюбленого продукту) або витрати на купівлю в іншому місці просто не варті зусиль. В інших випадках людина може любити конкретний продукт/бренд, розповідати про нього всім своїм знайомим, але не зробить жодної покупки (внаслідок того, що не може собі цього дозволити, або це занадто незручно для неї).

«Поведінкова лояльність» є дуже важлива для розвитку бізнесу, тому що існує факт покупки. Проте, клієнти, яким притаманна тільки поведінкова лояльність, зі зміною обставин легко переходять до конкурентів. Більше того, вони можуть відрадити іншим потенційним споживачам придбати продукт через негативний відгук про нього.

«Аттітюдна лояльність» зміцнює позитивний імідж бренду. Позитивні відгуки, які розповсюджуються за допомогою міжособистісної комунікації можуть бути корисними в залученні інших клієнтів. Проте, якщо у споживачів є тільки «аттітюдна» лояльність без«поведінкової», це означає, що вони не вкладають свої гроші в товар, хоча і сприймають його цінність. Бренд з великою кількістю людей, які його люблять, але ніколи не витрачають на нього гроші, не існує в бізнесі дуже довго. Завдання для всіх видів бізнесу – зробити існуючих та потенційних споживачів лояльними як «аттітудно», так і «поведінково» [2].

Щоб коректно виміряти споживчу лояльність необхідно відмітити, що крім «поведінкової» і «аттітудної» лояльності існує моногамна і полігамна лояльність. Розуміння цих понять дає змогу уточнити, що таке споживча лояльність взагалі. Моногамна лояльність має на увазі, що споживач відданий тільки одному бренду. В сучасному світі стовідсотково лояльні споживачі зустрічаються рідко. Сьогодні зробити споживача повністю лояльним до свого продукту не реально. Більш досяжною метою є максимізація частки свого продукту у покупці споживача, де також знаходяться товари, до яких споживач лояльний. Дослідники споживчої поведінки підкреслюють, що сучасна людина живе в світі полігамної лояльності, тобто споживач купує декілька різних товарів або брендів і цей перелік об'єктів споживання залишається незмінним для нього. В такому випадку людина лояльна не до одного товару/бренду, а відразу до декількох [3].

Дослідження і вимірювання споживчої лояльності проводяться за допомогою ряду показників, які враховують різні сторони цього явища. Для вимірювання споживчої лояльності найчастіше використовуються: купівельна поведінка у даний час і минулому; рівень задоволеності споживача товаром/брендом; наміри споживача; наявність повторних покупок; частота переключення на інші товари; бар'єри, які можуть перешкоджати переходу на інший бренд; готовність рекомендувати улюблений бренд іншим та ін.

Весною 2016 року кафедрою соціології Національного технічного університету «ХПІ» було проведено емпіричне дослідження, метою якого було виміряти рівень споживчої лояльності харків'ян до торговельних марок ковбасних виробів. В анкетному опитуванні взяли участь 270 повнолітніх мешканців м. Харкова, вибірка квотна (квоти виділялися за статтю та віком). Для аналізу було обрано дев'ятнадцять торговельних марок ковбасних виробів. До списку увійшли п'ять виробників, продукція яких у 2015 р. займала найбільшу долю на ринку українських ковбасних виробів (за даними аналітичної компанії AR-group), а також всі торговельні марки харківських виробників. У дослідженні була проаналізована лояльність споживачів до торговельних марок варених та сиров'ялених/копчених ковбасних виробів. Під ковбасними виробами ми розуміли ковбаси, сосиски, сардельки.

Результати дослідження показали, що респонденти, здійснюючи покупку вареної ковбаси, частіше за інші торговельні марки (ТМ) обирають ТМ «Салтівський м'ясокомбінат», на це вказало 60% опитаних. Вареним ковбасним виробам ТМ «Харківський м'ясокомбінат» віддають перевагу 40%. Наступні торговельні марки отримали майже рівну кількість прихильників: ТМ «Роганський м'ясокомбінат» – 27%, ТМ «Безлюдівський м'ясокомбінат» – 22%, ТМ «М'ясна лавка» – 21%, ТМ «Глобино» – 21%. Інші набрали не більше 20% голосів опитаних.

Щодо сиров'ялених/копчених ковбасних виробів, споживачі частіше купують, як і у випадку з вареними виробами, торговельні марки «Салтівський МК» і «Харківський МК». Список торговельних марок сиров'ялених/копчених ковбасних виробів, які набрали більше 20% голосів респондентів, практично не відрізняється від списку варених ковбасних виробів. «Роганський м'ясокомбінат», «Безлюдівський м'ясокомбінат» і «Глобино» залишилися у ньому майже з однаковою кількістю голосів – 27%, 22% та 23% відповідно. ТМ «Денвер» двадцять одним відсотком голосів респондентів посунула ТМ «М'ясна лавка».

Отримані дані дозволяють зробити висновок, що найбільша «поведінкова» лояльність споживачів характерна для ТМ «Салтівський м'ясокомбінат» та ТМ «Харківський м'ясокомбінат» як на ринку варених, так і сиров'ялених /копчених ковбасних виробів. Для цих торговельних марок характерна й найбільша «аттітюдна» лояльність.

Серед тих, хто обирає для покупки варені ковбасні вироби ТМ «Салтівський м'ясокомбінат», 44% також купують вироби ТМ «Харківський м'ясокомбінат», 33% – ТМ «Роганський м'ясокомбінат», 28% –

ТМ «Безлюдівський м'ясокомбінат». Цікаво, що тільки для 44% з тих респондентів, хто вказав, що купує варені вироби ТМ «Салтівський м'ясокомбінат», ця марка є улюбленою, тобто вони демонструють «аттітюдну» лояльність. У 36% таких респондентів улюбленою торгівельною маркою є також ТМ «Харківський м'ясокомбінат», у 19% – ТМ «Глобино», у 14% - ТМ «Безлюдівський м'ясокомбінат» і ТМ «Денвер», у 11% – ТМ «Роганський м'ясокомбінат», у 3% – ТМ «Ятрань», «Богодухівський м'ясокомбінат», «М'ясна гільдія». Інші торгівельні марки виробників варених ковбасних виробів споживачами ТМ «Салтівський м'ясокомбінат» взагалі не згадувалися.

У тих опитаних, які одночасно задекларували і «поведінкову», і «аттітюдну» лояльність до ТМ «Салтівський м'ясокомбінат» при купівлі варених ковбасних виробів, є ще шість улюблених торгівельних марок: «Харківський м'ясокомбінат», «Глобино», ТМ «Безлюдівський м'ясокомбінат», «Денвер», ТМ «Роганський м'ясокомбінат», «Богодухівський м'ясокомбінат». Соціальний портрет лояльного споживача варених ковбасних виробів ТМ «Салтівський м'ясокомбінат» виглядає наступним чином: це жінка або чоловік середньої вікової групи (35-55 років), яка/ий знаходиться у шлюбі, має вищу освіту і отримує середній дохід.

Опитані, які мають тільки поведінкову лояльність при купівлі сиров'ялених/копчених ковбасних виробів ТМ «Салтівський м'ясокомбінат», також вказали, що купують торгівельні марки «Харківський м'ясокомбінат», «Роганський м'ясокомбінат», «Безлюдівський м'ясокомбінат», «Глобино». Вказані торгівельні марки отримали більше 20% голосів респондентів.

Кількість лояльних покупців сиров'ялених/копчених ковбасних виробів ТМ «Салтівський м'ясокомбінат», тобто тих, хто окрім купівельної активності декларує і своє позитивне ставлення, більше ніж покупців варених виробів тієї ж торгівельної марки – 56% проти 44%. Соціальний портрет лояльного споживача сиров'ялених/копчених ТМ «Салтівський м'ясокомбінат» декілька відрізняється від портрета споживача варених виробів. Це також є представник обоєї статі з вищою освітою і середнім доходом, але вже молодшої вікової категорії (18-34 років).

У ході дослідження було з'ясовано, що майже половина покупців ковбасних виробів ТМ «Салтівський м'ясокомбінат» є лояльними до цієї марки. Чи є 50% лояльних споживачів високим, чи ні, можна сказати, якщо порівняти дані по лояльності з такими самими даними по іншим торгівельним маркам ковбасних виробів.

Споживачі варених ковбасних виробів ТМ «Харківський м'ясокомбінат» також достатньо часто купують наступні торгівельні марки: «Салтівський м'ясокомбінат» – 66%, «Роганський м'ясокомбінат» – 24%, «Новожанівський м'ясокомбінат» – 22%. Інші торгівельні марки (їх було 16) не нарахували і 20% з боку респондентів, які обирають ТМ «Харківський м'ясокомбінат».

Серед тих, хто купує варені ковбасні вироби ТМ «Харківський м'ясокомбінат» свою «аттітюдну» лояльність до неї декларують 75%, до ТМ «Глобино» – 22%, до ТМ «Салтівський м'ясокомбінат» – 15%, до торгівельних марок «Добров», «Безлюдівський м'ясокомбінат», «Денвер» по 7%, до ТМ «Роганський м'ясокомбінат» – 4%. На інші торгівельні марки покупці ТМ «Харківський м'ясокомбінат» взагалі не вказали як на улюблені. Респонденти, які одночасно вказали на свою купівельну активність і добре ставлення до варених ковбасних виробів ТМ «Харківський м'ясокомбінат», мають також ще чотири улюблені торгівельні марки – «Глобино» – 20%, «Салтівський МК» – 15%, «Роганський МК» і «Безлюдівський МК» по 5%. Можна бачити, що кількість лояльних споживачів ТМ «Харківський м'ясокомбінат» більше, ніж у ТМ «Салтівський МК», а список улюблених торгівельних марок лояльних споживачів ТМ «Харківський м'ясокомбінат» менше, ніж у ТМ «Салтівський МК». Все це дозволяє говорити, що у ТМ «Харківський м'ясокомбінат» більший «запас міцності», який дозволяє їй відчувати певну стабільність і упевненість у завтрашньому дні.

Типовий лояльний споживач варених ковбасних виробів ТМ «Харківський м'ясокомбінат» такий же, як і лояльний споживач ТМ «Салтівський м'ясокомбінат», але з дещо більшим статком.

Споживачі сиров'ялених/копчених ковбасних виробів ТМ «Харківський м'ясокомбінат» разом зі вказаною торгівельною маркою купують й інші: ТМ «Салтівський м'ясокомбінат» – 77% та ТМ «Роганський м'ясокомбінат» – 33%.

Для двох третин (67%) тих, хто купує сиров'ялені/копчені ковбасні вироби ТМ «Харківський м'ясокомбінат», ця марка є улюбленою. Ще для 41% таких же покупців також зізналися в любові до ТМ «Салтівський м'ясокомбінат», по 11% – до ТМ «Глобино» або до ТМ «Роганський м'ясокомбінат», 7% – до ТМ «Денвер» і 4% – до ТМ «Безлюдівський МК».

Лояльні споживачі сиров'ялених/копчених ковбасних виробів ТМ «Харківський м'ясокомбінат» визнали ще п'ять торгівельних марок своїми улюбленими, але жодна з них не набрала і 17% їхніх голосів. Типовий лояльний споживач сиров'ялених/копчених ковбасних виробів ТМ «Харківський м'ясокомбінат» – заміжня жінка середнього віку з вищою освітою, яка має середній дохід.

У ході дослідження було з'ясовано, як поведуться лояльні споживачі торгівельних марок «Харківський м'ясокомбінат» та «Салтівський м'ясокомбінат» у випадку коли улюблена торгівельна марка відсутня у торговій точці. 50% лояльних споживачів ТМ «Харківський м'ясокомбінат», які поставили собі на меті купити варені ковбасні вироби улюбленої торгової марки і не знайшли її у торговій точці, куплять вироби інших торгових марок. Кількість лояльних споживачів, які не знайшли сиров'ялені/копчені ковбасні вироби тієї ж торгівельної марки і обрали іншу, дещо менша – 38%. У випадку з ТМ «Салтівський м'ясокомбінат» кількість лояльних споживачів, які змінять її якщо не знайдуть ковбасний виріб в торговельній точці, майже однакова у випадку з вареним (50%) і сиров'яленим/копченим виробом (54%).

Аналіз даних відносно лояльності споживачів ТМ «Харківський м'ясокомбінат» і порівняння їх з даними по ТМ «Салтівський м'ясокомбінат» дозволяє говорити, що ТМ «Харківський м'ясокомбінат» має більший «запас міцності» на ринку ковбасних виробів, що дозволить йому деякий час відчувати стабільність і упевненість у завтрашньому дні. Також можна зробити висновок, що сьогодні не існує моногамної лояльності, кожен з досліджених брендів характеризується полігамною лояльністю своїх споживачів. Відрізняється тільки кількість брендів, до яких ще лояльні споживачі вказаних марок. У ТМ «Харківський м'ясокомбінат» цей список менший, ніж у конкурента. Але незважаючи на ліпші показники лояльності до ТМ «Харківський МК», слід розробити заходи, які б були спрямовані на підвищення «поведінкової» лояльності, тому що за цими показниками ТМ «Харківський МК» відстає від ТМ «Салтівський м'ясокомбінат». В той час керівникам торгівельної марки «Салтівський МК» навпаки слід сконцентрувати свою увагу на підвищенні «аттitudної» лояльності.

Таким чином, проведені дослідження показали, що на сучасних ринках споживчих товарів Харкова не має продуктів та брендів, які б мали стовідсотково лояльних до них споживачів. Але чим більше доля споживачів, які одночасно декларують свою «поведінкову» і «аттitudну» лояльність, тим більшу стабільність вони мають на ринку. Соціологічне вимірювання лояльності дає змогу окремо замірювати рівень кожного з видів лояльності («поведінкової» та «аттitudної»), що в свою чергу дозволяє зрозуміти необхідні кроки для збереження старих клієнтів та залучення нових, бо ці види лояльності потребують різних заходів впливу.

Література:

1. Блэкуэлл Р. Поведение потребителей. 10-е изд. / Р. Блэкуэлл, П. Миниард, Дж. Энджел. – СПб. : 2007. – 944 с.
2. Attitudinalvs Behavioral Loyalty [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://prloyaltymarketing.com/what-is-customer-loyalty/>
3. Keiningham. Loyalty Myths / Keiningham, L. Timothy, Terry G. Vavra, Henri Wallard. – NewJersey : JohnWiley&Sons, 2005.

УДК 316.77

КОММУНИКАТИВНАЯ ПРАКТИКА «ПОДЕЛИТЬСЯ ИНФОРМАЦИЕЙ» КАК ИММАНЕНТНЫЙ ЭЛЕМЕНТ СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА

Лычковская Оксана Рейнгольдовна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

В статье анализируется новая коммуникативная практика социальных медиа - практика «обмена информацией», в рамках которой выделяются следующие основные элементы: обмен «нечеткими объектами», под которыми понимаются такие категории, как «ваш мир» и/или «ваша жизнь» (ваши мысли, фото, видео, ваши события), «обмен информацией» без передачи информации, а лишь для поддержания социального контакта или предоставления возможности присоединиться к значимым индивидам или группам. Подчеркивается риторическая сила феноменов делиться и обмениваться информацией, которые несут в себе позитивную коннотацию равенства, бескорыстия и предоставления информации, ассоциирующиеся с позитивными социальными отношениями. Акцентируется внимание на мистификационной составляющей «позитивного обмена». Рассматриваются основные социальные функции и дисфункции коммуникации и обмена информацией в социальных сетях, а также основные мотивационные модели, обуславливающие такой обмен.

Ключевые слова: коммуникативные практики, социальные медиа, «обмен информацией», социальные сети, Web 2.0, Wayback machine.

У статті аналізується нова комунікативна практика соціальних медіа - практика «обміну» інформацією, у межах якої виокремлюються такі основні елементи: обмін «нечіткими об'єктами», під якими розуміються такі категорії, як «ваш світ» і/або «ваше життя» (ваші думки, фото, відео, ваші події), «обмін інформацією» без передачі інформації, а лише для підтримки соціального контакту або надання можливості приєднатися до значимих індивідів або груп. Підкреслюється риторична сила феноменів «ділитися» і «обмінюватися» інформацією, що несуть у собі позитивну конотацію рівності, безкорисливості й надання інформації, що асоціюється з позитивними соціальними відносинами. Акцентується увага на містифікаційній складовій «позитивного обміну». Розглядаються основні соціальні функції й дисфункції комунікації та обміну інформацією в соціальних мережах, а також основні мотиваційні моделі, що зумовлюють такий обмін.

Ключові слова: комунікативні практики, соціальні медіа, «обмін інформацією», соціальні мережі, Web 2.0, Wayback machine.

The paper deals with the new communicative practices of social media - the practices of «sharing» or «exchanging» of information. Within which it is possible to allocate such basic logic manifestations as the following: the emergence of «fuzzy objects» that share or exchange which are defined as such global categories as «your world» and / or «your life»: your thoughts, photos, videos, your events and using of the word «share information» without the transmission of any information, but only to maintaining social contact or to providing access to join significant individuals or groups. Thus, we can emphasize the rhetorical power of the phenomenon of «share» and «share» information, which carries a positive connotation of equality, selflessness and provides information that is associated with positive social relationships. At the same time we dwell on the mystificative component of «positive exchange». We also examine main social functions and dysfunctions, manifested in social networks, when users exchange information and communicate, as well as basic motivational model provided due to such exchange.

Keywords: communicative practices, social media, «share of information», social networks, Web 2.0, Wayback Machine.

Социальные медиа – это ансамбль новых форм коммуникации, в рамках которых каждый читатель/подписчик блога, например, может одновременно быть и производителем контента, и его потребителем, выполнять функции комментатора, репортера, фотокорреспондента или редактора данного сервиса. То есть социальные медиа позволяют пользователям общаться между собой в форме передачи мнений, опыта, знаний, новостей, а также фото, видео и музыки, кроме того, они, в отличие от

традиционных медиа, апеллируют к принадлежности человека к некоторому on-line или же off-line сообществу [1, р. 32]. Отсюда вытекают три важнейших свойства социальных медиа, являющихся одновременно их преимуществами. Первое: социальные медиа деинституционализированы, что дает возможность пользователям создавать и видоизменять контент по своему усмотрению, а также делиться им с другими пользователями [2, р. 27-34]. В то же время деинституционализация всегда частична, поскольку главные Интернет-ресурсы сосредоточены в руках нескольких крупных Интернет-игроков [3]. Второе: потребитель рассматривается одновременно как производитель контента и как его распространитель. Так, Bruns [4] предлагает использовать термин «producer», состоящий из двух английских слов – «producer» и «user», чтобы подчеркнуть гибридное положение пользователя. Третье: коммуникация в социальных медиа всегда интерактивная и сетевая, что обуславливает как её позитивные, так и негативные последствия. Первые заключаются в возможности создания многочисленных типов коммуникативных практик: «неодновременную коммуникацию одного-с-одним», «одновременную коммуникацию одного-с-одним», «неодновременную коммуникацию одного-со-многими», «одновременную коммуникацию одного-со-многими», «неодновременную коммуникация многих-со-многими» и, наконец, «одновременную коммуникацию многих-со-многими» [1, р. 31]. Вторые обусловлены включенностью пользователей в разные сетевые ресурсы, благодаря чему Интернет-пользователь становится одновременно и влиятельным создателем продукции, и объектом скрытых или же открытых коммерческих интересов крупных Интернет-корпораций.

С одной стороны, рассматривая аудиторию Интернет-пользователей социальных медиа с точки зрения создания ими индивидуально значимых смыслов, ценностей и целей коммуникации, следует остановиться на нескольких возможных типологиях. Так, возможно выделять [5; 6] чрезвычайно активных пользователей «insiders»; тех, кто находится в процессе обучения и выбора своего поведения в сетях, – «newbies», а также тех, кто является неким «статистом» «lurkers» социальных медиа, – читателем блогов или посетителем социальных сетей без активного участия и создания собственного контента. Критерии других известных типологий (см., например: [7]) образованы осями «информационная зависимость versus информационная осторожность», «инструментальная ориентация versus коммуникативная ориентация versus ориентация на присоединение, принадлежность».

С другой стороны, исследователи, рассматривающие Интернет-пользователей с точки зрения создания ними экономических ценностей и стоимостей, обращают внимание на такие коммерческие преимущества социальных медиа, как создание пользователями креативного контента и новых технологий [8], использование Интернет-пользователей для расширения массовой аудитории [9], выделение и изучение поведенческих моделей пользователей для целей изучения потенциального рынка [10], изучение и дальнейшая коммерческая продажа личной информации, содержащейся в индивидуальных профилях пользователей [11].

В этой связи *целью* нашего исследования является выявление сущностных черт феномена «обмена информацией», который осуществляют пользователи и создатели социальных медиа. Речь прежде всего идет о социальных сетях, видеосервисах, блогах, в которых нас активно призывают и побуждают «поделиться информацией» различными способами: бесчисленные сайты имеют своего рода кнопку, или опцию – «поделиться», которая позволяет пользователю привлечь внимание к своей странице других людей и служит не только для «обновления статуса» или призыва «рассказать, о чем Вы сейчас думаете», как это происходит в Фейсбуке, но и поделиться своими фотографиями или видеоматериалами – на сервисах Flickr, YouTube или Instagram.

В контексте современной Web 2.0 значение слова «поделиться» значительно удален этимологически от изначального. Так, английский аналог русского «поделиться» – «share» (слово, восходящее к XVI веку) означал прежде всего «разрезать на части» или «разбить». В этом смысле действие «поделиться» является одним из способов распределения и активной практикой. Второе значение данного слова связано с понятием «делать общим», когда, к примеру, студенты делят комнату на двоих, совместно проживая в ней, при этом эта комната принадлежит им обоим, но остается целой. Эта же логика может быть применена и к таким абстрактным понятиям, как интересы, судьба, культура или вера, когда смысл «разделения» по существу меняется на свою противоположность – разделяя что-то, мы на самом деле объединяемся с другим или другими в совместном понимании и чувствовании. На современном компьютерном языке данный термин, особенно в его англоязычном варианте, означает также «совместное владение и/или использование чего-то» – информации, программного обеспечения,

ресурсов, файлов и т.п. Те же три основных элемента значения присутствуют и во французском глаголе «partager», обозначающем феномен деления-распределения, обмена, взаимности и совместности.

Если же говорить о практике «делиться» в современных социальных медиа, то здесь возможно выделить две основные логики такой практики: появление нечетких объектов, которыми делятся или обмениваются, вовлечение в данный процесс тех объектов, которые ранее не связывались с понятием «обмена» или «деления», и использование слова «поделиться» без объекта. Данные о современных логиках новой коммуникативной практики стало возможным собрать благодаря использованию компьютерной программы хранения и доступа к архиву социальных сетей Wayback machine (см. о валидности данного инструментария в [12]).

Появление нечетких объектов, которыми можно поделиться, означает, что если первоначально социальные видеосервисы позиционировали себя как «лучший способ для хранения, поиска, сортировки и обмена своими фотографиями», как это делал Flickr, или же «легко делитесь своими видео с семьей, друзьями или коллегами», как призывал YouTube еще каких-то 15 лет назад, то есть в 2005 г., то уже в 2007 LiveJournal сообщает о том, что он «позволяет вам выразить себя и поделиться своей жизнью и общаться с друзьями «онлайн». Сегодня же практически все социальные сети предлагают нам «поделиться вашим миром» и «поделиться вашей жизнью», будь то ваши мысли, ваши фото, ваши видео, ваши события. При этом риторика представления вашего мира и вашей жизни другим означает, что вы автоматически перестаете быть в одиночестве и изоляции. Вы должны поделиться своей жизнью, поскольку аксиоматичным и имплицитным является представление о том, что моя жизнь значительно отличается от вашей и предполагается, что вы не можете знать о моей жизни, если я не поделюсь ею с вами [13]. Кроме того, «делиться таким образом своей жизнью с другими» – это также способ поддерживать в современном обществе «слабые социальные связи», то есть «поддерживать отношения», делая это через любых информационно-технологических посредников – электронную почту, чаты, скайп и многое другое, создавая, тем самым, связь между обменом не только жизнью, но и технологически обусловленными отношениями.

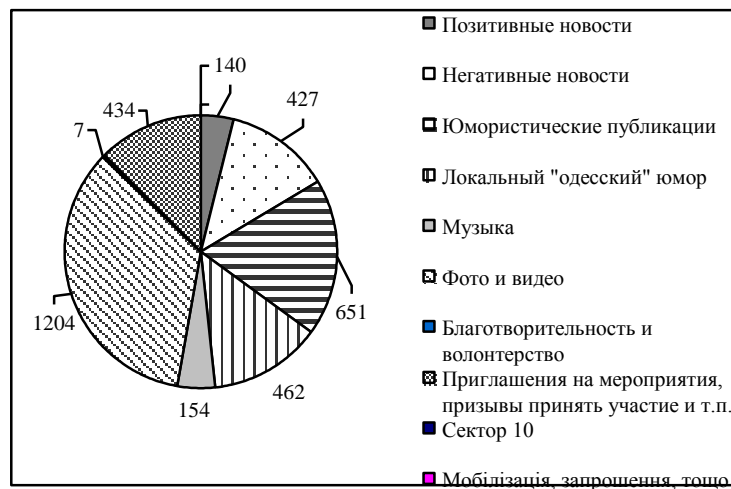
Вторая логика предусматривает возможность делиться и обмениваться без использования четких объектов обмена. Появление кнопки или опции «поделиться» автоматически расширяет объем данного понятия. Пожалуй, наиболее ярким примером может быть первая страница Фейсбука, которая описывает себя как «социальный ресурс, который соединяет людей с друзьями и теми, кто учится, работает или живет по соседству». И сразу же нас призывают «войти и рассказать, о чем мы сейчас думаем, где мы находимся, что мы испытываем, а также опубликовать фото и видео». И все это подразумевает использовать всего лишь одну кнопку «опубликовать» или «поделиться».

Таким образом, можно говорить о риторической силе феномена «делиться» и «обмениваться» информацией, который несет в себе позитивную коннотацию равенства, бескорыстия и предоставления информации как надлежащего способа общения между партнерами, когда вы по-настоящему заботитесь о ваших друзьях, сообщая им действительно нечто серьезное и важное, что ассоциируется с позитивными социальными отношениями.

В то же время нельзя не коснуться и мистификационной составляющей «позитивного обмена». Критический анализ социальных сетей мог бы охватить, во-первых, использование свободного труда людей для выполнения задач, за которые компания должна была бы платить деньги [14]. Так, скажем, Фейсбук имеет возможность делать деньги, не прося явным образом, чтобы его пользователи выполняли задачи для сети Фейсбук, а также путем агрегирования и продажи данных, производя взаимодействия участников друг с другом на данном пространстве и через кнопку «мне нравится». Также механизм мистификации включает в себя способ, в котором отношения Facebook с рекламодателями описаны с точки зрения обмена информацией, когда данная сеть стремится уверить пользователей в том, что «мы не делимся информацией, которую получаем от вас, с другими, если не получили ваше разрешение». В реальности же речь идет о мистификации продажи рекламодателям тех или иных данных, маскируемых как обмен. Впрочем, Facebook – не единственная Интернет-компания, использующая обмен информацией в коммерческих целях. Так, новая политика конфиденциальности Google от марта 2012 года включает в себя заявление: «мы поделимся личной информацией с компаниями, организациями или частными лицами за пределами Google, когда у нас есть ваше согласие на это». Таким образом, следует осознавать, что всякий раз, когда мы «делимся» чем-то онлайн, мы создаем те данные, которые представляют собой «твердую» валюту коммерческих организаций в Web 2.0.

А теперь проанализируем социально-психологические причины популярности феномена «обмена информацией», популярности коммуникативной практики «делиться и присоединяться» в социальных медиа. Так, согласно недавним зарубежным исследованиям [15], Ipsos были сделаны выводы, что люди стремятся поделиться информацией, чтобы: поделиться интересными вещами (61 %), поделиться важными вещами (43 %), поделиться смешными вещами (43 %), показать, кто они на самом деле (37 %), рекомендовать продукт, услугу, кино, книгу и т.д. (30 %), поддержать свое дело, организацию или убеждения (29 %), поделиться уникальными вещами (26 %), показать другим, что они делают (22 %), для участия в теме или беседе (20 %), показать, что они в курсе (10 %).

Для дальнейшей детализации данного феномена уже в украинском контексте приведем анализ некоторых результатов социологического исследования «Функциональные и дисфункциональные публикации в виртуальном сообществе «Одесса как она есть» в социальной сети ВКонтакте», осуществленного автором данной статьи и магистром социологии Д. Кольцовой весной 2015 года (выборка – метод основного массива, 3500 публикаций за период с 20.04.2015 по 27.04.2015, метод регистрации данных – контент-анализ). Результаты представлены в виде двух взаимосвязанных диаграмм (см. рис.1, рис. 2).

Рисунок 1. Тематика публикаций, которыми делятся пользователи социальной сети «ВКонтакте»

Как свидетельствуют данные, представленные на рисунке 1, что подавляющее большинство пользователей предпочитает публиковать и обмениваться аудиовизуальной информацией: фото и видеоматериалами, а также музыкальными записями. Следующими по популярности обмена следуют юмористические публикации, в том числе и локальный «одесский юмор». Примерно одинаковую популярность имеют такие разнонаправленные публикации для обмена, как «негативная информация» и «мобилизационные сообщения», включающие сообщения о различных мероприятиях, создание «событий», приглашения принять в них участие и т.п. Достаточно небольшой удельный вес имеет обмен «позитивными новостями». Наконец, менее всего интересными для пользователей оказались благотворительность и волонтерство.

Для объяснения данных результатов обратимся к следующей диаграмме, в которой представлены основные коммуникативные и социальные функции различных публикаций (см. рис. 2).

Рисунок 2. Цели, которые преследуют пользователи, обмениваясь теми или иными сообщениями (в % к числу проанализированных публикаций)

Как видим, основной функцией, которая реализуется в процессе «обмена информацией», является «фатическая функция», то есть поддержание коммуникации ради коммуникации и стабилизации коммуникации. Причем в данном случае содержание информации, которой делятся, не имеет смысловой нагрузки, скорее, здесь идет речь о «поддержании контакта». Именно этой цели служит такая функция, как «лайк», то есть выбор позиции «мне нравится» для оценки той или иной публикации. Примерно одинаковый и достаточно небольшой удельный вес имеют функции собственно информирования и развлечения, а также функции самопрезентации, поиска собственной идентичности и мобилизации, которые становятся латентными по отношению к главной явной функции и открыто демонстрируемой цели – поддержанию коммуникации.

Подводя итоги нашего исследования, мы сформулировали некоторые выводы, объясняющие, на наш взгляд, причины популярности феномена «обмена информацией», все более широкого распространения коммуникативной практики «делиться и присоединяться» в социальных медиа.

Итак, для чего, с какой целью пользователи Интернет обращаются к этой практике. Причин может быть множество. Мы выделили некоторые из них.

1. *Чтобы обмениваться ценным или развлекательным контентом друг с другом.* Совместное использование медиа позволяет информировать друг друга об интересных продуктах, идеях и мыслях, которые заботят их или дают возможность изменять мнение, поощрить к определенным действиям.

2. *Чтобы показать себя другим.* Многие пользователи делятся контентом, чтобы помочь другим лучше понять, кто они и что их волнует в первую очередь.

3. *Чтобы создавать и «подпитывать» отношения.* Обмен информацией в Интернете позволяет пользователям оставаться на связи с людьми, с которыми они не могут общаться иначе, и формировать «слабые социальные связи» – новый тип отношений, которые не предполагают достаточно сильной эмоциональной вовлеченности в процесс общения, что становится достаточно привлекательной коммуникативной практикой для наших современников.

4. *Чтобы быть в центре происходящих событий.* Значительная часть пользователей обмениваются информацией, потому что это позволяет им чувствовать себя более причастными к тем процессам, которые происходят в обществе и одновременно не требует личного вовлечения в эти процессы, не предполагает реальной социальной активности.

5. *Чтобы получить совет или помощь в решении волнующей проблемы.* Многие пользователи делают репосты, чтобы получить помощь в какой-либо ситуации или сообщить о проблемах, которые нужно решить.

И последнее. Подчеркнем, что проведенное нами исследование лишь предваряет более широкомасштабное и глубокое изучение новых коммуникативных практик в социальных медиа. Такое исследование могло бы способствовать более глубокому пониманию целей пользователей социальных

сетей при обращении к таким практикам, а также позволило бы сделать выводы о фиктивной обусловленности формирования новых социальных связей и отношений в медиационизированном обществе.

Литература:

1. Лычковская О.Р. Блоги как медиа-практики участия и элементы социальных медиа в современной Украине / О.Р. Лычковская // Вісник Одеського національного університету. Том 18. Випуск 1 (17). Серія «Соціологія та політичні науки». – Одеса: Астропринт, 2013. – С. 30-37.
2. Boyd D. (2008) Taken out of context: American teen sociality in networks publics / D. Boyd. – Электронный ресурс. Режим доступа на: http://www.zephorio.org/thoughts/archives/2009/01/18/taken_out_of_co.html.
3. Castells M. Communication Power / M. Castells. – Oxford & New York: Oxford University Press, 2009.
4. Bruns A. Blogs, Wikipedia, Second Life, and Beyond: From Production to Produsage / A. Bruns. – New York: Peter Lang, 2008.
5. Baym N.K. Tune In, Log On: Soaps, Fandom & Online Community / N.K. Baym. - Thousand Oaks, CA: Sage, 2000.
6. Lychkovska O. L'internet et les médias sociaux : la spécificités des pratiques communicatives et participatives médiatisées en Ukraine / O. Lychkovska // Participations et citoyennetés depuis le printemps arabe. Sous la direction de A. Galabov et Jamil Sayah / Collection *Locale et Globale* dirigée par Gilles Rouet & François Soulages. Paris: L'Harmattan, 2012. – P. 159-172.
7. Bakardjieva M. Internet Society: the Internet in Everyday Life / M. Bakardjieva. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2005.
8. Bechmann A. Around me: relevance & exploitation in the age of cloud services & location positioning / A. Bechmann // Paper presentation at Internet research 11.0 (AOIR), Gothenburg, Sweden, 22 October 2012.
9. Green J. and Jenkins H. The moral economy of Web 2.0: audience research & convergence culture / J. Green and H. Jenkins // Holt J. and Perren A. (eds) Media Industries: History, Theory & Method. West Sussex: Wiley-Blackwell, 2009. – P. 213-226.
10. Elmer G. Profiling Machines / G. Elmer. – Cambridge, MA: MIT Press, 2004.
11. Bechmann A. Towards cross-platforms business models: four patterns of circulation & control / A. Bechmann // Information, Communication & Society, Vol. 15, N.6, 2010. – P 888-908.
12. Murphy J., Hashim N.H., Connor P. Take me back: validating the Wayback Machine / J. Murphy, N. H. Hashim, P. Connor // Journal of Computer-Mediated Communication, Vol. 13, N.1. – P. 60-75.
13. Boyd D. Friends, friendsters and top 8: writing community into being on social network sites / D. Boyd // First Monday Vol. 11, N. 12. – Режим доступа на <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/view/1418/1336>
14. Van Dijck J., Nieborg D. Wikinomics and its discontents: a critical analysis of Web 2.0 business manifestos / J. Van Dijck, D. Nieborg // New Media and Society. Vol. 11, N. 5, 2009. – P. 855-874.
15. Courtney Seiter. The secret psychology of Facebook / Courtney Seiter. – Режим доступа на <http://thenextweb.com/insider/2015/05/03/the-secret-psychology-of-facebook>

УДК 316.775.4

КІНО НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕЛЕЕКРАНАХ: ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ ПРОГРАМ ТЕЛЕПЕРЕДАЧ

Шеломовська Оксана Миколаївна – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

У статті представлені результати і висновки дослідження сучасного стану і особливостей показу кінофільмів на українських телеканалах. Наведено результати контент-аналізу програм телепередач провідних телеканалів («СТБ», «1+1», «Новий канал», «Enter-фільм», «2+2») за січень-березень 2016 р. З'ясовано, що трансляція кінострічок займає значну частку ефірного часу українських телеканалів. Встановлено, що лідером за показом фільмів є телеканал «Enter-фільм», а найменше фільмів показано на телеканалі «СТБ». Кінострічки, як правило, демонструються у прайм-тайм будніх днів. Виявлено найпопулярніші жанри кінофільмів і здійснено детальний аналіз їх представленості у ефірі кожного з каналів. У сітці мовлення у великій мірі переважають комедії, драми і бойовики. Фільми спортивної та історичної спрямованості представлені у найменшому обсязі. Визначені країни, кінопродукція яких переважає на українському телебаченні. Наголошено на значному рівні американізації кіноконтенту і наведено кількісні показники домінування американської продукції на українському телебаченні. Доведено, що найбільш українізованим за показом фільмів є канал «2+2». Проаналізовано сукупність показаних кінострічок за роками створення і підкреслено, що на сучасних екранах превалюють фільми, створені на початку XXI ст.

Ключові слова: кіно, фільм, кінопродукція, телеканал, телебачення, сітка мовлення, контент-аналіз.

В статье представлены результаты и выводы исследования современного состояния и особенностей показа фильмов на украинских телеканалах. Приведены результаты контент-анализа программ телепередач ведущих телеканалов («СТБ», «1+1», «Новый канал», «Enter-фильм», «2+2») за январь-март 2016 г. Выяснено, что трансляция кинолент занимает значительную долю эфирного времени украинских телеканалов. Установлено, что лидером по показу фильмов является телеканал «Enter-фильм», а меньше всего фильмов показано на телеканале «СТБ». Фильмы, как правило, транслируются в прайм-тайм будних дней. Выявлены самые популярные жанры кинофильмов и осуществлен подробный анализ их представленности в эфире каждого из каналов. В сетке вещания в большей степени преобладают комедии, драмы и боевики. Фильмы спортивной и исторической направленности представлены в наименьшем объеме. Определены страны, кинопродукция которых преобладает на украинском телевидении. Отмечен значительный уровень американизации киноконтента и приведены количественные показатели доминирования американской продукции на украинском телевидении. Доказано, что наиболее украинизованным по показу фильмов является канал «2+2». Проанализирована совокупность показанных кинолент по годам создания и подчеркнута, что на современных экранах преобладают фильмы, созданные в начале XXI в.

Ключевые слова: кино, фильм, кинопродукция, телеканал, телевидение, сетка вещания, контент-анализ.

The main positions, results and conclusions of the study of the current state-run movies and features on Ukrainian TV channels are presented in this paper. Results of content analysis of television programs of leading TV channels («STB», «1+1», «New Channel», «Enter-film», «2+2») in January-March 2016 are considered. Channels more focused on showing movies on broadcast network are revealed. Broadcasting of films takes a significant share of airtime. Leader in films demonstrating is channel «Enter-film». The smallest number of movies was shown on the TV channel «STB». The films are usually showed in prime-time weekdays. The most popular genres of films are determined. Analysis of their representation in the air each channel was made. Comedies, drams and thrillers largely prevail in the broadcasting. Sports and historical movies were presented in the smallest volume. Countries, which production dominates on Ukrainian television, are determined. A significant level of americanization of modern broadcasting is proved. Quantitative figures on US products domination on Ukrainian television are presented in this article. It is argued that the most ukrainized channel according to showing of films is «2+2». The set of films was analyzed in terms of years of creation. Movies created at the beginning of the XXI century are dominate on the modern screens.

Keywords: movie, film, film production, television, satellite, broadcast net, content-analysis.

Характерною рисою сучасного суспільства є стрімкий розвиток засобів масової комунікації, одним із найпоширеніших і наймогутніших серед яких є кіно. Воно, будучи суттєвою складовою культури, володіє особливим видом естетичного впливу на глядача, що сприяє формуванню цінностей, ідеалів, смаків, стилів життя. Кінострічки є дзеркалом соціальної реальності, адже вони відображають настрої, проблеми, процеси, прагнення, притаманні суспільству. Як один із важливих агентів соціалізації кіно бере безпосередню участь у соціокультурному процесі продукування і передачі цінностей, традицій, звичаїв, норм і правил поведінки. Кінематограф безпосередньо формує світогляд і погляди на життя окремих особистостей, груп, спільнот і суспільства загалом.

Кіно вважається однією із найважливіших культурних форм з точки зору відображення видимого, уявного, віртуального. Разом з тим, використовуючи перегляд фільмів як засіб заповнення вільного часу і задоволення потреби у розвагах, глядач просто не може раціонально мислити і критично сприймати інформацію, яка подається у цей час на екрані. Зважаючи на це, кіно може не лише формувати цінності, але й, маніпулюючи суспільною свідомістю, руйнувати їх, тим самим призводячи до уповільнення культурного розвитку або взагалі до регресу у соціокультурному житті суспільства. Від змісту кінопродукції багато в чому залежить культурний рівень населення країни, а також формування картини світу українців. Саме тому за станом розвитку кіно можна визначити стан розвитку суспільства.

Кінофільми, які демонструються на сучасних телеекранах, здійснюють істотний вплив на функціонування і розвиток суспільства, оскільки в умовах одомашнення дозвілля і економічної кризи українці не мають змоги постійно відвідувати кінотеатри і переглядати новинки кінопрокату. Як засоби масової комунікації, кіно і телебачення орієнтуються, насамперед, на масові смаки, а отже – демонструють ті кінострічки, які привертають увагу більшої за чисельністю аудиторії. В умовах стрімкого розвитку новітніх засобів масової комунікації, зокрема, мережі Інтернет, телеканали для збереження постійної аудиторії та привернення уваги нових глядачів формують свій репертуар, спираючись, передусім, на популярну західну тематику. Наразі у більшості з сучасних фільмів пропагуються цінності і стиль життя західного суспільства, що призводить до нівеляції здобутків і традиційних цінностей української культури, зниження рівня культури і освіти в країні. Велика роль у цьому процесі належить кінокомпаніям, які створюють ту продукцію, показ якої, перш за все, буде вигідним з комерційної точки зору, тобто швидкопродуковані фільми низької якості на теми, які є затребуваними у даний проміжок часу.

У зв'язку з цим підвищується значимість соціологічного аналізу кіноконтенту сучасних українських телеканалів, особливо на предмет його жанрової і тематичної спрямованості.

Засади соціологічного аналізу кіно були закладені у працях таких вчених, як Т. Адорно, В. Беньямін, Р. Вінтер, Р. Кенінг, Ж. Коан-Сеа, З. Кракауер, Ю. Лотман, М. Май, М. Маклюен, Е. Морено, Д. Прокоп, А. Рейтблат та ін. Зокрема, видатний дослідник кіно з соціологічних позицій М. Маклюен вважав, що кіно переносить глядача в ірреальний світ, створений зображенням на екрані та його власною фантазією. Взаємодія фільму і публіки будується не на основі передачі і засвоєння інформації, а на основі співпереживання, активного включення глядача в екранний світ, який повністю підпорядковує глядача своїм законам і позбавляє його здатності до критичного сприйняття і мислення [1]. Продовжуючи ці роздуми, засновник дзеркальної теорії кіномистецтва З. Кракауер приходив до висновку, що кіно як частина популярної культури є інструментом панування, поневолення мас, відлучення їх від соціально значимого досвіду і ідей. Тобто це тотальний засіб насадження залежності від тривіальних розваг і, як наслідок, потужний аргумент на користь соціальної нерівності [2]. Послідовник З. Кракауера, німецький дослідник Р. Кьоніг відзначав, що кіно швидше і якісніше, ніж інші види мистецтва, відображає душевні настрої та уявлення публіки, а отже – стає рупором соціальної спонтанності. Інший зарубіжний соціолог Д. Прокоп відзначає, що головною функцією кіно є рекреативна, оскільки кінострічки задовольняють потребу людини у позбавленні від нав'язливих фантомів, які постійно властиві [3]. На протипагу усім вищезгаданним науковцям та їх теоріям, соціологи М. Май та Р. Вінтер встановили, що глядачі не є пасивними споживачами того, що показують у кіно, адже вони по-своєму інтерпретують події фільму та декодують інформацію у відповідності до своїх знань, цінностей, досвіду, соціальних установок, симпатій, антипатій тощо. Тому аналіз суспільства можна здійснювати спираючись на глядацьке прочитання фільму [4].

Контент-аналітичні дослідження кіно пов'язані з іменами М. Вулфенштайна, З. Кракауера [2], Н. Лейтеса, які аналізували американські, англійські, французькі і німецькі фільми в контексті життєвих устремлінь героїв і як дзеркало психологічного життя народу.

Значний внесок у розвиток соціологічного осмислення проблематики кіно здійснили С. Васильєв, М. Жабський [5], К. Жигульський, Я. Іоскевич [6], Л. Коган, М. Лебедев, І. Лубашова, В. Оссовський, К. Тарасов, Ю. Фохт-Бабушкін, М. Хренов тощо.

Особливе значення для нашого дослідження мають розробки сучасних українських науковців. Зокрема, слід назвати Р. Шульгу і Н. Костенко, які дослідили роль кіно у політиці та культурі. Ю. Сорока здійснила аналіз образу кіногероя у пострадянському кінематографі як факту сприйняття соціальної реальності [7]. Д. Виставкіна визначила особливості кіноспоживання в сучасному соціокультурному просторі України [8]. Д. Гайданка зробила аналіз розвитку кіно і визначила його особливості та типи в ракурсі новітніх парадигм [9]. Л. Брюховецька виокремила вплив, який мають кіногерої на сучасне людство [10].

Однак, беручи до уваги вагомий науковий доробок з проблематики соціології кіно, не можна не помітити, що наявні теоретичні та практичні розробки не розкривають усієї повноти досліджуваної теми. В українському науковому дискурсі до цього часу відсутнє комплексне дослідження кіноконтенту, наявного на сучасному телебаченні.

Мета статті полягає у визначенні на основі контент-аналітичного дослідження сучасного стану і особливостей показу кінофільмів на українських телеканалах. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних задач:

- встановити загальний обсяг показу кіно на українських телеканалах;
- виявити найпопулярніші жанри кінофільмів, що демонструються;
- з'ясувати країни, показ кінопродукції яких переважає на телебаченні.

Об'єкт дослідження – кінофільми на українських телевізійних каналах.

Предмет дослідження – сучасний стан і особливості демонстрації кінофільмів на українських телеканалах.

Гіпотеза дослідження – на сучасних українських телеканалах переважає показ кінострічок комедійного і драматичного жанру, виробникам переважної більшості яких є США.

Метод дослідження – контент-аналіз програм телепередач за счень-березень 2016 р., який передбачав переклад в кількісні показники масової текстової інформації з її подальшою статистичною обробкою. У процесі складання кодифікатора контент-аналізу нами були виділені наступні категорії та одиниці аналізу: наявність фільмів на телеканалі; час показу фільмів; жанри кінофільмів; країни-виробники кінопродукції та час створення кінострічок. Одиницею рахунку стала кількість появ у програмі телепередач одиниць аналізу за місяць.

Вибір каналів, які становили об'єкт дослідження, зумовлювався рейтингом їхньої популярності [11, 12], наявністю у програмах мовлення кінострічок та цільовою спрямованістю. Зокрема, були обрані два лідери за чисельністю аудиторії («СТБ» і «1+1»), два телеканали, які входять у ТОП-10 («Новий канал» і «2+2») і телеканал, контент якого складають лише фільми («Enter-film»). Так, за результатами 2015 р. і станом на лютий 2016 р. канал «СТБ» є лідером серед переглядів у аудиторії віком 18-54 рр. – 10,5%. У ефірі «СТБ» представлені розважальні, дозвільні, пізнавальні, соціальні проекти власного виробництва, а також художні фільми і серіали.

Другим за рейтингом є телеканал «1+1», аудиторію якого складають 9,5% у віці 18-54 рр. В основі мовлення телеканалу популярні серіали, сучасне кіно, програми власного виробництва. Телеканал «Новий канал» переглядають 6,5% осіб віком 18-54 рр. (6-е місце). Він позиціонує себе як канал для молодих людей з активною життєвою позицією. В ефірі присутні фільми, телесеріали, мультфільми і розважальні шоу. Телеканал «2+2» закриває рейтинг ТОП-10, оскільки його аудиторію складають 2,1% глядачів віком 18-54 рр. [11]. Ефір телеканалу «2+2» (перша назва «Кіно») становлять серіали, художні фільми, розважальні шоу, мультсеріали та спортивні трансляції. «Enter-фільм» – перший фільмовий канал, який у 2010 р. став телеканалом радянської і зарубіжної кінокласики, який має аудиторію у 1,19 % віком між 18 та 54 рр. [12]. В його ефірі представлені художні та анімаційні картини, музика з кінофільмів.

Перш ніж перейти до викладу основних результатів дослідження, ми вважаємо за доцільне відзначити, що жоден творець, як і жодна людина в світі, не здатні охопити всеосяжним об'єктивним поглядом ту сукупність, частиною якої є. Кіно, як і будь-яке явище, пов'язане з людською життєдіяльністю, є складовою частини суспільства, його продуктом і способом самовираження [5, с. 105]. Кіно являє собою формальний інститут духовної сфери, що володіє всіма ознаками і елементами соціального інституту. Основною його метою є вплив на глядача, за рахунок художніх і естетичних засобів. Кінематограф сприяє розширенню простору культури суспільства і окремих особистостей, а

також дозволяє об'єднати розділену соціальними, культурними, етнічними, гендерними, віковими і просторовими факторами масову аудиторію. Дійсно, хороше кіно зачаровує, дивує, змушує замислитися про події, що відбуваються в житті людини. Найчастіше кіно показує нам ідеальне життя, про яке мріють багато людей, але яке для багатьох недосяжне. Кінематографічна картина світу відбиває соціальну дійсність з поправкою на те, що, з одного боку, бажає бачити публіка, а з іншої – на зацікавленість не лише художника, а й також влади, різних соціальних інститутів в змістовному наповненні поширюваної кінематографічної картини світу. Кіно є своєрідним мотивом, спонукальною дією до активного втручання в своє життя і зміни його на краще на шляху до ідеалу. Кіно як впливовий та популярний прояв візуальної культури може сконструювати потрібну соціальну реальність, пропонуючи глядачеві певні схеми світобачення і забезпечуючи моральну, інтелектуальну і фізичну дієздатність членів суспільства [9, с. 99].

Саме цим і визначається зацікавленість глядачів у перегляді кінопродукції. Оскільки кінофільми є не лише твором мистецтва, а й водночас товаром, який має успішно продаватися на ринку, провідні телеканали, бажаючи збалансувати власні інтереси та інтереси аудиторії, доволі значну частку свого ефірного часу відводять на показ кіно. Так, у результаті контент-аналізу програми телепередач було встановлено, що за I квартал 2016 р. на п'яти означених телеканалах кінострічки було продемонстровано 991 разів (табл. 1). З них найбільша частка (380 разів) показані у березні 2016 р., а найменша (284 рази) – у лютому. Цілком закономірно, що у загальному вигляді показ кіно переважає на телеканалі «Enter-фільм» (301 раз), адже цей канал спеціалізується на демонстрації фільмів. Також значний обсяг кінострічок представлений у сітках мовлення каналів «2+2» (266 разів) і «Новий канал» (224 рази). Найменшу кількість фільмів демонструє телеканал «СТБ» – лише 85 разів. Така ситуація детермінується тим, що у його програмі мовлення переважають розважальні шоу та інформаційні передачі.

Таблиця 1.

Кількість показів кінофільмів на українських телеканалах за січень-березень 2016 р.

Канал/Місяць	Січень	Лютий	Березень	Всього
СТБ	45	23	17	85
1+1	42	32	41	115
Новий	67	61	96	224
2+2	88	74	104	266
Enter-фільм	85	94	122	301
Всього	327	284	380	991

При аналізі наведених даних та їх порівнянні з рейтингом телеканалів простежується тенденція, що кількість показу фільмів на каналі зворотно пропорційна його популярності серед аудиторії. Тобто лідер серед глядачів телеканал «СТБ» показав найменшу частку фільмів, а «Enter-фільм» з найменшою аудиторією продемонстрував найбільше фільмів. Ми схильні пов'язувати цей факт із розвитком інформаційно-комунікаційних технологій і можливістю дивитися найцікавіші фільми за допомогою мережі Internet у вільному доступі без нав'язливої реклами у зручний час для кожного з індивідів час. Через це показ кіно як комерційного продукту не завжди є вигідним для телеканалів. Натомість, трансляція розважальних шоу, які безпосередньо виробляються на замовлення і є власністю телеканалів, дійсно можуть забезпечити отримання економічних вигід для каналів.

Неабияку роль при визначенні рейтингу телеканалу відіграє той контент, який вони демонструють у прайм-тайм – найактивніший час перегляду телебачення за добовий період. Зазвичай реклама у цей час коштує набагато дорожче, і телеканали намагаються ставити у сітку мовлення найбільш рейтингові фільми і передачі. Це час ранку, коли країна збирається на роботу, і вечори з 18:30 до 21:30 год. Нами встановлено, що за проаналізований період найбільша частка кінофільмів (49-53%) на усіх каналах демонструється у часовому проміжку 20:00-00:00 год. Найменша частка фільмів транслюється у ранковий час – 06:00-12:00 год. Однак з початку року поступово збільшується частка показу кінофільмів зранку: у січні вона становила 9% від загального числа показу фільмів за місяць, а у лютому та березні – зросла на 3% та 4% відповідно (рис. 1).

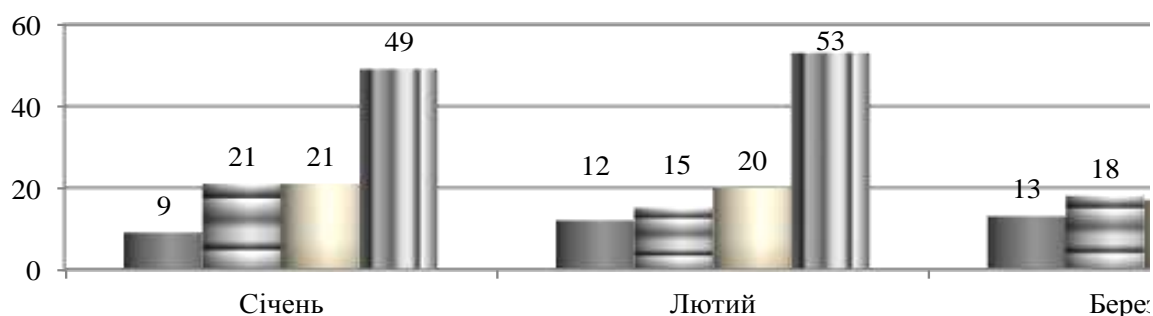

Рисунок 1. Розподіл кінофільмів за часом показу (у %)

Важливе місце у нашому дослідженні займає визначення найпопулярніших жанрів кінофільмів, які демонструються на території України. Жанр кінокартини є значним критерієм при виборі фільму, оскільки саме він багато в чому, визначає специфіку того, що буде показуватися на екрані і тим самим задовольняти потреби глядачів. Однак жанровий поділ у сфері кіно не є абсолютним; він виконує, насамперед, функцію загального орієнтування щодо спрямованості фільму за тією естетичною формою, колоритом, який у нього закладений жанром (зважаючи на це при проведенні нашого дослідження один фільм підлягав під різні жанри).

Кіноконтент телеканалу формується у взаємодії з аудиторією і відображає смаки масового глядача. При виборі тієї чи іншої картини для показу телеканали намагаються врахувати прибуток, популярність фільму і вибрати найбільш оптимальний варіант. Як зазначає Я. Гюскевич, специфіка кінематографа, на відміну від інших видів мистецтва, полягає в особливо щільній і безпосередній функціональній взаємозалежності його складових та в безпосередній залежності кіновиробництва від успішності кінопрокату, який дає могутні імпульси до кінотворчості, значною мірою формуючи не тільки жанрову структуру, а й специфіку творчих засобів, навіть характер нововведень [6].

У січні-березні 2016 р. домінуюче місце за представленістю в телеєфірі займали художні фільми комедійного жанру – їх частка складає 17,8%. На другому місці знаходяться драми – 14,8%, на третьому – бойовики – 14,5% (табл. 2).

Таблиця 2.

Розподіл кінофільмів за жанрами

Жанр	Січень		Лютий		Березень		Всього	
	кіль-ть	частка	кіль-ть	частка	кіль-ть	частка	кіль-ть	частка
Комедія	80	16,1%	95	19,3%	124	17,9%	299	17,8%
Драма	63	12,7%	73	14,8%	113	16,3%	249	14,8%
Бойовик	72	14,5%	74	15,0%	98	14,1%	244	14,5%
Мелодрама	70	14,1%	51	10,3%	68	9,8%	189	11,2%
Трилер	51	10,3%	65	13,2%	70	10,1%	186	11,1%
Фантастика	42	8,5%	35	7,1%	67	9,7%	144	8,6%
Кримінал	22	4,4%	25	5,1%	56	8,1%	103	6,1%
Жахи	24	4,8%	14	2,8%	24	3,5%	62	3,7%
Пригоди	18	3,6%	16	3,2%	28	4,0%	62	3,7%
Військовий	9	1,8%	10	2,0%	16	2,3%	35	2,1%
Детектив	20	4,0%	10	2,0%	5	0,7%	35	2,1%
Сімейний	16	3,2%	12	2,4%	7	1,0%	35	2,1%
Історичний	9	1,8%	9	1,8%	14	2,0%	32	1,9%
Спорт	1	0,2%	4	0,8%	3	0,4%	8	0,5%
Всього	497	100,0%	493	100,0%	693	100,0%	1683	100,0%

Такі види кінострічок, як мелодрама і трилер, демонструвалися майже в однаковому обсязі – 11,2% і 11,1% відповідно. Загалом було показано 8,6% фантастичних фільмів, 6,1% фільмів із кримінальною тематикою, по 3,7% пригодницьких фільмів і фільмів-жахів. Найменший відсоток від

загальної кількості кіно на сучасних телеекранах відводиться військовим, детективним, сімейним (по 2,1% кожний), історичним (1,9%) і спортивним (0,5%) фільмам.

Слід також сказати про переважну жанрову специфіку кінофільмів кожного з телевізійних каналів, що свідчить про їх смислову наповненість і спрямованість. На телеканалі «СТБ» переважає показ кінофільмів мелодраматичного жанру (50% від усієї кількості кінофільмів, показаних на каналі). 27% складають фільми-комедії і 16% – фільми-драми. Разом з тим, на каналі зовсім не були представлені фільми таких жанрів, як трилер, бойовик, військовий, жахи, історичний і спортивний. Щодо відмінностей у показі кінострічок у будні та вихідні і святкові дні відзначимо, що кінопоказ у вихідні майже у два рази перевищує кінопоказ у будні (64% і 36% відповідно). Це детермінується тим фактом, що кіно сімейного, кримінального, фантастичного і пригодницького жанру були присутні лише у ефірі вихідного дня. Цікавим також є той факт, що на телеканалі «СТБ» показ фільмів-драм, на відміну від інших, у будні дні переважає – відповідно 61% і 39% від драматичних фільмів, показаних на каналі за I квартал 2016 р.

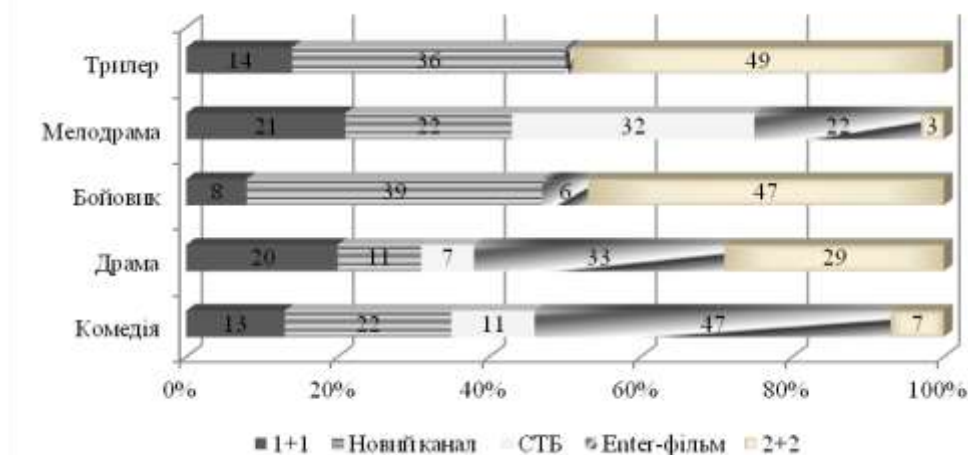
Канал «1+1» віддає перевагу трансляції кінострічок драматичного жанру – 23%. Серед лідерів показу також залишаються мелодрами (18%) і комедії (17%). Проте, на відміну від телеканалу «СТБ», на «1+1» спостерігається значна активізація у показі трилерів (12%) і бойовиків (9%), які на попередньо розглянутому телеканалі не були представлені взагалі. Майже 6% фільмів, показаних на каналі «1+1», мають фантастичну спрямованість. Характеризуючи сітку мовлення будніх і вихідних днів відзначимо, що кількість жанрів фільмів має лише незначне відхилення у бік буднього ефіру – 46% і 54%. Бойовики (80% від фільмів цього жанру), трилери (69%) і комедії (65%) значно більше демонструються у будні дні, а драми (56%) і мелодрами (55%) – у вихідні. Найменшою популярністю користуються спортивні і військові фільми, а також фільми жахів, демонстрація яких, до речі, здійснювалася виключно у вихідні дні.

Програма передач телеканалу «Новий канал» вражає різноманітністю жанрів фільмів, що дозволяє говорити про відмінність його кіноконтенту від «СТБ» і «1+1». Так, на «Новому каналі» лідерами за кількістю показів є бойовики (21% від загальної кількості фільмів на каналі). На другому місці знаходяться фільми фантастичного жанру, трилери і комедії – по 15% кожний. Мелодрами зі значним зменшенням кількості показів замикають трійку лідерів (9%). Проте, спостерігається збільшення кількості показу фільмів-жахів (8%), пригодницьких (4%) і сімейних (2%) картин. Показ драматичних і кримінальних фільмів складає лише по 5% від загальної сукупності. На «Новому каналі» більша кількість і різноманітність жанрів кіно демонструється у ефірі вихідного дня – 62% і 38% відповідно. Всі кіножанри, окрім мелодрам і жахів, мають тенденцію до збільшення обсягу у вихідні дні. Найбільше зростання відмічається у комедій, трилерів і бойовиків. Зазначимо, що військові, історичні і спортивні фільми за I квартал 2016 р. взагалі не демонструвалися на телеканалі «Новий канал».

Телеканал «2+2» є єдиним, у програмі телепередач якого представлені кінострічки усіх жанрів. Як і на «Новому каналі», лідерами за кількістю показів є бойовики (23%). На другому місці знаходяться трилери (18%), а на третьому – драми (15%). Загалом на «2+2» були показані фільми фантастичного (10%), кримінального (6%), спортивного, пригодницького, жахи (по 4,5% кожний), комедійного (4%), військового (3,5%), детективного (3%), мелодраматичного, спортивного (1,5% кожний), а також сімейного (1%) жанрів. Як і на «1+1», на каналі «2+2» різноманітність фільмів за жанровістю переважає у будні дні – 43% у вихідному і 57% у будньому ефірах. Усі кіножанри, окрім криміналу і фантастики, мають тенденцію до збільшення показу у будні дні. Найбільше зростання спостерігається у драм, трилерів і пригод. Рівна ситуація у будньому і вихідному ефірах наявна у фільмах-жахів і спортивних фільмах.

На каналі радянської і зарубіжної кінокласики «Enter-фільм» найбільша частка показаних кінострічок являла собою комедії (36%). Майже у півтори рази менше було показано фільмів драматичного жанру (20%). Мелодрами і кримінальні фільми демонструвалися ще вдвічі менше, ніж драми (10% і 9% відповідно). З усього ефірного часу каналу «Enter-фільм» кіно для сімейного перегляду складало 4,5%; фільми-пригоди, бойовики і детективи – по 4%; фантастичні фільми – 3%; кіно з військовою тематикою – 2,5%; історичні фільми – 1,5%; трилери – 1% і спортивні фільми – 0,5%. У порівнянні з іншими каналами саме на «2+2» спостерігається найбільша частка фільмів сімейної спрямованості – 51% від показів фільмів цього жанру на п'яти каналах. Для порівняння зазначимо, що 29% сімейних фільмів були показані на «Новому каналі», 12% - на «2+2», 6% - на «СТБ» і 2% - на «1+1». Характеризуючи сітки мовлення будніх і вихідних днів телеканалу «2+2», відзначимо, що кількість жанрів фільмів має значне відхилення у сторону буднього ефіру – 68% і 32%. Комедійні, сімейні, драматичні, мелодраматичні, кримінальні, фантастичні, пригодницькі, детективні, історичні, спортивні фільми і бойовики значно більше демонструються у будні дні, а трилери та військові кінострічки у вихідні.

На основі аналізу розподілу трансляції кінострічок на сучасному українському телебаченні за найпопулярнішими жанрами було виявлено, що з усієї кількості комедій найбільша частка (47%) була показана на каналі «Enter-фільм», 22% - на «Новому каналі», 13% - на «1+1»; 11% - на «СТБ»; 7% - на «2+2» (рис. 2).

Рисунок 2 . Розподіл показу фільмів за жанрами і каналами (у %)

Тобто можна вважати, що канал «Enter-фільм» орієнтований на показ комедійної та драматичної кінопродукції, оскільки демонстрація фільмів драматичного жанру також переважала на каналі «Enter-фільм» (33%) і каналі «2+2» (29%). На каналі «1+1» фільмів-драм було показано 20%, на «Новому каналі» - 11% і на «СТБ» - 7%. З усієї сукупності мелодрам найбільша їх частка (32%) була показана на каналі «СТБ»; на «Enter-фільм» і «Новому каналі» - по 22%, на «1+1» - 21% і «2+2» - 3%. Трилери зазвичай демонструвалися на каналі «2+2» (49%); 36% фільмів цього жанру були показані на «Новому каналі»; 14% - на «1+1» і 1% - на «Enter-фільм». Лідером за трансляцією бойовиків є канал «2+2», оскільки показ 47% від обсягу фільмів цього жанру здійснювався саме на цьому каналі; на другому місці - «Новий канал» (39%); на третьому - «1+1» (8%) і на четвертому – «Enter-фільм» (6%).

Важливе значення у контексті нашого дослідження має визначення країн, кінопродукція яких демонструється на українських телеканалах і виокремлення найпопулярніших держав-виробників. В сучасних умовах розвитку українського суспільства, при посиленні глобалізаційних та інтеграційних процесів все більшої актуальності набуває питання про американізацію сучасної культури та її складових, яка знаходить свій прояв у насаджуванні західних цінностей, норм, традицій тощо. У кінцевому випадку засилля американської продукції у всіх сферах суспільного життя призводить до руйнування ідентичності українського суспільства. Сучасні українці, а особливо молодь, віддають перевагу перегляду голлівудських, а не українських кінофільмів. З одного боку, цьому сприяє потужна рекламна компанія, яка супроводжує кінопрокат прем'єрних фільмів, а з іншого – тут виявляється прагнення індивідів відійти від тих проблем, які супроводжують їх повсякденне життя і зануритися у іншу культуру. У кінцевому рахунку це призводить до усвідомлення американського стилю життя як правильного і перенесення властивих йому принципів, але без відповідної адаптації, на українські реалії, що породжує все більшу кількість соціальних і психологічних проблем.

Підтверджують тезу про «голлівудизацію» сучасної культури і результати нашого дослідження, які показали, що серед загальної кількості фільмів, які демонструвалися на українському телебаченні протягом січня – березня 2016 р., найбільшу частку (38%) становили кінострічки саме американського виробництва. Водночас, залишається великою і частина фільмів виробництва колишнього СРСР, яка нараховувала 30%. Трансляція російських кінофільмів все ще переважає над українськими – 10% і 7% відповідно. Однією з причин такого стану речей є значні відмінності у кількості кінопродукції, яка створюється у цих державах. Проте помісячний розподіл показу фільмів за країнами виробниками дає змогу говорити про тенденцію до зменшення кількості російських фільмів на телебаченні, адже 50% від їхньої кількості було показано у січні, 35% - у лютому і 15% у березні. Замикає п'ятірку найпопулярніших країн-виробників фільмів Франція (4,5%). Найменше на сучасному телебаченні представлені фільми виробництва Індії, Угорщини і Китаю (таблиця 3).

Розподіл кінофільмів за країнами-виробниками

	1+1		Новий		СТБ		Enter-фільм		2+2		Всього за жанром
	буд.	вих.	буд.	вих.	буд.	вих.	буд.	вих.	буд.	вих.	
США	38	10	100	97	-	-	7	3	72	52	379
СРСР	2	2	-	-	7	14	190	61	19	7	302
РФ	10	14	-	4	27	27	8	5	3	4	102
Україна	4	10	-	-	6	5	8	1	25	11	70
Франція	10	9	7	3	1	1	-	4	3	7	45
Велика Британія	1	-	2	1	1	-	-	2	16	3	26
Канада	2	-	-	1	-	-	1	-	13	2	19
Німеччина	4	-	3	5	-	-	-	1	5	1	19
Іспанія	2	-	-	-	-	-	2	5	-	1	10
Польща	-	-	-	-	-	-	2	5	-	-	7
Італія	1	-	-	-	-	-	-	3	2	-	6
Китай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	4
Індія	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Угорщина	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Всього	74	45	113	111	42	47	218	91	159	91	991

Найбільш «американізованим» виявився «Новий канал», оскільки продукція даної країни складала 88% від загальної кількості фільмів, показаних на ньому. Рівень американізації каналу «2+2» складає 49,5%; каналу «1+1» - 41%. Найменше кінофільмів виробництва США були показані на каналі «Enter-фільм» (4%), а на «СТБ» такі фільми взагалі відсутні. На цих каналах переважають фільми радянського виробництва. Зокрема, на каналі «Enter-фільм» трансляція радянських фільмів становила 81% від загального обсягу фільмів на каналі, а на «СТБ» кожен четвертий з показаних фільмів був створений у СРСР. Найбільш «українізованим» можна вважати канал «2+2», оскільки частка українського кіно на ньому складає 14% від загальної кількості фільмів на каналі. На «1+1» і «СТБ» цей показник складає по 12%, а на каналі «Enter-фільм» - лише 3%.

Переважну частку кіноконтенту каналу «1+1» складають фільми американського (41%), російського (21%) і французького (16%) виробництва. Найменше на каналі демонструються італійські та британські фільми – по 1% кожний. Показ українських і російських фільмів переважає у вихідні дні, на відміну від американських, канадських, німецьких, французьких та іспанських кінострічок.

На «Новому каналі» поряд із американськими фільмами (88%) транслювалися французькі (4%), німецькі (3,5%), російські (2%), британські, канадські (по 1%), а також індійські (0,5%) кінострічки. Зазначимо, що у I кварталі 2016 р. показ фільмів у будні і вихідні дні був приблизно однаковий, проте американські, французькі, індійські та британські фільми переважали у будні дні, а російські і німецькі – у ефірі вихідного дня.

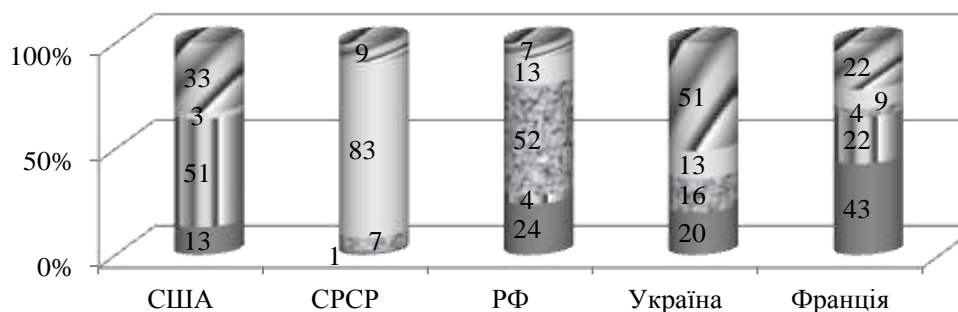
Канал «СТБ» демонстрував російську (61%), радянську (24%), українську (12%), французьку (2%), а також британську (1%) кінопродукцію. Відмінність у показі фільмів у будні в вихідні дні полягає у незначному зростанні кількості фільмів в уїк-енд (47% і 53% відповідно). Кінострічки США транслювалися у вихідні дні вдвічі більше, ніж у будні.

«Enter-фільм» орієнтований на показ фільмів, створених за часів СРСР (81%). Наявні фільми російського (4%), американського, українського (по 3%), польського, іспанського (по 2%) виробництва. На відміну від «СТБ», за кількістю показу фільмів на каналі «Enter-фільм» ефір буднього дня значно переважав: 70,5% у будні на противагу 29,5% у вихідні. Це детермінується значною кількістю українських, російських, радянських, американських і канадських фільмів, більшість яких демонструвалися у саме будні дні. Поодинокі німецькі, французькі, італійські, польські, іспанські, британські та угорські фільми транслювалися виключно у вихідні та святкові дні.

Канал «2+2» з усіх проаналізованих нами займає друге місце за часткою показу американських фільмів (49,5%). Інші 50,5% кінофітуру займала продукція України (14,5%); СРСР (10,5%); Великої Британії (7%); Канади (6%); Франції (4%); Російської Федерації (3%); Німеччини (2,5%); Китаю (1,5%); Італії (1%) та Іспанії (0,5%). На цьому каналі, як і на «Enter-фільм», значно більша кількість фільмів

демонструвалася у будні дні – 63,5% від усієї кількості фільмів, показаних на каналі за січень-березень 2016 р. Більше українських, радянських, американських, канадських, німецьких і британських фільмів було показано саме в будньому ефірі.

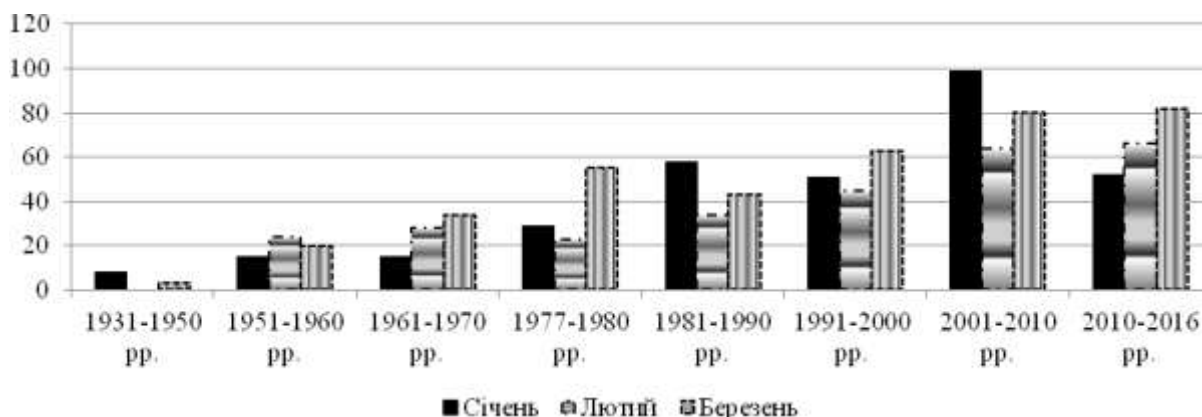
З усього обсягу українських фільмів переважна більшість (51%) була показана на каналі «2+2», а найменша (13%) на каналі «Enter-фільм». Водночас, фільми українського виробництва взагалі не були представлені на «Новому каналі» (рис. 3).

Рисунок 3. Розподіл показу кінофільмів за країнами-виробниками (у %)

Фільми російського виробництва демонструвалися на каналі «СТБ» (52%), «1+1» (24%), «Enter-фільм» (13%), «2+2» (7%) і «Новому каналі» (3%). Кінопродукція виробництва СРСР, як правило, демонструвалася на каналі «Enter-фільм» (83%), а найменший її обсяг представлений на каналі «1+1». На «Новому каналі» такі фільми у межах I кварталу 2016 р. показані не були, на противагу американським стрічкам, обсяг демонстрації яких на каналі становив 51% від усієї кількості кінопродукції США на українському телебаченні. 33% американського кіно транслювалося на каналі «2+2», 13% – на «1+1», 3% – на «Enter-фільм». Більшість французьких фільмів знайшли свою аудиторію серед глядачів каналу «1+1» – 43%, а менше всього французьке кіно демонструвалося на каналі «СТБ».

Із завданням визначення найпопулярніших країн-виробників кінопродукції, яка транслюється на українських телеекранах, тісно пов'язане питання про час її створення. Було встановлено, що у січні-березні 2016 р. найбільша частка фільмів, показаних українськими телеканалами, була створена у 2001-2010 рр. (24,5%) (див. рис. 4).

Рисунок 4. Розподіл кінофільмів за часом створення

Із всієї сукупності кіно 20% становили стрічки 2010-2016 років створення; 16% - 1991-2000 рр. створення; 13,5% - 1981-1990 рр.; 11% - 1971-1980 рр.; 8% - 1961-1970 рр.; 6% - 1951-1960 рр. і 1% - 1931-1950 рр. створення. Такий розподіл, на нашу думку, визначається тим фактом, що найбільшу кількість глядачів приваблюють найсвіжіші та найактуальніші кінофільми. Тобто те, що хоче дивитися людина, те і прагнуть показувати телеканали.

Виходячи з усього вищезазначеного, ми схильні стверджувати, що сучасна репертуарна політика кожного з розглянутих українських телеканалів щодо показу кінострічок свідчить про їх прагнення збалансувати інтереси аудиторії з одночасним досягненням власних економічних інтересів і потреб

каналу. Встановлено, що кінофільми у доволі значному обсягу демонструються на всіх телеканалах, а їх кількість має тенденцію до зростання. Слід констатувати, що на телеекранах переважає показ фільмів з переважно розважальним змістом, орієнтованим на масові смаки. З одного боку, це правильно, саме розважальна кінопродукція сприяє залученню нової аудиторії та збереженню постійних глядачів. Такі кінострічки викликають прямі життєві асоціації, побутові аналогії та не потребують від глядача ніяких зусиль. Їх перегляд масовою аудиторією призводить до комерційного успіху телеканалу. Але, з іншого боку, ці фільми не завжди мають належну високу професійну та художню якість.

Ми вважаємо, що вибір фільму для показу має виходити не лише з економічних прагнень телеканалу і розважальних прагнень телеглядачів, а й з урахуванням того, що кіно має виконувати виховну і соціалізуючу функцію, тим самим забезпечуючи формування всебічно розвинутої особистості. Особливу велику роль у цьому процесі має відігравати трансляція кінострічок для дітей і підлітків, які на даний час поки що не знайшли гідного місця у сітках мовлення провідних українських каналів. Існуюче засилля на телеекранах бойовиків, трилерів і кримінальних фільмів призводить до того, що після їх перегляду глядачі, особливо молодого віку, починають сприймати все, що відбувається на екрані за норму поведінки. У свою чергу, перегляд мелодрам призводить до перенесення екранних проблем і способів їх вирішення у реальне життя, що без усвідомлення їх недоцільності, призводить до усіляких негараздів у сімейному житті, вирішення яких покладається не на людей, а на екранних героїв.

Виокремлення жанрової специфіки кінострічок на сучасному українському телебаченні дало змогу стверджувати, що на першому місці за представленістю у ефірі знаходяться комедії, на другому – драми, на третьому – бойовики. Визначено жанрові особливості кіноконтенту кожного з телеканалів і встановлено, що на «СТБ» переважає показ мелодраматичних, на «1+1» – драматичних, на «Enter-фільм» – комедійних стрічок, а на «2+2» і «Новому каналі» – бойовиків. Однак, кількість показу фільмів-лідерів у порівнянні з фільмами інших жанрів не дає змоги говорити про наявність тенденції до створення телеканалів, які орієнтуються на показ кінопродукції лише одного жанру. Усі телеканали у своїй сітці мовлення намагаються надати аудиторії широкий набір фільмів різних жанрів. Ми вважаємо за доцільне відмітити, що дійсно телеканали не повинні займати весь ефірний час показом кінопродукції лише одного жанру або розрахованої на одну вікову групу людей. Для збільшення постійної аудиторії телеглядачів репертуар кінофірми має містити усі тематичні напрямки і враховувати пріоритети усіх вікових груп.

Підтверджено гіпотезу нашого дослідження, що на сучасних українських телеканалах переважає показ кінострічок комедійного і драматичного жанру, виробникам переважної більшості яких є США. Загалом, питома вага американської кінопродукції у сітці мовлення перевищує загальний обсяг фільмів, створених сучасними зарубіжними державами та Україною. Встановлено, що найбільша частка американського кіно присутня у ефірах «Нового каналу», а найменша – на каналі «2+2». Голлівудські кінострічки взагалі не представлені на «СТБ». Такий стан речей викликає занепокоєння, оскільки кіно як дзеркало суспільства і соціальний інститут є засобом поширення і укорінення в суспільстві певних цінностей і правил поведінки. Якщо пропонується глядачеві картина світу створена в його власній країні, відтворює її реалії, кінематограф може виступати засобом трансляції від покоління до покоління соціального досвіду цього суспільства, засобом пізнання народом своєї історії і культурної самобутності. Якщо ж кінокартина світу в основному імпортується, як це зараз відбувається в Україні, формування засобами кіно соціокультурної ідентичності кожної особистості і народу в цілому втрачає національні корені.

Проведений аналіз дозволив виокремити позитивні зрушення у ситуації щодо показу кінопродукції українського виробництва, адже вони активно здобувають свого глядача, що призводить до збільшення їх обсягу на сучасному телебаченні. На даний час за кількістю показів українські фільми (7%) знаходяться на четвертому місці після американських (38%), радянських (31%) і російських (10,3%) кінострічок. В сучасних умовах розвитку соціуму розвиток кінематографічної галузі України вимагає значної підтримки з боку держави та її органів. Ми сподіваємося, що визначення розвитку національного кінематографа як пріоритетного напрямку державної гуманітарної політики призведе до відродження та розвитку кіногалузі в країні та появи чималої кількості нових кінострічок, у яких відобразатиметься велична культура нашого народу, її самобутні цінності і здобутки.

Перспективним напрямом подальших розвідок вдається аналіз контекстуальної наповненості сучасної кінопродукції, зокрема головних і другорядних тем, які піднімаються у фільмах, з урахуванням особливостей аудиторії, на яку вони розраховані.

Література:

1. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / М. Маклюэн ; пер. с англ. В. Николаева. – М. : Жуковский, «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
2. Кракауэр З. Природа фильма. Реабилитация физической реальности / З. Кракауэр, пер. с англ. Д. Соколовой. – М. : «Искусство», 1974. – 235 с.
3. Симчера К.В. Социология искусства: Д. Прокоп и З. Кракауэр / К.В. Симчера, Г.В. Кочегарова // Социологические исследования. – 1993. – № 11. – С. 131 – 137.
4. Мкртычева М.С. Кино как предмет социологического изучения: возможности и перспективы / М.С. Мкртычева // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 12. – С 103 – 117.
5. Жабский М.И. Кино в современном обществе: функции – воздействие – востребованность / М.И. Жабский, К.А. Тарасов, Ю.У. Фохт-Бабушкин. – М. : НИИ Киноискусства, 2000. – 376 с.
6. Иоскевич Я.Б. Социокультурное функционирование кинематографа : автореф. дис... д-ра. Искусствоведения : 17.00.08 / Я.Б. Иоскевич. – М., 1991. – 42 с.
7. Сорока Ю.Г. Возвращение героя в постсоветском кинематографе как факт восприятия социальной реальности / Ю.Г. Сорока // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 175 – 182.
8. Виставкіна Д.О. Типологія кіноспоживання в сучасному соціокультурному просторі України : автореф. дис... канд. соц. наук : 22.00.04 / Виставкіна Д.О ; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Х., 2009. – 24 с.
9. Гайданка Д.В. Дискурс кіно в ракурсі новітніх парадигм: особливості й типологія / Д.В. Гайданка // Наук. вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2015. – № 16. – С. 99 – 101.
10. Брюховецька Л. Кіногерої: сила впливу / Л. Брюховецька. // Слово : Всеукраїнський культурологічний тижневик. – Режим доступу : <http://slovoprosivity.org/2012/02/08/кіногерої-сила-вплив>. – Назва з екрану.
11. Топ-телеканалов України в февралі 2016. – Режим доступу : <http://mresearcher.com/2016/03/top-telekanalov-ukrainy-v-fevrale-2016.html>. – Загл. с екрану.
12. Nielsen Україна: рейтинг телеканалов України за июнь 2015 года. – Режим доступу : <http://mresearcher.com/2015/07/n Nielsen-ukrainia-rejting-telekanalov-ukrainy-za-iyun-2015-goda.html>. – Назва з екрану.

УДК 004.4+004.738.5:316.485.26

ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Петренко Ольга Сергіївна – асистент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті аналізується методика використання програмних засобів для дослідження впливу Інтернет-комунікації на суспільну свідомість в умовах гібридного конфлікту в Україні. Засобом для визначення переміщення у фокус суспільної уваги певних питань та динаміки такої уваги є статистика пошукових систем стосовно запитів. У публікації аналізується статистика стосовно запитів «Новороссія», «ЛНР», «ДНР», «фашисти», «бандеровці», «ополченці». Підкреслюється, що наявні програмні засоби, придатні для аналізу соціальних мереж, мають функціонал лише для аналізу західних соціальних мереж. За допомогою програми OSoMe демонструється низхідна динаміка вживання у соціальній мережі «Твіттер» хештегів, що мають відношення до гібридної війни. Продемонстровано можливості визначення найбільш впливових вузлів мережі, що вживали відповідний хештег, візуалізації поширення відповідної інформації за допомогою графу. Визначено структуру зв'язків понять-хештегів, що супроводжують обговорення певної теми (хештегу), що може допомогти у визначенні взаємозв'язку мемів (мемплексів). Акцентовано на використанні програми NodeXL для визначення структури комунікаційних потоків з певної теми у соціальній мережі «Твіттер».

Ключові слова: Інтернет, аналіз соціальних мереж, мем, суспільна свідомість.

В статье анализируется методика использования программных средств для исследования влияния Интернет-коммуникаций на общественное сознание в условиях гибридного конфликта в Украине. Средством для определения перемещения в фокус общественного внимания определенных вопросов и динамики такого внимания является статистика поисковых систем относительно запросов. В публикации анализируется статистика относительно запросов «Новороссия», «ЛНР», «ДНР», «фашисты», «бандеровцы», «ополченцы». Подчеркивается, что программные средства, пригодные для анализа социальных сетей, имеют функционал только для анализа западных социальных сетей. При помощи программы OSoMe демонстрируется нисходящая динамика использования в сети «Твиттер» хештегов, которые имеют отношение к гибридной войне. Продемонстрированы возможности определения наиболее влиятельных узлов сети, которые применяли соответствующий хештег, визуализации распространения соответствующей информации при помощи графа. Определена структура понятий-хештегов, которые сопровождали обсуждение определенной темы (хештега), что может помочь в определении взаимосвязей мемов (мемплексов). Акцентировано на использовании программы NodeXL для определения структуры коммуникационных потоков на определенную тему в сети «Твиттер».

Ключевые слова: Интернет, анализ социальных сетей, мем, общественное сознание.

The article analyzes the methodology of using software for research in the Internet of processes in the public consciousness in conditions of hybrid conflict. We can identify the moving of some issues in the focus of public attention and the dynamics of such attention by using statistics of queries to search engines. The article analyzes statistics of requests «Novorosiya», «LNR», «DNR», «fascists», «banderovzi», «opolchenzi». Available software, which are suitable for the analysis of social networks, have functional only for the analysis of Western social networks. With the program OSoMe we showed downward trend of the use of hashtags in social network «Twitter», which are related to hybrid war. By using the same program we demonstrated the possibility to identify the most influential nodes of networks, who used appropriate hashtags, and to visualize the dissemination of this information using the graph. The same software tool was used for identifying structure of the hashtags, which accompanied the discussion of a certain theme (hashtag), that could help in identifying relationships between memes and memplexes. The use of the program NodeXL for defining the structure of communication flows on a particular topic in the social network "Twitter" is demonstrated in the article.

Keywords: Internet, social network analysis, meme, social consciousness.

Інтернет давно вже став важливим місцем формування та впливу на громадську думку. Відповідно, процеси, що відбуваються у суспільній свідомості, все більше і більше відбиваються на поверхні віртуального простору. Актуальності набуває питання про те, чи можна, фіксує дії користувачів Інтернету, робити висновки про динаміку процесів у суспільній свідомості. З цим питанням пов'язане і інше: яким чином можна проводити таке дослідження?

Для встановлення змін у стані суспільної думки в умовах гібридного конфлікту, коли застосування опитувальних методів є ускладненим або неможливим, ми можемо: 1) аналізувати характер та динаміку пошукових запитів; 2) досліджувати динаміку використання хештегів у соціальних мережах як індикатор поширеності мему чи мемплексу; 3) визначати структуру комунікаційних потоків, зокрема через виділення найбільш впливових вузлів, основних кластерів, фігур інформаційних брокерів тощо.

На Заході аналіз соціальних мереж є вже добре розробленим дослідницьким напрямом. Тому переважна більшість програм, які дозволяють виконувати такий аналіз, західного виробництва. Вони надають можливість аналізувати західні соціальні мережі: Facebook, Twitter та інші. В Інтернеті можемо знайти багато навчальних відео з прикладами практичного застосування таких програм [1]. При цьому у вільному доступі не можна знайти програм з еквівалентним функціоналом для аналізу російських соціальних мереж «Вконтакті» та «Однокласники», які є більш поширеними в Україні. В Україні напрям аналізу соціальних мереж програмними засобами тільки починає розвиватися. Враховуючи, що самостійна розробка програмних засобів, наприклад, за допомогою мови R, потребує спеціальних знань і навичок [2], ми обмежимося використанням готових програмних засобів.

Теоретичні основи аналізу соціальних мереж та математичної теорії графів, що застосовується у такому аналізі, викладено у роботах Г. Градосельської [3], Д. Губанова, Д. Новікова, А. Чхартишвілі [4], І. Євіна [5].

Метою статті є спроба окреслити можливості застосування наявних програмних засобів аналізу соціальних мереж в Інтернеті та статистики пошукових систем для дослідження процесів у суспільній свідомості в умовах гібридного конфлікту на українському ґрунті.

Ми виходимо з того, що симптомом того, чим цікавиться суспільство, які питання входять у фокус суспільної уваги, є *частота пошукових запитів з певного приводу*. Ми скористалися сервісом Google Trends [6] для спостереження за динамікою уваги до певних питань, понять або мемів, які набули популярності в ході гібридної війни на Донбасі. Сервіс дає можливість перегляду статистики з 2004 року. Ми розуміємо, що використання статистики лише одного пошуковика має застереження: хоча це і найпоширеніша пошукова машина в Україні, але, наприклад, на Донбасі дуже поширене використання Яндекс та Мейл.ру, що не мають подібних сервісів. Яндекс дає можливість подивитися статистику лише за 2 останні роки. Мейл.ру дає можливість дізнатися кількість запитів на певну тему лише за останній місяць.

В статті ми будемо часто використовувати поняття «мем» для характеристик процесів у суспільній свідомості. Термін «мем» походить від грецького слова «подібність», що відображає здатність до реплікації, утворення власних копій. Ідею мемів запропонував Річард Докінз у 1976 році в роботі «Егоїстичний ген». С. Л. Катаєв пише: «Меми – це символи, які є одиницями передачі культурної спадщини, компонентами соціальної пам'яті» [7, с. 165], оскільки «мем – це інформація, закодована в символі. Розкодування здійснюється шляхом асоціацій і культурних кліше, які формуються в процесі функціонування певної змістовної тематичної інформації. Меми задають типізацію, за допомогою якої люди розпізнають послання» [7, с. 166]. Теорію мему та мемплексу розробляє Ю. Ю. Полулях [8, с.177-188].

Алгоритми Google Trends визначають точку на графіку за обраний період, коли запит був найбільш популярним, та приймає її за 100%. Усі решта точок на графіку визначаються у відсотковому відношенні до максимуму.

Для початку розглянемо графік динаміки запитів «Новороссія» в Україні. Як бачимо, інтерес до поняття виникає наче «нізвідкіля» у 2014, коли це поняття починає активно використовувати пропаганда РФ, і у 2016 році стрімко знижується. Піки запитів – лютий 2004, листопад 2004 – січень 2005, червень 2006, серпень-вересень 2014 та січень 2015 року.

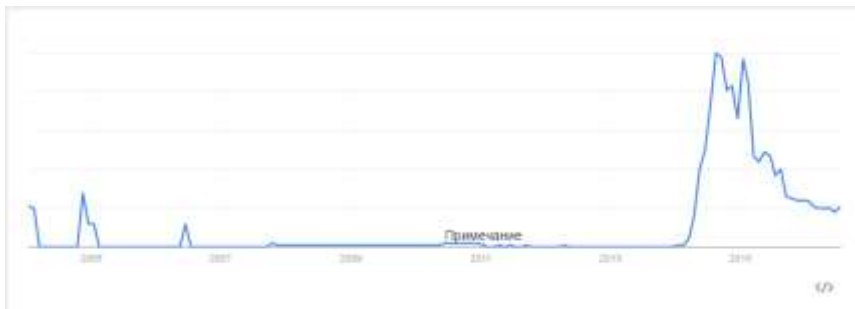

Рисунок 1. Динаміка популярності запиту «Новороссія» в Україні за 2004-2016 роки

«Розкрутку» руйнівної для української державності ідеї розпочато після «помаранчевої революції». Саме тоді з'являються матеріали на цю тему, стаття у «Вікіпедії». В цей же час ідеї відділення декількох областей півдня та сходу України беруть на озброєння маргінальні організації в Україні, підтримувані такими організаціями РФ, як «євразійці».

Розглядаючи відповідний графік для РФ, спостерігаємо невеликі сплески інтересу – квітень та листопад 2004, травень-листопад 2006, потім інтерес до теми знаходиться фактично на нулі і починає стрімкий злет з початку 2014 року, досягши максимального значення у серпні 2014, потім спостерігаємо невеличке зменшення і новий пік у лютому 2015 року. Після цього кількість відповідних запитів лише знижувалася, причому стрімкіше, ніж в Україні, але довоєнних рівнів так і не досягла. Отже, до «розкрути» мему через російське телебачення у 2014 році масового інтересу ця тема не викликала, а зі зниженням уваги до теми на ТВ частота пошукових запитів стрімко пішла на спад.

Запит аббревіатури «ЛНР» виринає в Україні у травні 2014 року. Надзвичайний стрибок інтересу у 2014 році вказує, що до того ніяких ідей «державності» однієї окремої області у суспільній свідомості просто не існувало. Три найвищі піки – липень та листопад 2014, січень-лютий 2015 рік. У 2015 – 2016 роках ми бачимо деяке зниження уваги до запиту, але у серпні 2016 знову фіксується зростання. Реалії ситуації тримають запит у фокусі уваги.

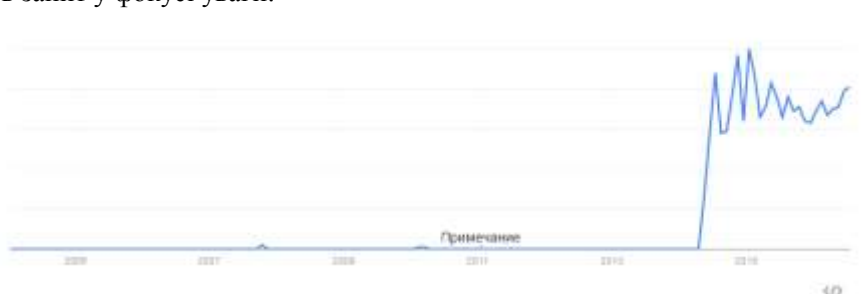

Рисунок 2. Динаміка популярності запиту «ЛНР» в Україні за 2004 –2016 роки

В Росії вал запитів з приводу «ЛНР» також бачимо у 2014 році, коли починає розкручуватися відповідний проект гібридної війни. До травня 2014 таких запитів не було взагалі. Піки запитів ми бачимо у серпні та листопаді 2014, січні-лютому 2015 року після чого частота запиту, в цілому, знижується. Відзначимо, що тут ми бачимо більш виразне падіння уваги до запиту, ніж в Україні, оскільки для більшості населення РФ це щось, що відбувається дуже далеко, і актуальнішими для нього стають інші теми.

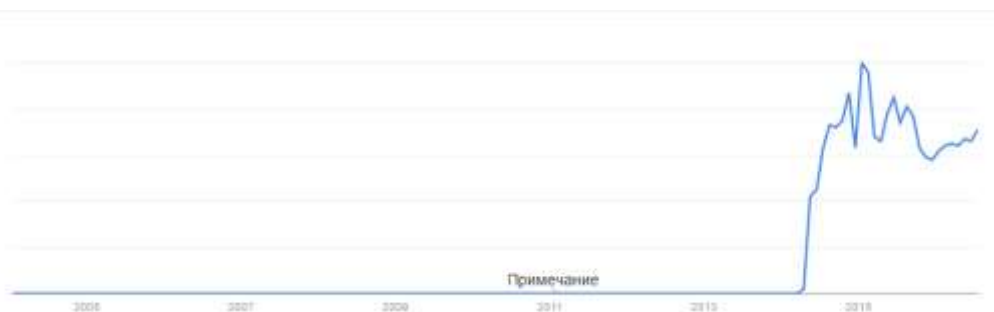

Рисунок 3. Динаміка популярності запиту «ДНР» в Україні за 2004 –2016 роки

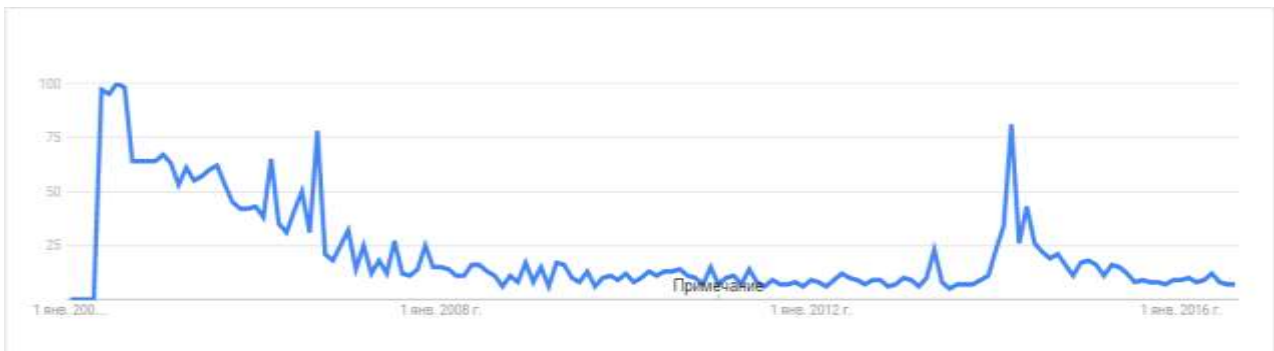
Аналізуючи популярність запиту «ДНР» в Україні, ми бачимо аналогічну картину. Весна 2014 року – це той час, коли відповідна аббревіатура виникає у фокусі громадської уваги. До того ніхто не цікавився «ДНР». Хоча з 2005 в Донецьку була зареєстрована організація «Донецька республіка», вона була абсолютно маргінальною та тісно пов'язаною з Росією. Кількість запитів лише зростала до листопада 2014, а після невеликого зниження бачимо максимум в січні–лютому 2015 (бої за Дебальцеве), наступне зростання після спаду маємо влітку 2015 року. Після деякого зниження в кінці 2015 року, у 2016-му кількість запитів знову починає зростати – гострота ситуації на Донбасі не дає запиту зникнути з фокусу суспільної уваги.

В РФ маємо ту ж картину сплеску інтересу з весни-літа 2014 року (найбільші піки – серпень 2014 року, січень-лютий 2015); зауважимо лише, що падіння інтересу в Росії до цього маріонеткового утворення з 2015 року відбувається куди стрімкіше, ніж в Україні, демонструючи динаміку випадіння теми з фокусу суспільної уваги.

Можна зробити припущення, зокрема, що сплески досліджуваних запитів корелюють з гостротою бойових дій.

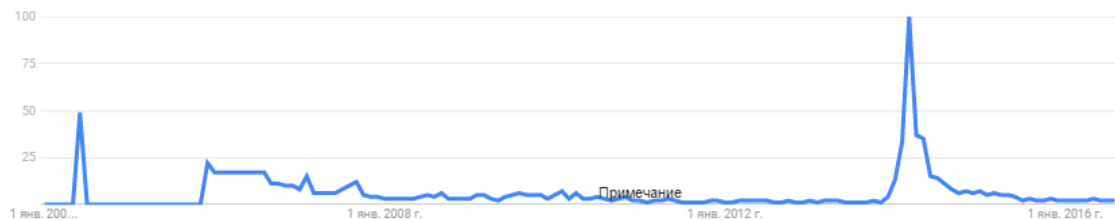
Також цікавим є розгляд того, як змінювався інтерес до певних понять-«мемів», що були основними в інформаційній війні.

«Розгон» мему «фашисти» почався з 2009 року – саме з цього часу кількість запитів постійно зростає. Найвищий пік таких запитів загалом у світі – березень та травень 2014 року. Потім бачимо піки у травні 2015 та 2016 років, але це можна пояснити травневими святкуваннями Днів перемоги, що пояснюють щорічні сплески кількості таких запитів. Рівень зацікавленості темою після весни 2014 поступово знижується до довоєнного.

Рисунок 4. Динаміка популярності запиту «фашисти» на території України за 2004-2016 роки

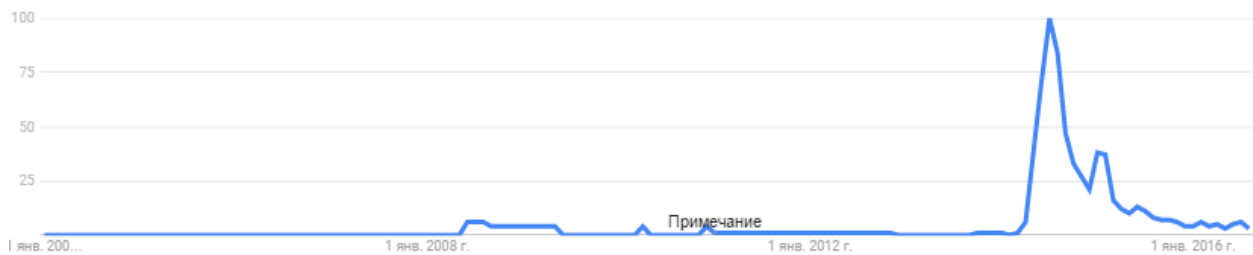
На території України ми бачимо пік запиту з травня 2004 по 2006, період зниження змінився зростанням у 2013 році. Останнє пояснюється початком інформаційної операції проти України та використанням мему «фашисти» у внутрішньополітичній боротьбі. Після піку березня-травня 2014 увага до запиту знижується, і у 2015-2016 роках наближається до довоєнних показників. Високі значення на початку графіку пояснюються, на нашу думку, 60-ти річчям Перемоги та тим, що ще в той період гострого політичного протистояння слово використовувалося як жупел у внутрішньополітичній боротьбі.

Рисунок 5. Динаміка популярності запиту «бандеровцы» в Україні за 2004-2016 роки

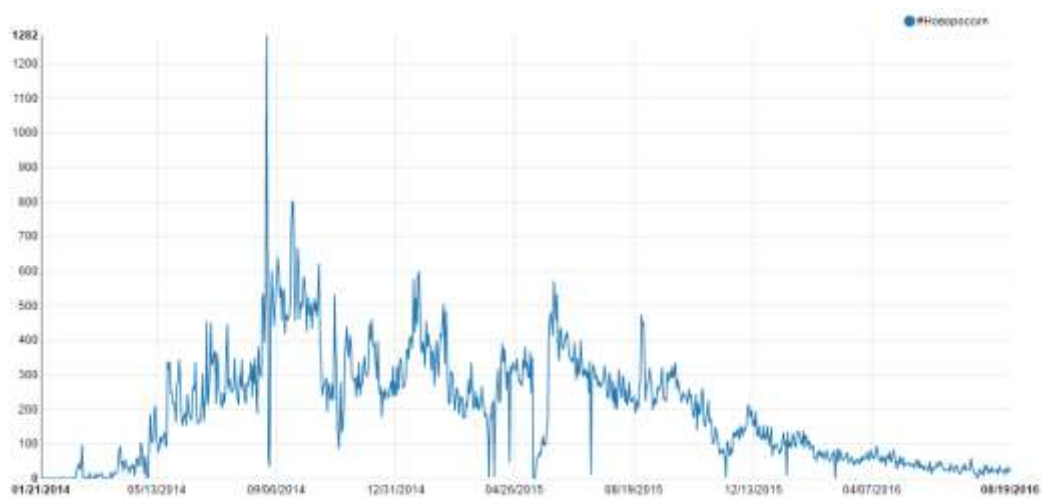
Для запиту «бандеровць» в Україні ми бачимо піки у 2004 та 2005-2006, а потім аж у 2014-му році. Після березня 2014 року бачимо спад уваги, в 2015–2016 інтерес повертається до довоєнного рівня. Ситуація з використанням мему у політичній боротьбі аналогічна попередньому випадку.

Динаміка запитів мему «ополченцы» для позначення гібридних військ РФ є особливо наочною: стрімкий злет «з нуля» навесні-влітку 2014 через «розкрутку» у соцмережах та на ТБ. Перший пік спостерігаємо в червні 2014, після помітного зниження відбувається другий пік – зима 2015 року, потім – впевнене зниження кількості запитів. У зв'язку з переформатуванням квазідержавних структур знижується частота, коли на окупованих територіях офіційно вживають назву «ополченцы», частіше «военнослужащие» тощо. Ми також зафіксували стрімке зменшення використання цього терміну як хештегу у Twitter за допомогою сервісу OSoMe.

Рисунок 6. Динаміка популярності запиту «ополченцы» в Україні за 2004-2016 роки

Програма OSoMe [9] дає можливість аналізувати вживання хештегів з початку 2011 року і по сьогоднішній день.

Рисунок 7. Динаміка хештегу «Новороссия» у соцмережі Twitter за період 1 грудня 2013 – 20 серпня 2016 року

Стосовно використання у цій соцмережі хештегів «ЛНР», «ДНР» та «Новороссия», ми бачимо, що з 2015 року тренд їхнього використання зменшується. Хештег «ДНР» є більш часто вживаним у порівнянні з «ЛНР», але динаміка їх вживання, в цілому, подібна.

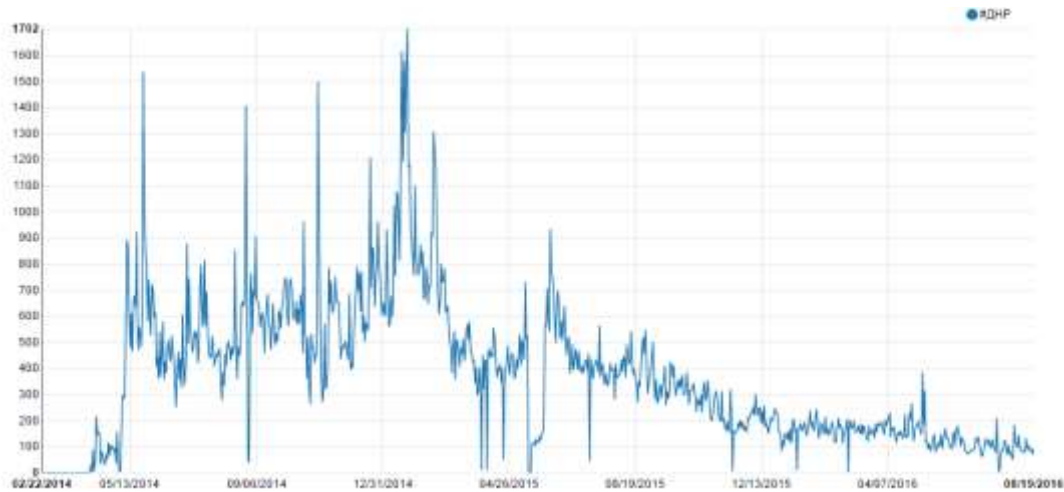

Рисунок 8. Динаміка хештегу «ДНР» у соцмережі Twitter за період 1 грудня 2013 – 20 серпня 2016 року

Визначимо за допомогою тієї ж програми, хто обговорює мем і які мему пов'язані.

Дані взяті за період з 1 серпня 2016 по 20 серпня 2016, оскільки програма дає можливість обробити дані не більш як за 30 днів будь-якого періоду з 2010 року. На основі взятих даних ми побудували граф, де кожен вузол – це користувач, що написав твіт, а зв'язок – це ревіт (згадування). Граф містить 183 вузли та 154 зв'язки; сині ребра – «ретвіти», а жовті – згадування. Чим більший вузол, тим більше його ретвітили.

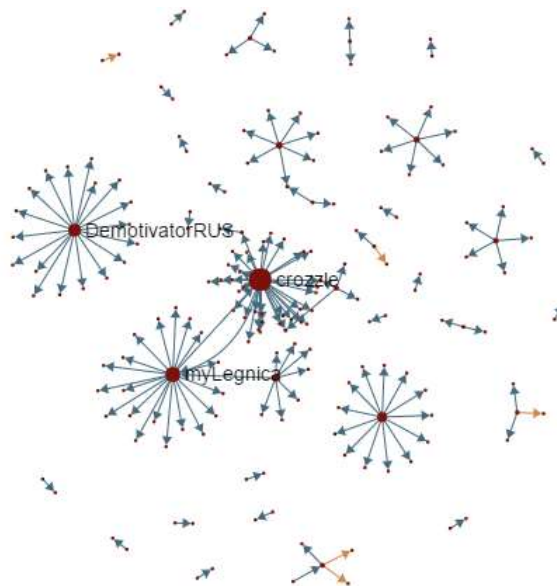

Рисунок 9. Граф користувачів, які використовували хештег «Новороссія», за період з 1 серпня 2016 – по 20 серпня 2016 року.

В програмі можна наблизити усі частини графу і подивитися імена усіх вузлів; на даному графі можна побачити найважливіші вузли: @crozzle (ПалПалыч) 4 331 читачів, @myLegnica (Erich Maria EKHöLM) 11,9 тис. читачів, @DemotivatorRUS (Новороссія и Сирия) 15, 7 тис читачів, @patriot905 (БАЛУ) 9 802 читачів. Таким чином, можна визначити центри, що поширюють інформацію. Ми бачимо, що зв'язність графу може зруйнуватися за умови видалення цих основних вузлів.

За той же період був побудований граф хештегів, що застосовувалися поряд з хештегом «Новороссія». Це допоможе визначити, які мему входять у структуру мемплексу, які основні поняття

включають розмови на певну тему. Подібну процедуру можна застосувати до решти мемів, що отримали розповсюдження в ході гібридної війни.

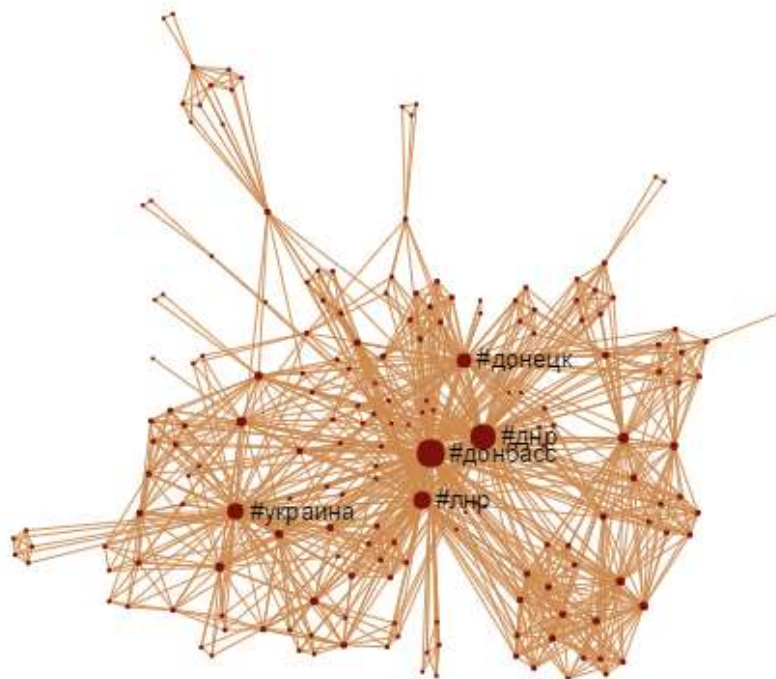

Рисунок 10. **Граф хештегів, що застосовувалися у твітах поряд з хештегом «Новороссія»**
(*на скріншоті наведена лише гігантська зв'язна компонента графа)

Кількість вузлів у графі 210, кількість ребер 1122. Вузли поєднуються, якщо хештеги вживаються поруч.

Як бачимо, найбільші вузли графу (тобто ті, що найчастіше вживалися) - це: «Донбасс», «ДНР», «ЛНР», «Донецк», «Україна».

Наближуючи частини графу у програмі, ми можемо подивитися менш популярні теги: «Россия», «АТО», «ВСУ», «укроп», «хунта», «Порошенко», «Путин», «война», «Луганск», «Крым», «Харьков», «армия», «русский мир», «ополчение» тощо. Таким шляхом, можна встановити структуру мемплексу, його основні опорні поняття.

Ми поділили усі отримані вузли-хештеги на категорії. Теги, що дублюються кількома мовами чи є дуже схожими, враховувалися один раз і наводяться російською.

Країни, міста, території: «Донбасс», «ЛНР», «ДНР», «Донецк», «Україна», «США», «Америка», «Харьков», «Полтава», «Днепропетровск», «Херсон», «Николаев», «Одесса», «Запорожье», «Киев», «Горловка», «ОРДЛО», «Россия», «Крым», «молодая республика», «русский мир», «Снежное», «Торез», «Ясиноватая», «Куйбышевский район», «Успенка», «Славянск», «Русь», «Вологда».

Організації: «ВСУ», «хунта», «ВДВ», «народная милиция», «МО», «Somalia», «ополчение», «Кремль», «МГБ ЛНР», «Изборский клуб Новороссии», «ICTV», «ТСН», «ЗМІ».

Прізвища діячів: «Прилепин», «Моторолла», «Беднов», «Порошенко», «Геращенко», «Савченко», «Мильчаков», «Путин», «Стрелков», «Проханов», «Иванов», «Захарченко», «Анащенко», «Синенков», «Басурин», «Гиви», «Безлер», «Ахметов», «Плотницкий», «Коломойский».

Назви соціальних груп: «волонтеры», «добровольцы», «ополченцы», «каратели», «патриот», «укроп», «народ», «новоросс», «нардеп», «партнеры», «пленные», «герои», «вежливые люди», «олигархи», «дети».

Події: «война на Украине», «Евромайдан», «Майдан», «АТО», «выборы», «Рио2016», «минские», «геноцид», «геноцид русских», «договорняк», «Иловайский котел», «оккупация», «воссоединение», «война», «Великая Отечественная».

Інше: «военная медицина», «осознание», «Savedonbasspeople», «будущее», «стрим», «newsfront», «под обстрелом», «сводка», «предательство», «криминал», «коррупция», «образование», «мораль», «новости», «политика», «культура», «экономика», «шпионские страсти», «разруха», «покушение» та різні дати серпня.

Відслідковувати можна розповсюдженість не лише хештегів, а й слів та окремих виразів. Для цього за допомогою програми NodeXL [10] виберемо останні 400 твітів зі словом «Донбасс». Зв'язки між вузлами додаються у випадку відповідей, згадувань. До складу графу входять вузли, що, як вказує програма, є «згадуваннями», «відповідями», а також твітами, що не є «згадуваннями» чи відповідями (тобто звичайні твіти та ретвіти).

Ми сформулювали для програми запит із завданням шукати твіти, де зустрічається слово «Донбасс», аби визначити, хто найбільше говорить на цю тему, а саме останні 400 твітів з цим словом. Таким чином, ми отримали граф з 360 вузлів та 420 ребер-зв'язків. Кожен вузол – це користувач, що є автором повідомлення.

На зображенні нижче ми маємо граф, розділений на кластери-групи від найбільшої до найменшої. Кластером є сукупність вузлів, чий зв'язок між собою є сильнішими, ніж з рештою вузлів. Зауважимо, що найменшими групами програма визначила поодинокі твіти ні до кого конкретно не звернені і на які ніхто не зреагував. На графі підписано усі вузли, що мають вхідний ступінь не менше 3 (вхідне ребро додають ретвіти, відповіді чи згадування). Так ми визначимо і візуалізуємо найбільш впливових агентів мережі, і це дуже часто є акаунтами медіа.

В порядку зменшення: LifeNews (російський ресурс), @banderfootball (український акаунт, що постить інформацію про футбол та новини політики), @alexvoeukov (проросійський акаунт з Києва), @eot_dnr (російський ресурс «Организация Суть Времени в ДНР»), @molniiaukraina (проросійське медіа «Молния Украина. Срочные новости Украины и Новороссии»), @vits2014 (російський ресурс, опозиційний до політики Кремля), Pravda.ru (російський ресурс), Replyua Украина (українське інтернет-медіа), Crime UA (українське інтернет-медіа), @info_novoros (проросійський ресурс НОВОРОССИЯ info), @dnr24com (сепаратистське проросійське інтернет-медіа Новини ДНР). Далі йдуть вузли, чий вхідний ступінь дорівнює 3: @mix_voronezh (російський приватний акаунт, опозиційний до Кремля), @eastern_Ukraine (український ресурс «Восточная Украина»), @uatodaynews (український ресурс «Украина сегодня»), @Newnews_in_ua (акаунт українського інтернет-сайту новинної спрямованості), @rosbaltru (офіційний твітер ІА Росбалт), @Julia_JM (просепаратистський приватний акаунт), @newsdnr (сепаратистське медіа «Новостная лента ДНР»), @YUZNEWSINFO (сепаратистський zello-канал). Решта має менші показники.

Програма дає можливість розглянути повний список всіх джерел. Запит формувався саме російською мовою, що вплинуло на вибірку джерел, здійснену програмою. Загалом же, подібний аналіз дозволяє визначити, хто переважно говорить на ту чи іншу тему; кого найбільше обговорюють чи ретвітять. Зауважимо, що у деяких акаунтів «ретвіти» можуть здійснюватися ботами, що вносить викривлення у картину популярності.

Також програма надає змогу визначити найбільш активних користувачів, що ретвітили інших, писали відповіді та згадування, тобто включалися в обговорення. Серед найактивніших бачимо приватні облікові записи. В даному випадку максимальний вихідний ступінь 5 мав приватний проукраїнський акаунт з Чаплинки.

Відповідна програма NodeXL дозволяє скачати всі досліджувані твіти для детальнішого аналізу. Репрезентативність можна забезпечити через скачування відповідної інформації з певною періодичністю. Варто враховувати, що вдень акаунти медіа та державних структур є більш активними, тоді як пізно ввечері та вночі переважно активними є приватні акаунти.

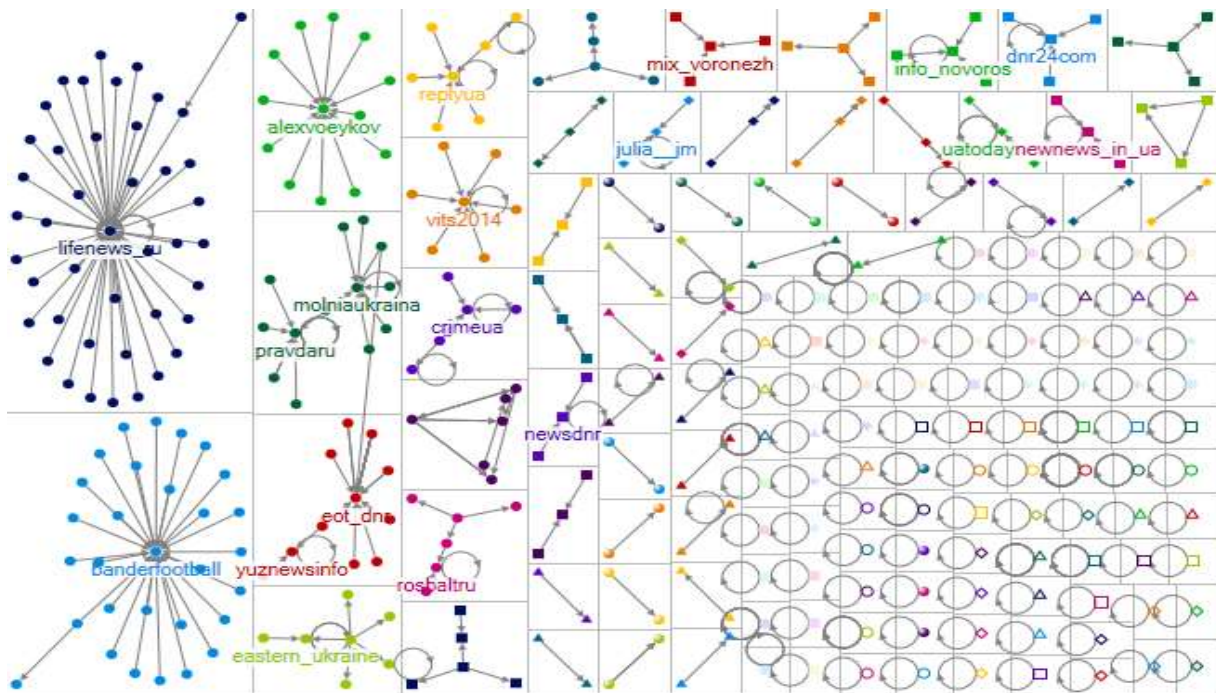

Рисунок 11. Граф авторів твітів, що містять слово «Донбасс» станом на 30 серпня

Таким чином, можна встановити структуру комунікаційних потоків з певної тематики, визначити, вузли якого типу є найбільш впливовими чи активними.

Отже, для встановлення змін у стані суспільної думки в умовах гібридного конфлікту можна досліджувати характер та динаміку пошукових запитів інтернет-користувачів, динаміку використання хештегів у соціальних мережах, визначити структуру комунікаційних потоків у соціальних медіа через виділення найбільш впливових вузлів, основних кластерів тощо. Внаслідок аналізу статистики Google ми бачимо, що інтерес до запиту «Новороссія» зростає майже «з нуля» в 2014 і починає стрімко спадати після відмови РФ від відповідного проекту. Динаміка запитів «ЛНР» та «ДНР» показує, що ідея відповідних утворень з'являється в суспільній свідомості весною 2014; у 2015–2016 роках увага до запиту трохи спадає в порівнянні з 2014-м. Причому на території РФ увага до цих запитів знижувалася стрімкіше та помітніше. Так само динаміка вживання мемів «фашисты», «бандеровцы», «ополченцы» демонструє зростання частоти запитів на етапі розпалювання гібридної війни у 2014 та падіння інтересу у 2015 й 2016 роках. Аналогічну динаміку демонструють хештеги «Новороссія», «ЛНР» та «ДНР» у мережі «Twitter». За допомогою програми OSoMe ми побудували граф, який дозволив виділити найбільш впливові акаунти, що постили хештег «Новороссія»: у трьох із чотирьох найвпливовіших вузлів стояв геотег «Россия», а в одного – «СССР». За допомогою тієї ж програми нам вдалося виділити структуру хештегів, що вживаються поряд із згаданим та розподілити їх за категоріями, що дозволить в подальшому виділити будову відповідних мемплексів. Використання програми NodeXL дозволило продемонструвати методику виявлення найвпливовіших джерел інформації з певної теми у «Twitter» (згадування Донбасу російською мовою), а також встановити співвідношення українських, російських, сепаратистських акаунтів, в тому числі акаунтів медіа, серед таких джерел.

Література:

1. Cook J. Walkthrough: Using NodeXL to Visualize Twitter Networks [Електронний ресурс] / James Cook. – 2013. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=PC-PgkhapsNc>.
2. Курученко Р. Побудова графів на основі даних з vk.com [Електронний ресурс] / Роман Курученко. – 2016. – Режим доступу: <http://rpubs.com/kirichenko17roman/vk-graphs-in-R>.
3. Градосельская Г. В. Сетевые измерения в социологии : Учебное пособие / Г. В. Градосельская / Под ред. Г. С. Батыгина. – М. : Издательский дом «Новый учебник», 2004. – 248 с. – Режим доступу: <http://socioline.ru/manuals>.

4. Губанов Д. А. Социальные сети : модели информационного влияния, управления и противоборства / Д. А. Губанов, Д. А. Новиков, А. Г. Чхартишвили. – М. : Физматлит, 2010. – 228 с. – Режим доступа: <http://socioline.ru/manuals>.
5. Евин И. А. Теория сложных сетей как новая научная парадигма [Электронный ресурс] / И. А. Евин. – 2013. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.ru/uploads//2013/09/evvin.pdf>.
6. Google Trends [Электронный ресурс]. – 2016. – Режим доступа: <https://www.google.com.ua/trends/>.
7. Катаєв С. Л. Мем «бендеровець» як вірус ментальної епідемії на Донбасі / Катаєв Станіслав Львович // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – Випуск 20. – С. 165-167.
8. Полулях Ю. Ю. Мемплекси окупованої реальності / Ю. Ю. Полулях // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – № 5 (302). – С. 163–192.
9. OSoMe: Social Media Observatory [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступа: <http://osome.iuni.iu.edu/tools/>.
10. NodeXL: Network Overview, Discovery and Exploration for Excel NodeXL : Network Overview, Discovery and Exploration for Excel [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступа: <https://nodexl.codeplex.com/>.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ

УДК 316.74:37.014:001.895

РАЗРАБОТКА НОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ КАК ВАЖНЕЙШЕЕ УСЛОВИЕ МОДЕРНИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Астахова Валентина Илларионовна – доктор исторических наук, профессор, советник ректора Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия»

В статье рассматриваются пути разработки инновационной образовательной политики как на государственном уровне, так и в рамках отдельного учебного заведения. Определяются причины, требующие незамедлительного решения связанных с этим задач, формулируются базовые принципы и конкретные направления деятельности на различных этапах этого процесса. Обосновывается вывод о том, что образовательная политика на любом уровне должна быть нацелена на задачи опережающего, а не догоняющего и тем более копирующего чужой опыт развития. Подчеркивается, что, разрабатывая инновационную образовательную политику на очередной стратегический этап, необходимо учитывать и собственные реальные возможности, и свой предыдущий опыт с его достижениями и просчетами, и опыт других учебных заведений или национальных образовательных систем. Однако, в первую очередь, необходим достаточно весомый набор новых идей и оригинальных подходов, способных не только существенно поднять уровень учебного процесса и научно-исследовательской деятельности, но и осуществить настоящий прорыв в деле реализации новых задач института образования. При этом необходимо учитывать, что совершенствовать инновационную образовательную политику, можно только вовлекая в этот процесс как можно больше опытных научно-педагогических работников и управленцев, а также «продвинутых» студентов и даже стейкхолдеров. Сформировать у этих людей новое мышление, объединить их и нацелить на достижение поставленных целей – это одна из главных задач перспективной образовательной политики.

Ключевые слова: инновационная образовательная политика, социальная детерминация и социальное партнерство, диалоговое общение, созидательное обучение, проблемно-ориентированный подход к управленческой деятельности.

У статті розглядаються шляхи розробки інноваційної освітньої політики як на державному рівні, так і в межах окремого навчального закладу. Визначаються причини, які вимагають негайного вирішення пов'язаних з цим завдань, формулюються базові принципи і конкретні напрями діяльності на окремих напрямках цього процесу. Обґрунтовується висновок про те, що освітня політика на будь-якому рівні повинна бути спрямована на завдання випереджуючого, а не наздоганяючого, тим більше копіюючого чужий досвід розвитку. Підкреслюється, що, розробляючи інноваційну освітню політику на кожний наступний стратегічний етап, необхідно враховувати і власні реальні можливості, і свій попередній досвід з його досягненнями і прорахунками, і досвід інших навчальних закладів та національних освітніх систем. Однак, у першу чергу, треба мати досить вагомих набір нових ідей та оригінальних підходів, здатних не лише істотно підняти рівень навчального процесу та науково-дослідницької діяльності, але й здійснити справжній прорив у справі реалізації нових завдань інституту освіти. При цьому необхідно враховувати, що вдосконалення інноваційної освітньої політики можливо лише за умов включення в цей процес якомога більше досвідчених науково-педагогічних працівників та управлінців, а також зацікавлених студентів і навіть стейкхолдерів. Сформувані у цих людей нове мислення, об'єднати їх і спрямувати на досягнення поставленої мети – це одне з головних завдань перспективної освітньої політики.

Ключові слова: інноваційна освітня політика, соціальна детермінація і соціальне партнерство, діалогове спілкування, творче навчання, проблемно-орієнтований підхід до управлінської діяльності.

The optimal ways of development of innovative educational policies both at the state level and within each individual educational institution are considered in the article. The reasons requiring immediate solutions of the associated tasks are formulated and the basic principles and specific lines of action at various stages of the above process are defined. It is concluded that educational policy at any level should be focused on priority tasks instead of catching up with or copying someone else's experience of development. While developing an innovative education policy for the next strategic stage, it is necessary to take into account one's own realistic resources and previous experience with its achievements and failures as well as the experience of other educational institutions or national educational systems. However, quite a significant set of new ideas and original approaches that can ensure not only a substantial improvement of the level of educational process and research activities, but a significant breakthrough in the realization of new tasks and functional duties is required above all. For this purpose, it's necessary to take into account the fact that the advancement of the innovative education policy is only possible with the engagement as many skilled scientific and pedagogical workers and managers, as well as advanced students and even stakeholders as possible. One of the major tasks of the new educational policy is to empower the above actors with a new way of thinking, unite them and focus them on the objectives to be achieved.

Keywords: innovative educational policies, social determination and social partnership, dialog communication, creative learning, problem-based approach to management.

Тектонические сдвиги, происходящие в современном мире все более ускоряющимися темпами, приводят к глубочайшим изменениям не только в политике, экономике, идеологии, но и в культуре, духовных ценностях и, конечно, в образовании.

Человечество переживает не самый простой период своей истории, и образование, осуществляя свою интровертную направленность на личность, ставит своей целью поддержать современного человека, обеспечить подлинную гуманизацию отношений между человеком и обществом, человеком и природой, между людьми.

Образование, в первую очередь гуманитарное, по утверждению отечественных ученых, является самой важной предпосылкой духовной безопасности человека и общества. Определяющая роль принадлежит гуманистической функции образования, которая призвана формировать целостную, морально устойчивую, творческую, компетентную личность. Специфика гуманистической мысли как раз и состоит в том, что осуществление этой функции возможно только посредством диалога, являющегося прямым проявлением нового типа культуры, который формируется в настоящее время и является актуальным ответом на вызовы и потребности современной личности, образования и демократического общества.

Сегодня социальный заказ общества системе образования – готовить самостоятельную, активную, творческую личность, формировать гражданские позиции, чувство ответственности свободного человека. Это значит кардинально изменить цели и задачи образования, сформировать новую гуманистическую образовательную парадигму и на ее основе разработать инновационную образовательную политику. А это требует не только последовательного продвижения вперед, не только ускорения темпов развития, но прежде всего понимания важнейших последствий трансформаций, которые сегодня происходят в образовательных системах мира, и их учета при определении дальнейших путей развития.

Сегодня нельзя, например, не учитывать в повседневной деятельности учебных заведений интенсивного процесса их коммерциализации на всех уровнях; нельзя не считаться с тем, что образование перестало выполнять функцию социального лифта и что в условиях массовизации высшего образования наличие диплома уже не гарантирует человеку продвижения по социальной лестнице. Кроме того, на рубеже веков вызовом мировой высшей школе стало появление на образовательном поле новых игроков в виде корпоративных университетов, которые оказались более эффективными и мобильными в плане реагирования на образовательные запросы различных групп общества. Эпоха, когда образовательная деятельность осуществлялась только в учебных заведениях, закончилась.

Развитие высшего образования уже в ближайшем будущем будет зависеть от того, как вузы ответят на данный вызов. В развитых странах мира уже идут активные изменения в деятельности университетов. Например, классические университеты трансформировались в исследовательские или предпринимательские, сформировав вокруг себя «пояса» инновационных предприятий, интегрированных

в высокотехнологічний бізнес. Для реалізації функції генератора соціально-культурних проєктів і транслятора стилів життя сучасний університет переформатується в суспільно-культурний центр, діяльність якого направлена не тільки на студентський контингент, але і на регіональне суспільство. Ця тенденція суттєво впливає на трансформацію соціальних функцій вузу, виставляючи проблему взаєморозуміння з стейкхолдерами в число актуальних напрямків наукових досліджень і практичного впровадження нових принципів і форм взаємостосунків вузу з зовнішнім світом.

Важко враховувати і те, що освіта перестало бути термінальною (смысложиттєвою) цінністю для переважної більшості молоді, воно перестало бути самоцінною як ідеал саморозвитку особистості. Переважає ставлення до нього, скоріше, як до інструментальної цінності, суспільно значимого способу досягнення інших важливих соціальних і індивідуальних цілей.

Як стверджує відомий російський соціолог Ж. Т. Тоценко, «можливості, які відкрилися суспільству в початку 2000-х років, виснажені повністю. Потрібно новий якісний стрибок в розвитку... Але шляхи рішення цієї задачі поки не знайдені. Нам необхідно уважливо вивчити те, що зріло в душах і серцях людей і зокрема молоді. Вивчити, зрозуміти і направити, бо розвиток в кінцевому рахунку піде по тому руслу, яке втілюється не в програмах офіційної політичної влади або її опонентів, а в тому напрямку, який відображає очікування і орієнтації більшості людей» [1, с. 7].

Отже і нам належить вивчити, зрозуміти і направити в потрібне русло розвиток національної системи освіти, не сліпо копіювати західні зразки, виробити довготривалу інноваційну стратегію розвитку вітчизняної освіти, засновану на використанні системної методології і спеціально розроблених технологіях.

Що нам потрібно знати і враховувати при розробці такої стратегії?

Пошук відповіді на даний запитання є метою нашої статті.

Відомий в сучасному світі спеціаліст з питань освіти Кейс Терлоу називає десять найважливіших наслідків трансформацій, що відбуваються в освіті, без урахування яких неможливо уявити подальший розвиток сучасних освітніх систем [2, с. 1-2]. Серед них:

1. Підвищення ефективності праці педагога. Праця на якість змушує звертатися до того, чому і як ми вчимося. На практиці це проявляється в використанні в освіті «неосвітніх» методів, зокрема технологій зворотного зв'язку, коучингу, тьюторингу.

2. Конструктивістський підхід до аналізу освіти. Освідомлення значимості виникаючих проблем, постановка реальних завдань, вироблення комплексного погляду на проблему, застосування рефлексивних педагогічних методик.

3. Ефективне управління знаннями, необхідність постійно поповнювати свої знання і самосовершенствоватися.

4. Свідомість готовності до прискорюванню оновлення технічних засобів і методичних матеріалів.

5. Постійна модернізація навчальних курсів, прагнення зробити їх привабливими, цікавими, значимими для слухачів. Роль вчителя перестає бути ключовою. Все більш популярним стає дистанційне навчання. Значить, і викладача тепер потрібно готувати принципово інакше!

6. Викладачам доведеться ставати м'якше в спілкуванні, а учням вчитися тримати етичні рамки в ході неформального спілкування з ними.

7. Потрібно навчитися вибирати найнадійніші джерела інформації, структурувати і систематизувати їх. Але це означає, що викладач буде все більше ставати інструктором, його головною функцією стане презентація і мотивація, а не трансляція знань.

8. Використання навчальних ігор в освітньому процесі, розуміння того, що гра – це засіб, а не мета, що вона не повинна задавати загальний тон в навчанні.

9. Комбінування класичних методів викладання з новими освітніми технологіями як показник педагогічного мистецтва.

10. Якісна, продумана, оброблена до найменших деталей технічна підтримка освітнього процесу.

Відокремлюючи в повній мірі позиції К. Терлоу, ми вважаємо, що при розробці нової освітньої політики необхідно враховувати основні напрями модернізації освіти, до яких належить сучасний цивілізований світ, а також принципи молодіжної політики в вищій

школе, на основе которых могут быть определены главные векторы образовательной политики, базовые принципы обучения и воспитания в каждом конкретном вузе.

К основным направлениям модернизации образования в современной научной литературе относят следующие. Во-первых, построение системы непрерывного образования, характеризующегося многоуровневостью, гибкостью организационных форм и многообразием образовательных программ; во-вторых, индивидуализацию образовательных траекторий, ориентацию на обучающегося, его способности, потребности и запросы; в-третьих, социальное партнерство, взаимодействие вуза с отраслевой наукой, производством, бизнесом, социальной сферой, предполагающее как ориентацию вуза на решение задач развития региона, так и участие работодателей в разработке и реализации образовательных программ [3, с. 51-53].

Целевым ориентиром молодежной политики в высшей школе, согласно Закона Украины «О высшем образовании», является формирование современного высококвалифицированного специалиста, обладающего должным уровнем профессиональной и общекультурной компетентности, комплексом профессионально значимых качеств, социальноориентированной жизненной позицией, системой социальных, культурных и профессиональных ценностей. Она направлена на формирование и развитие гармонично развитой личности, сочетающей качества профессиональной добросовестности, высокой гражданской ответственности и патриотизма, содействует самоопределению личности в обществе [4].

На основе такой обобщенной целевой установки выстраивается и образовательная политика вуза, которая должна быть ориентирована на:

- высокое качество предоставляемых образовательных услуг на базе реальной интеграции научного и образовательного процессов и использования всех методов современного высшего образования, включая дистанционное и сетевое обучение;
- передовое учебно-методическое обеспечение и современную материально-техническую базу;
- четкое соответствие профессиональным требованиям, обеспечивающее высокий спрос на выпускников;
- высокий уровень самостоятельности в учебе и активное участие студентов в научно-исследовательской работе (НИР);
- высокий конкурс и высокий балл внешнего независимого оценивания (ВНО) для отбора наиболее способных абитуриентов;
- возможность разностороннего развития студентов и преподавателей;
- совершенствование механизмов и инфраструктуры повышения квалификации и переподготовки преподавательских кадров;
- развитие кадровых и материальных возможностей для реализации гибкой системы адаптации образовательных программ к быстроменяющимся запросам личности (индивидуальные траектории обучения) и общества в целом (промышленность, бизнес, социальная сфера) за счет высокой образовательной мобильности и широкого перечня направлений специализации и подготовки специалистов.

Суть образовательной политики университета состоит в том, чтобы эти основополагающие требования представить в понятном и прозрачном для всех сотрудников университета виде – как набор задач, согласованных по всем видам ресурсов и механизмов их реализации, но оставляющих им при этом свободу для выбора конкретных действий.

Очевидно, что образовательная политика любого уважающего себя учебного заведения, относящего себя к числу инновационных¹, должна быть нацелена на задачи опережающего, а не

---

¹ Инновационным в современной научной литературе считается такое учебное заведение, которое вносит целевые, перспективно спланированные, практически отработанные качественные и количественные изменения в функционирование системы образования. Согласно концепции инновационных образовательных структур, их деятельность может быть результативной при наличии минимум трех групп факторов:

- значительной концентрации высокопрофессиональных преподавателей и талантливых студентов, увлеченных какой-либо инновационной идеей;
- значительных финансовых возможностей, способных обеспечить создание эффективной образовательной среды и проведение самых современных научных исследований;
- оптимальной управленческой модели, которая охватывает видение стратегической цели, инновационные подходы и гибкость, позволяющую принимать решения и оперативно совершать управленческую деятельность без бюрократических проволочек (см.: [5, с. 17]).

«догоняючого» и тем более копирующего развития, поскольку последнее вряд ли позволит приблизиться к лучшим стандартам национальной и мировой образовательной системы.

Однако, разрабатывая стратегию своего дальнейшего развития, мы должны учитывать собственные реальные возможности и опыт реализации предыдущей концепции, собственные достижения и просчеты, поскольку разработка новой образовательной политики потребует нового набора идей и оригинальных подходов, способных не только существенно поднять уровень учебного процесса и научно-исследовательской деятельности, но и осуществить существенный рывок в деле реализации принципиально новых задач и функциональных обязанностей.

Научный подход к проблеме предполагает также сравнительный анализ собственных планов модернизации с планами обновления лучших отечественных и зарубежных университетов, с существующими практиками в этой области. Конечно, использование чужого опыта и чужих идей имеет свои преимущества – уверенности больше, а ответственности меньше.

Но наш собственный опыт однозначно свидетельствует о том, что сделать «лица не общее выражение», найти собственную нишу, можно только на основе своих идей, своей глубоко продуманной образовательной политики. При этом необходимо учитывать, что совершенствовать инновационную образовательную политику, можно только вовлекая в этот процесс как можно больше опытных научно-педагогических работников и управленцев, а также «продвинутых» студентов, что требует выработки корпоративной культуры и принципиально нового мышления. Сформировать такое мышление у всего коллектива вуза для достижения установленной цели – одна из основных задач инновационной образовательной политики, которая, естественно, разрабатывается на основе единых базовых принципов. К этим принципам мы относим:

1. *Принцип социальной детерминации*, требующий прежде всего осознания каждым субъектом образовательного процесса главных социальных задач, выдвигаемых государством и обществом в данный исторический момент перед системой образования. Только на этой основе возможно определение специфической ниши вуза, его стратегических и тактических задач, содержания его образовательной деятельности, форм и методов организации учебно-воспитательной работы.

2. *Принцип социального партнерства*, предполагающий значительное изменение функциональных характеристик и целевых ориентиров образования, формирование новой системы взаимоотношений между властью, бизнесом, студентами, родителями, работодателями и образовательными учреждениями, что будет способствовать повышению качества профессиональной подготовки.

К сожалению, социальное партнерство пока еще только формируется, еще не носит системного характера, требует всестороннего изучения и экспериментальной отработки. Тем не менее некоторые его тенденции проявляются уже достаточно отчетливо. Например, переход от формально-принудительной модели взаимоотношений между партнерами в системе образования к инициативно-гуманистической, ориентированной на согласование целей и интересов, ценностных ориентаций и потребностей субъектов партнерства.

3. *Принцип гуманизации и психологизации* в деятельности учебного заведения, базирующийся на парадигме человекоцентризма, гуманистическом мировоззрении и уважении к личности всех участников учебно-воспитательного процесса. В соответствии с этим принципом человек рассматривается не как средство реализации поставленных целей, а как конечная цель, во имя достижения которой учебное заведение и существует как таковое. В то же время именно этот принцип является важнейшим средством для достижения конечного результата образовательной деятельности.

Отсюда главным условием успеха в работе выступают индивидуализация обучения, отработка методов индивидуальной работы как с лучшими студентами, так и с теми, кто нуждается в помощи и коррекции знаний, с тем, чтобы максимально раскрылись личностные качества и возможности каждого.

Этот принцип требует исполнения существующих законов и норм морали, уважения к народным традициям и традициям своей Alma mater, психологической компетентности и интеллигентности всех руководителей учебных подразделений, преподавателей, студентов, школьников, учебно-вспомогательного персонала.

Основная масса вузовских работников, к сожалению, до сих пор не имеет опыта гуманистического общения, активного личного участия в управлении, личной ответственности за результаты коллективного труда, отсюда сложности в решении многих задач, стоящих перед учебным заведением. Стержневой линией реализации этого принципа должны стать педагогика партнерства, сотрудничество, взаимопонимание и доверие, взаимоуважение и взаимодействие всех участников образовательного

процесса – учителей и учеников, вузовских преподавателей и студентов, родителей, работодателей и общественности, которые призваны действовать сообща во имя общих интересов и целей.

4. Принцип преемственности, непрерывности и перспективности тесно увязан с универсальными гегелевскими законами, проявляющимися во всех сферах жизнедеятельности общества, базируется на безусловной необходимости анализировать и максимально использовать наследие прошлого, опыт настоящего, свои реальные возможности и перспективы во имя будущего.

Сегодня уже не вызывает сомнения то, что будущая система образования потребует коренного пересмотра большинства наших представлений о традиционной образовательной практике, соответствующей социальному заказу эпохи индустриального общества – подготовке высококвалифицированной, высокообразованной личности, профессионала в своей конкретной сфере.

Содержание образования, где главенствующей была идея познания мира и его подчиненности причинным связям, открывающимся человеку в знаниях, пригодных для решения задач в стандартных ситуациях, все больше входит в противоречие с условиями динамичности, нестабильности и неоднозначности мира. Поиск новых моделей, ориентированных на творчество, деятельностное знание и высокие моральные принципы, становится актуальнейшей задачей современной науки и практики.

Реализация концепции непрерывного образования – один из наиболее эффективных способов формирования компетентного профессионала, способного выдерживать конкуренцию на рынке труда.

Именно непрерывное образование призвано обеспечить гармоничное развитие каждой личности, индивидуализировать обучение, воспитать в каждом осознанную потребность в повышении уровня своих компетенций.

Каждому обучающемуся должны быть созданы все условия для получения нужных ему знаний, а в центре любого этапа и уровня непрерывного образования и воспитания должен стоять человек, личность со своими интересами. Важная особенность непрерывного образования – его устремленность в будущее, на решение проблем развития общества на основе сформированных в ходе обучения профессиональных и общекультурных компетенций.

5. Принцип компетентности и участия в научной деятельности.

Одно из важнейших требований новой парадигмы образования – ориентация на воспитание чувства собственного достоинства человека, чувства свободы, профессиональной и общекультурной компетентности. Это влечет за собой изменение содержания и организационных форм всей образовательной системы, а особенно изменение системы ценностей образования как социального и культурного явления.

Новая ситуация качественно преобразила сущность профессиональной компетентности. Акцент сместился с предметных (технологических) знаний и умений, используемых работником при решении оперативных задач, в сторону концептуальных, полипрофессиональных знаний и умений, позволяющих решать стратегические задачи и успешно включаться в освоение инноваций. Важной профессиональной компетенцией стала способность действовать в экстремальных, стрессовых ситуациях. Тем самым профессиональная компетентность стала более автономной по отношению к конкретным запросам рынка труда. Одновременно расширился круг компетентностей, «обслуживающих» как профессиональную, так и внепрофессиональную жизнь человека: коммуникативная, социальная, экономическая и другие тесно связанные между собой компетентности. Особое значение приобрела коммуникативная компетентность как экстрафункциональная. В свете возрастающей роли личности все более возрастает роль аутокомпетентности, т. е. наличие адекватных представлений о себе, своих качествах, способностях, целях и мотивах деятельности. Это означает, что содержание и процесс обучения должны быть направлены на формирование у каждого, кто учится, способностей и качеств, гарантирующих восприимчивость ко всему новому, внутренней потребности к постоянному углублению своих общих и профессиональных знаний, установки учиться в течение всей жизни, уметь адекватно реагировать на сиюминутные жизненные ситуации.

Новая экономика заставляет отказаться от узкой специализации. Рынок труда нуждается в специалистах, обладающих междисциплинарными знаниями, умеющих быстро перепрофилироваться, принимать эффективные решения в изменяющейся обстановке и работать в поликультурных средах.

Необходимо отдавать себе отчет в том, что образование – это не только процесс приобретения и усвоения информации. Студентов нужно научить думать, научить учиться. А для этого нужны аудиторские занятия и личные контакты студентов и преподавателей. Но для того, чтобы обеспечить

компетентностный подход к обучению студентов, преподаватель сам должен обладать необходимыми компетентностями, что, к сожалению, далеко не всегда имеет место.

Профессионализм преподавательских кадров, их подготовленность к научно-педагогической деятельности предполагает эффективное владение тремя основными компетентностями: научно-предметной, психолого-педагогической и социально-гуманитарной. Переход преподавателя от выполнения функций транслятора знаний к функциям организатора, вдохновителя, координатора предполагает сформированность соответствующих профессионально важных качеств и профессионально-педагогической позиции, основанной на понимании целей современного образования, механизмов профессионально-личностного развития, способов педагогического управления ним. Поскольку одним из решающих факторов успешности реформ является приверженность им и вовлеченность в них педагогов, необходима их личная заинтересованность в новых результатах своего труда. Учитывая, что в ближайшие 20 лет конкурентные преимущества развитых стран и регионов будет обеспечивать парадигма развития человека, важным условием достижения результатов становится гуманистическое мировоззрение преподавателей, вера в возможности человека, владение личностно-ориентированными технологиями управления профессиональным развитием студентов.

В связи с этим повышаются требования к исследовательской деятельности преподавателей, к функционированию вузовских научных школ, возрастает интерес к более широкому привлечению к преподаванию ученых, работающих в НИИ, ведущих специалистов из производства и бизнеса.

Инновационный образовательный процесс предполагает активную включенность в НИР и самих обучающихся, причем не только студентов, но и школьников. Мировой опыт однозначно свидетельствует, что любые попытки обеспечить качественный учебно-воспитательный процесс без развития научных исследований обречен на неудачу, ибо ограничивает творческие возможности и тех, кто учит, и тех, кто учится, ведет к самоограниченности и застою.

6. Принцип коллективизма и командной работы, обеспечивающий создание той уникальной атмосферы взаимопонимания и сотрудничества, взаимоподдержки и заинтересованности в успехах друг друга, которая свойственна семейным отношениям единения, теплоты и внимания к каждому. Формирование коллектива единомышленников, работающих во имя достижения единой цели, ни в коей мере не предполагает нивелирования ярких индивидуальностей среди преподавателей и студентов. Наоборот, процесс этот невозможен без стимулирования заинтересованной творческой деятельности каждого, без создания максимальных условий для ее развития, материального и морального стимулирования творческого труда индивида во имя утверждения авторитета всего трудового коллектива. Более того, в число главных приоритетов на перспективу необходимо ставить усиление внимания к работе с наиболее одаренными и мотивированными учащимися и студентами, разработку для них специальных программ, тестов и творческих заданий, углубленную индивидуальную работу с ними.

На коллективистских началах активно формируется патриотизм как верность вузовским идеалам и традициям, как трепетное отношение к вузовской символике (эмблема, знамя, гимн, памятные знаки и т. п.), как готовность прийти на выручку друг другу и коллективу в целом в любой ситуации. Коллективизм является результатом целенаправленной воспитательной работы учебных и внеучебных подразделений, общественных организаций учебного заведения.

7. Принцип созидательного обучения.

Выстраивая модель образования для инновационной экономики, эксперты указывают на то, что «культура усвоения должна замещаться культурой поиска и обновления». Иными словами, современные тенденции требуют перераспределения удельного веса используемых методов обучения, ориентированных на репродуктивную, продуктивную, творческую и исследовательскую деятельность обучающихся. Образовательные технологии, позволяющие готовить высококвалифицированных специалистов, способных к творчеству и созиданию, строятся на основе включения в учебный процесс исследовательской работы студента, приближенной к реальной деятельности будущего специалиста. Для организации процесса обучения в образовательном учреждении, как и в бизнес-секторе, значимо распространение проектных форм работы, которые могут применяться не только в рамках отдельных учебных занятий, но и в режиме мобильных проектных групп [6, с. 296-302].

Таким образом, принцип созидательного обучения предполагает продуктивность познавательной деятельности студентов, продуцирование субъективно и объективно новых знаний, технологий и т. д., совместный творческий поиск, использование интерактивных и проектных методов, а также контекстный характер обучения, т. е. «привязку» к реальным профессиональным задачам.

8. *Принцип активизации личностных механизмов профессионального становления.* Важным требованием к образовательному процессу является последовательное стимулирование личностного развития каждого обучающегося, активизация личностных механизмов профессионального становления. Поскольку качества компетентного профессионала невозможно сформировать извне и в пошагово управляемой работе, необходим высокий уровень самостоятельности студента, поддержка его самоопределения относительно выполняемой деятельности и самореализации в ней. Человек как личность и профессионал развивается только в той деятельности, которая побуждается внутренними мотивами, которую он выполняет с интересом и увлечением. В этом случае он проявляет в ней свой потенциал, совершенствует свои способности управлять собой и своей деятельностью, добиваться планируемых результатов. Не случайно мотивация, интерес, способности обучающегося рассматриваются как ключевой, самый ценный ресурс образования.

Именно этот личностный ресурс позволяет запускать механизмы профессионального развития, дающие наиболее ценные, с точки зрения инновационной экономики, образовательные результаты.

9. *Принцип проблемно-ориентированного подхода к управленческой деятельности.*

Характеризуя современную управленческую модель, мы должны учитывать, что университет представляет собой весьма специфический вид организации, результаты деятельности которой зависят не столько от формальных признаков системы управления (организационно-правовая форма, структура, документация и прочее), сколько от системы ценностей, которые проповедаются в данном коллективе и на которых здесь базируется управленческая деятельность.

Нестандартность существующих в образовании проблем, необходимость поиска нетривиальных способов их решения требуют отказа от принципов классической теории и перехода к профессиональному управлению, опирающемуся на современную теоретическую базу, на новую управленческую парадигму.

Одной из особенностей этой новой парадигмы является отход от управленческого рационализма – изначального убеждения, что успех любой организации (в том числе образовательного учреждения) определяется прежде всего ее рациональной организацией, четким разделением функциональных обязанностей, эффективным использованием всех видов ресурсов. При таком традиционном подходе любая организация рассматривается как «закрытая» система, ее цели и задачи считаются заданными и остаются, как и другие условия деятельности, достаточно стабильными в течение длительного периода времени. Основой стратегии таких организаций должен быть непрерывный рост, увеличение количественных показателей; в механизмах управления решающее значение имеет эффективный контроль всех видов деятельности.

Новая философия управления основана на системном и ситуационном подходах. Любое образовательное учреждение рассматривается как открытая система: главные предпосылки его успеха отыскиваются не внутри, а вне его. Успех связывается с тем, насколько удачно оно приспосабливается к своему внешнему окружению: экономическому, научно-техническому, социально-политическому, культурному и т.п. Этим определяется необходимость ситуационного подхода, согласно которому построение системы управления есть не что иное, как ответ организации на различные по своей природе воздействия со стороны внешней среды и некоторых других характеристик ее организационного контекста, в частности качества человеческих ресурсов.

Новая ситуация в мире, в том числе и в сфере образования, зависит сегодня от двух факторов: неопределенности и ориентации на будущее. Причем под неопределенностью понимается не частный социальный факт нестабильности жизненного пространства – речь идет о принципиальной неопределенности (и даже неопределимости) ключевых параметров социальной сферы. Философы и социологи говорят о возникновении нового – синергетического – образа мира, открытого и сложно организованного, непрерывно возникающего и изменяющегося.

При этом особо подчеркивается, что мир изменяется неустойчиво, многовариантно и альтернативно. Темп и направление развития не заданы однозначно; отсюда новое понимание проблемы управления сложноорганизованными системами: оно должно ориентироваться не столько на желание управляющего, сколько на собственные тенденции развития этих систем, а также допускать возможность существования зон (и моментов), свободных от контроля (непредсказуемых).

Таким образом, по мере усложнения социальной среды, нарастания разнообразия и развития целей образования, его содержания и технологий, изменения профессиональной культуры педагогов любое образовательное учреждение вынуждено прежде всего заботиться о гибкости и адаптивности своих

управленческих систем. Организационно-управленческие механизмы приспособляются к выявлению новых проблем и выработке новых решений больше, чем к контролю уже принятых [7].

Задача заключается в развитии целевого управления особого типа, а именно – проблемно-ориентированного, призванного обеспечить эффективную реализацию широкомасштабных, массовых нововведений, позволяющих перейти от эпизодических мер к созданию стабильного механизма ориентации системы образования на цели и задачи долговременной инновационной образовательной политики.

Для осуществления такого подхода должны измениться базовые представления всех членов коллектива. У каждого из них должно быть сформировано принципиально новое отношение к организационной культуре, а это требует длительной, тщательно продуманной работы с кадрами, учитывающей особенности учебного заведения, конкретной ситуации в стране и в мире, общих тенденций развития общества и, в первую очередь, образования.

10. Принцип органического соединения демократических основ деятельности учебного заведения с целесообразной элитарностью предлагаемого образования, понимаемой как исключительно высокий уровень профессиональной ответственности и компетентности. Элитарность в нашей трактовке – это не избранные по разным критериям выдающиеся студенты или школьники. Это не сливки общества, нет! Это выдающиеся преподаватели и сотрудники, способные выращивать жемчужины из песчинок, открывать способности и ставить на крыло таланты за счет высочайшего уровня и качества преподавания, за счет любви к тем, кого они учат, и к тому, что они преподают. Формирование именно такого отношения педагогов к своему делу и своему долгу должно стать краеугольным камнем инновационной образовательной политики на любом уровне.

Литература:

1. Тощенко Ж. Т. Время АКМЭ / Ж. Т. Тощенко // Социс. – 2014. – № 7. – С. 3-11.
2. Терлоу К. Образование в перспективе / К. Терлоу // Первое сентября, газ. – 2012 – 24 ноября. – С. 1-2.
3. Лызь Н. А. Риски педагогических инноваций в высшем образовании / Н. А. Лызь, А. Е. Лызь // Высшее образование в России. – 2014. – № 7. – С. 51-53.
4. О высшем образовании: Закон Украины, принятый Верховной Радой 1 июля 2014 года. – Киев : Вища школа, 2014. – 24 с.
5. Хоружий Г. М. Інноваційність як принцип діяльності вищої школи. / Г. М. Хоружий // Вища школа. – 2010. – № 11. – С. 14-25.
6. Лазарев В. С. Проектная деятельность в школе: неиспользуемые возможности / В. С. Лазарев // Вопросы образования. – 2015. – № 3. – С. 292-302.
7. Проблемно-ориентированное планирование как определяющий элемент системы управления в вузе / Составители: В. И. Астахова, Е. В. Астахова. – Харьков : Изд-во НУА, 2015. – 351 с.

УДК 316.752:37.091.212(477)

ДИНАМІКА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ ТА ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ УКРАЇНИ: ВІД ЦІННОСТЕЙ РАДЯНСЬКИХ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ

Сокурянська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті аналізуються результати емпіричних досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна серед студентської та шкільної молоді протягом 1998-2015 рр. Акцентується увага на процесах «модернізації» та «постмодернізації» ціннісної свідомості пострадянської учнівської молоді. Визначається факторна зумовленість цих процесів. Аналізується ієрархія термінальних та інструментальних цінностей сучасного студентства. Здійснюється порівняльний аналіз ціннісного дискурсу студентів та школярів таких європейських країн, як Україна, Польща, Угорщина, Словаччина. Робиться висновок про те, що за сучасних умов ціннісні орієнтації населення України, перш за все молоді, зазнають суттєвих змін, наближаючись до європейського аксїодискурсу, що має першочергове значення для реалізації євроінтеграційних інтенцій українського суспільства.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, студентська молодь, школярі, «модернізація» та «постмодернізація» ціннісної свідомості учнівської молоді.

В статье анализируются результаты эмпирических исследований, проведенных кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина среди студенческой и учащейся молодежи в течение 1998-2015 гг. Акцентируется внимание на процессах «модернизации» и «постмодернизации» ценностного сознания постсоветской учащейся молодежи. Определяется факторная обусловленность этих процессов. Анализируется иерархия терминальных и инструментальных ценностей современного студенчества. Осуществляется сравнительный анализ ценностного дискурса студентов и школьников таких европейских стран, как Украина, Польша, Венгрия, Словакия. Делается вывод о том, что в современных условиях ценностные ориентации населения Украины, прежде всего молодежи, претерпевают существенные изменения, приближаясь к европейскому аксиодискурсу, что имеет первостепенное значение для реализации евроинтеграционных интенций украинского общества.

Ключевые слова: ценностные ориентации, студенты, школьники, «модернизация» и «постмодернизация» ценностного сознания учащейся молодежи.

The article analyzes the results of empirical studies conducted among students and youth during 1998-2015 by the Department of Sociology V. N. Kharkiv National University. Attention is drawn to the «modernization» and the «post-modernization» value consciousness of post-soviet students. The factorial conditionality of these processes is determined. The hierarchy of terminal and instrumental values of contemporary students is analyzed. The comparative analysis of students and pupils valuable discourse from European countries such as Ukraine, Poland, Hungary, Slovakia is conducted. The author summarizes that under current conditions the value orientation of the Ukrainian population, especially among young people, are undergoing significant changes, closer to the European axiodiscourse that is the paramount importance for the realization of the European integration intentions of the Ukrainian society.

Keywords: value orientations, students, pupils, «modernization» and «post-modernization» value consciousness of studying youth.

Чи не найголовнішим чинником та водночас показником євроінтеграційних процесів, що відбуваються на теренах сучасної України, є трансформація ціннісної свідомості її населення, перш за все молоді. Численні дослідження вітчизняних соціологів, у тому числі фахівців Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (див. наприклад: [1-8]), свідчать про те, що, незважаючи на економічні та політичні негаразди, які переслідують нашу країну в останні 25 років, за часів незалежної України зазнали помітних зрушень ціннісні орієнтації її громадян, які поступово, проте невпинно змінюються, наближаючись до європейського ціннісного дискурсу.

Трансформація цінностей на індивідуальному рівні є надзвичайно болісним процесом, особливо для людей старшого віку. Це зумовлюється тим, що система цінностей та ціннісних орієнтацій, яка була засвоєна людиною у дитячому, підлітковому та молодіжному віці, залишається з нею на все життя. Саме тому значна частина українців, що представляють найстарші вікові когорти, й досі сповідують радянські (комуністичні) цінності, що особливо яскраво виявляється у їхніх політичних перевагах.

Що стосується сучасної молоді, то її залучення до нової ціннісної системи, яка суттєво відрізняється від радянських та навіть від пострадянських цінностей, є, так би мовити, природним процесом. Молоді, на відміну від старшого покоління, не треба ресоціалізуватися, тобто відмовлятися від колись інтеріоризованих цінностей; вона засвоює нові для суспільства (але не для неї) цінності, що актуалізуються завдяки трансформації суспільної системи, тих кардинальних перетворень суспільно-політичного життя, які відбуваються в Україні. Звичайно, завдяки сімейному вихованню молодь успадковує ті чи інші цінності «батьків», проте кумулятивний вплив таких агентів та суб'єктів соціалізації, як школа, ЗМІ, однолітки, є більш потужним, що й зумовлює переваження нових аксіофеноменів у ціннісному дискурсі молодого покоління.

І головне: молодь сама продукує нові цінності, що на мові соціології називається процесом ювентизації суспільства, без якого неможливий суспільний розвиток. Саме діалектична єдність соціалізації молоді та ювентизації суспільства забезпечує неперервний процес соціокультурної динаміки. Цей процес є перманентним, він характерний для всіх часів. В умовах стабільного соціуму зміни суспільних цінностей відбуваються поступово, мають еволюційний характер. Часи кардинальних соціально-політичних перетворень на кшталт тих, що переживає сьогодні українське суспільство, відрізняє більш революційний характер ціннісної динаміки. Проте навіть за таких умов трансформація системи ціннісних орієнтацій будь-якого рівня (суспільного, групового, індивідуального) не відбувається миттєво. Це досить тривалий процес, що зумовлюється консервативністю ціннісної системи. Тому очікувати, що більшість українських громадян у найближчій перспективі буде налаштована на реалізацію європейських цінностей, що, як підкреслювалось вище, є важливим чинником і водночас показником євроінтеграції, поки що зарано. Це може відбутися тоді, коли головним суб'єктом суспільного життя у всіх його сферах буде покоління, народжене за часів незалежності; коли домінуючими цінностями українського суспільства будуть європейські цінності.

Тим не менш вже сьогодні ми можемо констатувати, що певна частина нашого соціуму, перш за все його молодіжні когорти, не тільки артикулює, але й реалізує європейські цінності. Це засвідчують як результати досліджень, здійснених вітчизняними соціологами, так і суспільна практика, зокрема участь молоді, в тому числі та перш за все студентської, у Євромайдані. З огляду на це, особливого значення набуває аналіз ціннісної свідомості українського студентства. Значний досвід такого аналізу мають соціологи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (ХНУ імені В. Н. Каразіна), де протягом більш ніж 45 років вивчаються проблеми життєдіяльності студентів, у тому числі їхні ціннісні орієнтації. Так, кафедра соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна вже за часів незалежності здійснила низку загальнонаціональних та міжнародних досліджень студентської молоді.

Звернення саме до студентства у контексті дослідження трансформації українського суспільства, зокрема його руху до євроінтеграції, зумовлюється декількома причинами.

По-перше, українське студентство – це найбільш численна група молоді: близько 80% випускників загальноосвітніх шкіл останніх років продовжили свою освіту у вищих навчальних закладах III та IV рівнів акредитації.

По-друге, студентство є найбільш «ресурсомісткою» соціальною групою сучасного українського суспільства, оскільки володіє такими значущими соціальними ресурсами, як вік, високий рівень освіченості та суб'єктний потенціал, тобто готовність та підготовленість до самостійної та відповідальної соціальної діяльності, що знаходить своє відображення у відповідній системі цінностей та ціннісних орієнтацій студентської молоді, а також її настанов на актуалізацію життєвої стратегії самореалізації.

По-третє, студентство є диференційованою спільнотою, що зумовлюється різним соціальним походженням представників цієї спільноти, різним обсягом економічного, культурного та соціального капіталу батьківської родини, політико-ідеологічними перевагами студентів, субкультурними відмінностями тощо.

По-четверте, сучасне українське студентство (у всякому разі деяка його частина) – це майбутня інтелектуальна еліта нашого суспільства, яка завжди була і, хотілось би сподіватися, буде головним продуцентом ціннісно-нормативної системи суспільства, в тому числі громадянських цінностей.

По-п'яте, українське студентство є однією із рушійних сил тих революційних подій, які відбувалися в нашій країні в останні 25-30 років її історії. Маємо на увазі студентську «революцію на граніті» (1990 р.), участь студентської молоді у подіях «помаранчевої революції» (2004-2005 рр.) та «революції гідності» (2013-2014 рр.). Саме студентські протестні акції у відповідь на відмову керівництва країни підписати угоду про асоціацію з Євросоюзом стали початком Євромайдану.

З огляду на зазначене вище, говорячи про трансформацію ціннісних орієнтацій української молоді часів незалежності, в межах цієї статті ми будемо перш за все спиратися на результати досліджень, здійснених серед студентської молоді кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2000-2015 рр.¹ Окрім того, ми будемо звертатися до матеріалів регіональних та міжнародних досліджень, здійснених тією ж кафедрою серед шкільної молоді² протягом 1998-2015 рр.

На наш погляд, результати досліджень, проведених серед студентської та підліткової молоді, можна екстраполювати якщо не на всю українську молодь, то, у всякому разі, на молодих людей віком від 14 до 25 років.

Метою нашої статті є визначення головних чинників трансформації ціннісних орієнтацій української учнівської молоді в бік їхнього наближення до європейського аксіодискурсу.

Отже, звернемось до аналізу динаміки цінностей, що відбувається в молодіжному середовищі, спираючись на результати досліджень, здійснених серед студентської молоді. Вони свідчать про те, що за часів незалежної України актуалізувалися процеси «модернізації» та «постмодернізації»³ ціннісної свідомості вітчизняного студентства, що за Р. Інглехартом, відповідає глобальному ціннісному зсуву, зокрема (додамо вже від нас) наближає аксіодискурс майбутніх фахівців з вищою освітою до європейської ціннісної системи.

Що ж саме свідчить про зазначені нами процеси? Які модерністські, постмодерністські та традиціоналістські⁴ цінності сповідують українські студенти?

Відповідаючи на це питання, перш за все зазначимо, що цінностями, які незмінно, від дослідження до дослідження, посідають перше та друге рангові місця в ієрархії термінальних (за Шелером-Рокичем) цінностей студентів, є такі традиціоналістські аксіофеномени, як здоров'я та сім'я; при цьому їхня напруженість постійно зростає. У першому випадку це може бути пов'язано, з одного

¹ Йдеться про такі загальнонаціональні та міжнародні дослідження, як «Сучасні університети як осередки формування інтелектуальної еліти українського суспільства» (2000–2001 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження опитано 1810 українських студентів); «Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації» (2002–2004 рр.; за репрезентативною вибіркою опитано 1972 студента ВНЗ України та 931 студент ВНЗ Білорусії); «Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005–2007 рр.; до вибірки цього дослідження увійшли 3057 студентів ВНЗ України, 750 студентів ВНЗ Білорусії та 577 студентів ВНЗ Росії; українська та білоруська вибірки є репрезентативними, російська – нерепрезентативною); «Проблеми формування громадянської ідентичності молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008–2009 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження було опитано 3058 студентів українських вишів; 628 російських та 300 білоруських студентів (вибірка по Росії та Білорусії нерепрезентативна)); «Духовний світ українського студентства: національні джерела та глобальні орієнтири» (2010–2011 рр., за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження опитано 3115 студентів українських та 765 студентів білоруських вишів; за нерепрезентативною – 585 студентів російських ВНЗ); «Нове покоління: надії, цілі, ідеали: двадцять років по тому» (2012–2013 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 3400 студентів України, а також по 2000 студентів Росії, Білорусії та Вірменії); «Студентство пограниччя: ідентичності, цінності, життєві плани» (2014–2015 рр.; опитано 797 студентів України та 417 студентів Польщі; вибірка нерепрезентативна).

² Йдеться про такі дослідження: «Телебачення як агент соціалізації підліткової молоді (1998-1999 рр. ; в межах дослідження за репрезентативною вибіркою опитано 1274 підлітка Харкова віком від 12 до 17 років, які навчалися в середніх загальноосвітніх школах, гімназіях, ліцеях, спеціалізованих школах та ПТУ); «Ціннісні орієнтації та поведінкові практики шкільної молоді» (2013 р.; за репрезентативною вибіркою опитано 1909 школярів 7-х, 9-х та 11-х класів Харкова та Харківської області); «Молодь на пограниччі Центральної та Східної Європи: ціннісні орієнтації та повсякденні практики» (2015 р.; за репрезентативною вибіркою опитано 1200 учнів випускних класів приграничних міст України (Харків, Дрогобич, Ужгород), 1043 учня Польщі (Перемишль, Зелена Гура, Жешув), за нерепрезентативною – 359 учнів Угорщини (Ниредьгаза) та 420 підлітків Словаччини).

³ Говорячи про «модернізацію» ціннісних орієнтацій студентства, ми перш за все маємо на увазі підвищення значущості так званих «цінностей досягнення» (службове зростання, професійна та громадська кар'єра, матеріальний добробут тощо); про «постмодернізацію» цінностей свідчить актуалізація таких цінностей, як самореалізація, якість життя, політична участь, толерантність, потреба у спілкуванні, визнанні, в інтелектуальному та естетичному задоволенні, у свободі самовираження тощо.

⁴ Традиціоналістський тип цінностей складають цінності, що були притаманні традиційному суспільству: акцент на традиції; спадковий статус; зобов'язання перед громадою, підкріплені релігійними нормами; сімейні цінності; «засудження» соціальних переміщень тощо.

боку, з погіршенням здоров'я сучасної української молоді, про що свідчать як результати соціологічних досліджень, так і офіційна медична статистика, з іншого – з більш глибоким усвідомленням студентською молоддю значущості здоров'я для успішної життєдіяльності.

Підвищення значущості такої цінності, як сім'я також може зумовлюватися щонайменше двома причинами. Перша з них – це усвідомлення сучасною людиною, в тому числі молоддю, що сьогодні можна довіряти, а, отже, почувати себе у відносній безпеці тільки серед найближчих людей – членів своєї родини. Друга причина – це суттєві ускладнення (як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру), що виникають у молоді, яка прагне створити сім'ю. Маються на увазі проблеми пошуку шлюбного партнера, з одного боку, матеріальні труднощі – з іншого. Це призводить до того, що сім'я, незважаючи на найвищі оцінки її значущості, все більшою мірою стає, так би мовити, «відтермінованою» цінністю. Одним із пояснень цього є прагнення молоді до професійної кар'єри, яке притаманне як чоловікам, так і жінкам (сім'я може стати на заваді у такого прагнення) та бажання «насолотитися свободою якомога довше», на що перш за все вказують молоді чоловіки.

Що стосується такої постмодерністської цінності, як економічна незалежність, то її напруженість дещо знижується. Так, за даними досліджень 2000–2001 рр. та 2002–2004 рр. вона посідала третє місце в ієрархії термінальних цінностей українського студентства. Результати досліджень 2005–2007 рр., 2008–2009 рр., 2010–2011 рр., 2013 та 2015 р. засвідчили: із третього місця економічна незалежність переміщується на четверте, поступившись такій цінності, як *гарні стосунки з оточуючими людьми*.

На наш погляд, більш висока позиція в ієрархії ціннісних орієнтацій українських студентів такої гуманістичної цінності, як *гарні стосунки з оточуючими людьми*, може пояснюватися тим, що студентська молодь відчуває певний дефіцит таких стосунків, що потребує більш детального аналізу, зокрема у контексті проблем формування сприятливого морально-психологічного клімату у вузівському середовищі. Не випадково сучасні студенти перш за все орієнтуються на таку інструментальну цінність, як «доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям».

Повертаючись до аналізу значущості для сучасного студентства такої цінності, як «економічна незалежність», підкреслимо, що майбутні фахівці цінують її вище, ніж матеріальне благополуччя. Щодо останньої цінності, то деяке підвищення її значущості у 2009 р., тобто після світової економічної кризи, підтверджує висновки Р. Інглехарта про повернення до матеріалістичних цінностей у часи економічної кризи, яка породжує такі негативні наслідки, як інфляція, безробіття тощо.

Особливого значення у контексті євроінтеграційних інтенцій українського суспільства має динаміка значущості для студентської молоді такої цінності, як особистісна свобода. Найбільш напруженою вона була для студентів початку першого десятиліття XXI сторіччя (4 рангове місце), а також для студентів, опитаних у 2013 та 2015 рр.

Окрім тенденцій «модернізації» та «постмодернізації» ціннісної свідомості українського студентства, результати наших досліджень засвідчили її індивідуалізацію (що, до речі, відповідає загальносвітовим тенденціям), зокрема зростання значущості «приватних» цінностей, тобто цінностей, реалізація яких сприятиме задоволенню індивідуальних потреб особистості. Водночас було виявлено підвищення значущості таких цінностей, як «користь, принесена суспільству» та «участь у громадському житті». Отже, підвищилась напруженість не лише «приватних», але й громадянських цінностей, що може свідчити про деяке зростання, так би мовити, «громадянського забарвлення» ціннісної свідомості студентської молоді. На користь цього свідчать дані про те, що для абсолютної більшості українських студентів громадянська ідентичність є досить значущою цінністю (навіть для тих із них, хто хотів би виїхати з України за кордон: на ПМП, тимчасову роботу, навчання). Як було з'ясовано, еміграційні настрої деякої частини сучасного студентства не є проявом його антипатріотизму, а зумовлені перш за все прагненням до самореалізації у професії, особистому житті тощо.

Підвищення напруженості абсолютної більшості термінальних⁵ цінностей, перелічених в інструментарії наших досліджень, може зумовлюватися (за Р. Інглехартом) ціннісною значущістю того,

---

⁵ В межах зазначених вище досліджень студенти висловлювали своє ставлення до таких цінностей, як: цікава творча робота; матеріальний добробут; гарні відносини з оточуючими людьми; користь, принесена суспільству; участь у громадському житті, у вирішенні проблем, що стоять перед суспільством; освіченість, знання; особистий спокій, відсутність хвилювань, неприємностей; сімейне благополуччя; здоров'я; повноцінний відпочинок, цікаві розваги; високе службове і суспільне становище; література і мистецтво; екологічна безпека; взаєморозуміння з батьками, старшим поколінням; особиста свобода, незалежність у судженнях і діях; можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів; економічна незалежність, побутовий комфорт.

чого не вистачає. Виходячи з отриманих нами даних, можна припустити, що сучасна студентська молодь відчуває нестачу здоров'я, добрих стосунків з оточуючими людьми, взаємопорозуміння зі старшим поколінням, душевного спокою, тобто того, що характеризує традиціоналістський ціннісний дискурс.

Аналіз орієнтацій українських студентів на інструментальні⁶ (за Шелером-Рокичем) цінності (якості особистості, які є засобами реалізації термінальних цінностей) свідчить про те, що на тлі зниження напруженості більшості перелічених нами інструментальних цінностей відбувається суттєве підвищення рівня орієнтації українського студентства на таку традиціоналістську цінність, як «доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям». На наш погляд, це свідчить про те, що сучасні студенти, як підкреслювалось вище, гостро відчувають нестачу таких якостей у нашому суспільстві в цілому та, можливо, у їхньому найближчому оточенні. У боротьбі за виживання, яку веде більшість населення нашої країни, ці гуманістичні якості особистості не актуалізуються, поступаючись підприємливості, прагматизму, ощадливості.

Що стосується кількісного розподілу українського студентства за його ціннісними орієнтаціями, то, як засвідчує кластерний аналіз, який ми здійснювали за результатами кожного із зазначених вище дослідницьких проєктів, то чисельність «традиціоналістів» від дослідження до дослідження зменшується (від 12% у 2001 р. - до 1,5% у 2015 р.); «модерністи» складають найбільшу групу за результатами всіх досліджень (майже 75% у 2015 р.), «постмодерністи» - дещо більше (23% у 2015 р.) (зменшення кількості «постмодерністів» було виявлено в межах опитування студентів у 2009 р., тобто після світової економічної кризи, що відповідає тезі Р. Інглехарта про підвищення рівня матеріалістичних орієнтацій у кризових ситуаціях перш за все в економічній сфері).

Отже, наші дослідження доводять, що модерністській ціннісний дискурс є найбільш розповсюдженим серед студентської молоді України. Це можна пояснити тим, що сучасна молодь (і студентство тут не є виключенням) перш за все прагне досягти успіху (в особистому житті, професії, бізнесі тощо), актуалізуючи модерністський ціннісний дискурс (цінності досягнення).

Аналіз об'єктивних і суб'єктивних характеристик представників виокремлених кластерів виявив, наприклад, що найвищий рівень громадянської ідентичності притаманний «постмодерністам» (більше 62% із них повною мірою відчувають себе громадянами України). Серед «модерністів», такий же рівень громадянської ідентичності притаманний 55% студентів. Найнижчий рівень громадянської ідентичності притаманний представникам кластеру «традиціоналістів»: повною мірою відчувають себе громадянами України тільки близько 29% із них.

У цьому контексті зазначимо, що за даними наших останніх досліджень своїм українським громадянством пишаються більше 60% опитаних студентів. Близько 78% вважають Україну своєю Батьківщиною; більше 63% прагнуть працювати на її благо; 55% пов'язують своє майбутнє тільки з нашою країною; більше 68% глибоко поважають державну символіку України; 58% готові захищати свою Батьківщину в разі загрози її суверенітету та цілісності.

Що стосується політико-ідеологічних уподобань, то, як з'ясувалось, відносна більшість представників кожної типологічної групи (кластеру), підтримує націонал-демократичний напрямок. Прибічників радикально-націоналістичної та комуністичної ідеології найменше в цілому по масивах досліджень (перших – від 1% до 2%, других – від 5% до 7%). Радикальних націоналістів більше серед «традиціоналістів», «комуністів» - серед «модерністів».

Потенційна протестна активність перш за все відрізняє «постмодерністів», які «активно протестували б проти дій влади, що викликають обурення, навіть якщо могли б постраждати від цього» (27%). Щодо «традиціоналістів», то відносна більшість із них (30%), як і «модерністів» (34%), вважає, що

---

⁶ Ми зафіксували орієнтації та студентські самооцінки розвитку таких особистісних якостей, як: рішучість, готовність до ризику, підприємливість; невібагливість, скромність, помірність у потребах; доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям; творчий підхід до справи, здатність впроваджувати щось нестандартне, нове; незалежність, самостійність у судженнях і діях, здатність «йти проти течії»; здатність бути лідером, вести за собою інших людей; відповідальність; сумлінність, ретельність, дисциплінованість; чесність, порядність, принциповість; готовність поступитися своїм добробутом заради громадського обов'язку, суспільних інтересів; життєрадісність, почуття гумору; почуття власної гідності; впевненість у собі; освіченість, професіоналізм; висока загальна культура, ерудиція; непримиренність до недоліків у собі й інших; самодисципліна, самоорганізованість; працьовитість, уміння напружено працювати; терпимість до поглядів і думок інших; наполегливість у досягненні мети; уміння доводити до кінця почату справу; ініціативність; критичний склад розуму; прагнення до самореалізації, особистих досягнень; комунікабельність, здатність легко встановлювати контакти з оточенням; прагматизм, ощадливість.

«мітинги, демонстрації, пікети і таке інше тільки посилюють напруженість у суспільстві та нічого реально не дають».

Студентам-«традиціоналістам» більшою мірою, ніж представникам інших кластерів, притаманні еміграційні настрої: кожний четвертий «традиціоналіст» хотів би виїхати на постійне місце проживання (ПМП) в іншу країну. При цьому, 35% тих, хто виявив таке бажання, погодилися б відмовитися від українського громадянства.

Що стосується регіонального розподілу студентів різних кластерів, то переважна більшість «традиціоналістів» мешкає на Сході та у Центрі України, серед «постмодерністів» більше мешканців Сходу та Півдня України; серед «модерністів» – вихідців як зі Сходу, так і з Заходу нашої країни.

Здійснений нами кластерний аналіз засвідчив, що кардинальних відмінностей у ціннісному дискурсі студентської молоді, що мешкає у різних регіонах нашої країни, немає. Тим не менш можна говорити про більш усталені моральні цінності молоді західних регіонів України, що може пояснюватися більш високим рівнем її воцерковленості.

Аналіз деяких інших об'єктивних характеристик студентів, які належать до різних кластерів, виявив, що серед «традиціоналістів» більше всього тих, чії батьки мають неповну середню освіту (найвищий рівень освіти у батьків «постмодерністів»). Серед «традиціоналістів» більше студентів (кожний четвертий), які належать до найбідніших верств населення; представники «постмодерністського» кластеру – це найбільш забезпечені студенти: половина з них належать до високозабезпечених груп населення. «Модерністи» та «постмодерністи» - це діти батьків з високим культурним, зокрема, освітнім, капіталом.

Отже, кластеризація отриманої нами інформації виявила, що орієнтації студентів на ті чи інші цінності тісно пов'язані та багато в чому зумовлюють їхню громадянську ідентичність, політико-ідеологічні пререференції, повсякденну поведінку.

З огляду на останнє, підкреслимо, що в ході дослідження, яке було здійснене в 2012-2013 рр. серед студентської молоді України, Росії, Білорусії та Вірменії (підкреслимо: опитування проводилось навесні, тобто до Євромайдану, АТО і російської агресії), українські студенти висловили побоювання, що їхня країна може втратити свободу і незалежність. Сприймаючи власну націю (народ України) як найважливішу цінність, українські студенти пишаються її минулим та вірять у майбутнє.

Отже, здійснені нами дослідження свідчать про досить яскраво виражену тенденцію «модернізації» та «постмодернізації» ціннісних пререференцій вузівської молоді. Будемо сподіватися, що розвиток цієї тенденції сприятиме просуванню України по шляху до суспільства, в якому реалізація цінностей особистості є не менш значущою, ніж реалізація інтересів держави.

У цьому зв'язку цікаво порівняти ціннісні орієнтації українських студентів з аксіодискурсом шкільної молоді нашої країни.

Як свідчить порівняльний аналіз результатів досліджень, здійснених нами у 1998-1999 рр. та 2013 р., в ієрархії цінностей як сучасних підлітків, так і шкільної молоді кінця 90-х років минулого століття, лідирують, як і у студентів, такі цінності, як сім'я та здоров'я. У цьому контексті ще раз підкреслимо: що б не говорили сучасні дослідники про кризу сім'ї, зниження її соціалізуючого впливу на особистість і т.д., молодь, в тому числі студентська та шкільна, бачить у ній одну з найважливіших життєвих цінностей, сприймає як основу життя, як те коло людей, яким насамперед можна довіряти, на чию допомогу можна розраховувати.

Продовжуючи наш порівняльний аналіз, підкреслимо: якщо винести «за дужки» такі цінності, як сім'я і здоров'я, то можна виявити, що ціннісні орієнтації підлітків, опитаних у 1999 році, як по своїй напруженості, так і по рангових позиціях відрізняються від ціннісних пререференцій їхніх ровесників, опитаних у 2013 р. Особливу увагу привертає така цінність, як «освіта», яка перемістилася в ціннісній ієрархії підлітків з 7 місця в 1999 році на 3 місце в 2013 р. Ця ситуація є яскравою ілюстрацією тенденції останніх років, що, як підкреслювалось вище, виявляється в зростанні числа випускників українських шкіл (до 80%), що вступають до вищих навчальних закладів. Одночасно, що природно, зросла значущість таких цінностей, як «цікава, творча робота», а також «можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів».

Таким чином, якщо 17 років тому для підлітків найбільш значущими (після «здоров'я» і «сім'ї») були такі цінності, як «матеріальне благополуччя», «особистісна свобода, незалежність», «гарні стосунки з оточуючими людьми», то для підліткової молоді, що брала участь у дослідженні 2013 р., особливу значущість мають (знову-таки після «сім'ї» та «здоров'я») «освіта», «можливість самореалізації» і «цікава

творча робота», тобто модерністські та постмодерністські цінності. Чим же це можна пояснити? Чому, зокрема, зростає значущість для підлітків такої цінності, як вища освіта?

Як видається, більш високу значимість вищої освіти для сучасних українських школярів можна пояснити кількома причинами, пов'язаними насамперед із соціально-економічною та політичною ситуацією в нашій країні.

По-перше, тривала економічна криза, що зумовила суттєві зміни на ринку праці, не дозволяє випускникам шкіл та їхнім батькам сподіватися на те, що вони зможуть знайти роботу після здобуття середньої освіти. Звичайно, її досить складно знайти, навіть маючи вищу освіту, однак вступ до ВНЗ на 5-6 років відтерміновує ситуацію працевлаштування. Крім того, студенти отримують стипендію (нехай невелику, проте це хоч якась матеріальна допомога сім'ї).

По-друге, як свідчать результати численних досліджень, проведених нами серед студентів України, висока значимість освіти зумовлена прагненням абітурієнтів і, головне, їхніх батьків (особливо з низьким освітнім рівнем) підвищити соціальний статус своїх дітей.

По-третє, в умовах ведення в Україні воєнних дій актуалізувалася значимість такого фактору, як відстрочка від служби в армії для студентів ВНЗ.

По-четверте, згідно з даними наших досліджень, для частини випускників шкіл, правда, не дуже великої, є характерним усвідомлення того, що сучасні роботодавці при прийомі на роботу, в першу чергу, враховують знання здобувача робочого місця, його професійну компетентність, які перш за все можна отримати у вищій школі.

Ще однією причиною може бути та обставина, що для частини школярів вища освіта є найважливішою термінальною цінністю (самоцінністю), завдяки якій вони зможуть самореалізуватися.

Отже, освіта може сприйматися сучасними підлітками і як термінальна, і як інструментальна цінність, виступати маркером як модерністського, так і постмодерністського ціннісного дискурсу. Таке сприйняття є характерним як для українських школярів, так і для їхніх ровесників з Польщі, Угорщини та Словаччини, що засвідчує дослідження 2015 року.

У цьому контексті цікаво розглянути, які саме професії планували опанувати школярі, опитані нами в 2013 р. та їхні однолітки у 1999 р., реалізуючи свої освітні цінності? Як змінилися уявлення підлітків щодо престижних та привабливих професій за 15 років? Які цінності професії перш за все значущі для підлітків?

Почнемо з аналізу уявлень підлітків про цінності професії. За даними опитування 2013 р., найважливішою цінністю професії підлітки назвали суто матеріалістичну (модерністську) цінність – «можливість добре заробляти» (82%). Однак ми не робимо висновку про меркантильність або прагматизм підлітків. Цей показник, скоріше, говорить про функціональний вимір професії в оцінках школярів, маркуючи переважно її інструментальну цінність в очах підлітків. Такий висновок ми не можемо зробити ще й тому, що друге місце в рейтингу посідає постмодерністська цінність професії – «можливість використовувати та розвивати свої здібності», а третє місце – така гуманістична цінність професії, як «можливість приносити користь людям».

Отже, результати досліджень, здійснених нами серед підліткової молоді, засвідчують, що тенденція «модернізації» та «постмодернізації» ціннісних прерференцій знаходить свій прояв і в шкільному середовищі.

Підсумовуючи викладене вище, ще раз зазначимо, що здійснені нами дослідження засвідчують зрушення до «модернізації» та «постмодернізації» ціннісної свідомості української молоді, які ми визначаємо в якості одного із головних чинників, що наближують її ціннісний дискурс до європейського аксіодискурсу.

Зафіксована нами тенденція «індивідуалізації» ціннісних орієнтацій молоді, що виявляється у зростанні напруженості її «приватних» цінностей, супроводжується (особливо в останні 2-3 роки) актуалізацією громадянських цінностей у молодіжному середовищі, що знаходить своє відображення у суттєвому підвищенні рівня громадянської ідентифікації студентської та шкільної молоді нашої країни.

Незмінними цінностями української молоді є такі, як сім'я та здоров'я, які від дослідження до дослідження посідають перші рангові позиції в ієрархії її ціннісних орієнтацій.

За останні два десятиліття значно підвищилась значущість такої цінності, як освіта, зокрема вища (перш за все для шкільної молоді). Аналіз кореляції між ціннісними орієнтаціями та соціально-професійними планами підлітків засвідчив наявність зв'язку між бажанням наших респондентів продовжити свою освіту (насамперед у вищій школі) і такими цінностями, як «цікава, творча робота»;

«освіта»; «особистісна свобода, незалежність у судженнях і діях»; «можливість розвитку, реалізація своїх здібностей, талантів». Як бачимо, всі перераховані цінності представляють модерністський та постмодерністський ціннісні дискурси.

Незважаючи на певні відмінності у ціннісному дискурсі школярів випускних класів України, Польщі, Угорщини та Словаччини, можна стверджувати, що тренд до «модернізації» та «постмодернізації» ціннісної свідомості характерний як для української молоді, так й для її ровесників із зазначених європейських країн. Яскравим свідоцтвом цього є високі рангові місця (2-5) такої постмодерністської цінності, як «самореалізація» в усіх чотирьох масивах отриманої нами інформації.

Здійснений нами порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій студентів та школярів прикордоння Центральної та Східної Європи зафіксував як спільне, так і відмінне у їхньому аксіодискурсі, що, на наш погляд, абсолютно нормально. На шляху України до Європи цінності її громадян будуть змінюватися, але, як ми сподіваємося, не втратять свою культурну автентичність.

Що стосується українських студентів та підлітків, які представляють східні і західні регіони нашої країни, то їхні ціннісні орієнтації навряд чи можуть бути підтвердженням відомої тези Гантінгтона про цивілізаційний розлам, що розділяє нашу країну на Захід і Схід, яким, як хотілося б деяким місцевим і закордонним політикам, «не зійтися ніколи». Українська молодь різна, в тому числі в ціннісному вимірі, хоча, як показали наші дослідження, спільного в ціннісних орієнтаціях молодих людей різних регіонів нашої країни більше, ніж відмінностей. Можна сподіватися, що це слугуватиме підставою для ціннісного консенсусу в українському суспільстві, але тільки не для його ціннісної одноманітності, бо останнє не може сприяти ані суспільному, ані особистісному розвитку. Як доводять результати наших досліджень, амбівалентність ціннісної свідомості молоді, що виявляється в одночасній присутності в ній альтернативних аксіофеноменів, цінностей, які представляють різні культури («культурне пограниччя всередині нас»), робить особистість більш активною, ініціативною, налаштованою на інновації. Саме такі особистості потрібні сьогодні українському суспільству.

І ще один висновок можна зробити, виходячи з даних наших досліджень: сучасну молодь не можна називати втраченим поколінням. Перш за все тому, що вона не є гомогенною групою, таким собі монолітом (як її сприймали за радянських часів). Молодь завжди була і залишається різною. Ми вважаємо, в тому числі ґрунтуючись на даних щодо ціннісних орієнтацій, соціально-статусних домагань, життєвих, в тому числі освітніх, планів наших респондентів, що на зміну проблематизації молоді, моральних панік з її приводу, що актуалізувалася після молодіжного бунту (або, як його ще називають, сексуальної революції) в Західній Європі наприкінці 1960-х років, прийде культурна нормалізація молодого покоління. Сучасний молодіжний мейнстрім – це нормальна молодь. Ми щодня бачимо її в студентській аудиторії, спілкуємося в транспорті, на вулиці і т.д. Чи можна сказати, що це суцільно алкоголіки, наркомани, злочинці, хулігани, які порушують громадський порядок, нероби, які нічого не роблять ані для себе, ані для суспільства? Ми ні в якому разі не ідеалізуємо сучасну молодь. У молодіжному, в тому числі студентському та шкільному, середовищі є чимало тих, чия поведінка викликає категоричне неприйняття. Але вони не в більшості. Просто вони, точніше, їхня поведінка перш за все кидається в очі.

Однак в Україні може з'явитися втрачене покоління відповідно до трактування цього поняття, що йде від Ремарка, – покоління, травмоване війною. І все ж будемо сподіватися, що суспільство, всі ми не дамо молодим людям, які повертаються з полів війни, стати дійсно втраченим поколінням.

В есе «Чи є сучасна молодь втраченим поколінням?», які пишуть студенти-соціологи ХНУ імені В. Н. Каразіна в межах вивчення курсу «Соціологія молоді», вони майже одностайно відкидають цю тезу, хоча визнають «нестерпну легкість буття» в сучасному суспільстві, в тому числі та, можливо, перш за все в українському. Більшість майбутніх дослідників суспільства все ж таки сподіваються, що зможе самореалізуватися якщо не у себе в країні, так за кордоном (хоча покидати свою Батьківщину, своїх рідних та друзів їм не хочеться). Якщо ж еміграційні настрої сучасної молоді будуть зреалізовані, для України це покоління, дійсно, стане втраченим.

Література:

1. Головаха Є. І. Ціннісні засади і бар'єри модернізації в Україні / Євген Іванович Головаха // Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / [Балакірева О.М., Геєць В.М., Сіденко В.Р. та ін.] ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". – К., 2014. – С. 83-96.
2. Головаха Є. І. Європейський вибір України у дзеркалі громадської думки / Є. І. Головаха, Т. Я. Телічко // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг. – К., 2010. – С. 90-101.

3. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації : колективна монографія/ [В. Л. Арбеніна, О. В. Волянська, О. Б. Зінчина та ін.] / Під ред. Л. Г. Сокурянської. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2000. – 207 с.
4. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода : [монография] / Л.Г. Сокурянская. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.
5. Сокурянская Л. Г. Межстрановые особенности постсоветских трансформаций ценностных миров молодежи / Сокурянская Л. Г. // Новое поколение: надежды, цели и идеалы. Двадцать лет спустя. / Науч. ред. А. А. Овсянников. – М. : Издательский дом Международного университета в Москве, 2016. – 352 с. – 228-253.
6. Сокурянская Л.Г. Ценностная значимость образования как фактор его модернизации // Социокультурные барьеры модернизации высшей школы Украины : коллект. моногр. / [В. С. Бакиров, Л. М. Хижняк, Л. Г. Сокурянская и др.] ; ред.: В. С. Бакиров ; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. – 423 с.
7. Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.
8. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / [Балакірева О.М., Гесць В.М., Сіденко В.Р. та ін.] ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – К., 2014. – 340 с. : табл., рис.

УДК 316.147.091.33

ЕТИКА ЯК АТРИБУТ ЕЛЕКТРОННОЇ ОСВІТИ

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри прикладної соціології і соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті під етикою електронної освіти розуміються моральні орієнтири освіти, моральна складова освітнього процесу, опосередкованого сучасними інформаційно-комунікативними технологіями. Автор доводить, що етика виступає важливою частиною електронної освіти, перед якою стоїть завдання підтримки моральних цінностей, ідеалів інформаційного суспільства. Підкреслюється, що сучасні організації потребують фахівців, які знаються та засновують свою професійну діяльність на етичних нормах та цінностях. Формування таких фахівців в умовах електронної освіти має свою специфіку. Етична інфраструктура електронної освіти являє собою сукупність засобів, використовуваних для регулювання неналежної і захоплення належної поведінки освітніх суб'єктів, що включені в електронні технології навчання. Автором виокремлюються такі напрямки етизації електронної освіти: 1) Навчання студентів етиці і формування у них моральних принципів через відповідні курси професійної етики. 2) Наявність у вищих навчальних закладах етичних декларацій у вигляді місії та етосу. Вони покликані пропагувати значимість етичного як елементу культури, академічну чесність, а також здійснювати етичне регулювання, спрямоване на відповідальне використання академічних свобод. 3) Наявність етичних кодексів, розроблених з урахуванням специфіки електронної освіти порівняно з традиційною.

Ключові слова: електронна освіта, інформаційна етика, професійна етика, етичний кодекс, академічна етика, етичні проблеми вищої освіти, етична інфраструктура.

В статье под этикой электронного образования понимаются нравственные ориентиры образования, моральная составляющая образовательного процесса, опосредованного современными информационно-коммуникативными технологиями. Автор доказывает, что этика выступает важной частью электронного образования, перед которой стоит задача поддержания нравственных ценностей, идеалов информационного общества. Подчеркивается, что в современных организациях востребованы специалисты, которые основывают свою профессиональную деятельность на этических нормах и ценностях. Формирование таких специалистов в условиях электронного образования имеет свою специфику. Этическая инфраструктура электронного образования представляет собой совокупность средств, используемых для регулирования ненадлежащего и поощрения должного поведения образовательных субъектов, включенных в электронные технологии обучения. Автором выделены такие направления этизации электронного образования: 1) Обучение студентов этике и формирование у них нравственных принципов с помощью соответствующих курсов профессиональной этики. 2) Наличие в высших учебных заведениях этических деклараций в виде миссии и этоса. Они призваны пропагандировать значимость этического как элемента культуры, академическую честность, а также осуществляют нравственное регулирование, направленное на ответственное использование академических свобод. 3) Наличие этических кодексов, разработанных с учетом специфики электронного образования по сравнению с традиционной.

Ключевые слова: электронное образование, информационная этика, профессиональная этика, этический кодекс, академическая этика, этические проблемы высшего образования, этическая инфраструктура.

In the article, the ethics of e-learning is understood as moral reference points of education, the moral component of the educational process, mediated by modern informational communicative technologies. The author proves that ethics is an important part of e-learning, which faces the task of maintaining moral values, ideals of information society. In the corporate culture of modern organisations, there's no call for a specialist without moral foundations, the formation of which in terms of e-learning has specificity compared to traditional education. Ethical infrastructure of e-learning is a collection of tools used to regulate improper and to encourage proper behavior of entities, which are included into the electronic learning technologies. The author suggested the following areas of e-learning ethisation: 1) Teaching ethics to students and forming their moral principles through the appropriate courses of professional ethics. 2) Higher educational institutions' ethical declarations as a mission and ethos. They are designed to promote the importance of ethics as an

element of culture, academic integrity, and implement ethical regulation aimed at responsible use of academic freedom. 3) The presence of ethical codes developed considering the specificity of e-learning compared to the traditional one.

Keywords: e-education, information ethics, professional ethics, code of ethics, academic ethics, ethical issues of higher education, ethical infrastructure.

У наші дні все популярнішим стає етичне регулювання соціальної поведінки. Так, у бізнесі набули поширення ділові (корпоративні) кодекси, що містять набір приписів, розроблених у бізнес-структурах і для бізнес-структур. Хоча ефективність етичних кодексів піддається сумніву, вони стали елементом корпоративної культури в різних сферах суспільного життя, у тому числі в галузі науки і вищої освіти (академічна етика). Роль етичного чинника в освіті розкриває така теза: «Принципи академічної етики включають наукову сумлінність, неприпустимість плагіату та інших форм обману, дотримання правил оцінки знань і наукових досягнень студентів. Порушення зазначених вимог підриває довіру до вищої школи і позбавляє її можливості ефективно виконувати свою місію. Країни, які допустили ерозію етичних стандартів у вищій школі, не здатні ефективно нарощувати людський капітал, генерувати інновації і в результаті втрачають міжнародну конкурентоспроможність» [1, с. 3].

Сьогодні поширюється ідея про те, що процес виховання в межах освітньої системи повинен базуватися не на ідеологічних, а на універсальних етичних принципах [2, с. 52–53]. Визнається, що освіта, у тому числі вища, повинна включати в себе навчання етиці. Вихідною підставою напівосвіченості–напівморальності В. Костецький вважає поділ освіти і виховання [3]. З цією думкою варто погодитися, адже найбільш успішною є підготовка гармонічно розвиненої особистості при поєднанні освіти і виховання. На важливість включеності в професійну підготовку фахівців виховної компоненти освіти шляхом збільшення присутності етики в навчальному процесі вказує Р. Апресян: «Крім професійної підготовки вища освіта повинна систематично і різнобічно пропагувати фундаментальні моральні цінності, прояснювати їхній зміст і їхню дієвість у професійній діяльності» [4]. При цьому варта уваги неможливість і неприпустимість формалізації морально-виховної роботи.

Проблеми етики в освіті актуалізуються також у зв'язку з усвідомленням соціальної небезпеки корупції у вищій школі. Дослідники концентрують увагу на вивченні таких аспектів проблеми академічної етики: фактори неетичної поведінки в академічному середовищі; форми академічних порушень; шляхи формування академічної етики в системі вищої освіти [5]. Р. Апресян висловлює думку, що «... корупція провокується низькою зацікавленістю ... суспільства в якісній освіті, поширеним фундаментальним нерозумінням важливості і дієвості освіченості, глибоких і різнобічних знань» [4].

В умовах глобалізації розвиваються нові види етичного знання (наприклад, інвайронментальна етика, комп'ютерна етика, етика глобального управління тощо). Однак предметом розгорнутих наукових досліджень все ще не стала етика як атрибут електронної освіти. Серед кодексів академічного середовища найбільший поширені студентські кодекси, які містять найрізноманітніші норми і великий «репертуар» форм поведінки в навчальній аудиторії, у сфері дозвілля тощо. Людство накопичило чималий досвід кодифікації: існують кодекси моральні, професійні, корпоративні тощо. В умовах електронної (або наразі змішаної) освіти ці кодекси мають включати додатковий контент і принципи відповідно до специфіки технологій електронного навчання та їхнього ціннісного підґрунтя. Втім, науковці зазначають, що «чіткі ціннісні підстави для сучасної системи освіти з'являться тільки в тому випадку, якщо в культурі буде сформована нова базова парадигма, адекватна сучасним моральним викликам. ... Основними цінностями на постсучасному етапі можна вважати плюралізм, толерантність, мультикультуралізм, прагнення до компромісу, практичність, автономність суб'єкта, самовизначення, свободу обміну інформацією, збереження навколишнього середовища. Освіта на цьому етапі стає масовою, швидко комп'ютеризується і диференціюється» [6, с. 127].

Мета цієї статті – виявити фактори актуалізації і напрямки етизації електронної освіти.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що електронна освіта – це передача знань і управління процесом навчання за допомогою нових інформаційних і телекомунікаційних технологій. В процесі електронного навчання використовуються інтерактивні електронні засоби доставки інформації, переважно Інтернет. Завдяки електронному навчанню студенти можуть отримувати знання в будь-якому місці і в будь-який час; самостійно працювати з навчальними матеріалами на комп'ютері, планшеті, телефоні; отримувати консультації, поради, оцінки викладача в режимі онлайн; віддалено взаємодіяти з викладачем і між собою за допомогою чатів, форумів і вебінарів тощо. Електронна освіта змінює не тільки

методи, засоби і зміст навчання, що зумовлено зміною схеми взаємодії та дистанційній віддаленістю один від одного суб'єктів освітнього процесу. В межах електронної освіти трансформується також взаємодія в системі «студент – викладач», що актуалізує етичний компонент у відносинах між ними з метою запобігання конфліктів і прогнозованості їх поведінки.

Наразі відбувається переосмислення ролі інформаційно-комунікативних технологій у вищій освіті. Еволюцію підходів до електронного навчання трактують по-різному: електронне навчання розглядається як поліпшена форма дистанційного навчання; електронне навчання як альтернатива традиційному очному навчанню; перехід від використання технологій електронного навчання до електронної освіти. О. Соловов наводить такі аргументи на користь того, що електронне навчання перетворюється в нову освітню парадигму: адекватність використовуваних технологій навчання сучасним засобам інтелектуальної діяльності; доступність; зміна акцентів у взаємовідносинах викладачів і студентів; індустріалізація; уніфікація і стандартизація; інтеграція національних освітніх систем; віртуалізація навчальних закладів; підвищення якості; економічна ефективність; перетворення знання в товар; розвиток ринкових відносин у сфері освіти; подолання відсталості в розвитку цивілізації завдяки технології електронного навчання [7].

Етика електронної освіти – це моральні орієнтири, моральна складова освітнього процесу, опосередкованого сучасними інформаційно-комунікативними технологіями, це сукупність норм, правил, принципів, ідеалів, що визначають поведінку суб'єктів, що включені до електронних технологій навчання. В умовах електронної освіти актуалізується такий різновид академічної етики, як інформаційна етика. Т. Єременко запропонувала типологію інформаційно-етичних ситуацій (ІЕС) у вищому навчальному закладі. При цьому «опис типів ІЕС наочно представляє широкий спектр проблем етичного регулювання у сфері взаємодії з інформацією в сучасному ВНЗ» [8, с. 53]. Дослідниця запропонувала три типології інформаційно-етичних ситуацій (ІЕС) 1) за видами порушень інформаційної етики (плагіат; використання «недозволеної допомоги»; фальсифікація і фабрикація інформації; представлення одного і того ж тексту; нанесення шкоди інтелектуальній власності; порушення авторських прав; «сірі схеми» в оцінці та поширенні наукового знання; порушення конфіденційності інформації; 2) за сферами виникнення (науково-дослідницька діяльність викладачів і наукових співробітників ВНЗ; навчально-дослідницька робота студентів; науково-дослідна робота студентів, аспірантів і докторантів; адміністративна діяльність; інформаційна діяльність; редакційно-видавнича діяльність; 3) за групами суб'єктів (в комунікацію залучені індивідуальні та колективні суб'єкти освітньо-наукового простору, тому виділяються три групи комбінацій суб'єктів в ІЕС: «індивідуальні –індивідуальні», «індивідуальні – колективні» і «колективні – колективні») [8, с. 53-59].

З впровадженням у вищій школі технологій електронного навчання значно поширилася практика плагіату, який трактується як інформаційно-етична ситуація, при якій фіксується неетичне використання чужої інформації. Т. Єременко за матеріалами наукової та професійної періодики (2006 - 2015 рр.) провела оцінку плагіату з позицій моралі; виявила моральні причини плагіату в сучасному російському вузівському співтоваристві; поставила питання про необхідність розробки нових заходів протидії плагіату, які спираються на етичні підстави [9].

Виділимо напрямки етизації електронної освіти, які наразі, на наш погляд, найбільш проблематизовані.

По-перше, *навчання етиці через відповідні лекційні курси, практичні заняття з курсу «Професійна етика»*. Кожному роду людської діяльності (наукової, педагогічної, художньої і т.д.) відповідають певні види професійної етики. Професійні види етики – це ті специфічні елементи професійної діяльності, які спрямовані безпосередньо на людину в тих чи інших умовах його життя і діяльності в суспільстві. Аналіз видів професійної етики свідчить про різноманіття, різнобічність моральних відносин. Для кожної професії велике значення мають ті чи інші професійні моральні норми, тобто правила, зразки поведінки в професійній сфері, внутрішня саморегуляція особистісної поведінки на основі етичних ідеалів. До основних видів професійної етики відносять лікарську етику, педагогічну етику, етику вченого, актора, художника, підприємця, інженера і т.д. Професійні етичні кодекси в тому вигляді, в якому вони відомі нам, починають складатися на рубежі XIX-XX ст. Хоча перші приватні спроби відомі з середини XIX ст. Професійна етика систематизує професійні норми, її можна розглядати в якості інструменту документальної фіксації тих реальних проблем, яких виникають стосовно конкретного виду професійної діяльності. Засобами електронної освіти проводиться підготовка фахівців численних професій, яким для успішної професійної діяльності, окрім професійних компетентностей, знадобляться й компетентності у сфері професійної моралі.

По-друге, наявність в університетах етичних декларацій у вигляді місії та етосу. Вони пропагують значимість етичного як елементу культури, академічну чесність, а також здійснюють етичне регулювання, спрямоване на використання академічних свобод. Науковцями визначені предметні області етики зовнішніх і внутрішніх відносин викладача вищого навчального закладу. Виділяються чотири таких області: перша – викладач і навчальний предмет, друга – викладач і студент, третя – взаємодія викладача з колегами по роботі, четверта – викладач і наукова етика. Варте уваги припущення, що на кожному рівні можуть виникнути свої етичні проблеми [10].

По-третє, наявність етичних кодексів, розроблених з урахуванням специфіки електронної освіти порівняно з традиційною. Корпоративний кодекс вищого навчального закладу, який практикує електронну освіту (або змішану освіту), щоб бути адекватним і дієвим, включає етичне регулювання поведінки учасників електронних освітніх взаємодій. Корпоративні кодекси, як правило, регламентують: відносини з клієнтами або споживачами послуг (громадянами); відносини з колегами по професії або організації; відносини з представниками держави; відношення до персоналу організації, якщо це адміністративна особа; відносини з представниками споріднених професій; питання реклами своєї діяльності; відносини з представниками мас-медіа. Говорячи про призначення етичних кодексів сучасних організацій, науковці найчастіше акцентують увагу на таких моментах: 1. Кодекс повинен бути регулятивним, цілеспрямованим. 2. Кодекс покликаний захищати суспільні інтереси та інтереси тих, кого дана організація або професія обслуговує. 3. Кодекс не повинен бути засобом самообслуговування даної організації або професії, засобом самозахисту від суспільства і громадського контролю. 4. Вимога кодексу повинні бути чітко сформульовані, визначені вказівкою на можливі спокуси, заборони і вузькі ситуації, які є типовими для даної сфери діяльності або професії [11]. Вважається, що неефективним є кодекс, що містить неконкретні, декларативні вимоги. Кодекс має вироблятися з урахуванням всього досвіду практичної діяльності в тій чи іншій сфері; базуватися на певних принципах, що відображають зміст і сутність конкретної професійної діяльності; бути багатофункціональним, забезпечувати можливість конструктивного вирішення конфліктів, не суперечити найбільш загальним позитивним елементам суспільної моралі; бути доступним для засвоєння і виконання. Серед дослідників немає єдиної думки щодо ефективності етичних кодексів. Зміст кодексу, як правило, має національну специфіку і зазвичай визначається країною походження. Так, етичні кодекси США мають багато схожих рис з юридичним правом, а кодекси австралійських організацій більш соціально орієнтовані, набагато менш схожі на зведення законів.

Науковці зазначають, що наразі до традиційних етичних цінностей університетської моделі Гумбольдта (пошук істини і передача знання, академічні свободи) сьогодні додаються нові етичні цінності, серед яких права людини, тварин (що особливо актуально для біологічних, медичних та ін. факультетів), а також захист навколишнього середовища. Втілення і підтримка цих цінностей у професійній діяльності вимагає відповідних управлінських рішень, одним з яких є розробка і провадження в академічних спільнотах етичних (корпоративних) кодексів. Серед заходів, спрямованих на формування «культури чесності» в сучасній вищій освіті, дослідники особливо відзначають розробку етичних кодексів [5]. Ці кодекси апелюють до всіх і кожного, а оскільки мораль спирається на добровільність виконання своїх приписів, то за відсутності механізму морального контролю виконання вимог кодексів стає проблематичним.

Етика електронної освіти може стикнутися з певними пастками. Наприклад, не обов'язковість професійної совісті, адже ніхто не має права формально вимагати від викладача або студента, щоб він був моральним. Крім того, моральна позиція особистості як суб'єкта електронної освіти, може бути нерозвиненою. Її відстоювання часто вимагає відповідальності, мужності, сміливості, ініціативності, готовності йти на ризик тощо. Уявлення про етику електронної освіти тільки складаються, однак важливою є відповідальність викладача (студента), коли він стає по-справжньому етичним суб'єктом. Зрештою, включення етичного регулювання електронної освіти в адміністративне суперечливе, адже «професійно-етичне регулювання має більшу ступінь горизонтальності, меншу формальність, ніж право і трудова дисципліна; воно спирається переважно на м'яке примушування з боку авторитетного співтовариства і подальшу добровільну відповідність нормам, а не на прямий і постійний примус» [12, с. 107].

Моральна практика і етика взаємопов'язані. З впровадженням електронних технологій навчання у вищій школі етичне регулювання діяльності академічної спільноти зазнає змін, починається процес актуалізації етики електронної освіти. Етика представлена не в повчальних текстах, а в етичних кодексах ВНЗ. Сама освіта (в тому числі електронна) може трактуватися як моральне вдосконалення.

Етизація електронної освіти передбачає такі основні моменти: 1) засвоєння певних етичних норм завдяки освоєнню курсів професійної етики; 2) наявність у вищих навчальних закладах етичних декларацій у вигляді місії та етосу. Вони покликані пропагувати значимість етичного як елемента культури, академічну чесність, а також здійснювати етичне регулювання, спрямоване на використання академічних свобод; 3) наявність етичних кодексів, розроблених з урахуванням специфіки електронної освіти порівняно з традиційною. Етичне регулювання охоплює освітню, наукову, інноваційну, управлінську, комерційну, маркетингову діяльності, до яких залучаються освітні установи та їхні співробітники. Про наявність етичного регулювання діяльності академічних спільнот свідчать етичні кодекси, комітети і комісії з етики, центри з вивчення прикладної етики, центри прийняття скарг і інші механізми етичного впливу на соціально-професійну поведінку учасників науково-освітньої діяльності. Наразі етичні вимоги до академічної спільноти включені до документів щодо розвитку вищої освіти, які прийняті на міжнародному рівні.

Подальше вивчення етики електронної освіти і проблем, що виникають при її впровадженні, є перспективним напрямом розвитку соціології освіти.

Література

1. Борисова Е. И. Академическая этика и мотивация студентов: история двух вузов [Электронный ресурс] : препринт WP10/2013/03 / Е. И. Борисова, Л. И. Полищук, А. Д. Суворов ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – Электрон. текст. дан. (1 МБ). – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. – (Серия WP10 «Научные доклады Института институциональных исследований»). – 43 с.
2. Варава В. В. Этика и образование. Проблемы и перспективы воспитания в высшей школе / В. В. Варава // Вестник Воронежского государственного университета. – 2008. – С. 47–53.
3. Костецкий В. В. Полуобразованность и полунравственность в системе образования / Костецкий В. В. [Электронный ресурс] // Credo. – 2006. – № 1. URL: <http://credonew.ru/content/view/533/58/>
4. Апресян Р. Г. Этика в высшем образовании [Электронный ресурс] / Р. Г. Апресян. – Режим доступа: http://iphras.ru/uplfile/ethics/biblio/Apressyan/Ethics_in_ed.html
5. Макарова М. Н. Коррупция в высшем образовании и академическая этика / М. Н. Макарова, Р. В. Вахрушев // Высшее образование в России. – 2014. – № 12. – С. 55–63.
6. Этические проблемы современного образования (материалы Круглого стола) // Интеграция образования. – 2013. – Вып. 3 (72). – С. 124–135.
7. Соловов А.В. Электронное обучение - новая технология или новая парадигма? / А. В. Соловов // Высшее образование в России. – 2006. – № 11. – С. 104–112.
8. Еременко Т. В. Типология информационно-этических ситуаций в научной деятельности современного российского вузовского сообщества / Т. В. Еременко // Научные и технические библиотеки. – 2016. – № 7. – С. 49–61.
9. Еременко Т. В. Информационно-этические ситуации плагиата в российском вузовском сообществе: по материалам научной и профессиональной периодики (2006 - 2015 гг.) / Т. В. Еременко [Электронный ресурс] // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ». Том 7. – № 4 (2015). – Режим доступа: <http://naukovedenie.ru/PDF/49PVN415.pdf>. Загл. с экрана.
10. Чистанов М. Н. Этический кодекс современного высшего образования: к истории проблемы / М. Н. Чистанов, С. С. Чистанова // Философия образования. – 2015. – № 3. – С. 174–185.
11. Р. Т. Де Джордж. Деловая этика / Р. Т. Де Джордж. – Том 2. – М. : Прогресс, Экономическая школа, 2001. – 600 с
12. Прокофьев А. В. Этическая инфраструктура университета и теоретические образы морали / А. В. Прокофьев // Ведомости. – Вып. 38. – Прикладная этика для магистрантов и профессоров / под ред. В. И. Бакштановского и В. В. Новоселова. – НИИ ПЭ Тюмень, 2011. – С. 95–108.

УДК: 303.42, 303.68

РОЛЬ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ У ФОРМУВАННІ ДРУЖНИХ СТОСУНКІВ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ З ФАКТОРІАЛЬНИМ ДИЗАЙНОМ

Марченко Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Сидоров Микола Володимир-Станіславович – кандидат фізико-математичних наук, доцент, завідувач кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття ґрунтується на експериментальних опитуваннях, проведених восени 2015 р. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Метою дослідження став аналіз ролі ідеологічних чинників у формуванні дружніх стосунків у період суттєвих соціально-політичних змін в Україні, теоретичним підґрунтям чого став символічний інтеракціонізм та теорія соціального обміну. Задля аналізу даних використовувався метод віньєток. У виміри віньєток включені такі характеристики, як стать, вік, регіон, мова, ставлення до «Євромайдану», ставлення до навчання в університеті, наявність досвіду допомоги від вказаної особи та способи проведення вільного часу. Результати дослідження демонструють, що ставлення до «Євромайдану» залишається важливим критерієм дружнього спілкування. Окрім того, дослідження виявило ряд інших важливих аспектів дружніх відносин, серед яких ідеологічні чинники не відіграють суттєвої ролі.

Ключові слова: факторіальний дизайн в опитуванні, ідеологічні чинники, дружні стосунки, студентська молодь.

Стаття оснований на експериментальних опросах, проведенных осенью 2015 г. в Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко. Целью исследования стал анализ роли идеологических факторов при формировании дружеских отношений во время значительных социально-политических изменений в Украине. Теоретические основания исследования - символический интеракционизм и теория социального обмена. Для анализа полученных данных использовался метод виньеток. В измерения виньеток включены такие характеристики, как пол, возраст, регион, язык, отношение к «евромайдану», отношение к учебе в университете, наличие опыта помощи со стороны данного человека, а также особенности проведения свободного времени. Результаты исследования свидетельствуют о том, что отношение к «евромайдану» является важным критерием дружеского общения. Помимо этого, исследование обнаружило ряд других важных аспектов дружеских отношений.

Ключевые слова: факториальный дизайн опроса, идеологические факторы, дружеские отношения, студенческая молодежь.

This text is based on experimental surveys conducted in fall of 2015 at Taras Shevchenko National University of Kyiv. The aim of research is to analyze the role of ideological factors in formation of friendly relations during the period of significant social and political changes in Ukraine. Theoretical foundations of the research lie in symbolic interactionism and social exchange theory. Vignettes contained such characteristics as gender, age, region, language, attitude to Euromaidan, attitude to studies at the university, experience of help from the person and spending free time. Results show that attitude to Euromaidan is an important criterion for friendship. In addition, the study revealed a number of other important and non-ideological aspects of friendly relations.

Keywords: factorial survey, ideological factors, friendship, student youth.

Як відомо, дружні стосунки належать до універсальних типів соціальних відносин, які здатні до утримання під час значних соціальних трансформацій [1, с.10-14]. Поточна політична ситуація в Україні, «Євромайдан» зі своїми передумовами та наслідками, анексія Криму, війна на Донбасі тощо призвели до

зміни соціальної структури суспільних відносин та ставлення до ряду об'єктів, наприклад, ставлення до Росії та росіян [2]. Звісно, все це вплинуло і на неформальні стосунки між людьми, адже їх досить складно підтримувати особам з полярними баченнями ситуації в країні. Очевидно, що через розбіжність ідеологічних поглядів може відбуватись розділення суспільства, спочатку невидиме у формальних структурних одиницях і стосунках. Сенситивність теми спонукає до використання нових інструментів фіксації цієї розбіжності, наприклад, експерименту в опитуванні, або ж факторіальних досліджень, які дозволяють уникнути «спіралі мовчання». **Проблема**, яка зумовила проведення даного дослідження, полягає у суперечності між важливістю знання про потенційні ідеологічні розділення у дружніх стосунках та незнанням їх місця у соціальних стосунках серед сучасної студентської молоді.

Метою даної статті, відповідно, є аналіз чинників формування дружніх відносин серед студентської молоді та встановлення ролі серед них ідеологічних чинників засобами факторіального дослідження.

Методичним забезпеченням дослідження стали Lime Survey (пакет для проведення онлайн-опитувань)¹ та опір на факторіальний дизайн (застосування «віньєток» в опитувальнику), вибірккову сукупність склали студенти факультету соціології всіх років навчання (див. додаток 1). Час опитування – жовтень-листопад 2015 р.

Традиційний концепт дружби, як відомо ще з часів Аристотеля, містить три компоненти: взаємність, спільність та етичність: «Друзі повинні насолоджуватися товариством один одного, бути корисними один одному і розділяти загальну прихильність до добра» [6, с. 115]. Ми припускаємо, що спільність є рушійною силою потенційної дружби, тоді як принцип взаємності є характеристикою її розвитку. Також ми можемо вести мову про два типи спільності: пов'язаної з зайнятістю (наприклад, спільне хобі) і пов'язаною з етичними установками, які, як ми вважаємо, можуть торкатись також політичних та ідеологічних царин (наприклад, схоже ставлення до політиків). Теоретичним підґрунтям нашого дослідження виступає символічний інтеракціонізм (Блумер, див. [7, с. 241-242]) і теорія соціального обміну (Хоманс, Блау див. [7, с. 321-334]). В обох цих підходах ми зосередимося на спільності (яку ще називають гомофілією, про що йтиме мова далі) та обмінах, які відбуваються у людських взаємодіях.

Згідно з засадами символічного інтеракціонізму, люди реагують на виклики реальності (наприклад, економічну чи політичну кризи) через своєрідний фільтр, який складається з різних точок зору індивідів. Соціальний обмін пов'язаний з символічними витратами та вигодами від будь-яких дружніх відносин; наприклад, в політично забарвлених відносинах важко мати опонента в близькому колі людей через можливість тривалої психологічної напруги. У той же час, політичні погляди можуть стати важливим ресурсом обміну серед кола людей, об'єднаних за іншими, неполітичними, основами, і можуть обмінюватися на символічну підтримку в інших сферах.

Прагнення схожих людей до дружніх стосунків називається соціальною гомофілією. Вважається, що люди формують відносини з подібними особами з точки зору схожого соціального досвіду, соціальних ролей та цінностей [8]. Дружба діє в рамках класової належності, статі, віку, етнічної приналежності і географії [9], більша частина подібності у відносинах підлітків пов'язана з початковим гомофільним вибором [10]. І хоча вибір дружби може визначатись особистими життєвими подіями [11], ми розглядаємо і такі варіанти як соціально визначені. Деякі дослідження (наприклад, [12]) виявили, що розмір і гендерна різноманітність мережі індивіда є більшою для молодих і більш освічених осіб.

Незважаючи на велику кількість літератури про механізми зародження дружби, ідеологічним питанням у ній надавалось недостатньо уваги. Винятком є чи не єдина робота, у якій, з-поміж іншого, розглядається вплив політичної ідеології та довіри на стосунки [13]. Ми розглядаємо ідеологію як «ланку, що пов'язує фундаментальні властивості (наприклад, інтереси, цілі) соціальних груп і уявлення про ці властивості серед їх членів» [14, с. 313]. Таким чином, в нашому дослідженні ми маємо намір охопити цю прогалину в розумінні механізмів дружби на прикладі України. Політична ситуація і результати нашого попереднього тесту, проведеного в 2015 році, демонструють значущість питань ідеологічного характеру для формування ставлення до потенційного друга. Зокрема, нами були відібрані такі ідеологічні чинники: ставлення до «Євромайдану», регіон походження та мова спілкування. Ідеологічний чинник «регіон» був обраний, адже належність до певного регіону (київський, донецький, львівський та Крим) передбачає і належність чи неналежність до території збройного конфлікту, території соціальних стереотипів тощо. Ідеологічний чинник «мова спілкування» ми обрали через загальне зростання патріотичних настроїв в країні та потенційне

¹ Питання практичної реалізації факторіального дизайну засобами R в онлайн-дослідженнях з використанням оболонки LimeSurvey нещодавно піднімались одним з авторів та колегами [3, 4, 5].

збільшення не тільки україномовних респондентів в університетському середовищі, а й цінності спілкування певною мовою (українська, російська, обидві). Ставлення до «Євромайдану» ми вважаємо ключовим питанням з огляду на те, що протести під назвою «Євромайдан» були ініційовані саме студентами, і дані події можуть трактуватись як відправна точка ряду наступних соціальних змін в Україні останнього часу.

Ми провели дослідження серед студентів факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, намагаючись виявити вкорінення ідеології в повсякденному житті майбутньої інтелектуальної еліти України, її критичних мислителів і аналітиків. Студенти як найбільш активна соціальна група в суспільстві часто не лише приймають, а й ініціюють (у випадку того ж «Євромайдану») соціальні зміни, тож оцінка ситуації в цій соціальній категорії може вказати на потенційну величину впливу ідеологічних розмежувань або ж ідеологічної терпимості в цілому суспільстві.

Таким чином, перша основна гіпотеза нашого дослідження полягає в тому, що ідеологічні чинники відіграють важливу роль у формуванні дружніх відносин у середовищі студентської молоді. Друга гіпотеза полягає в тому, що ідеологічні чинники дружби домінують над традиційними (неідеологічними) чинниками через тривалий період політичної напруженості в країні та військового конфлікту на Донбасі. Додаткові гіпотези стосуються гетерогенності студентів щодо їхньої соціалізації в університеті: ми спробуємо визначити, чи розрізняються ставлення до факторів дружби студентів різних років навчання, різних регіонів походження, різної статі та ін.

У наведених вище роботах чинники впливу на дружбу розглядалися поодиночі, а не у комплексі. У нашій роботі ми, використовуючи вже згадану техніку факторіального дизайну [15], покажемо системну значущість різних чинників у формуванні дружніх стосунків серед молоді. Нагадаємо, що у вересні 2014 року нами було проведено пілотажне дослідження стосовно ролі ідеологічних чинників у дружніх стосунках, під час якого був вперше апробований факторіальний дизайн. Було виокремлено сім чинників таких рівнів [16]:

- 1) два рівні ознаки «Стать» (чоловіча та жіноча);
- 2) три рівні ознаки «Вік» (молодшого віку, Вашого віку, старшого віку);
- 3) два рівні «Комунікативних якостей» (говіркий (-а), стриманий (-а));
- 4) три рівні ознаки «Мова спілкування» (головним чином українською мовою, головним чином російською мовою, рівною мірою обома мовами);
- 5) три рівні «Ставлення до «Євромайдану»» (підтримував (-ла) «Євромайдан», був (-ла) проти «Євромайдану», був (-ла) байдужим (-ою) до «Євромайдану»);
- 6) чотири рівні ознаки «Хобі» (читання книг і музика, їзда на велосипеді та подорожі, танцювальні клуби та бари, перегляд телебачення та комп'ютерні ігри);
- 7) чотири рівні ознаки «Регіон» (Київський регіон, Донецький регіон, Львівський регіон та Крим).

Пілотажне дослідження 2014 р. виявило, що підтримка «Євромайдану» стала найбільш вагомим фактором впливу на дружні стосунки. Питання мови спілкування було задеклароване як важливе, але у пілотажному дослідженні не знайшли однозначного підтвердження значущості даного виміру, можливо, через невелику кількість респондентів – тож ми залишили його для подальшого дослідження. Ми виключили ознаку «Комунікативні якості» з опитувальника, оскільки ми не виявили жодних доказів його значущості як під час пілотажу, так і в наявній літературі за темою, та замінили його на «Ставлення до навчання в університеті». Ми також провели три фокус-групи зі студентами факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в березні 2015 року, після аналізу яких внесли остаточні корективи у виміри дружніх стосунків – зокрема, додали вимір «Досвід допомоги» в конструкцію віньєтки. Таким чином, оновлена факторна модель дружніх стосунків набула вигляду, як це продемонстровано в таблиці 1.

Таблиця 1.

Факторна модель дружніх стосунків

Характеристика	Блок	Змінна	Виміри
Вроджені	Біологічний та географічний	Стать	2
		Вік	3
		Регіон (ідеологічна)	4
Набуті	Культурний	Мова (ідеологічна)	3
		Ставлення	Ставлення до «Євромайдану»
	Інтересів	Ставлення до навчання в університеті	2
		Дій	Проведення вільного часу
		Досвід у наданні допомоги	3

Остаточо ми отримали схему рівнів вимірів факторіального дизайну:

- 1) два рівні ознаки «Стать» (чоловіча та жіноча);
- 2) три рівні ознаки «Вік» (молодшого віку, Вашого віку, старшого віку);
- 3) чотири рівні ознаки «Регіон» (київський регіон, донецький регіон, львівський регіон та Крим).
- 4) три рівні ознаки «Мова спілкування» (головним чином українською мовою, головним чином російською мовою, рівною мірою обома мовами);
- 5) три рівні «Ставлення до «Євромайдану»» (підтримував (-ла) «Євромайдан», був (-ла) проти Євромайдану, був (-ла) байдужим (-ою) до Євромайдану);
- 6) два рівні «Ставлення до навчання в університеті» (таке ж, як у Вас; протилежне до Вашого);
- 7) чотири рівні ознаки «Проведення вільного часу» (читання книг і музика, їзда на велосипеді та подорожі, танцювальні клуби та бари, перегляд телебачення та комп'ютерні ігри);
- 8) три рівні ознаки «Досвід у наданні допомоги» (не допоміг, коли була потреба; допоміг, коли була потреба; не знаєте, чи прийде на допомогу).

Факторіальний дизайн передбачає формулювання різних експериментальних ситуацій різним студентам. Виходячи з кількості рівнів усіх ознак, повний простір віньєток складається з $2*3*3*4*3*4*3*2=5184$ різних варіанти. Оскільки дослідження було суцільним і проводилось серед всіх студентів факультету соціології, то обсяг вибірки (як і генеральної сукупності респондентів) складав 353 особи. Виходячи з відгуків респондентів, що брали участь у пілотажному дослідженні, ми зменшили кількість віньєток у наборі (deck) до 5. Таким чином, для проведення опитування нами було використано $353*5=1765$ віньєток, які було відібрано за алгоритмом побудови D-ефективної ортогональної матриці.

Під час проведення експерименту в опитуванні (інша назва дослідження з факторіальним дизайном) повних відповідей ми отримали 217, таким чином, рівень відповідей (response rate) склав 61,47 %. Всі обчислення проводились у оболонці R-studio. Опитування було проведене таким чином: спочатку на всі електронні адреси надсилалась персоналізований лист з запрошенням пройти опитування. За три дні на адреси, власники яких не пройшли опитування, надсилалось повторне запрошення-нагадування. Анкета складалась з двох частин: соціально-демографічного блоку та набори з п'яти віньєток. Типова віньєтка має такий вигляд:

Уважно прочитайте опис особи нижче. Чи можете Ви уявити цю особу своїм другом? Позначте свою відповідь на шкалі від -3 до +3, де -3 «Дуже малоймовірно», а +3 - «Дуже ймовірно»)

Чоловік Вашого віку спілкується головним чином російською. Він у вільний час слухає музику, читає книги, відвідує театри, його ставлення до навчання протилежне до Вашого. Він з донецького регіону, був проти «Євромайдану». У скрутній для Вас ситуації він прийшов Вам на допомогу.

☐	-3 Дуже малоймовірно	☐	-2	☐	-1	☐	0	☐	1	☐	2	☐	3 Дуже ймовірно
-----------------------	----------------------	-----------------------	----	-----------------------	----	-----------------------	---	-----------------------	---	-----------------------	---	-----------------------	-----------------

Важливо вказати соціально-демографічні характеристики респондентів, що відповіли на анкету: 1 та 2 курс складає 45%, 3 та 4 курси – 40%, а магістри – відповідно, 15% від усіх опитаних. Жіночу стать вказали 82% респондентів, чоловічу – 18%. Це відповідає, в цілому, структурі факультету. Цікаво, що 44% студентів спілкуються російською мовою, 32% українською, а 25% – обома мовами; 73% студентів заявили про підтримку «Євромайдану», 17% відчували байдужість, 10% охарактеризували свою позицію як «проти «Євромайдану».

Для визначення значущості факторів на основі віньєток були побудовані регресійні рівняння, де залежною змінною виступає відповідь на віньєтку, а незалежними змінними є всі виміри віньєтки. Оскільки виміри у нашій моделі мають номінальний характер, то при побудові рівняння автоматично створились фіктивні змінні.

Отож, якщо ми подивимося на загальну модель регресії (таблиця 2), то очевидно, що найбільш впливовим фактором дружніх відносин є наявність досвіду допомоги: якщо особа допомагала респонденту раніше, більш ймовірно, що люди хотіли б дружити з нею чи з ним, і навпаки.

Таблиця 2.

Загальна факторна модель

Коефіцієнти	Оцінка	Стандартна похибка	Значення критерію Стьюдента	Pr(> t)	
(Константа)	6.30650	0.19534	32.284	<2e-16	***
d1Жінка	-0.02991	0.09725	-0.308	0.758456	
d2одноліток	0.04421	0.11968	0.369	0.711872	
d2старший	-0.01395	0.11760	-0.119	0.905621	
d3російською	-0.02205	0.11926	-0.185	0.853319	
d3двома мовами	-0.12900	0.12004	-1.075	0.282782	
d4активний	0.02486	0.13734	0.181	0.856375	
d4клубний	-0.50934	0.13798	-3.691	0.000234	***
d4пасивний	-0.29627	0.13654	-2.170	0.030238	*
d5не=навчання	-0.28286	0.09726	-2.908	0.003708	**
d6Донецький	-0.06510	0.13636	-0.477	0.633153	
d6Львівський	-0.05535	0.13753	-0.402	0.687401	
d6Крим	0.13182	0.13733	0.960	0.337321	
d7><Євромайдан	-0.37790	0.11861	-3.186	0.001484	**
d7-Євромайдан	-0.88273	0.11900	-7.418	2.42e-13	***
d8не допоміг	-2.38756	0.09775	-24.426	<2e-16	***

Другий фактор формується ставленням до «Євромайдану» – чим більш позитивним є ставлення до «Євромайдану», тим більш імовірною є дружба з цією людиною. Це може бути пояснено переважно підтримкою «Євромайдану» з боку студентів, тим паче якщо ми візьмемо до уваги, що ці протести були фактично викликом студентів, орієнтованих на інтеграцію з Європою.

Третім фактором, який впливає на дружнє ставлення, є проведення вільного часу. Намагання зав'язувати дружні стосунки з людьми, які є далекими від клубів та барів, може означати, що студенти в нашій вибірці не асоціювали себе з клубним життям і шукають друзів зі схожими інтересами. Таке пояснення випливає з соціальної гомофільї.

Для того, щоб проаналізувати відмінність за статтю у моделі дружніх стосунків, слід розглянути окремо регресійні рівняння для чоловіків та жінок. За порівняльними даними (таблиця 3) видно, що значущість факторів серед жінок та чоловіків має дещо відмінну структуру.

Таблиця 3.

Факторна модель для чоловіків та жінок

	Оцінка	Чоловіки Pr(> t)		Оцінка	Жінки Pr(> t)	
(Константа)	6.53693	<2e-16	***	6.2530043	<2e-16	***
d1Жінка	-0.17736	0.4619		-0.0006775	0.994942	
d2одноліток	-0.32579	0.2855		0.1250424	0.339082	
d2старший	-0.57844	0.0380	*	0.1207572	0.356790	
d3російською	0.25535	0.3704		-0.0778448	0.555062	
d3двома мовами	-0.11313	0.7111		-0.1457072	0.266822	
d4активний	-0.26443	0.4154		0.1290229	0.397190	
d4клубний	-0.57338	0.0977	.	-0.5086973	0.000822	***
d4пасивний	-0.28666	0.3773		-0.3019996	0.045758	*
d5не=навчання	-0.07885	0.7421		-0.3152994	0.003339	**
d6Донецький	0.22601	0.4995		-0.1384804	0.356100	
d6Львівський	0.32184	0.3313		-0.1398993	0.356552	
d6Крим	-0.13220	0.6991		0.1770044	0.240564	
d7><Євромайдан	-0.41800	0.1494		-0.3546847	0.006816	**
d7-Євромайдан	-1.17968	.15e-05	***	-0.8298473	4.24e-10	***
d8не допоміг	-2.29253	<2e-16	***	-2.4219667	<2e-16	***

Чоловіки, на відміну від жінок, негативно ставляться до утворення дружніх стосунків з людьми старшого віку, а жінки – до любителів клубів та барів, а також тих, хто проводить вільний час за

переглядом телевізора та комп'ютерними іграми. Також жінки, на відміну від чоловіків, значущо негативно ставляться до утворення дружніх стосунків з особами, які мають протилежне ставлення до навчання та були байдужими до «Євромайдану».

Одна з додаткових гіпотез дослідження стосувалась відмінності у структурі факторів для різних вікових груп студентів. Всіх студентів факультету було згруповано за трьома групами: 1-2 курс, 3-4 курс бакалаврату та магістратура. Оскільки події на «Євромайдані» відбувались у різний етап соціалізації відповідних груп, ми припускали, що вплив ідеологічних чинників на дружні стосунки у них може бути різним. Як видно з регресійних моделей у Таблиці 4, відмінними чинниками для цих груп студентів стали ставлення до навчання та до проведення вільного часу.

Таблиця 4.

Регресійні моделі для різних вікових груп

	1-2 курс			3-4 курс			магістри		
	Оцінка	Pr(> t)		Оцінка	Pr(> t)		Оцінка	Pr(> t)	
(Константа)	6.453280	<2e-16	***	6.11498	<2e-16	***	6.66150	<2e-16	***
d1Жінка	-0.225285	0.12630		0.16474	0.27677		-0.04720	0.8620	
d2одноліток	-0.130691	0.47038		0.01902	0.91771		0.65965	0.0564	.
d2старший	-0.069192	0.69767		-0.06453	0.72794		0.25148	0.4288	
d3російською	-0.068575	0.70262		0.06725	0.71687		-0.15183	0.6523	
d3двома мовами	-0.186851	0.30111		-0.00597	0.97471		-0.30245	0.3646	
d4активний	-0.060789	0.77272		0.06031	0.77614		0.02342	0.9510	
d4клубний	-0.405352	0.05139	.	-0.59451	0.00552	**	-0.60295	0.1387	
d4пасивний	-0.156049	0.45135		-0.33353	0.11587		-0.52479	0.1790	
d5не=навчання	-0.481329	0.00124	**	-0.16831	0.26757		0.02630	0.9317	
d6Донецький	0.094813	0.65482		-0.08561	0.72909		-0.20829	0.7133	
d6Львівський	-0.009133	0.97249		-0.07194	0.80242		0.12933	0.8277	
d6Крим	0.156653	0.60244		0.28916	0.26843		-0.42907	0.4232	
d7><Євромайдан	-0.302565	0.09801	.	-0.36109	0.06225	.	-0.72620	0.1009	
d7-Євромайдан	-0.866261	2.34e-05	***	-0.96476	.28e-07	***	-1.16087	0.0244	*
d8не допоміг	-2.379869	<2e-16	***	-2.38656	<2e-16	***	-2.66867	.27e-05	***

У нашому дослідженні ми сподівалися знайти відповідь на питання, чи є ідеологія впливовим чинником у повсякденному житті молоді і, якщо так, то які наслідки ми могли б отримати для нашої країни. Спираючись на положення символічного інтераціоналізму і теорії соціального обміну, можна обґрунтувати, що ставлення до «Євромайдану» залишається потужним механізмом структурування суспільства, принаймні, у вимірі дружби. Це може бути інтерпретовано як фактор поляризації в Україні з точки зору її стратегічного вектора – євроінтеграція чи Митний союз. Більшість студентів демонструють досить позитивне ставлення до «Євромайдану» і шукають друзів зі схожими поглядами. Проте ми припускаємо, що інші ідеологічні чинники були виявлені незначними і ми можемо інтерпретувати це як знак єдності України з точки зору ставлення до мови і регіону, який йде відповідно до багатьох соціологічних опитувань, проведених до подій «Євромайдану». Можемо припустити, що головним ідеологічним фактором, який впливає на дружбу, є ставлення до «Євромайдану», і це говорить більше про ставлення до Європи і перспективи України, аніж про нинішню ситуацію України.

Інший фактор, який був значущим, був фактор допомоги. Це більш значущий для молодших студентів, беручи до уваги, що молоді люди більш схильні обирати крайності і покладатися на свій власний досвід. Два неідеологічних чинники – подібне ставлення до навчання і більш інтелектуальних захоплень - актуальні для визначення дружби на факультеті. Це можна розглядати як виявлення ставлення до дружбу як до союзу цінностей.

Повертаючись до гіпотез, які ми висували, ми можемо констатувати, що принаймні один ідеологічний чинник – ставлення до Євромайдану – відіграє важливу роль у формуванні дружніх відносин серед студентів. Втім, у нас немає доказів того, що ідеологічні чинники переважають над неідеологічними, оскільки два інших ідеологічних чинники – регіон походження та мова спілкування – були виявлені незначущими як у загальній моделі, так і у підвибірках. Більше того, ми не можемо сказати, що студенти початкових років навчання (1-й і 2-й) є більш чутливими до політичної і ідеологічної ситуації, в порівнянні з студентами рівня «магістр». Є деякі гендерні особливості у формуванні факторів

дружби серед студентів – наприклад, хлопці в нашій вибірці, як правило, не виказують бажання подружитися з людьми старшого віку, в той час як дівчата навряд чи подружаться з клаберами. Всі ці результати показують, що питання про дружбу визначається багатьма факторами, більшість з яких не може бути витлумачено як фактори групової ідентичності – студенти. Цікавою може стати перевірка цих гіпотез для інших груп студентів різних ВНЗ України, зокрема, для студентів, які репрезентують різні регіони, адже в нашому дослідженні переважна більшість студентів виявилась з Центральної та Північно-Східної України.

Література:

1. Keller M. A Cross-Cultural Perspective on Friendship Research / Monika Keller // ISBBD Newsletter. – Serial №. 46(2). – P. 10-14.
2. Як змінилось ставлення українців до Росії та росіян до України – Результати спільного проекту Київського міжнародного інституту соціології та російської неурядової організації «Левада-центр» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=502&t=3&page=1>
3. Сидоров М. Використання факторіального дизайну для вивчення значущості факторів вибору студентами робочого місця / Микола Сидоров // Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies. ISSN 2409-952X. – 1 (3). – 2015. – P. 83-96.
4. Сидоров М. В.-С. Практична реалізація факторіального дизайну засобами R. / М. В.-С. Сидоров // Соціологічні студії : Науково-практичний журнал. – №2 (7). – 2015. – С. 58-66.
5. Сидоров М. В.-С. Використання LimeSurvey для онлайн реалізації факторіального дизайну в опитуваннях / М. В.-С. Сидоров, О. С. Серета, О. М. Мраморнова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : Збірник наукових праць. – Вип.4 (29). – К. : Логос, 2015. – С. 134-111.
6. Bellah R. N. et al. Habits of the Heart. Individualism and commitment in American life / Bellah R. N. et al. – First edition in 1985. – Published in 2007. – Berkeley : University of California Press.
7. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
8. Blau P. M. Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure. – New York : Free Press, 1977.
9. Allan Graham. Friendship: Developing a sociological perspective / Allan Graham. – Hemel Hempstead : Harvester Wheatsheaf, 1989.
10. Miller McPherson, Lynn Smith-Lovin, and James M Cook. Birds of a Feather: Homophily in Social Networks / Miller McPherson, Lynn Smith-Lovin, and James M Cook // Annual Review of Sociology, 2001. – № 27. – P. 415–444.
11. Pahl R. Between family and friends: a longitudinal study of friendship choice / Pahl R., Pevalin D. // The British Journal of Sociology, 2005. – № 56 (3). – P. 433-450.
12. Marsden P.V. Core discussion networks of Americans / Marsden, P.V. // American Sociological Review, 1987. – № 52. – P. 122–131.
13. Forbes Kevin F. & Zampelli Ernest M. The impacts of religion, political ideology, and social capital on religious and secular giving: evidence from the 2006 Social Capital / Forbes Kevin F. & Zampelli Ernest M. // Applied Economics, 2013. – Volume 45, Issue 16. – P. 2481-2490.
14. Dijk Van Teun. Ideology: A Multidisciplinary Approach / Dijk Van Teun. – Sage, 1998. – 366 p.
15. Auspurg Katrin. Factorial Survey Experiment /Auspurg Katrin, Hinz Thomas. – Sage, Series : Quantitative Applications in the Social Survey, 2015. – Vol.175. – 143 p.
16. Марченко А.М. Методичні особливості реалізації експериментального дизайну в опитуванні (на прикладі пілотного дослідження ролі ідеологічних чинників у дружніх стосунках) / Марченко Алла Михайлівна., Сидоров Микола Володимир-Станіславович // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. – Вип. 20. – Харків, 2014. – С. 116-122.

УДК 37.06-057.875:343.357

АКАДЕМІЧНА НЕЧЕСНІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ АКАДЕМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Артьомов Павло Миколайович – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Пак Інна В'ячеславівна – аспірантка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена аналізу деяких результатів двох соціологічних досліджень «Академічна культура українського студентства: основні чинники формування та розвитку» та «Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу», здійснених соціологами Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, відповідно, в 2015 р. та 2016 р. В контексті академічної культури українського студентства схарактеризовано феномен академічної нечесності, форми академічного шахрайства та масштаби їхньої поширеності в системі вітчизняної вищої освіти. Проаналізовано ставлення студентів та викладачів до таких основних практик академічної нечесності, як списування, використання шпаргалок, плагіат. Особливу увагу приділено фактам корупції у вищій школи та оцінкам цього явища суб'єктами освітнього процесу.

Ключові слова: академічна культура, академічна нечесність, академічне шахрайство, вища освіта, студентство.

Статья посвящена анализу некоторых результатов двух социологических исследований «Академическая культура украинского студенчества: основные факторы формирования и развития» и «Реформы высшей школы Украины в оценках участников образовательного процесса», проведенных социологами Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, соответственно в 2015 г. и 2016 г. В контексте академической культуры украинского студенчества охарактеризован феномен академической нечестности, формы академического мошенничества и масштабы их распространенности в системе отечественного высшего образования. Проанализировано отношение студентов и преподавателей к таким основным практикам академической нечестности, как списывание, использование шпаргалок, плагиат. Особое внимание уделено фактам коррупции в высшей школе и оценкам этого явления субъектами образовательного процесса.

Ключевые слова: академическая культура, академическая нечестность, академическое мошенничество, высшее образование, студенчество.

The article deals with the analysis of certain results of sociological researches "Ukrainian Students' Academic Culture: The Main Factors of Formation and Development" and "Reforms in Higher School of Ukraine in estimates of participants of the educational process" which were realized by V.N. Karazin Kharkiv National University sociologists in 2015 and 2016 accordingly. Within the context of Ukrainian students' academic culture determined phenomenon of academic dishonesty, forms of academic cheating and their prevalence scale in the domestic system of higher education. Analyzed students and faculty attitudes to the following basic practices of academic dishonesty as cheating, cribs using, plagiarism. Particular attention is paid to cases of corruption in Higher School and assessment of this phenomenon by subjects of the educational process.

Keywords: academic culture, academic dishonesty, academic cheating, higher education, students.

Інтеграція вітчизняної вищої освіти у європейський і світовий академічні простори вимагає співвідносності з їхніми базовими нормативними принципами та практиками. Про певні зрушення в цьому напрямку на адміністративно-законодавчому рівні можна говорити не лише в контексті останньої редакції Закону «Про вищу освіту», але й попередніх реформаторських ініціатив. Джерелом та рушійною силою трансформацій вищої освіти є не лише адміністрація вишів чи Міністерство

освіти, а всі суб'єкти освітнього процесу. Ускладнення та почасти відсутність результатів в процесі реформування вищої школи полягають у наявності певного конфлікту між існуючою системою узвичаєних дій, інтеріоризованих норм та нових моделей, що пропонуються у якості зразка та кінцевої мети реформ вищої освіти.

На сьогодні існує багато публікацій, автори яких пропонують аналізувати стан вищої освіти, оперуючи таким поняттям, як академічна культура, під якою найчастіше розуміється система цінностей, норм, правил, зразків поведінки, способів діяльності та принципів спілкування в освітньому середовищі. Питання академічної культури висвітлюється у публікаціях таких зарубіжних вчених, як Д. Джонс, Д. МакКейб, Л. Тревіно, К. Баттерфілд, М. МакЕван, С. Ксі, Т. Бечер, П. Троулер, П. Мендоса, М. Кічерова, Т. Артемьева, А. Прохорова, Н. Горденко та інших. Серед вітчизняних авторів, які займаються проблематикою академічної культури, слід згадати насамперед В. Астахову, В. Бакірова, О. Кравченко, В. Ромакіна, Г. Хоружого. Одним з основних трендів дослідження соціального інституту вищої освіти в Україні є аналіз діяльнісно-практичного виміру академічної культури та її неформальних практик в загальному контексті академічної чесності (порядності) як центрального елементу та своєрідного фундаменту академічної культури всіх суб'єктів освітнього процесу.

Фундаментальними принципами академічної порядності є чесність, довіра, повага, справедливість та відповідальність, яких обов'язково і за будь-яких умов повинні дотримуватись всі суб'єкти академічного простору. Зворотнім боком академічної чесності, порушенням її принципів є так звана «академічна нечесність», що розуміється як будь-які прояви шахрайства в академічному середовищі [7]. Це поняття включає в собі нечесні прийоми або дії, заборонені правилами університету, що відносяться до навчальної діяльності та здійснюються студентами для досягнення несправедливої переваги в навчанні [8]. Наприклад, такі поведінкові практики, як плагіат, фальсифікація, шахрайство, надання інформації за гроші, професійні проступки (внесення виправлень у студентські роботи), списування, використання шпаргалок, корупційні дії. Паралельно з категорією «академічна нечесність» в науковому та медійному дискурсах вживається й поняття «академічне шахрайство», яке, на нашу думку, хоч і є більш вживаним, все-таки може розглядатися, скоріше, як свого роду метафора, тому ми віддаємо перевагу першому. До того ж, на наш погляд, поняття академічної нечесності охоплює принципово більшу сукупність порушень норм академічної культури, ніж поняття «академічне шахрайство», що дозволяє на емпіричному рівні досліджувати більш широке коло феноменів.

Зростаючу поширеність даного явища у західній вищій школі в останні десятиліття підтверджують численні емпіричні дослідження [1]. Як свідчать дані цих досліджень, широке розповсюдження нечесної поведінки у вищій небезпечно в першу чергу через високу ймовірність подальших негативних наслідків, насамперед, ставить під загрозу якість, ефективність, а також конкурентоспроможність всієї системи освіти [2]. Порушення академічної чесності починається з того моменту, коли студент усвідомлює свої протиправні дії, але тим не менш здійснює їх. Підґрунтям цього є низка причин, які можна класифікувати як за рівнями (об'єктивні та суб'єктивні), так і за змістом (соціально-економічні, соціально-психологічні, культурно-виховні, організаційно-управлінські та інформаційно-технологічні); усі ці причини доповнюють одна одну та діють системно [9].

Із подібними проблемами, без сумніву, постійно стикається й вітчизняна система вищої освіти, але емпіричні, зокрема, соціологічні дослідження феномену академічної нечесності практично відсутні, тому на сьогодні обґрунтовано відповісти на питання про масштаби та причини академічної нечесності в середовищі українських студентів не є можливим. Нагальність теоретичного й, насамперед, емпіричного аналізу означеної проблеми пояснює **актуальність** нашого звернення до низки питань, пов'язаних саме з проблематикою академічної нечесності

Метою даної статті є характеристика феномену академічної нечесності в контексті академічної культури, ступеню та особливостей її поширення у вітчизняних вишах.

Емпіричним підґрунтям даної публікації є результати соціологічних досліджень «Академічна культура українського студентства: основні чинники формування та розвитку»¹ (опитано 1928 студентів та 374 викладача у 25 вишах України; проведено 8 фокусованих групових інтерв'ю зі

¹ Дослідження було проведено Східноукраїнським фондом соціальних досліджень спільно з Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна (опитано 1928 студентів та 374 викладача у 25 вишах України; проведено 8 фокусованих групових інтерв'ю зі студентами у різних регіонах України) за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

студентами у різних регіонах України) та «Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу»² (проведено 32 фокусованих групових інтерв'ю зі студентами та викладачами у різних містах України).

Із проявами академічної нечесності найбільш часто в усі часи доводилося стикатися насамперед в період екзаменаційних сесій. Як свідчать й отримані нами дані, лише 63% опитаних студентів зазначили, що складають заліки та іспити самостійно, а майже третина респондентів у той чи інший спосіб порушує норми академічної доброчесності. Викладачі, як агенти соціального контролю, значно оптимістичніші в оцінці рівня самостійності студентів: більшість (82%) опитаних викладачів вважають, що студенти власними силами складають заліки та іспити. Однією з причин подібної ситуації, на нашу думку, можна вважати те, що основною метою складання іспитів для студентів (так вважають 33% опитаних з цієї групи) є отримання оцінки, яка гарантує, в свою чергу, й отримання стипендії; при цьому орієнтація на оцінку, яка відповідає знанням і умінням студента, посіла в рейтингу мотивів лише третє місце (на це вказали 22% респондентів). У той же час студенти і викладачі майже однакові у визначенні основних практик академічної нечесності. Найпопулярнішими з них є підготовка шпаргалок на підставі лекційного або іншого матеріалу, наданого викладачем (по 65% студентів і викладачів); списування відповідей на питання, перебуваючи у мережі Інтернет (половина опитаних студентів і 44% викладачів); підготовка шпаргалок, «бомб» на підставі матеріалу, знайденого в Інтернеті (так вважають 42% студентів і 38% викладачів). Незначна кількість респондентів (менше 1% студентів і викладачів) запропонувала й власні відповіді, які також пов'язані з різними формами списування: «використання шпаргалок, наданих студентами старших курсів» та «використання електронних конспектів у телефоні». Таким чином, найбільш поширеними видами академічної нечесності під час складання заліків та іспитів є різноманітні практики списування, до яких в рамках української академічної культури, як свідчать результати дослідження, сформувалось й особливе ставлення. Найбільш поширеною та традиційною практикою в контексті списування, є використання шпаргалок, написання яких, на думку переважної більшості студентів, є однією з основних практик підготовки до заліків та іспитів. Рукописні шпаргалки, які особисто готуються з використанням конспекту, підручника, рідше – інформації з Інтернету, дозволяють, на думку студентів, краще запам'ятовувати матеріал. Подібна практика з'явилась ще за умов радянської вищої школи, а її відтворення кожним поколінням є одним з узвичаєних елементів студентської повсякденності. В ході фокусованих групових інтерв'ю студенти, наприклад, зазначали з цього питання наступне:

«Когда я сажусь готовится к какому-нибудь вопросу, я открываю учебник. Если я понимаю вопрос, я его штудирую. Я знаю, что в нем легко разобралась. Если я вижу что-нибудь сложное, то знаю, что 100% буду списывать этот вопрос, если он мне попадется»³ (Аліна, 4 курс, м. Харків).

«Если ты переписал, то лишний раз запомнил. И достаточно просто посмотреть на шпаргалки, они в памяти откладывается как фотография. Смотришь и запоминаешь. Пытаешься потом восстановить уже с картинки» (Кирило, 3 курс, м. Київ).

«Когда ты пишешь шпаргалку, пишешь те, что не знаешь, и это автоматически повторяешь» (Віола, 3 курс, м. Луцьк).

«Подготовка к экзамену сейчас сводится не к тому, чтобы выучить вопрос, а чтобы сделать шпаргалки. В 70% случаях ты не читаешь все шпаргалки. Просто ты знаешь, что они у тебя есть и все. Я готовлюсь к экзамену, у меня есть шпаргалки. У 100% студентов они есть. Эти три дня, которые есть между экзаменами, все студенты тратят, чтобы делать шпаргалки. Никто не тратит это время на то, чтобы сидеть и штурмовать учебники. И не списывать - это вообще не вариант. Успешная сдача экзамена зависит от того, насколько успешно ты использовал шпаргалки» (Мері, 3 курс, м. Харків).

У зв'язку із поширенням різноманітних комунікаційних засобів та електронних носіїв інформації (так званих «гаджетів») значно трансформувалися практики використання шпаргалок та списування в цілому: так, рукописні шпаргалки поступово заміщуються друкованими, на «допомогу приходять»

² Дослідження було проведено Соціологічною асоціацією України на запит Міністерства освіти і науки (проведено 32 фокусованих групових інтерв'ю зі студентами та викладачами у різних містах України) за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

³ Тут і далі цитати учасників фокусованих групових інтерв'ю наводяться зі збереженням стилістики та мови оригіналу.

смартфони зі завантаженими текстами відповідей на залікові чи екзаменаційні питання. Ось як про це свідчили студенти – учасники сфокусованих групових інтерв'ю:

«Обычно ребята дублируют, то есть у них есть pdf в телефоне, но и по карманам тоже... там уже как пойдет. Бумажную шпаргалку можно достать, положить на стол, и это уже половина успеха... С телефоном как-то надо прятаться» (Євген, 4 курс, м. Київ).

«Я всегда делаю несколько вариантов шпаргалок: в бумажном виде и в электронном. В электронном удобней, потому что легче искать. Просто код-слово вбиваешь в вопросе, и все. А с бумажных легче списывать, потому, что их можно положить под лист. Я помню, даже скидывала на mp3 плеер. Там такой экранчик. Ты просто в руку берешь и пишешь. Под юбку клали шпаргалки и телефоны тоже туда. На экзамен ты приходишь всегда в такой одежде, которая вся висит, чтобы засунуть везде что-то» (Анастасія, 3 курс, м. Харків).

«Буває печатаю, а чаще на телефон скидую» (Роман, 2 курс, м. Київ).

Зрозуміло, що подібні практики не залишаються поза увагою викладачів і викликають відповідні санкції по відношенню до порушників, а також обговорюються й у студентському середовищі: більше двох третин опитаних викладачів та студентів знають про випадки покарання за списування під час письмових заліків та іспитів. Як зазначали студенти, на їхніх факультетах найчастіше карають саме за списування (61% респондентів-студентів), на наявність цієї практики в їхніх структурних підрозділах вказали й 72% опитаних викладачів. І хоча результати фокусованих групових інтерв'ю свідчать про відсутність консолідованої позиції у викладачів щодо заборони списування та покарання за нього, певна частина викладачів не лише засуджує таку форму академічного шахрайства, а й на практичному рівні запобігають її проявам та карають студентів, які до неї вдаються. Так, одна з учасниць групового інтерв'ю згадувала:

«Я сдавала такой экзамен. Нам приходилось оставлять в начале аудитории сумки, телефоны, всё. Преподаватель проверяла, чтобы всё было сдано, и ходила всё время, заглядывала и под парты, везде, чтобы нигде не было шпаргалок. Это был, наверное, самый жесткий экзамен. В итоге полгруппы вылетело, по десять раз передавали этот экзамен» (Ольга, 2 курс, м. Київ).

При цьому деякі викладачі фактично легітимують традиційні форми списування з використанням рукописних шпаргалок, але запобігають використанню електронних та печатних засобів академічного шахрайства:

«С викладачі, які відкрито говорили: якщо в тебе була написана, я б її не помітив, а телефон забрав. Якщо ти писав шпаргалку 50% інформації вже знаєш» (Валерій, 4 курс, м. Луцьк).

«Если у тебя печатная шпаргалка, то у тебя ее забирают и выгоняют с экзамена, а если рукописная шпаргалка, то просто отбирают шпаргалку, и ты пишешь дальше» (Аліна, 4 курс, м. Харків).

«У нас был такой замечательный преподаватель. Например, час двадцать длится экзамен. Проходит половина времени, И он говорит: «Так, на одну минуту открываем конспекты, смотрим. Посмотрели, все вспомнили. Дальше закрываем и пишем». Вот это классная вещь!» (Олена, 5 курс, м. Суми).

«Якщо препод побачить під час іспиту телефон, то зразу ж вигоне, а якщо побачить, що ти з конспекту пишеш, тоді лояльніше ставляться» (Роман, 2 курс, м. Київ).

Особливої уваги вимагає викладацька стратегія, яка цілком легітимує списування і передбачає використання студентами таких інструментів та практик, але одним з елементів подібного ставлення викладача до складання іспитів, заліків та контрольних робіт у такий спосіб може бути додатковий контроль знань студентів, про конкретні форми якого так свідчили деякі наші респонденти:

«У нас викладач так каже: якщо я побачу, що ви списуєте і я потім вас питаю, а ви не зможете відповісти, то я одразу поставлю вам другу рівність. Тобто списувати дає, але ти повинен розуміти матеріал» (Вікторія, 4 курс, м. Луцьк).

«Иногда преподаватель вообще закрывает глаза на все. Он погружается в свой транс и сидит что-то делает там, заполняет индивидуальный план или что-то еще. Иногда он вроде на тебя смотрит, но ты аккуратненько стараешься списать. А если ты это делаешь в открытую, тогда он уже скажет: "Нет, давай прячь"» (Валерій, 2 курс, м. Суми).

У будь-якому випадку списування сприймається всіма суб'єктами навчального процесу як відхилення від норм академічної культури, але у вітчизняному контексті є її узвичаєною повсякденною практикою. На думку студентів, найефективнішою стратегією протидії списуванню є завдання, які

орієнтовані на практичне застосування отриманих знань чи креативну складову їх розв'язання, але підготовка таких завдань вимагає від викладачів певних зусиль та часу.

Наступними за поширеністю практиками академічного шахрайства, на думку студентів, на їхніх факультетах є придбання готових курсових або дипломних робіт та їх запозичення у друзів чи знайомих. Про покарання за подібні практики академічного шахрайства згадують 42% опитаних студентів. Майже половина опитаних викладачів відзначають, що подібні практики в рамках їхніх структурних підрозділів караються. Проте, випадки академічного шахрайства щодо підготовки різних видів письмових робіт як студентами, так і викладачами вітчизняних вишів не обмежуються згаданими практиками. Ще однією досить поширеною формою, на думку респондентів, є роздрукування готових робіт з мережі Інтернет (так вважають 60% студентів та 75% викладачів), а також практика використання готових робіт друзів чи знайомих (41% та 39% відповідно). Дещо поступається їй практика придбання готових робіт в компаніях, які спеціалізуються на підготовці письмових робіт (34% та 25% відповідно). Зазначимо, що оцінки студентів та викладачів дещо розходяться щодо розповсюдження першої та третьої практик: викладачі, частіше за студентів, вказують на роздрукування готових робіт з мережі Інтернет, а студенти, частіше за викладачів, відзначають практику придбання готових робіт.

Виходячи з такої ситуації, можна припустити, що існуючі інституційні норми контролю та санкції є недостатніми для регулювання таких сталих форм академічної нечесності. Ситуація загострюється в студентському середовищі, в якому, за результатами дослідження, приблизно половина переписує запозичені тексти власними словами без посилань на джерела, а понад третини регулярно завантажують реферати з мережі Інтернет та видають їх за власні. Не менш поширеними є практики використання тексту без посилання на автора, зміна порядку слів у реченнях під час копіювання текстів тощо. Результати дослідження показали, що обізнаність та поінформованість студентів щодо форм плагіату не впливають на ступінь його розповсюдження. Більшість студентів розуміє, що плагіат – це крадіжка (50%), це нечесно по відношенню до інших студентів свого курсу чи групи (48%), і що студенти, які використовують плагіат, стають некомпетентними фахівцями (45%). Серед викладачів з цими твердженнями погодилися у півтори рази більше респондентів, які також зазначили, що плагіат в науці – поширене явище (42%), яке є вже характеристикою не лише вищої школи, а й вітчизняного академічного простору в цілому.

Поширеність практик плагіату в освітньому середовищі для багатьох студентів та викладачів стає виправданням для того, щоб ним скористатись (45% та 47% відповідно), а на думку 41% студентів, крадіжка нематеріальних цінностей, а лише слів, не є справжнім злочином. Викладачі та студенти сходяться на думці, що відсутність покарання не є виправданням плагіату та не впливає на його поширення.

«Это экономия времени или дополнительные баллы за предмет, который тебя не интересует. Вот тебе сказали: делаешь реферат — тогда да, плюсик ставлю. Принес ему пачку бумаги с текстом каким-то. Если мне это не надо, то зачем я буду время тратить? Тем более, если он это не читает. Оно ему тоже не надо, он скажет: ну хорошо, ладно, формально у нас есть вид работы реферат — неси, я поставлю» (Денис, 2 курс, м. Суми).

Практики плагіату у вітчизняному академічному просторі студенти та викладачі оцінюють як відхилення від норм академічної чесності, розуміючи його девіантну природу, в тому числі, і юридичні наслідки та деструктивний вплив на формування професійних якостей фахівців. Використання плагіату виправдовується головним чином впливом середовища, в якому цей вид академічного шахрайства розглядається як повсякденна практика та один з поширених варіантів написання письмових робіт.

Однією з найбільш проблемних та засуджуваних з точки зору суспільства практик академічної нечесності є отримання оцінок за послуги, особисті зв'язки, винагороду в результаті домовленості з викладачем, адміністрацією навчального закладу чи представниками його підрозділів. Подібні практики є найбільш явним і поширеним проявом корупції в українській вищій школі, крім кримінальної сутності, вони є однією з причин деформації вітчизняної академічної культури.

Попри поширену у суспільстві думку щодо корупції у вишах, майже половина опитаних студентів і викладачів вказують на відсутність особистого досвіду чи інформації про корупційні дії і вважають, що у їхньому виші наявність таких практик є нонсенсом. Значна частина учасників дослідження відмовились від відповіді на питання щодо корупції (29% студентів і 36% викладачів). Про прояви корупції вдвічі частіше за викладачів говорять студенти (11% і 23% відповідно), а більше половини опитаних вважають, що ініціатива реалізації корупційних практик походить від студентів.

В ході фокусованих групових інтерв'ю, проведених в рамках дослідження «Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу», саме корупцію було визначено як одну з ключових проблем вітчизняної вищої школи:

«Есть такая проблема, как взяточничество. Да, люди дают и берут взятки, это плохо» (С_Богдан_Ч_5_Т_Д).

«Взятки мы сами пропагандируем, рассказываем, что вокруг коррупция, и идём в вуз с пониманием того, что, как оказывается, так можно, и это, в принципе, проблема не высшего образования, а менталитета населения» (С_Андрій_Ч_3_СГ_Д).

«Конечно, есть исключения, в любой системе есть исключения. Вот все говорят о коррупции, как бы преподаватели берут деньги, но ты же сам приходишь и говоришь, что не можешь выучить и всё, а можно ли как-то по-другому решить. Всё опять же зависит от нас самих, если мы будем приходить и не давать деньги, а говорить: «Вот, я выучил», или «я не выучил – поставьте мне «хвост» или три, и я обещаю в следующий раз Вам рассказать». А так ты приходишь сам даёшь эти деньги, а потом говоришь, что образование плохое из-за коррупции» (С_Вікторія_Ж_4_СГ_Д).

Певні моральні, адміністративно-правові ризики і наслідки корупційних практик підвищують значення факту визнання корупції як проблеми вітчизняної вищої школи. Негативні оцінки корупції та розуміння взаємної відповідальності усіх учасників освітнього процесу щодо поширення цього виду академічної нечесності представлено також і у відповідях учасників фокусованих групових інтерв'ю в рамках дослідження «Академічна культура українського студентства: основні чинники формування та розвитку»:

«Мова йде, говорять про це. Я з цим не стикалась, але знаю, що таке є» (Юлія, 3 курс, м. Луцьк).

«Зараз в універсах це просто так от, приходе староста: «Так, на зачет ми скидуємося по скільки-то». Препад бере ці гроші і ставе нам зачет» (Евгенія, 3 курс, м. Київ).

«Одна группа вырыла котлован, другая сделала фундамент, третья построила сам гараж, четвертая поставила сигнализацию, кто-то ворота поставил, кто-то еще что-то...» (Денис, 2 курс, м. Суми).

«А є преподи такі, що хочеш — даши, хочеш — не даши, препод не проти, він привітствує ето всьо» (Евгенія, 3 курс, м. Київ).

Більшість студентів, які брали участь в опитуванні в рамках дослідження «Академічна культура українського студентства: основні чинники формування та розвитку», вважають корупційні практики неприпустимими (42% - абсолютно неприпустимо і 29% - скоріше неприпустимо), але це стосується, так званих, профільних предметів. В контексті отримання оцінок за, так звані, «непрофільні предмети» однозначність ставлення зменшується: про припустимість отримання оцінок за гроші чи послуги говорить майже кожен другий студент, і лише третина (29%) респондентів вважають це абсолютно неприпустимим. Хоча в цілому на відміну від таких практик академічної нечесності, як списування та плагіат, корупція в системі вищої освіти визнається всіма її суб'єктами як проблемний елемент академічної повсякденності, який є неприпустимим за жодних умов.

Таким чином, аналіз проведених досліджень, в ході яких вивчались питання поширеності форм академічної нечесності в ході реалізації навчальних практик, дає підстави говорити про те, що недобросовісна поведінка має значні масштаби та глибоко укорінена у вітчизняній академічній культурі студентів. Найпоширенішими практиками порушення норм академічної чесності є списування, різні форми плагіату та корупція. Попри наявність санкцій, списування та плагіат фактично легітимуються на практично-повсякденному рівні більшістю суб'єктів освітнього процесу і розглядаються як один з елементів навчання та як регулярні традиційні студентські практики, що мають значну історію свого відтворення в кількох поколіннях студентства. Попри наявність різних видів корупційних практик у вітчизняній вищій школі і те, що вони ініціюються здебільшого саме студентами, корупція оцінюється негативно всіма суб'єктами академічного простору.

У подальших дослідженнях, на нашу думку, доцільно звернути особливу увагу на контекстуальні фактори, такі як поведінка суб'єктів навчального процесу (викладачів, однокурсників), які в сукупності конституюють освітній клімат, здатний або стимулювати студентів вдаватися до нечесних прийомів у навчанні або, навпаки, стримувати їх від звернення до них. Ми вважаємо, що розуміння джерел виникнення та чинників поширення форм академічної нечесності дасть можливість віднайти й шляхи їх усунення чи, принаймні, мінімізувати їх негативний вплив, на вітчизняну академічну культуру.

Література:

1. McCabe, D.L., Trevino, L.K., & Butterfield, K.D. (2001). Cheating in academic institutions: A decade of research. *Ethics & Behavior*, 11(3), 219-232. [Електронний ресурс] : за даними дослідження. Режим доступу: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.460.5320&rep=rep1&type=pdf>
2. Brandão M.F., Teixeira A. C. Crime without Punishment: An updated review of the determinants of cheating among university students, *FEP Working Papers*, no. 191. Porto: Faculty of Economics, University of Porto. (2005). [Електронний ресурс] : за даними дослідження. Режим доступу: <http://rci.sagepub.com/content/1/3/198.refs>
3. Хоружий Г. Ф. Академічна культура: цінності та принципи вищої освіти. / Г. Ф. Хоружий. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 320 с.
4. Бакиров В. С. Університети «третьей волны»: социокультурная миссия / В. С. Бакиров. – «Universitates». Наука и просвещение. – Харків. - №1. – 2012. — С. 22-30.
5. Астахова В. И. Академическая культура как фундамент формирования современного специалиста / В. И. Астахова // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»: [збірник наукових праць] / Харківський гум. ун-т «Народна українська академія». - Харків, 2013. - Т. 19. - С. 21-39.
6. Ромакин В. В. Мотивації, переконання та поведінка українських і американських студентів бакалаврату щодо норм академічної культури / В. В. Ромакин // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – 2010. – Педагогіка. – Вип. 123. – Т. 136. – С. 34-41.
7. Academic dishonesty // URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Academic_dishonesty (дата обращения: 30.11.2014).
8. Шмелева Е. Д. Академическое мошенничество в современных университетах: обзор теоретических подходов и результатов эмпирических исследований / Е. Шмелева // Экономическая социология. – 2015. – № 2. – Т. 16. – С. 55-70
9. Ефимова Г. З. Анализ причин академического мошенничества и их классификация / Ефимова Г. З., Кичерова М. Н. // Интернет-журнал «Науковедение». – 2012. – №4(13). – С. 116. – Режим доступу: <http://naukovedenie.ru/PDF/24pvn412.pdf>

УДК 316.362:37.091.212:364.658

INFLUENCE OF FAMILY'S CULTURAL CAPITAL ON FORMING STUDENTS' UNDERSTANDING OF FACTORS OF LIFE SUCCESS

Lebid Iaroslava – 4th year student of School of Sociology of V.N. Karazin Kharkiv National University;

Orel Vladislava – 4th year student of School of Sociology of V.N. Karazin Kharkiv National University

The article investigates all definitions of "life success" concept in humanitarian studies. In the article the youth's idea about the actualization factors of this definition corresponding to the real phenomenon is introduced. The concept of cultural capital has also been studied in P. Bourdieu's interpretation. It has been defined that the cultural capital has impact on the formation of the "life success" concept for Polish and Ukrainian students. It was proved, that parents' education as a component of cultural fund of student's family has a great influence on the formation of "life success" concept. Also it was emphasized, that such strategy of life success as infantilism is much more inherent to Ukrainian students, while Polish students are mainly concentrated on subjective strategy.

Keywords: success in life, habitus, family cultural capital.

В статье осуществлен анализ дефиниций понятия «жизненный успех», представленных в современном социогуманитарном знании. Рассмотрен концепт культурного капитала в интерпретации П. Бурдьё. На основе данных социологического исследования, проведенного при участии авторов среди украинских и польских студентов в 2015 году, проанализированы представления студенческой молодежи о факторах, способствующих достижению жизненного успеха. Выявлено влияние культурного капитала семьи на формирование таких представлений в студенческой среде. Доказано, что на представление студенческой молодежи о факторах жизненного успеха заметное влияние оказывает такая составляющая культурного капитала семьи, как образование родителей. Сделан вывод о том, что украинским студентам в большей степени присуща такая стратегия жизненного успеха, как стратегия инфантилизма, в отличие от польских студентов, которые преимущественно ориентированы на так называемую, субъектную стратегию, то есть расчет на собственные силы в достижении жизненного успеха.

Ключевые слова: жизненный успех, габитус, культурный капитал семьи.

У статті здійснено аналіз дефініцій поняття «життєвий успіх», представлених в сучасному соціогуманітарному знанні. Розглянуто концепт культурного капіталу в інтерпретації П. Бурдьє. На основі даних соціологічного дослідження, проведеного за участю авторів серед українських і польських студентів у 2015 році, проаналізовано уявлення студентської молоді про фактори, що сприяють досягненню життєвого успіху. Виявлено вплив культурного капіталу сім'ї на формування таких уявлень в студентському середовищі. Доведено, що на уявлення студентської молоді про фактори життєвого успіху помітний вплив робить така складова культурного капіталу сім'ї, як освіта батьків. Зроблено висновок про те, що українським студентам в більшій мірі властива така стратегія життєвого успіху, як стратегія інфантилізму, на відміну від польських студентів, які переважно орієнтовані на так звану, суб'єктну стратегію, тобто розрахунок на власні сили в досягненні життєвого успіху.

Ключові слова: життєвий успіх, габітус, культурний капітал сім'ї.

Prominent European intellectuals believe that one of the main ideologemes of modern societies is the idea of achieving which lies in the person's attempts to attain life success, to widen the borders of life choice, style differentiation, etc.

This tendency is especially topical for young people who are a social indicator of social changes and is oriented not only on the strategy of survival but mainly on achieving success as an important life value.

Nowadays we witness the change of attitude towards life success, as the epoch of post-modernism comes up with new demands for time, interpretation and values.

The modern stage of public advancement actualizes a certain ideal of a successful person. Success is becoming one of the main values in the life of everyone - first of all, a young person.

Taking this into account it becomes topical to study the specificities of forming the understanding of life success by the young generation, including students. It is no less important to outline and analyze the factors which in some way are able to influence this understanding.

The aim of the present paper is to determine the role of such a factor in forming students' understanding life success as a family's cultural capital.

Reaching this aim demanded the analysis of scientific including sociological discourse of the phenomenon of life success and the appropriate concept. It is worth pointing out that in modern scientific literature the category «life success» is measured with the parameters of material means, public recognition of one's merits and / or career, self-realization or personal satisfaction, attaining power. But such an approach does not give the full content of this phenomenon. The everyday understanding of the concept «life success» includes: 1) success in achieving anything; 2) public recognition; 3) excellent results in work and studying [1].

In the framework of the present paper we will view life success as a positive result of implementing practices of an agent in a certain field of activity, his attaining considerable results and getting estimation from society in the form of approval or recognition.

The first analogy that occurs when success is mentioned is connected with the work of M. Weber «Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism». This was protestant ethics which determined the life model for which it is characteristic to strive for success as the main aim. Besides, problems of success including its essence and structure were described in the works of W. Sombart, J. Schumpeter, K. Mannheim. Among Ukrainian and Russian sociologists we can mention G.S. Batygin, A.G. Zdravomyslov, G.L. Tulchinsky, V.O. Yadov, O.Z. Gudzenko and others. The considerable amount of works covers studying the factors of forming life success (U. Beck, P. Berger, T. Veblen, A. Giddens, Y. Luckmann, G. Mead, A. Schütz).

There are a lot of concepts of life success nowadays. Despite a large amount of approaches all of them recognize that life success of a person is determined by social surrounding and his / her natural talent in certain types of activity.

The essence of social success of a person is determined by conscious or unconscious accepting the social group or community where he / she wants to find his / her place. As a rule, the choice of group is not accidental. It is realized according to the similarity of personal and group values and understanding the ways of attaining success. Values and standards of behavior present a «cultural code» of models of life success on the basis of which recognition of disapproval of a person's achievements is fulfilled by the group.

If we view the Ukrainian society through the prism of the concept of life success we can pay attention to the fact that it is not characteristic for it to implement one certain strategy of achievement. In this way, Ukrainian student youth had certain understanding life success and estimates it in different ways. Important role in forming such understanding is played by the family as it is the translator of norms, values and cultural capital on the whole.

Actualization of the issue of cultural capital and its influence on the practices of an individual is connected with the name of a prominent French sociologist P. Bourdieu. In his opinion, «**cultural capital**» should be interpreted as the ability to get education (general, professional and vocational) and an appropriate certificate and also includes the cultural level of an individual which he / she inherited from his / her family in the process of socialization [2].

In his theory the French sociologist determines three states of cultural capital: **embodied state**, which is a form of long-term dispositions of mind and body; **objectified state**, which is a form of objectification so is represented in cultural goods (books, instruments); **institutionalized state**, which presupposes the presence of certificates of education, diplomas and licenses.

Forming his structuralist constructivism on the triad «habitus – capital – field» the French scientist stated that the choice and interpretations of an individual are determined by his / her habitus. «Habitus, as Bourdieu states, is the basis of reactions, which are more or less adapted to the demands of a field, is the product of the whole individual history and also through the experience of upbringing in the early childhood is the product of the whole collective history of family and class, including the experience which shows the direction of the whole family line taking sometimes the form of visible and sharp decline or, vice versa, inconsiderable decrease...» [3, p. 142].

According to Bourdieu's conception, individual actions depend on certain chances which he / she has, and different individual habituses allow incongruence of social attempts of different individuals. Taking this into

account we can say that individual expectations are formed in agreement with categories of accessible and inaccessible, which produces further expectations for the future and actions depending on them.

In this way, we can state that an individual practically never will choose the way of attaining life success which does not correspond with his / her habitus, social, economic and symbolic capitals and, most probably, will not withstand in this choice the field in which he / she exists, so his / her surroundings. Besides, usual aspects of cultural (incorporated) capital are becoming a part of habitus, which determines actions, decisions and advantages of an individual though a person is already not conscious of this [4].

According to this we can state that due to habitus which is represented by the understanding life success, appropriate practices of attaining it and the family's cultural capital a special field is formed round a student where he / she is interpreted as «native» due to his / her practices. A specificity of life success lies in the fact that it is based on subjective interpretations and estimations of success of different practices.

So, habits and knowledge of parents and close relatives contribute to accumulation of cultural capital of an individual and its incorporation, which in its turn, influences other aspects of life, including understanding life success.

For implementing the aim of the paper we turned to the results of international sociological research «Studentship of Borderline: Identities, Values, Life Plans» which was made with our participation by students of the Sociology Department of V.N. Karazin Kharkiv National University (V.N. Karazin KhNU). The research was made in 2014-2015 among the students of University of Zielona Gora (Poland), V.N. Karazin Kharkiv National University, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk) and Lutsk National Technical University. On the whole there were questioned 1214 students, among them 508 students of V.N. Karazin Kharkiv National University, 178 students of Lesya Ukrainka Eastern European National University, 111 students of Lutsk National Technical University and 417 students of University of Zielona Gora. The sample of universities is representative.

Analyzing the data received in the framework of this research we were trying to find the connection between the family's cultural capital and students' understanding life success.

First of all we will analyze the students' answers as for factors of life success (see Table 1).

Table 1.

Understanding factors of life success by Ukrainian and Polish students (% of the questioned)

Factors of life success	Ukrainian students	Polish students
Professionalism, professional competence	58,7	65,7
Being hardworking and diligent	48,2	69,6
Organizational skills	27,1	28,7
Being business-oriented, enterprising, willing to risk	58,2	40,6
Being honest	28,3	32,6
Influential friends, acquaintances, relatives, necessary connections	42,8	52,3
Ability to use any means to achieve the aim	30,4	27,3
Luck	16,2	22,1
Self-confidence	36,9	46,7
Starting capital, property	31,6	22,9
Education, wide knowledge, erudition	37,2	22,1
High cultural level	10,2	7,8
Appearance	11	10,7
Successful marriage	8,5	10,2
Others	0,5	1,5

As we can see, the most important factor of life success, according to Ukrainian students, is «*professionalism and competence*», which is shown by about 59% of respondents. Equally important are such factors as the «*being business-oriented, enterprising*» (58%) and «*being hard-working*» (48%).

As for the success of such factor as «*influential friends, necessary connections*» it turned out that 43% of respondents ranked it as the most important. So protectionism in the opinion of a significant part of Ukrainian students is quite a powerful factor of life success.

However, in the terms of economic instability and increased systemic crisis of contemporary Ukrainian society more students rely on their own knowledge and effort («*professionalism*», «*being business-oriented*», «*competence*»). If you adhere to the concept of Bourdieu's capital analysis, such a trend is quite logical, as the

cultural capital (which indicators include ability and intelligence), as opposed to social capital (having connections), is inseparable from its owner (as is an element of an individual, his / her habitus) and can be converted into economical capital.

Taking this into account, our results are rather optimistic, as they show a fairly high level of subjectivity of Ukrainian students, accompanied by responsibility for their own lives and self-confidence.

Similar tendencies are characteristic to Polish students (see Table 1). The main position is taken by such factors as «*being hard-working*» and «*professionalism*». And as opposed to Ukrainian youth Polish students rank higher in the factor «*influential friends and relatives*» (52% against 43% in Ukraine).

It is interesting that such factor as «*education and erudition*» among Polish students ranks almost 15% lower in comparison with Ukrainian students. It shows that Polish students are more pragmatically oriented on constructing life projects and formulas of achieving success. Outsiders among both Ukrainian and Polish students are such factors as «*successful marriage*», «*appearance*» and «*high cultural level*».

Viewing family's cultural capital as an important factor of personal life success we pointed out such an indicator as family home library as books present a form of cultural capital objectivization.

If to compare answers of Polish and Ukrainian students as for availability and size of home libraries (see Table 2) there are no considerable differences. Students of both countries have average home libraries (200-500 books). A large quantity of Polish students (25,7%) do not know exact amount of books in their home libraries (there was no such variant in Ukrainian questionnaires). Almost one fourth of Ukrainian students (24%) does not have a library, though this applies only to 1,5% of Polish students.

Table 2.

**Percentage of answers to the question:
«How many books are there in your home library?» (% of respondents)**

	Ukrainian students	Polish students
Up to 200 books	45,7	51,5
Up to 500 books	19,1	11,9
Up to 1000 books	6,5	4,1
More than 1000 books	4,7	5,3
No home library	24	1,5
Do not know the quantity	-	25,7

Special emphasis in our analysis was put on such incorporated forms of cultural capital as education and parents' profession.

Among the answers of Ukrainian students there were considerable differences as for the factor «*luck and fortunate occasions*» in the question of parents' education, the level of which makes 0,000 according to non-parameter criterion of Kruskal – Wallis (see Table 3). It turned out that the students whose father had higher education more than others (60%) chose this alternative, whereas none of the students whose father had only primary education chose luck as a factor of attaining life success. Such a situation can be connected with experience and life situations which did not allow the father to get a higher education and influenced his children who judge from the destiny of their father and do not hope for luck but only for their diligence – the alternative which was chosen by such respondents in 74% of answers and for their professionalism (65%).

As for the education level of Ukrainian students' mothers our analysis showed controversial connection between students' understanding life success and such a factor of its attaining as «*high cultural level*» (with the level of significance 0,000) (see Table 3). So, this alternative was most often chosen by those students whose mothers had high or specialized secondary education (34% and 40% accordingly) which is quite understandable as the education level and cultural level are interrelated.

Analyzing the data of Polish students we can come to a conclusion that father's and mother's education equally influence students' understanding life success (the difference is significant in the factors «*high cultural level*» and «*successful marriage*») (see Table 4). So, the students whose father had secondary and higher education more often pointed to such factor as «*high cultural level*» (29% and 39% accordingly). As for the factor «*successful marriage*» more than a half of students whose father and mother had secondary education chose (57,5% and 40,5% accordingly) pointed to it. Among the students whose parents had higher education this alternative was chosen by 2,5% and 2,4% accordingly.

Table 3.

Influence of parents' education on understanding life success by Ukrainian students

	Father's education (asympt. showing)	Mother's education (asympt. showing)
Professionalism	0,788	0,310
Being hardworking and diligent	0,139	0,836
Organizational skills	0,530	0,392
Being business-oriented, enterprising, willing to risk	0,997	0,546
Being honest	0,120	0,482
Influential friends, acquaintances, relatives, necessary connections	0,907	0,387
Ability to use any means to achieve the aim	0,785	0,209
Luck	0,000	0,508
Self-confidence	0,045	0,818
Starting capital, property	0,607	0,405
Education, wide knowledge, erudition	0,703	0,245
High cultural level	0,311	0,000
Appearance	0,354	0,185
Successful marriage	0,448	0,423
Others	0,974	0,990

As for another type of incorporated capital of a family which is parents' profession it turned out that in the context of Ukrainian studentship the difference is considerable in estimating such a factor of life success as «*honesty*» (0,008) (see Table 5). It was chosen by the students whose fathers are specialists (46%), military men (36%), agrarians (40%) and unemployed (52%). «*Luck and fortunate occasion*» (0,032) was most often (almost 20%) chosen by the students whose fathers are qualified employees. As for such a factor as «starting capital» it was most often chosen by the children of bosses, specialists and qualified employees which may be explained by pragmatic logics of parents who work of ruling positions and those having higher education. At the same time, the factor «*successful marriage*» (0,036) was chosen by the children of specialists. This can also be determined by the pragmatic logics of the father's profession influencing the child.

Table 4.

Influence of parents' education on understanding life success by Polish students

	Father's education (asympt. showing)	Mother's education (asympt. showing)
Professionalism	0,908	0,175
Being hardworking and diligent	0,747	0,191
Organizational skills	0,091	0,417
Being business-oriented, enterprising, willing to risk	0,638	0,825
Being honest	0,396	0,775
Influential friends, acquaintances, relatives, necessary connections	0,122	0,170
Ability to use any means to achieve the aim	0,948	0,843
Luck	0,832	0,109
Self-confidence	0,520	0,624
Starting capital, property	0,442	0,702
Education, wide knowledge, erudition	0,461	0,539
High cultural level	0,031	0,030
Appearance	0,156	0,292
Successful marriage	0,015	0,043

If to have a look at the mother's profession we will get another situation: «professionalism» is becoming a milestone, which was more often chosen by the children of specialists and «influential friends», which was chosen by the students whose mothers work as specialists, qualified employees and are housewives.

Table 5.

Influence of parents' profession on understanding life success by Ukrainian students

	Father's profession (asympt. showing)	Mother's profession (asympt. showing)
Professionalism	,745	0,389
Being hardworking and diligent	,798	0,834
Organizational skills	,441	0,512
Being business-oriented, enterprising, willing to risk	,058	0,305
Being honest	,008	0,396
Influential friends, acquaintances, relatives, necessary connections	,357	0,399
Ability to use any means to achieve the aim	,805	0,303
Luck	,032	0,146
Self-confidence	,539	0,859
Starting capital, property	,024	0,422
Education, wide knowledge, erudition	,627	0,061
High cultural level	,091	0,000
Appearance	,225	0,078
Successful marriage	,036	0,327
Others	,136	0,993

As for Polish students, it turned out that mother's profession is not connected with any of enlisted factors of life success; father's profession is connected with such a factor as «*honesty*» (0,001) (see Table 6). So, «*honesty*» was chosen by the children of qualified employees (24%) and was rarely chosen by bosses' children (4%). This situation can be connected with the specificities of work of the latter. As for influential friends (0,009), this factor was also chosen by the students whose parents work as qualified employees (31%).

Table 6.

Influence of parents' profession on understanding life success by Polish students

	Father's profession (asympt. showing)
Professionalism	0,777
Being hardworking	0,833
Organizational skills	0,758
Being business-oriented	0,870
Being honest	0,001
Influential friends	0,009
Ability to use any means to achieve the aim	0,465
Luck	0,929
Self-confidence	0,650
Starting capital, property	0,749
Education, wide knowledge, erudition	0,287
High cultural level	0,151
Appearance	0,376

So, our statements turned out to be partially correct. If the objective form of cultural capital of a family in the form of home library does not influence understanding factors of life success for both Ukrainian and Polish students this can be explained by the popularity of electronic devices, at the same time, parents' education and profession already have their considerable influence. Implementing the typology suggested by L.G. Sokuryanska which deals with strategies of life success [5] on the basis of our research results we identified *subject strategies* (orientation on personal mind, high cultural level, professionalism, business qualities, so orientation on attaining life success due to personal attempts) and *strategies of infantilism* (influential friends, fortunate occasions, starting capital, successful marriage, so orientation on the help from others).

Identifying these strategies we came to a conclusion that among Ukrainian students the strategy of infantilism dominates, first of all, being characteristic for those students whose parents have a higher level of cultural capital including high educational level and higher professional and status positions. We can point out

that this strategy is realized by the father's cultural capital though mother's cultural capital realizes subject strategies of students.

As for Polish students, subject strategies are more characteristic to them. They are realized through the high level of cultural capital of both mother and father.

Taking all this into account, we can state that your child to come to conclusions that family's cultural capital plays a significant role in forming understanding factors of life success of a personality. But the chosen research problems are quite diverse which demands their further studying. We hope to present the results of this further research in our next publications.

Bibliography:

1. Білько О. І. Життєвий успіх як елемент духовного світу українського студентства: одухотворюючи успіх чи раціоналізуючи духовність? / О. І. Білько, Т. С. Васильєва, О. С. Голіков, О. М. Фудорова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», 2011. – № 948. – С. 35-46.
2. Бурдьє П. Форми капітала / П. Бурдьє // Економічна соціологія, 2002. – С. 60–74.
3. Бурдьє П. Начала. Choses dites: пер. с фр. Шматко Н. А. / Pierre Bourdieu. Choses dites. Paris, Minuit, 1987. – М.: Socio-Logos, 1994. — 288 с.
4. Голіков О.С. Концептуалізація культурного капіталу в сучасній соціології / Олександр Сергійович Голіков // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 51-58.
5. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода: монография / Л. Г. Сокурянская – Х: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.

УДК 316.74:37

ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ВИПУСКНИКІВ ІНТЕРНАТУ ТА ЇХНІХ БАТЬКІВ (за результатами соціологічного дослідження)

Гордієнко Наталія Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент, проректор з наукової роботи Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії

У статті викладені результати соціологічного дослідження життєвих цінностей випускників загальноосвітніх інтернатів. Порівнюються оцінки життєвих цінностей випускників загальноосвітніх інтернатів, батьків, діти яких виховуються в інтернаті, та дітей і батьків, не пов'язаних з інтернатним закладом. Це дозволило виявити особливості життєсприйняття випускників інтернатів і їх батьків: прагнення випускника інтернату стати «середньою» людиною з низьким рівнем цінностей досягнення; занижена цінність сім'ї; тривожне ставлення до життя; надлишкова занепокоєність життєвими проблемами; дефіцит життєрадісності та оптимізму; зниження цінностей соціальної моралі, тобто бажання іншим блага; виключення самовдосконалення з кола бажаних цінностей вихованців інтернату.

Ключові слова: загальноосвітній інтернат, випускник інтернату, життєві цінності, середня людина, соціологічне дослідження, порівняльний метод.

В статье изложены результаты социологического исследования жизненных ценностей выпускников общеобразовательных интернатов. Сравниваются оценки жизненных ценностей выпускников интернатов, родителей, дети которых воспитываются в интернате, и детей и родителей, не связанных с интернатом. Это позволило выявить особенности жизневосприятия выпускников интернатов и их родителей: стремление выпускника интерната стать «средним» человеком, с низким уровнем достижительных ценностей; заниженная ценность семьи; тревожное отношение к жизни; избыточная озабоченность жизненными проблемами; дефицит жизнерадостности и оптимизма; снижение ценностей социальной морали, т.е. желания другим блага; исключение самосовершенствования из круга предпочитаемых ценностей воспитанников интерната.

Ключевые слова: общеобразовательный интернат, выпускник интерната, жизненные ценности, средний человек, социологическое исследование, сравнительный метод.

The author represents the results of sociological research of the system of life values of boarding schools graduates. Comparative method helps to find peculiarities of life perception of boarding school graduates and their parents, namely: the graduate tendency of becoming an average person with insignificant aims and goals; low importance of family; disturbing attitude to life; excessive focus on life problems; lack of cheerfulness and optimism. The other feature is the lowering of importance of social moral, i.e. the low desire of good for other people. Self-improvement is not the priority of boarding school pupils.

Keywords: comprehensive boarding schools, boarding school graduates, life values, average person, sociological studies, comparative method.

Особливості соціалізації людей, дитинство яких пройшло поза межами сім'ї, впливають на становлення цих людей, на їхні життєві цілі та траєкторії. До даної категорії відносяться випускники загальноосвітніх закладів інтернатного типу. Таких людей відносно небагато, але це не означає, що увага до них повинна бути зниженою: діти, що навчаються в інтернатних закладах – найбільш вразлива частина нашого суспільства, вони потребують постійного захисту, допомоги та підтримки. Викликає науковий та практичний інтерес те, який тип особистості формується в умовах нетипової соціалізації. Ця проблематика є досить широкою, і в ній важливе значення має те, яке ставлення формується у вихованців навчального закладу інтернатного типу до тих чи інших життєвих цінностей.

Під впливом умов життя і навчання в інтернаті формується особливий тип особистості, в якому є як позитивні, так і негативні риси. Вивчення даного типу особистості має не тільки психологічний інтерес, а й соціологічний: адже мова йде про певну соціальну групу людей, життєвий шлях яких детермінований специфічними умовами соціалізації. Особливості соціалізації дітей в інтернаті полягають в

напівзакритому утриманні, на яке в процесі соціалізації в рівній мірі впливають і батьки, і вихователі інтернату. Значну частину часу вихованці інтернату проводять в навчально-виховному закладі, де колектив вчителів та вихователів частково забезпечує первинну соціалізацію, якоюсь мірою замінюючи в цьому батьків.

Разом із тим, спосіб життя і життєві цінності батьків також суттєво впливають на вихованців інтернату, незважаючи чи зважаючи на перехресний вплив на дітей як батьків, так і вихователів інтернату. Дослідницький інтерес викликає те, якою мірою вихованці інтернату, незважаючи на вплив вихователів, наслідують батьківський тип особистості.

Для характеристики типу особистості важливою інформацією є життєві цінності, які поділяють носії даного типу особистості. Цінності становлять квінтесенцію типологічних рис певної соціальної спільноти. Саме завдяки ідентичності цінностей членів спільноти можна говорити про наявність досить стійкого соціального утворення, сформованого членами цієї спільноти.

Виходячи з цих міркувань, завданням дослідження, яке слугує матеріалом для даної статті, є виявлення за допомогою емпіричних методів особливостей життєвих цінностей спільноти, що складається з вихованців інтернату та їх батьків.

Проблему ціннісних орієнтацій розглядали такі зарубіжні вчені, як Е. Шпангер, А. Маслоу, Дж. Холанд, М. Рокіч, В. Франкл, С. Шварц та ін. Ціннісні орієнтації особистості досліджували В. Ядов, Б. Ананьєв, С. Рубінштейн, В. М'ясищев, В. Тугаринов, які довели, що ціннісні орієнтації є важливими структурними компонентами структури особистості.

А. Здравомислов вважає, що ціннісні орієнтації є необхідним елементом внутрішньої структури особистості, закріпленою життєвим досвідом індивіда [1]. В. Ядов розглядав ціннісні орієнтації як центральну ланку особистості, що визначає її ставлення до суспільства, соціальної групи, самої себе; система цінностей дозволяє прогнозувати загальну спрямованість поведінки [2]. На думку В. Тугаринова, спрямованість особистості на ті чи інші цінності складає її ціннісні орієнтації [3].

Про значення системи цінностей для характеристики суспільства йдеться в роботах багатьох зарубіжних і українських соціологів, наприклад, Дж. Александера, В. Бакірова, Є. Головахи, А. Ручки, Н. Паніної, Л. Сокурянської, Е. Подольської та ін. Ціннісні орієнтації молоді досліджували О. Савчук [4], І. Бех [5], Н. Черниш [6], С. Щудло [7] та ін. Так, О. Савчук проаналізувала проблему ціннісних орієнтацій української молоді та провела порівняльний аналіз цінностей молодих людей різних поколінь [4]. І. Бех визначив пріоритетні напрямки виховної роботи у сучасних навчальних закладах та обґрунтував систему діяльності педагогічного колективу щодо формування соціально важливих ціннісних орієнтацій школярів [5]. Проблеми виховного процесу в загальноосвітніх інтернатних закладах України досліджувала В. Нечипоренко [8], яка обґрунтувала роль навчально-реабілітаційної діяльності інтернатного закладу в успішній соціальній інтеграції вихованців з обмеженими можливостями здоров'я. Н. Черниш розглянула специфічні фізіологічні, психологічні, пізнавальні, культурно-освітні властивості молоді як здійснення самовияву її внутрішніх сил і соціальних якостей [6]. С. Щудло досліджувала професійні плани польських та українських випускників шкіл, що розглядаються як детерміновані ціннісними орієнтаціями очікування молоді людини для досягнення бажаних цілей, пов'язаних із професійною діяльністю [7].

Даній проблематиці велике значення приділяють соціологи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Так, Л. Сокурянська вивчала термінальні цінності та фактори життєвого успіху за матеріалами порівняльних досліджень [9], досліджувала рівень громадської ідентичності сучасного українського студентства та його ціннісні переваги [10].

Разом із тим, актуальним для вітчизняної соціології освіти є дослідження динаміки соціалізації вихованців інтернатних закладів, зокрема, особливостей їх ставлення до життєвих цінностей і його залежності від життєсприйняття їх батьків.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей ставлення до життєвих цінностей випускників інтернатного закладу системи освіти та їх батьків.

В рамках комплексного соціологічного дослідження життєвих траєкторій випускників інтернату вивчалися життєві цінності, які є значущими для цієї категорії людей.

Однією з важливих соціокультурних змінних, що характеризує відмінності між людьми, є колективність системи цінностей. Як вважає В. Бакіров, оціночні уявлення диференціюють практично всі умови і обставини життя людини за ступенем їхньої значимості для задоволення її потреб та інтересів, однак тільки деякі з цих умов і обставин перетворюються на цінність, «тобто в предмети прагнення і потягу, в цілі і мотиви відповідної поведінки» [9, с. 113].

Люди, які володіють схожими системами цінностей, можуть бути з більшою або меншою мірою умовності об'єднані в соціокультурні групи. Не можна сказати, що це власне соціальні групи, оскільки критерії їх відмінностей від інших груп лежать у соціокультурній площині, а саме в площині цінностей. Система цінностей утворює кластер, який об'єднує певну групу людей за соціокультурною ознакою. Система цінностей людини і груп задається їхнім соціальним становищем, рівнем і характером освіти, соціальним походженням та іншими факторами, які можна позначити як об'єктивні. Але, якщо розглядати конкретні соціальні групи, то з'ясується, що детермінанти їх системи цінностей можуть варіюватися в залежності від особливостей цих груп. Так, Л. Сокурянська виділяє 5 кластерів студентів, які відрізняються своєю системою цінностей [9].

Вивчення системи цінностей в соціологічному дискурсі передбачає в тому числі співвіднесення цінностей із типом суспільства. Згідно з Р. Інглехартом, становлення постмодерного суспільства супроводжується переходом від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей, до яких насамперед належать самовираження, самореалізація, якість життя та ін. У цьому випадку трансформація суспільства трактується через трансформацію системи цінностей. Спираючись на концепцію Р. Інглехарта, Л. Сокурянська операціоналізує цінності, які характеризують модерне і постмодерне суспільство, в списку конкретних найменувань цінностей [9; 10]. Ми ж у даній роботі зіставляємо системи цінностей випускників інтернату і їх батьків, враховуючи соціальну складову цих систем.

В силу відносно низького темпу соціальної мобільності та деякої загальмованості в життєустрої система цінностей випускників інтернатів багато в чому є ідентичною системою цінностей їхніх батьків. Тому зазначені категорії дітей і батьків можуть складати єдину соціокультурну систему, яка відрізняється від системи цінностей людей, не пов'язаних з інтернатом.

Діяльнісно вибір набору системи цінностей залежить від уже сформованої практики соціологічних досліджень. Перелік цінностей в закритому питанні анкети в нашому дослідженні дещо відрізняється від переліків, використовуваних в інших роботах, присвячених вивченню систем цінностей молоді. Наприклад, у тих же роботах Л. Сокурянської запропоновано дещо інший перелік, ніж у нашій роботі, але загальний зміст системи цінностей багато в чому є ідентичним. У списку цінностей, які використовуються в даній роботі, є цінності самореалізації, які характеризують постмодерне суспільство, а також цінності, які відносяться до різних сторін життєдіяльності людини. Перелік цінностей створено за декількома критеріями і враховує концепції цінностей Р. Інглехарта, В. Ядова, М. Рокіча, А. Маслоу та ін.

Для того, щоб виявити особливості життєсприйняття випускників інтернату, їхні відповіді порівнювались із відповідями батьків, діти яких виховуються в інтернатних закладах, та респондентів, не пов'язаних з навчанням в інтернатних закладах. Порівняння даних опитування дозволило більш чітко визначити специфіку життєвих цінностей випускників загальноосвітніх інтернатних закладів системи освіти.

Опитано 734 випускники інтернатних закладів різних типів. Серед них – 280 випускників загальноосвітніх інтернатів Запорізької області різних років випуску: міст Запоріжжя, Мелітополя, Бердянська. Застосований один із методів не випадкової вибірки, а саме «вибірка доступних випадків». Були відправлені запити випускникам з проханням дати відповідь на питання анкети. В дослідженні розглядалися відповіді тих, хто надіслав заповнені анкети¹.

---

¹В дослідженні брали участь Запорізької школи-інтернату №7, Кам'янсько-Дніпровської школи-інтернату, Бердянської школи-інтернату, Матвіївської школи-інтернату, Запорізької школи-інтернат №1. Також в дослідженні взяли участь випускники 18 шкіл-інтернатів Запорізької області. За типом розташування 9 із них знаходяться в обласному центрі, 4 – в сільській місцевості, 4 – в містах, 1 – в районному центрі. Всі інтернатні заклади підпорядковуються Міністерству освіти і науки України, обласному управлінню освіти і науки в Запорізькій області. За видом інтернатні заклади поділяються на загальноосвітні санаторні школи-інтернати (Запорізька загальноосвітня санаторна школа-інтернат №7, Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, Кам'янсько-Дніпровська загальноосвітня санаторна школа-інтернат, Бердянська загальноосвітня санаторна школа-інтернат, Матвіївська загальноосвітня санаторна школа-інтернат, Запорізька загальноосвітня школа-інтернат №1); інтернати для обдарованої молоді: гімназії-інтернати (Малобілозерська естетична гімназія-інтернат «Дивосвіт»), колегіуми-інтернати (Січковий колегіум-інтернат), ліцей-інтернати (Мелітопольський педагогічний ліцей-інтернат «Творчість», Запорізький обласний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Захисник»); спеціальні загальноосвітні інтернати для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку (спеціальна загальноосвітня школа-інтернат «Орієнтир», Кам'янська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат, Запорізька загальноосвітня школа-інтернат №5 для дітей з вадами зору, Запорізька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат «Джерело»); загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт (Мелітопольська

Батьків, які виховують дітей в інтернатних закладах, опитували на батьківських зборах в інтернатних закладах вказаних міст. Був опитаний 191 респондент. Респонденти, які не були пов'язані з інтернатом, опитані методом випадкової вибірки на вулицях міста Запоріжжя. Опитано 315 осіб. Демографічна структура вибірки відповідає демографічній структурі опитаних батьків, серед яких більшість складають жінки (див. Таблицю 1).

Таблиця 1.

Відповіді на запитання: «З нижченаведеного переліку виберіть п'ять найголовніших для Вас життєвих цінностей» (у % до кількості опитаних даної категорії респондентів)

Найменування життєвих цінностей	«Позаінтернатні» респонденти	Батьки вихованців інтернатного закладу	Випускники загальноосвітніх інтернатних закладів
1. Щасливе сімейне життя	75	45	57
2. Здоров'я	75	79	64
3. Матеріально забезпечене життя	47	48	40
4. Відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово)	43	26	36
5. Любов	42	39	25
6. Життєрадісність (оптимізм, почуття гумору)	31	23	21
7. Розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення)	26	23	18
8. Наявність хороших і вірних друзів	24	18	25
9. Цікава робота	22	34	38
10. Чесність (правдивість, щирість)	20	15	20
11. Активне та діяльне життя, високі досягнення	20	29	31
12. Впевненість у собі	20	42	41
13. Свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках)	19	12	9
14. Пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури)	18	15	22
15. Щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому)	12	5	11
16. Творчість	12	12	6
17. Задоволення (приємне проведення часу, розваги)	7	6	3
18. Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, колег)	7	10	9

Виходячи з отриманих даних, в нас склались наступні ціннісні відмінності у різних груп респондентів. Перша п'ятірка цінностей у осіб, які закінчили загальноосвітні заклади включає в себе: 1) щасливе сімейне життя; 2) здоров'я; 3) матеріально забезпечене життя; 4) відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово); 5) любов. Перша п'ятірка цінностей батьків випускників інтернатних закладів системи освіти включила в себе: 1) здоров'я; 2) матеріально забезпечене життя; 3) щасливе сімейне життя; 4) впевненість у собі; 5) любов. Перша п'ятірка цінностей випускників інтернату: 1) матеріально забезпечене життя; 2) здоров'я; 3) впевненість у собі; 4) щасливе сімейне життя; 5) наявність хороших і вірних друзів. Порівняння систем цінностей різних спільнот полягає не тільки в зіставленні величин, які характеризують частку респондентів, які відзначили ту чи іншу цінність, а й у порівнянні ієрархії цих цінностей у того чи іншого співтовариства. На наш погляд, саме порівняння ієрархії цінностей дозволяє оцінити близькість або різницю в системі цінностей спільнот.

У цінностях досліджуваної спільноти помітне превалювання традиційних складових, але це не говорить про те, що респондентам зовсім не притаманні цінності сучасного суспільства (наприклад,

загальноосвітня школа-інтернат №1); загальноосвітні школи-інтернати (Чернігівська загальноосвітня школа-інтернат, Новомиkolaївська загальноосвітня школа-інтернат, Запорізька загальноосвітня школа-інтернат №4).

цінності самореалізації). Їхня система цінностей складається не тільки під впливом глобальних соціальних трансформацій, а й під впливом конкретних життєвих обставин, найближчого соціального оточення, залежить від регіональних особливостей та характеру місцевості тривалого проживання. Тому співвідношення системи цінностей і типу суспільства здійснюється шляхом виявлення тенденцій та їх зіставлення, а не шляхом прямої буквальної реєстрації.

Звертають на себе увагу близькі оцінки випускників інтернатних закладів та їх батьків, практичний збіг, невелика та несуттєва різниця у рангах, тільки п'ятою цінністю в одних названа любов, а в інших – вірні та хороші друзі. Можна стверджувати, що ці цінності є близькими, тільки вираженими у різних термінах – дійсно, чи не полягає значення любові в тому, щоб бачити у своєму партнері надійного друга в тому числі?

У порівнянні з п'ятіркою цінностей у осіб, які закінчили загальноосвітні заклади, чотири цінності у людей, пов'язаних з інтернатом, співпадають, а п'ята цінність у осіб, які закінчили загальноосвітні заклади («почуття відповідальності»), віднесена людьми, які причетні до інтернатних закладів, на три ранги нижче. У свою чергу, цінність «впевненість у собі», що відмічена і випускниками інтернатного закладу, і їх батьками, віднесена особами, які закінчили загальноосвітні заклади, на 12 місце, тобто на 8 рангів нижче. Вважаємо, що ця різниця не є випадковою: вона є наслідком різниці менталітетів людей, які мають відношення до інтернатних закладів системи освіти, і тих, хто з інтернатними закладами не пов'язаний.

Різниця рангів між батьками та дітьми, які закінчили інтернатний заклад, є значно меншою, ніж між особами, які закінчили загальноосвітні заклади, та батьками і випускниками інтернатного закладу (відповідно 29 рангів, 40 і 48 рангів).

Як бачимо, різниця між «позаінтернатними» респондентами людьми та тими, хто причетний до інтернатних закладів, збільшується з переходом у наступне покоління. Випускники інтернатних закладів та їх батьки схожі за своїми ціннісними установками, причому респонденти-батьки у даному випадку не є батьками респондентів-дітей; тим не менше, ціннісні установки є майже ідентичними.

Виявлено, що серед батьків вихованців інтернатних закладів значно менше респондентів цінності соціальної моралі, тобто побажання користі іншим (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому) – 12,4% серед звичайних людей і 4,7% – серед батьків випускників інтернатного закладу.

Менше за інших батьки вихованців інтернатних закладів згадували про цінність сім'ї (у звичайних людей – 75%, у батьків вихованців інтернатних закладів – 45%, трохи більше у самих випускників інтернатів – 57%, але теж помітно менше). Цей висновок підтверджується відносно низькою (порівняно з особами, не пов'язаними з інтернатними закладами) значущістю почуття відповідальності: «Відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово)» – 26% та 43% відповідно. Відносно невисокі показники соціальної моралі пов'язані, як нам здається, з рішенням віддати своїх дітей в інтернатний заклад, на опіку держави; до того ж ці знижені показники соціальної моралі відтворюються у дітях, чий показники соціальної моралі є нижчими, аніж у людей, не пов'язаних з інтернатними закладами, але вищими, ніж у батьків вихованців інтернатних закладів. Тобто вже в наступному поколінні люди часто відносно «виліковуються» від зниженого почуття відповідальності та дефіциту піклування про іншого.

Для цінності «Активне та діяльне життя, високі досягнення» найвищі показники продемонстрували випускники інтернату (31%) і близькі до них – батьки вихованців інтернатів (29%), а найнижчі – респонденти, не пов'язані з інтернатними закладами (20%, 11 місце у рейтингу). У випускників ця цінність на 7 місці, що означає, що в цілому у випускників інтернатних закладів є установка на життєву активність: подібно провінціалу в столиці, йому необхідно проявити більше активності, щоб вижити у незнайомому та ворожому соціальному середовищі. І ця установка є більш важливою для людей, пов'язаних з інтернатним закладом, аніж для людей, які з ним не пов'язані. Але це репрезентовано не радикально: цінності досягнення обмежуються прагматичною серединою. Страх того, що можна опинитися на нижчих соціальних сходах, примушує прикладати більші зусилля. Але ці зусилля спрямовані на досягнення прагматичних цілей – мати надійну (не обов'язково достойну) професію та стабільний заробіток.

Помітно нижчим у людей, пов'язаних з інтернатним закладом, є оптимістичний життєвий настрій, життєрадісність (оптимізм, почуття гумору). Якщо у людей, не пов'язаних з інтернатним закладом, це почуття як життєва цінність заявлено у 31%, то для випускників інтернатів – тільки у 21%, трохи вище, але фактично на тому ж рівні – у батьків вихованців інтернатних закладів (23%).

Життєрадісність та оптимізм є більш характерною ознакою для людей, які не відчувають тиску обставин, не занепокоєні своєю життєвою долею, не намагаються ствердити себе у соціумі. Дефіцит життєрадісності та оптимізму свідчить про постійну занепокоєність людини проблемами життєво важливого характеру, які не залишають місця для зайвої життєрадісності та оптимізму. Люди, причетні до інтернатних закладів, напружено ведуть боротьбу з обставинами та пробивають собі дорогу до «нормального» соціального статусу. Вони занепокоєні тим, що їм не все вдається, і хвилюються через те, що не зможуть досягти бажаного. Для них характерна надлишкова занепокоєність життєвими проблемами з постійним хвилюванням не вирішити їх (або вирішити на недостатньому рівні).

Занепокоєність логічно узгоджується з відносно низьким відчуттям цінності задоволеності життям. Цінність «Задоволення (приємне проведення часу, розваги)» вказується випускниками інтернатних закладів удвічі рідше, ніж респондентами з-поза інтернатів (відповідно 3,4% та 7,2%). Відсутність гедонізму відображає, з нашої точки зору, тривожне ставлення до життя, надлишкову серйозність, відсутність легкості життєвого сприйняття, розкутості. Повнота життєвого сприйняття передбачає визначний ступінь задоволеності життям. Цей ступінь задається рівнем цінності гедонізму у звичайних людей.

Цінність любові поставлена випускниками інтернатного закладу на 8 місце, поступившись активній діяльній позиції (7 місце). Можна погодитися, що активна діяльність є більш високою цінністю, ніж любов, але такий тип діяльності є більш значущим тільки для третини респондентів (32%). Відсутність активності свідчить про невіру у свої сили, відсутність високої життєвої мети, про життєву втомленість, апатію, прагнення задовольнитися наявними життєвими результатами.

Однак цінність впевненості в собі у випускників інтернатних закладів є завищеною. Це спостерігається і у батьків випускників інтернатного закладу. Оцінка значення впевненості в собі навіть трохи вище цінності матеріального забезпечення. Можливо, що вона виступає як компенсаторна цінність для набуття впевненості, оскільки респондент відчуває її дефіцит. Зрозуміло, що батьки, які віддають своїх дітей в освітні заклади інтернатного типу, відчувають якісь життєві труднощі. Часто ці труднощі пов'язані з нестійким сімейним становищем, невдалими сімейними відносинами (неповна сім'я, нестача життєвих засобів, недотримання у достатній мірі сімейних ролей одного з батьків або обох). Ця сімейна невлаштованість віддзеркалюється в оцінці життєвих цінностей, серед яких щасливе сімейне життя оцінюється значно нижче, ніж у респондентів з-поза інтернатів (відповідно, 45% та 75%). Частково сімейна невлаштованість передається дітям, чії батьки віддавали їх у заклад інтернатного типу. Серед них також сімейні цінності нижчі, ніж у осіб, які закінчили загальноосвітні заклади не інтернатного типу – 57%. Хоча в цілому рейтинг цих цінностей є досить високим.

Що ж стосується цінності «Розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення)», то її оцінка відповідає логіці життєсприйняття випускників інтернатних закладів: низькі досягальні цінності, прагнення до перемоги над своїм маргінальним статусом, дефіцит життєстверджувальних цінностей.

Ця цінність оцінюється випускниками інтернатних закладів значно нижче, ніж тими, хто навчався у загальноосвітніх навчальних закладах неінтернатного типу (відповідно, 25,5% і 18%), та на чотири рангові позиції нижче. У батьків дітей, які навчаються в інтернатному закладі, ця цінність розташована нижче, ніж у тих, хто не навчався у інтернатних закладах, але вище, ніж у самих випускників інтернатів. Самовдосконалення не входить в коло переважних цінностей випускників інтернатних закладів та їх батьків. Ця цінність, як правило, належить людям з високими досягальними установками, які не є властивими «середній людині» (їй, як правило, достатньо тих якостей, які в неї є, якщо вони дозволяють зайняти комфортну соціальну позицію без надзусиль).

Отримані результати дослідження показали наявність одного з різновидів нерівності, який раніше не знаходив достатнього висвітлення у вітчизняній науковій літературі, – це нерівність умов для сприятливих і амбіційних життєвих траєкторій особистості. Проявом даного виду нерівності є нерівність за можливостями вертикальної мобільності, які складаються не через недостатні особистісні зусилля, а через формування вихідної життєвої установки на середню людину, людину «без великих домагань», яка задовольняється необхідним мінімумом життєвих благ, середнього соціального статусу. Ці люди не прагнуть отримати достойної освіти та достойної роботи, а прагнуть вижити в обмежених умовах життєвого старту.

Звужений соціальний простір для життєвої траєкторії призводить до її згорання. Графічно її вигляд – не крутий, а повільний пологий підйом, потім – зупинка у розвитку з бажанням зберегти з такими

важкостями досягнутий середній статус. Так, можна навести приклад з життя: талановитий танцівник із вихованців інтернатного закладу хоче бути слюсарем для того, щоб мати надійне місце роботи та стабільний заробіток.

Наше дослідження демонструє наявність особливостей в ціннісній свідомості випускників інтернатних закладів системи освіти та їх батьків: орієнтації на соціальні ніши «середньої людини» в життєвих траєкторіях випускників інтернату, що підтримується їхніми батьками; зниженої цінності сім'ї, родинної невлаштованості; відсутності гедонізму, що відображає тривожне ставлення до життя, зайвої серйозності, відсутності розкутості у життєвому сприйнятті; надлишкової заклопотаності життєвими проблемами з постійним страхом «не вирішити» або «вирішити їх недостатньо»; дефіциту життєрадісності та оптимізму; зниженої цінності соціальної моралі, тобто бажання іншим блага; зниженої значущості відповідальності, яка в поєднанні з підвищеною значущістю впевненості в собі відображає схильність до егоцентризму; наявності установки на життєву активність, щоб вижити у незнайомому та ворожому соціальному середовищі. Однак досягальні цінності обмежуються прагматичною серединою: мати надійну (не обов'язково достойну) професію та стабільний заробіток. Самовдосконалення не входить в коло пріоритетних цінностей випускників інтернатних закладів та їхніх батьків.

В цілому можна говорити, що середньостатистичний випускник інтернатного закладу представляє собою тип особистості, яка вступає на життєвий шлях з тривогою, з наміром активними зусиллями досягти прагматичної середини в життєвій структурі. Дана характеристика має ймовірнісний характер і не відноситься до всіх вихованців інтернатних закладів системи освіти, а відображає певну тенденцію, яка статистично виділяє значною мірою дану групу людей порівняно з людьми, не пов'язаними з інтернатним закладом. Більше того, майже всі характеристики, за якими зроблені висновки, констатовані менш ніж для половини опитаних випускників, а деякі – взагалі для 7-14% опитаних. Тим не менше, мова йде про виокремлення тих особливостей, які досить чітко відрізняють випускників інтернату (статистично та за рівнем вірогідності) від людей, не пов'язаних з інтернатами. Ці особливості є відображенням тенденцій, які тією чи іншою мірою притаманні даній категорії. Вказані характеристики є не абсолютними властивостями, а більш-менш виразними показниками схильності до тих чи інших рис у ціннісній свідомості випускників інтернатних закладів та їх батьків.

Література:

1. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 221 с.
2. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В. А. Ядова. – Л. : Наука, 1979. – 264 с.
3. Сержантов В. Ф. Человек, его природа и смысл бытия / В. Ф. Сержантов. – М., 1990. – 360 с.
4. Савчук О. В. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді / О. В. Савчук // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2012. – Вип. 16. – С. 60-67.
5. Бех І. Д. Виховання особистості : У 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : навч.-метод. видання / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
6. Черниш Н. Й. Соціологія : курс лекцій / Н. Черниш. – Львів : Кальварія, 2004. – 234 с.
7. Щудло С. А. Порівняльний аналіз професійних планів випускників шкіл на території пограниччя України та Польщі / С. А. Щудло // Ринок праці та зайнятість населення. – 2015. – № 2. – С. 58-62.
8. Нечипоренко В. В. Теоретичні і методичні засади навчально-реабілітаційної діяльності спеціального закладу як відкритої соціально-освітньої системи: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / В. В. Нечипоренко. – К., 2013. – 40 с.
9. Сокурская Л. Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования) / Сокурская Людмила Гергиевна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Вип 21. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 251-258.
10. Сокурская Л. Г. Ціннісні засади громадянської ідентифікації сучасного українського студентства / Сокурская Людмила Георгиевна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 25. – С. 166-122.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ ЯК ФАКТОР ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Подольська Єлизавета Ананіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»;

Єременко Юлія Вікторівна – директор Харківського фізико-математичного ліцею № 27

В статье проанализированы внутренние и внешние, объективные и субъективные детерминанты актуализации и реализации феномена одаренности школьников. В качестве базовой характеристики одаренности определена творческая активность личности, которая находит свое проявление и развитие в условиях той или иной образовательной среды. Выявлены причины и характеристики социально-психологической дезадаптации детей и подростков. Выделены две группы факторов дезадаптации: внутренние (индивидуально-типологические) и внешние (социально-психологические). Подчеркнуто, что влияние этих факторов на личность одаренного ребенка повышает уровень тревожности, изменяет самооценку ребенка, что вызывает у него чувство дисгармонии, актуализирует социальную дезадаптацию, проявляющуюся в различных формах асоциального, в том числе агрессивного, поведения. Обоснован вывод о том, что несоответствие условий и требований учебного процесса в рамках конкретного учебного заведения, социальной среды в целом психофизиологическим потребностям и возможностям одаренных детей является одним из важнейших рискогенных факторов их девиантного поведения.

Ключевые слова: одаренность, творческая активность, социально-психологическая дезадаптация, отчуждение от школы, девиантное поведение.

У статті аналізуються внутрішні та зовнішні, об'єктивні та суб'єктивні детермінанти актуалізації та реалізації феномену обдарованості школярів. В якості базової характеристики обдарованості визначається творча активність особистості, що знаходить свій прояв та розвиток в умовах певного освітнього середовища. Виявляються причини і характеристики соціально-психологічної дезадаптації дітей та підлітків. Виокремлюються дві групи факторів дезадаптації: внутрішні (індивідуально-типологічні) і зовнішні (соціально-психологічні). Підкреслюється, що вплив цих факторів на особистість обдарованої дитини підвищує рівень тривожності, змінює самооцінку дитини, що викликає у неї відчуття дисгармонії, актуалізує соціальну дезадаптацію, яка виявляється в різних формах асоціальної, у тому числі агресивної, поведінки. Обґрунтовується висновок про те, що невідповідність умов і вимог навчального процесу в межах певного навчального закладу, соціального середовища в цілому психофізіологічним потребам і можливостям обдарованих дітей є одним із важливіших рискогенних чинників їхньої девіантної поведінки.

Ключові слова: обдарованість, творча активність, соціально-психологічна дезадаптація, відчуження від школи, девіантна поведінка.

It is identified internal and external, objective and subjective determinants of actualization and realization of the phenomenon of gifted students. As a basic characteristic of talent is defined creative activity of man as a manifestation of the creative nature of the mind and its development according to the educational environment. The causes and characteristics of social and psychological maladjustment of children and adolescents are revealed. Two groups of maladjustment factors: internal (individual-typological) and external (social and psychological) are determined. The impact of these factors causes an increase of the level of trait anxiety, changes of self-concept that gives rise to disharmony and social exclusion. Social - psychological problems of gifted children are manifested in the forms of maladaptive behavior (antisocial, aggressive, etc.). It is proved that for reasons of non-compliance of conditions and requirements of the educational process, social environment psychophysiological possibilities and needs of gifted children; they fall into the category of deviant risk.

Keywords: deviant behavior, depression, deprivation, endowments, exclusion from school, positive deviation, social and psychological maladjustment, creative activity.

Зміна парадигми суспільного розвитку, входження України у світовий освітній й інформаційно-технічний простір зумовлюють соціальний запит на обдаровану, творчо орієнтовану особистість. Більшість учених оцінюють кількість обдарованих дітей від 1-2% до 20% від загального числа дітей [2]. Важливим завданням сучасного суспільства, зокрема українського, є актуалізація творчого потенціалу обдарованих дітей як ресурсу свого розвитку. На жаль, сьогодні в Україні ніхто не займається обдарованою молоддю системно, та цілеспрямовано. При декларованій державою підтримці обдарованих дітей та молоді насправді вони у переважній більшості полишені самі на себе і мають підтримку, як правило, лише від батьків.

За кордоном накопичено значний досвід роботи з обдарованими дітьми. Існують числені публікації з питань обдарованості. Значний інтерес для розуміння природи обдарованості мають дослідження Дж. Гілфорда, Р. Кеттелла, Дж. Рензулі, Р. Д. Стернберг, Дж. Фельдх'юсена, К. А. Хеллер та ін. Певний досвід наукової розробки проблеми обдарованості існує також у вітчизняному академічному дискурсі. Так, вплив соціокультурних факторів на розвиток обдарованості у дітей став предметом досліджень таких науковців, як І. В. Арендачук, Т. І. Комарова, О. Б. Лактіонова, Р. А. Літвак, Т. М. Тихомірова та ін. Завдяки їхнім працям було не тільки концептуалізовано феномен обдарованості, але й розроблено методика її діагностики.

У контексті обраної нами проблеми велике значення мають напрацювання таких дослідників, як Дж. Гілфорд, С. Майлз, Я. А. Пономарьов, Е. В. Снімщиков, С. В. Титов, О. Ю. Фісенко, О. В. Шарапановська, які акцентують свою увагу на тому, що творчо обдаровані люди нерідко відчують соціально-психологічну дезадаптацію, депресію, стрес, що призводять до саморуйнівної поведінки. Оскільки дезадаптація є багатофакторним феноменом, вивчення її причин і механізмів здійснюється з точки зору різних підходів: медичного (Ю. О. Александровський, В. Є. Каган, С. Б. Семічева), онтогенетичного (Л. С. Виготський, О. М. Лук, В. В. Рубцов, Т. Г. Рахматуллін), соціально-психологічного (С. А. Белічева, Н. С. Лейтес, А. М. Матюшкін, Р. Р. Шаяхметова), педагогічного (Т. Н. Гущина, С. М. Івах, А. В. Кулемзіна, О. А. Логінова, А. І. Савенков, В. І. Слободчиков) та інших.

Однак, незважаючи на розробленість досить широкого кола проблем, пов'язаних з обдарованістю, за рамками наукового аналізу залишаються питання соціальної зумовленості обдарованості, соціальної ролі обдарованої особистості тощо. З огляду на це, нагальною потребою є соціологічна концептуалізація феномену обдарованості, що може бути базою для моделювання процесу розвитку обдарованості, розробки теоретичних засад і практики освіти творчо обдарованих дітей.

Мета даної статті – виявити чинники соціально-психологічної дезадаптації творчо обдарованих дітей та її вплив на актуалізацію їхньої девіантної поведінки.

Здійснений нами аналіз наукових джерел з цієї проблеми дозволив виявити певне протиріччя: з одного боку, існує потреба суспільства у творчих людях, реалізація якої потребує створення сприятливих умов для розвитку творчо обдарованих дітей, а з іншого, – бракує теоретичних, зокрема соціологічних, та методичних розробок щодо запобігання соціально-психологічної дезадаптації обдарованих дітей та способів їхнього впровадження в практику роботи з такими дітьми.

Реалізуючи мету цієї статті, перш за все зазначимо, що творча обдарованість проявляється у нестандартному баченні світу і нешаблонному мисленні. Розглядаючи творчість, в основному, у позитивному духовно-культурному контексті, дослідники вбачають у ній і таку форму поведінки, яка не узгоджується з прийнятими нормами, але при цьому не порушує правові й моральні приписи груп. Згідно такого підходу, творчість по суті являє собою позитивну девіацію, тобто виступає як культурно схвалюване відхилення, що служить розвитку суспільства [5; 6; 8].

Погоджуючись з позицією цих авторів, ми тлумачимо творчу діяльність як специфічну девіацію, відхилення від усталених у суспільній свідомості традиційних норм. Творчість по суті являє собою своєрідний вихід за межі заданого, відхилення від нього.

Кожна девіація містить у собі руйнівний і творчий початки. Під позитивною девіацією ми розуміємо соціально значущі відхилення в діях людини від загальноновизнаних норм поведінки, що сприяють прогресу системи, підвищують рівень її організованості, допомагають подолати застарілі, консервативні або навіть реакційні стандарти поведінки. З огляду на це, зневага до розвитку обдарованих дітей, в кінцевому рахунку, обертається для суспільства великими матеріальними, політичними, моральними збитками.

Творчий потенціал є закладеним від народження; він може по-різному проявлятися в процесі дорослішання людини. Важливим показником цього процесу є яскраво виражена пізнавальна потреба. Творчо обдарована особистість здатна проявляти неабияку розумову активність, схильність до експериментування, відкритість до нових ідей. У переважній більшості поведінка обдарованих дітей є мотивованою, вони добре адаптуються, в тому числі до ситуації невизначеності.

Однак вони мають певні соціально-психологічні особливості, які потрібно враховувати в роботі з цією категорією дітей. Оскільки обдаровані діти висувають високі вимоги до себе і оточуючих, мають загострене відчуття справедливості, їм нерідко не вистачає емоційного балансу. Вони досить критично ставляться до власних досягнень, в результаті чого, як засвідчують дослідники, страждають від низької самооцінки. Прояви тривожності у обдарованих дітей можуть провокуватися їхнім надмірним прагненням відповідати очікуванням дорослих. Соціальні, батьківські, власні вимоги бути успішним можуть спровокувати у обдарованої дитини острах невдач, відчуття власної неповноцінності, привести до перфекціонізму.

Як свідчить практика, деякі особливості поведінки неординарної дитини можуть привести до незрозуміння її ровесниками, до конфліктності їхніх взаємовідносин, до ізоляції творчо обдарованої дитини від звичайних дітей. Серед причин цього називаються такі, як: невміння слухати співбесідника, прагнення до домінантності, бажання брати на себе роль організатора спільних ігор, тенденція до демонстрації власних знань (яка у значній мірі закріплюється дорослими), намагання монополізувати увагу дорослого, нетерпимість по відношенню до менш успішних дітей, некомформність, звичка робити зауваження іншим і т. п.

Обдаровані діти більшою мірою, ніж їхні ровесники зі звичайним рівнем розвитку, відчувають негатив у взаємодії та взаємовідносинах з однолітками, що зумовлюється їхньою підвищеною чутливістю до соціальної дійсності. Тому різні негаразди у спілкуванні з іншими людьми можуть суттєво вплинути на їхні уявлення про себе і свої можливості. Така ситуація потребує особливої уваги дорослих, оскільки найважливішою умовою реалізації творчого потенціалу таких дітей є наявність у них позитивної Я-концепції. Як вже зазначалось, зазвичай обдаровані діти проявляють підвищену вимогливість до себе та інших, нетерплячість до порушників власних канонів. Такі особливості свідомості й поведінки іноді призводять до того, що неординарна дитина не визнає авторитетів, що суттєво ускладнює процес її навчання, проте допомагає сформувати свій власний стиль.

Визначальним джерелом розвитку дитини є її найближче оточення. зокрема сімейне та шкільне середовище як інститути соціалізації особистості. Аналізуючи середовище як джерело розвитку дитини, слід враховувати, що за останнє десятиліття серед факторів розвитку обдарованих дітей усе більшу значущість набувають електронні засоби масової комунікації, комп'ютерні онлайн-ігри, спілкування в соціальних мережах тощо, завдяки чому життя дитини все більше переміщується у віртуальний світ. З огляду на це, батьки, вчителі, керівники освітніх закладів мають робити все, щоб запобігти такому явищу, як інтернет-залежність, ризики актуалізації якого засвідчують численні соціологічні дослідження (див., наприклад :[4; 6; 7]).

Шкільний навчально-виховний процес не тільки залучає дитину до наукових знань, до скарбів світової культури, але й навчає розрізняти добро і зло, формує моральні цінності. Однак школа може стати і джерелом депривації. Неприятлива морально-психологічна та інтелектуальна атмосфера у шкільному колективі, тривале обмеження можливостей самореалізації обдарованої дитини можуть привести до серйозних моральних травм. Як підкреслює К. А. Хеллер, у обдарованих дітей найчастіше виникають такі проблеми:

- неприязне сприйняття школи: оскільки навчальні програми здаються обдарованим учням нецікавими, то вони можуть втратити бажання вчитися, що, у свою чергу, може зумовлювати їхню проблемну поведінку;
- відмінні від звичайних дітей ігрові інтереси: оскільки обдарованим дітям подобаються складні ігри, то вони можуть замкнутися на собі, опинитися в ізоляції;
- неконформність: обдаровані можуть протестувати проти стандартних вимог, особливо якщо вони не відповідають їхнім інтересам, здаються їм безглуздими;
- зануреність у філософські проблеми: обдаровані діти частіше, ніж звичайні, шукають відповіді на питання світоглядного порядку, замислюються над тим, що таке смерть, потойбічне життя, релігійні вірування тощо;
- невідповідність між фізичним, інтелектуальним і соціальним розвитком: обдаровані діти надають перевагу спілкуванню й іграм з дітьми старшого віку, тому їм важко ставати лідерами, оскільки вони поступаються старшим підліткам у своєму фізичному розвитку [9].

На нашу думку, головна проблема полягає в тому, що відчуження від школи сприймається учнем як природна поведінка. У цьому контексті підкреслимо, що як свідчать соціологічні та соціально-психологічні дослідження, а також педагогічна практика, відчуження стало досить розповсюдженим явищем у системі шкільної освіти. Це проявляється, перш за все, у негативному або байдужому ставленні до школи, до навчання як цінності. Дослідники дійшли висновку, що 50% усіх обдарованих дітей у школі такими не визнаються. Нерідко обдаровані діти, супроти очікувань, відстають у навчанні і входять до категорії проблемних учнів. Вони відмовляються навчатися, часто налаштовані проти школи, бувають тривожними та неуважними, виказують незацікавленість оточуючим середовищем, занурені у свої роздуми. Такі діти дуже словоохочі, водночас завдання, особливо письмові, виконують погано; вони нетерплячі; часто непопулярні серед однокласників; уміють приховувати свої здібності [1; 3; 7].

Ускладнення процесів розв'язування соціальних і психологічних проблем, які виникають у неординарних дітей у ході їхньої соціалізації, призводить до того, що творчо обдаровані діти стають категорією девіантного ризику. Не завжди і не кожна обдарована дитина може легко проявити себе в суспільстві, що зумовлює розвиток її дезадаптивного стану, який може виникати в результаті невідповідності соціопсихологічного або психофізіологічного статусу дитини вимогам тієї чи іншої соціальної ситуації. Оскільки їхній талант далеко не завжди визнається, творчо обдаровані діти нерідко відчують соціально-психологічну дезадаптацію, депресію, стрес, що призводять до саморуйнівної поведінки. На жаль, як свідчить практика, саме творчі люди у найбільшій мірі схильні до девіантної поведінки (алкоголізму, наркоманії, суїциду тощо).

З огляду на зазначене вище, ми вважаємо, що важливою умовою успішної соціалізації обдарованих дітей є їхня соціально-психологічна адаптація до оточуючого середовища, перш за все шкільного. На наш погляд, соціально-психологічна адаптація – це такий стан взаємовідносин особистості і групи, коли особистість продуктивно виконує свою провідну діяльність, не вступаючи у тривалі зовнішні і внутрішні конфлікти; при цьому вона стабільно самостверджується і вільно проявляє свої творчі здібності. Що стосується процесу дезадаптації, то його сутністю є порушення різних форм взаємодії людини з оточуючим середовищем. Оскільки розвиток творчо обдарованих дітей майже завжди супроводжується складним набором різного роду психологічних, психосоматичних і навіть психопатологічних проблем, то ця категорія дітей, як підкреслювалось вище, може включатися до «групи ризику».

Аналіз феноменів соціальної дезадаптації обдарованих підлітків дозволив нам виділити дві групи факторів дезадаптації: внутрішні (індивідуально-типологічні) і зовнішні (соціально-психологічні). Вплив цих факторів на особистість обдарованої дитини викликає підвищення рівня тривожності, зміну самооцінки, що приводить до виникнення особистісної дисгармонії і, як наслідок, до соціальної дезадаптації. Н. М. Іовчук виділяє такі фактори, що сприяють дезадаптації, в тому числі й обдарованих дітей: сімейні, шкільні, середовищні, соціальні, соматичні, психічні, вікові, корекційно-профілактичні [3].

У залежності від природи, характеру і ступеня порушень соціальної адаптації дослідники зазвичай виділяють: 1) патогенну дезадаптацію, що виникає при відхиленнях психічного розвитку; 2) психосоціальну дезадаптацію, пов'язану зі статево-віковими й індивідуально-психологічними особливостями учнів (кризові явища, акцентуації характеру, особливості емоційно-вольової, пізнавальної та мотиваційної сфер); 3) соціальну дезадаптацію, що проявляється у порушенні норм моралі і права, в асоціальних формах поведінки і деформації системи її внутрішньої регуляції (ціннісних орієнтацій, соціальних установок тощо) [3; 4; 7].

У контексті аналізу обраної нами проблеми важливо акцентувати увагу на тому, що соціально-психологічна дезадаптація є багатофакторним процесом зниження і порушення здатності дитини до різних видів діяльності, а причиною цього є невідповідність умов і вимог навчального процесу, соціального середовища в цілому психофізіологічним та когнітивним потребам і можливостям неординарної дитини.

Дезадаптація у творчих людей може проходити як у непатологічній формі (життєві переживання, самотність, надто критичне ставлення до своїх досягнень або, навпаки, відмова від творчості тощо), так у патологічній, що проявляється у девіантних формах (агресивна поведінка, суїцид, проміскуїтет тощо). Якщо у непатологічній формі дезадаптація відбувається за рахунок звуження сфери діяльності і спілкування, то патологічна дезадаптація супроводжується руйнуванням основних напрямів адаптаційної діяльності. Як підкреслює О. В. Шарапановська, обдаровані діти схильні до таких станів, як стрес, фізичні і психічні захворювання, емоційне переживання. Особистісні труднощі творчо обдарованих дітей ще більше ускладнюються у випадках формування у них заниженої самооцінки і своїх можливостей, низького рівня потреб, критичності до себе, нездатності реалізувати свої потенційні здібності [7].

Аналіз існуючих наукових напрацювань та наш власний педагогічний досвід дозволили нам виділити основні чинники та водночас показники дезадаптації обдарованих дітей:

- труднощі у знаходженні близьких по духу людей;
- відсутність інтересу до ігор з ровесниками менш високого інтелектуального рівня;
- конформність, прагнення до спілкування і в той же час невміння підлаштуватися під інших людей;
- відмова від своєї індивідуальності;
- ранній інтерес до світоглядних та філософських проблем, намагання осмислити сенс життя;
- втрата мотивації до навчання.

Все перераховане вище багато в чому зумовлює неадекватні реакції обдарованих дітей на умови і вимоги середовища, їхню незадоволеність своїм положенням у групі або своїми досягненнями, зниження самооцінки, несприйняття своєї індивідуальності, інертність та замкнутість у собі (див. про це докладно:[1; 4; 8]).

Отже, наша власна педагогічна практика та здійснений нами аналіз наукових публікацій засвідчують, що соціально-психологічна дезадаптованість обдарованих дітей, яка зумовлюється їхніми індивідуальними психологічними особливостями та соціальними чинниками (насамперед ставленням до таких дітей у найближчому оточуючому середовищі), може призвести до тих, чи інших проявів девіантної поведінки цієї категорії дітей та підлітків. Як виявилось, науковий аналіз обраної нами проблеми здійснюється у контексті психологічних та педагогічних студій. Соціологічних досліджень зазначених феноменів практично немає. Проте існує нагальна потреба саме у соціологічному вивченні чинників, механізмів та наслідків процесів дезадаптації обдарованих дітей. Наші подальші наукові розвідки будуть присвячені саме соціологічному аналізу проблем життєдіяльності обдарованих дітей. В межах цього аналізу ми плануємо з'ясувати ціннісні преференції представників цієї групи, мотивацію їхніх навчальних та дозвіллевих практик, культурний капітал батьківської сім'ї, власний соціальний капітал обдарованих дітей, рівень їхньої конфліктності, девіантних проявів у повсякденній поведінці тощо.

Література:

1. Гудзовская А. А. К постановке проблемы социальных ожиданий субъектов образовательного процесса в отношении детской одаренности / А. А. Гудзовская // Социальные явления – журнал международных исследований. – 2015. – № 3. – С. 57-65.
2. Давидова Л. Про основні засади державної підтримки обдарованих дітей та молоді на Україні [Проект закону України] [Електронний ресурс] / Л. Давидова. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JD3FR00A.html (дата обращения: 10.07.2016).
3. Иовчук Н. М. Интеграция детей с особенностями развития в образовательное пространство: Сборник статей, методических материалов, нормативно-правовых документов / Под ред. проф. Шипициной Л. М. / Н. М. Иовчук. – М.: Ритм, 2006. – 365 с.
4. Литвак Р. А. Закономерности социализации одаренных детей в современных социокультурных условиях / Р. А. Литвак, Т. В. Бондарчук // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). – 2012. – № 1(09). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.sisp.nkras.ru (дата обращения: 15.07.2016).
5. Нечитайло И. С. Теоретико-методологические основы изучения образования как фактора социально-классовой дифференциации / И. С. Нечитайло // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Багатомірні простори сучасних соціальних змін»: збірник наукових праць. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2008. – С. 306–311.
6. Подольська Є. А. Сучасні технології в освіті: інноваційно-активний сценарій / Подольська Є. А. // Соціальні технології: заради чого? яким чином? з яким результатом? : монографія / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 2015. – С. 338–354.
7. Шарапановская Е. В. Социально-психологическая дезадаптация детей и подростков. Диагностика и коррекция / Е. В. Шарапановская. – М., 2006. – 300 с.
8. Podolskaya E. Education as the Matrix of Relationships and Conditions = Освіта як матриця відносин і станів / Podolskaya Elisaveta, Nazarkina Victoriya // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Харків, 2014. – № 201. – С. 199–204.
9. Heller K. A. International Handbook of Giftedness and Talent. / K. A. Heller, F. J. Mönks, R. Subotnik, R. J. Sternberg. – Pergamon, 2000. – 950 p.

УДК 316.356.2: 347.156

МАТЕРИНСТВО ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ: СТРУКТУРНО-ТРАНСФОРМУЮЧІ ПРАКТИКИ ПІКЛУВАННЯ ПРО ДІТЕЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Стрельник Олена Олександрівна – кандидатка соціологічних наук, докторантка кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті демонструються пізнавальні можливості соціологічного вивчення материнства на основі структурно-діяльничної концепції. Спираючись на об'єднавчі підходи до аналізу гендерних відносин (представлені у працях Р. Коннелла, Б. Пфау-Еффінгера, Є. Здравомислової та А. Тьомкіної) та типологію соціальної дії Ш. Хейза, авторка виокремлює дві моделі материнських практик: структурно-відтворюючі та структурно-трансформуючі. Перша модель представлена практиками, що відтворюють гендерний порядок, у межах якого жінки є основними суб'єктами піклування про дітей. На прикладі сучасного українського суспільства, авторка фокусує увагу на другій моделі, представленій тими практиками, що не відповідають інституційним рамкам материнства у межах традиційного гендерного розподілу праці. Ці практики характеризуються відносно раннім поверненням матері до оплачуваної праці після народження дитини, відповідальністю інших акторів – батька дитини чи найманих працівників – за повсякденне піклування про дитину, орієнтацією матері на професійне та кар'єрне зростання.

Ключові слова: материнство, практики, піклування, гендерний порядок, Україна.

В статье демонстрируются познавательные возможности социологического изучения материнства на основе структурно-деятельностной концепции. Опираясь на объединительные подходы к анализу гендерных отношений (представленные в работах Р. Коннелла, Б. Пфау-Еффингера, Е. Здравомысловой и А. Темкиной) и типологию социального действия Ш. Хейза, автор выделяет две модели материнских практик: структурно-воспроизводящие и структурно-трансформирующие. Первая модель представлена практиками, воспроизводящими гендерный порядок, в рамках которого женщины являются основными субъектами заботы о детях. На примере современного украинского общества, автор фокусирует внимание на второй модели, представленной теми практиками, которые не отвечают институциональным рамкам материнства в рамках традиционного гендерного разделения труда. Эти практики характеризуются относительно ранним возвращением матери на работу после рождения ребенка, ориентацией матери на профессиональный и карьерный рост, а также ответственностью преимущественно других субъектов за повседневную заботу о ребенке.

Ключевые слова: материнство, практики, заботы, гендерный порядок, Украина.

The paper demonstrates the research potential of sociological conceptualization of motherhood based on structural and agency approach. The author distinguishes two models of maternal practices that are structurally reproductive and structurally transformative ones on the base of integrative approaches to the analysis of gender relations (by R. Connell, B. Pfau-Effinger, A. Temkina and Ye. Zdravomyslova), and typology of social action by Sh. Hays. The first model is represented by practices that reproduce gender order within which women are responsible for childcare. On the example of contemporary Ukraine, the author focuses on the second model presented by practices that do not meet institutional frameworks of motherhood within the traditional gender division of labor. These practices are characterized by relatively early mothers' return to paid work after childbirth, mothers' focusing on professional career, and other actors' responsibility for the daily care for a child.

Keywords: motherhood, practices, care, gender order, Ukraine.

Упродовж ХХ століття відбулися важливі економічні, демографічні та соціокультурні зміни, що визначили характер материнських практик у сучасних суспільствах. «Сучасне батьківство» (як ідеально-типова модель) стає неімперативним, планованим та рефлексивним; воно поступово відокремлюється від інституту шлюбу; набувають плюралістичного характеру його (батьківства) смисли та практики, руйнується єдність біологічного та соціального в батьківстві, зокрема, завдяки допоміжним репродуктивним технологіям; поступово зменшується гендерна поляризація батьківських ролей; батьківство, а надто

материнство, «професіоналізується», тобто перетворюється на практику, що передбачає наявність особливих компетенцій, знань та умінь тощо (А. Абрамова, А. Авдєєва, Є. Асонова, О. Безрукова, Є. Вовк, Т. Гурко, О. Ісупова, І. Кон, І. Кльоцина, І. Кукулін, М. Майофіс, О. Свешнікова, Л. Слюсар, О. Ткач, А. Шадріна, Л. Шпаковская, Ж. Чернова та інші).

На фоні глибинних та незворотних змін інституту шлюбу, плюралізації форм сімейних відносин та практик батьківства материнство як предмет пострадянських (україно- та російськомовних) соціальних студій та суспільних дискусій якщо і актуалізується, то здебільшого в площині його функціонально-рольового призначення. Питання сім'ї та материнства актуалізуються переважно в термінах кризи, девальвації та девіацій, а їх обговорення супроводжується закликами відродження «традиційних духовних цінностей» та «престижу материнства». На політичному рівні консервативно-кризовий підхід до теми материнства віднаходить своє втілення у неотрадиціоналістичній державній риторичній та консервативних політичних ініціативах, за яких жінки розглядаються як ресурс, покликаний вирішувати завдання демографічного розвитку країни (як-то у законопроектах про заборону абортів) (детальніше у працях Т. Журженко, О. Стрельник, Л. Шпаковської, Ж. Чернової).

Поряд із цим, особливі смисли та практики материнства досі залишаються на маргінесі наукових студій та суспільного обговорення. Одна з причин такої академічної та публічної невидимості материнства – це зведення його до сфери приватного та «природного». Соціологічна концептуалізація материнства дозволяє подолати суперечності між натуралізованим, есенціалізованим підходом до материнства та складним соціальним характером практик материнства. Отже, *метою* статті є демонстрація пізнавальних можливостей соціологічного вивчення материнства на основі положень структурно-діяльнісної концепції. Ця концепція ґрунтується на дослідженні материнства в контексті взаємодії агентів та структур, мікро- та макрорівнів суспільства та дозволяє виявити механізми як відтворення, так і змін материнських практик піклування про дітей.

Першим вихідним концептуальним положенням, що дозволяє виділити материнство як специфічний об'єкт соціологічного дослідження, є положення про гендерованість батьківства та практик піклування про дітей. Батьківство є найгендерованішим соціальним інститутом та практикою, а диференціація інституційних механізмів регулювання практик материнства та батьківства утворює ядро системи гендерного розподілу праці. Гендерований характер цих практик обумовлений тим, що переважно жінки є основними суб'єктами піклування про дітей і залежних дорослих у межах гендерного розподілу праці, та ця практика конструюється як така, що витікає з «природного» почуття обов'язку та емоційної прихильності [1, р. 45]. *Другим вихідним концептуальним положенням*, що ґрунтується на діяльнісному підході, є положення про материнство як особливий вид соціальної діяльності, що реалізується у специфічних контекстах. Спираючись на низку праць (Е. Н. Глен, С. Радик, А. О'Рейлі, А. Річ, В. Хельд, А. Хохшильд), я розглядаю материнство як особливий вид гендерованих практик, пов'язаних з піклуванням/турботою¹ про фізичне, емоційне та інтелектуальне благополуччя дітей, що здійснюються біологічними чи соціальними матерями у конкретних соціально-економічних, соціально-політичних, соціокультурних контекстах, у просторі та часі та визначаються специфікою життєвого циклу сім'ї. *Третім вихідним концептуальним положенням*, що ґрунтується на принципі єдності об'єктивного та суб'єктивного, взаємозв'язку мікро- та макрорівнів суспільства, агентів та структур у поясненні соціальних феноменів, є положення про соціальну структуру як механізм впорядкування материнства та практик піклування про дітей. Відповідно до створеної мною структурно-діяльнісної концепції материнства, нариси якої представлено у цій статті, практики піклування про дітей є такими, що реалізуються не тільки в приватній сфері, а зазнають впливу публічної сфери – ринку праці, соціальної політики, розвитку сервісів та доступності ресурсів, що задіяні у практиках неформального та формального піклування про дітей. Спираючись на об'єднані підходи до аналізу гендерних відносин Р. Коннелла, Б. Пфау-Еффінгера, Є. Здравомислової та А. Тьомкіної [2-5], я розглядаю механізм соціального відтворення материнства як утворений гендерним порядком (системою), тобто сукупністю інститутів та їх співвідношення з гендерними відносинами, соціокультурними уявленнями про гендерні відносини, батьківство, материнство та дитинство, а також практиками піклування про дітей, здійснюваними матерями та сім'ями. У сукупності гендерний порядок, утворений соціальними інститутами, гендерним розподілом праці та гендерними відносинами влади, соціокультурні смисли гендерних відносин,

¹ Я вживаю слово «турбота» в більш широкому – етичному та емоційному значенні (англ. *care about*), а слово піклування – у діяльнісному значенні (англ. *care for*).

батьківства та піклування про дітей, а також ресурси, що можуть бути задіяні у практиках піклування про дітей, створюють систему структурних умов, тобто можливостей та обмежень для практик материнства.

Нарешті, *четвертим вихідним положенням концепції* є положення про динамічний характер практик материнства та їх структурних умов. У межах об'єднаного підходу до аналізу гендерних відносин, стверджується, що гендерна композиція (або система чи порядок у термінології Р. Коннелла), яка здається стійкою та постійно відтворюваною, насправді плінна, змінна. Ці зміни є наслідком як структурних перетворень (наприклад, соціальної політики), так і кумулятивних змін практик, що здійснюються через заперечення «старих зразків» гендерних відносин [5]. Є. Здравомислова та А. Тьомкіна ілюструють роль практик у змінах гендерного порядку на прикладі радянського гендерного контракту «працююча мати», що спирався на інституційну підтримку трудової та материнської мобілізації радянських громадян. Дослідниці вважають, що його руйнування може відбуватися як унаслідок структурних змін у цілому (наприклад, соціальної політики), так і внаслідок кумулятивних змін практик. Надання переваги материнству замість кар'єри, відмова від материнства на користь кар'єри – ці альтернативні життєві вибори (стратегії) спочатку створюють прецедент, а потім поступово легітимізуються в контрактах «матері-домогосподарки» та «кар'єро-орієнтованої жінки». Щоб змінилася колективна практика, їй повинен бути кинутий виклик – індивідуальний або груповий. Цей виклик буде уособлений «маргіналом», який – в силу обставин власного досвіду – створить прецедент «недоречної» поведінки. Мати, яка залишає дитину під опікою батька, сприймається або як «чудовисько», або як жертва життєвих обставин. Але саме такий випадок проблематизує практики батьківства і структуру сім'ї. «Компетентний» батько-одинак – спочатку маргінал, а потім може стати нормальним випадком батьківства [5].

Ш. Хейз зазначає, що більшість дій є такими, що відтворюють соціальні структури, та характеризує соціальну дію (*agency*) як континуум між структурно-відтворюючим (*structurally reproductive agency*) та структурно-трансформуючим її типом (*structurally transformative agency*) [6, р. 63-64]. Відтак, у межах структурно-діяльничої концепції материнства я виокремлюю дві моделі материнських практик. *Перша модель – структурно-відтворюючі практики* – представлена тими з них, що відтворюють гендерний порядок, у межах якого жінки є основними суб'єктами піклування про дітей. В контексті сучасного українського суспільства характеристиками цих практик є відносно пізні повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини, переважно материнська відповідальність за повсякденне піклування про дитину у сім'ях з двома батьками, вторинність професійних інтересів жінки порівняно з материнством та піклуванням про дитину. *Друга модель – структурно-трансформуючі практики* – представлена тими з них, які не відповідають інституційним вимогам до материнства у межах традиційного гендерного розподілу праці. Ці практики характеризуються відносно раннім поверненням матері до оплачуваної праці після народження дитини, відповідальністю інших акторів за повсякденне піклування про дитину – батька дитини чи найманих працівників, орієнтацією матері на професійне та кар'єрне зростання.

У статті я посилаюся на наступні емпіричні дані. *По-перше*, на результати авторського дослідження «Повсякденні практики поєднання матерями оплачуваної праці та піклування про дітей», здійсненого у грудні 2014 р. – лютому 2015 р. у м. Полтаві. Метою емпіричного дослідження було виявлення характеру практик піклування про дітей матерями, які працюють за наймом, ресурсів, що підтримують ці практики, а також проявів конфліктів між професійними та сімейними обов'язками. Дизайн емпіричного дослідження передбачав комбінування кількісних (перший етап дослідження) та якісних (другий етап дослідження) методів. За допомогою методу анкетування було опитано 373 працюючих за наймом матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Опитування здійснено через мережу дитячих садків та шкіл міста. Вибірка дослідження – багатошаблева. На першому етапі було складено список шкіл та дитячих садочків державної форми власності, розподілених за територіальними районами міста. Зі списку було виключено малокомплектні дитячі садочки (з чисельністю груп менше 6), а також відомчі та спеціалізовані дитячі садочки корекційного типу. Випадковим чином було обрано 6 шкіл (2 школи-гімназії та 4 загальноосвітні школи відповідно до їх частки у складі шкільних закладів) та 6 дитячих садочків таким чином, щоб у списках гнізд був представлений кожний район міста. На останньому етапі формування вибірки у якості гнізда для проведення опитування було обрано класи початкової школи та групи у дитячому садочку.

Соціально-демографічні характеристики вибірки дослідження *за кількістю та віком дітей*: 1 дитину мають 68%; 2 дітей – 30%; 3 та більше дітей мають 2% респонденток. *За статусом партнерства*: 78% опитаних проживають із чоловіком, 22% проживають без чоловіка. *За типом сім'ї*: нуклеарні сім'ї з двома батьками – 66%, розширені сім'ї з двома батьками – 14%, 12% сімей є материнськими (мати

проживає одна з дитиною, дітьми); материнські розширені сім'ї (мати, дитина та батьки матері) – 8%. Розподіл респонденток за віковими групами: 20-24 роки – 4%; 25-29 років – 25%; 30-34 роки – 33%; 35-39 років – 26%; 40 років та більше – 13%. За рівнем освіти: повну середню освіту мають 2%; середню професійну – 13%; середню спеціальну – 17%; неповну вищу – 7%; вищу освіту мають 62%. За секторами зайнятості: 60% опитаних матерів працюють у державному секторі економіки, 40% – у приватному.

Якісна частина дослідження була реалізована за допомогою методу напівструктурованого інтерв'ю з 15 інформантками – мешканками м. Полтава, рекрутування яких відбулося з мого найближчого оточення та під час першого етапу дослідження, коли респонденткам було запропоновано за бажанням залишити номер телефону для участі в інтерв'ю. По-друге, я посилаюся на результати інших досліджень, а саме на: 1) дослідження трансформації батьківських ролей в українських «транснаціональних сім'ях» жінок-трудомих мігранток, проведене А. Толстокоровою [7]; 2) дослідження практик «залученого батьківства», проведеного А. Авдеевою у Росії [8]; 3) дослідження досвіду татів, які брали участь у пологах, проведеного Є. Ангеловою у Росії² [9].

Зміни практик материнства, поява нових (альтернативних материнським) практик піклування про дітей стимульовані ціннісними змінами суспільства. У соціокультурних уявленнях та рольових експектаціях більшості населення України, материнство є найголовнішою сферою жіночої самореалізації, а «хороше материнство» є жертвним з точки зору підпорядкування жінкою власних інтересів (у т.ч. професійних) інтересам дитини. За даними Європейського соціального дослідження 2007 року, серед європейських країн Україна вирізняється найбільшою часткою респондентів, які рішуче не схвалюють поведінку тих жінок, які мають дітей віком молодше 3 років, але вирішили працювати повний робочий день: таку думку висловив кожний четвертий опитаний у країні. Рішення жінок із маленькими дітьми працювати повний робочий день повністю підтримали 5,4% респондентів. У четвертому раунді дослідження 2008 року запитання було сформульовано таким чином: «Наскільки Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням, що жінка має бути готовою менше працювати на оплачуваній роботі, щоб приділяти більше уваги своїй родині?». В Україні частка респондентів, які повністю погодилися із зазначеним твердженням, була найбільшою серед країн, які брали участь в дослідженні. Розподіл відповідей вказує на панування жертвного сприйняття жінками своєї ролі у сім'ї: 72% опитаних жінок підтримали думку, що жінка має бути готовою менше працювати на оплачуваній роботі, щоб приділяти більше уваги своїй родині (38% повністю та 34% скоріше погодилися з цією позицією). Натомість у Швеції та Норвегії частка жінок, які висловили цілковиту згоду з цим твердженням, була лише 2%. Протилежну крайню («зовсім не погоджуюсь») позицію щодо зазначеного вище твердження висловили лише 3% жінок в Україні порівняно з кожною четвертою жінкою серед опитаних у скандинавських країнах, кожною п'ятою – у Франції, Бельгії, Нідерландах. Серед чоловіків-респондентів в Україні майже 43% повністю погодилися з тим, що жінка має бути готовою менше працювати на оплачуваній роботі, щоб приділяти більше уваги своїй родині, та менше 8% опитаних чоловіків повністю не погодилися зі стереотипом про «жіноче призначення». Отже, стереотип, що головне призначення жінки – це материнство, і вона повинна жертвувати своїми професійними і кар'єрними інтересами заради дитини є більш поширеним в Україні, порівняно із іншими європейськими країнами [10, с. 131-133].

Цю думку висловили і деякі інформантки, говорячи про образ «хорошої мами»: «Це мама, у якої на все вистачає часу і діти звичайно на першому місці...» (Ольга, 36 років); «Хороша мама – що б там не було в житті жінки, на першому місці у неї дитина. Що б там не сталося – батьки, чоловік, робота, будь-які обставини, дитина завжди на першому місці» (Анна, 28 років). Поряд із цим, деякі інформантки критично налаштовані відносно експектацій щодо «материнської жертвності»: «...Звичайно жертвність – вона є, але коли вона... Знаєте, є жертвність природна, яка вас надихає, яка вам дає відчуття щастя, блаженства, а є жертвність, якою ви потім дорікаєте, так ось – на такій жертвності щастя не побудуєш» (Марина, 41 рік).

Орієнтація на кар'єру в життєвих стратегіях працюючих матерів не є надто поширеною в сучасній Україні, принаймні кар'єрні амбіції матерів дискурсивно ними малоактуалізовані. Так, у межах авторського опитування респонденткам було запропоновано оцінити свою позицію відносно зосередженості інтересів за 10-ти бальною шкалою, де позиція 1 означає, що інтереси зосереджені виключно на дитині / дітях та їх вихованні, а позиція 10 – виключно на роботі, кар'єрі та професійному зростанні. Дві третини респонденток відзначили зосередженість своїх інтересів переважно на турботі про дітей: у цілому позицію від 1 до 4 балів

² Використано через відсутність досліджень нових практик батьківства в Україні, а також з огляду на спільність багатьох структурних умов та соціокультурних смислів батьківства в Україні та Росії.

обрали 64%. Кар'єрно-орієнтовну позицію (від 6 до 10 балів) висловили 12% опитаних. Звичайно, мусимо зважати на обставину, що такий-варіант відповіді є соціально-бажаним, якщо брати до уваги панування в українському суспільстві соціокультурних уявлень про «хороше материнство» як жертвоне з точки зору підпорядкування професійних інтересів жінки піклуванню про дитину.

Однією з найважливіших структурних умов відтворення материнства в Україні є батьківська відпустка по догляду за дитиною, яка надається терміном до трьох років, в окремих випадках – до шести. Одна з інформанток, яка повернулася до роботи рівно через три роки після народження дитини, говорить серед іншого і про інституційні передумови свого рішення, пов'язані з державною політикою: «Ну, я вважала, що якщо держава дозволяє одсидіти три роки, то значить так треба» та «експертними приписами»: «... І я скільки книжок читала, і в Інтернеті, коли мама не досиджує до належного терміну, то різні проблеми у дитини починаються» (Оксана, 28 років). Інституційне закріплення материнського піклування про дітей раннього віку в Україні підсилюється відсутністю законодавчо фіксованої «батьківської квоти» у відпустці по догляду за дитиною³ та умовами роботи державних дитсадків. Так, за «Законом України про дошкільну освіту» та «Положення про дошкільний навчальний заклад» дошкільні навчальні заклади типу «ясла-садок» можуть відвідувати діти віком від двох місяців, але на практиці прийом дітей здійснюється з 1,5 річного віку через те, що у дитячих садочках відсутні приміщення та умови прийняття молодших дітей.⁴ Як наслідок цих структурних умов, тривалості батьківської відпустки та соціокультурних уявлень про те, що найоптимальнішим віком для відвідування дитиною дитсадка є вік після 3-х років [11, с. 50; 12], Україна відноситься до кластеру європейських країн з відносно невеликою часткою дітей, залучених до інституційних сервісів догляду, а надто дітей віком до трьох років. Станом на 2014 рік в Україні 14% дітей віком до 3 років відвідували дитячі садочки [13, с. 14] порівняно з 29% у середньому за країнами Організації економічного співробітництва та розвитку у 2013 році.⁵

За результатами авторського дослідження, 52% матерів повернулися до роботи після досягнення дитиною 2,5 років (у т.ч. 37% у період між 2,5 та 3 роками, 15% – після 3-х років), що відповідає інституційним вимогам (тривалості батьківської відпустки та умовами державних дитсадків) та соціокультурним експекціям відносно материнства. Поряд із цим, значна частина матерів не повністю використали відпустку по догляду за дитиною та вийшли на роботу раніше згодом на умовах неповної зайнятості (перебуваючи у відпустці по догляду за дитиною), чи перервали цю відпустку, вийшовши на роботу на умовах повної зайнятості. У цілому серед опитаних до досягнення дитиною піврічного віку повернулися на роботу 5% опитаних матерів, до досягнення дитиною одного року – 4%, 9% – до досягнення дитиною 1,5 річного віку, 11% – до досягнення дитиною 2-річного віку та 18% – до досягнення дитиною 2,5 років. Отже, загалом 18% матерів повернулися до роботи до досягнення дитиною (ясельного) 1,5-річного віку та майже кожна третя респондентка (29%) повернулася до роботи до досягнення дитиною двох років. Раніше переривають відпустку по догляду за дитиною представниці високоосвічених груп керівничок, менеджерок та професіоналок. Так, інформантка – керівничка відділу приватної компанії – повернулася до роботи через 11 місяців після народження дитини та відзначає наступне: «Взагалі я і не збиралася сидіти до трьох років і не бачила себе такою мамою у класичному розумінні. У мене посада, я начальник відділу, і я відчувала, що якщо я буду сидіти до трьох років, то моя кар'єра просто може бути перекреслена декретною відпусткою» (Марина, 41 рік, догляд за дитиною здійснювала няня).

Серед причин раннього виходу на роботу інформантками були також відзначені: запропонована робота з кращими умовами праці, можливості дистанційної праці та роботи за гнучким графіком, а також причини матеріального та кар'єрного характеру. Відсутність ресурсу підтримки, а надто у випадку материнської сім'ї, також є одним із факторів раннього повернення на роботу. Так, Світлана вийшла на роботу через три місяці після народження дитини: «Вийшла на роботу через 3 місяці відразу на повний робочий день. Тому що ми самі, без тата і мені треба було працювати. Мені не можна було втрачати

³ Наприклад, у Швеції з 2007 року впроваджена така квота: із загальної відпустки тривалістю 480 днів 60 днів є «квотою» для матері, 60 днів – «квотою» для батька, решту 360 днів батьки можуть вільно розподілити на власний розсуд. Якщо квота батьком не використана, сім'я втрачає на цей період виплати по догляду за дитиною (80% від середньої зарплати). Батьківська квота впроваджена також у Португалії (5 днів), Іспанії (2 тижні), Польщі (від 2 до 4 тижнів), Норвегії (10 тижнів), Ісландії (3 місяці) та інших країнах Європи. Втім, не усіх країнах ця відпустка є оплачуваною (наприклад, в Польщі, Іспанії, Португалії).

⁴ Втім, є труднощі оформлення дитини до державного ДНЗ з 1,5 річного віку. Так, за повідомленнями користувачок Facebook, у м. Києві упродовж останнього року почала скорочуватися кількість ясельних груп (для дітей віком до 3-х років).

⁵ За даними ОЕСР, <http://www.oecd.org/els/family/database.htm> (переглянуто 07 липня 2016 р.). У методиці розрахунків також врахована кількість дітей, за якими доглядають ліцензовані няні.

роботу, я працюю у приватній установі, мене ніхто не чекав би» (Світлана, 38 років, материнська розширена сім'я, догляд за дитиною здійснювали мати інформантки).

Альтернативною та відносно новою практикою піклування про дітей в Україні можна вважати використання послуг найманих працівниць для догляду за дитиною, що є ресурсом підтримки матерів у разі їх раннього виходу на роботу та недоступністю ресурсу розширеної сім'ї для догляду за дитиною. Втім, така практика не є надто поширеною. Тільки 9% опитаних мною у м. Полтава матерів зазначили, що зверталися до послуг найманих працівниць по догляду за дітьми. На їх ситуативну допомогу (коли дитина потребує домашнього догляду, а мамі треба вийти на роботу) розраховують менше 1% опитаних. Лише 10% респонденток мого дослідження відповіли, що скористалися би послугами няні замість дитсадка, якщо би мали таку можливість. Ця практика не є поширеною через декілька причин, що було виявлені у низці досліджень. По-перше, через низький рівень життя та високу вартість цих послуг. По-друге, через недовіру до ринкових послуг, а надто у сфері догляду за дітьми. По-третє, через стійкі уявлення про те, що дитячий садочок є важливим та незамінним агентом соціалізації, що знижує попит на послуги няні [14-16].

Відносно новими практиками піклування про дітей є так зване «дистантне материнство», яке А. Толстокорова вивчає на прикладі трансформації батьківських ролей в українських «транснаціональних сім'ях» жінок-трудомих мігранток. Материнська ідентичність виступає як потужний мотиваційний стрижень трудової міграції, але, водночас, саме прагнення зробити усе можливе «для блага дітей» примушує матерів залишати їх, нерідко з важкими наслідками для їх емоційного та соціального благополуччя. Працю за кордоном жінки вимушені поєднувати з функціям транскордонної турботи про дітей за допомогою сучасних інформаційних технологій. Результати дослідження свідчать про те, що переваги материнства для мігранток можуть бути ілюзорними, оскільки будуються на не завжди виправданій вірі в користь їх жертв для благополуччя дітей. В той же час тягар материнства найчастіше виявляється занадто важким, приводячи до емоційного вигорання. За свою відсутність в сім'ї жінки розплачуються втратою подружніх і материнських прав, втратою взаєморозуміння з дітьми та рідними. Окрім того, зміни гендерних ролей татів, викликані від'їздом їхніх дружин за кордон, мають короточасний характер та не призводять до суттєвих змін «культури батьківства» в Україні. А. Толстокорова робить висновок, що транскордонна турбота сприяє посиленню традиційних гендерних норм та перетворюється на механізм закріплення патріархальних гендерних відносин і стає силою, що перешкоджає прогресивним гендерним змінам у транскордонному батьківстві [7].

Новими практиками піклування про дітей є також *активне залучення татів до цих практик*. Набуває популярності рух татів, які присутні на пологах: за даними 2012 року 52% пологів в Україні є партнерськими.⁶ У деяких пологових будинках, що мають статус ЮНІСЕФ «Клініка, дружба до дитини», цей відсоток значно вищий. Так, наприклад, за даними 1-го міського пологового будинку м. Полтава, у 2013 році відсоток партнерських пологів тут сягнув 95%. Цей рух був простимульований інституційними змінами у системі акушерсько-гінекологічної допомоги у напрямку створення умов для партнерських пологів: закріплення цієї практики у наказах та положеннях Міністерства охорони здоров'я, відкриття індивідуальних пологових залів тощо. Дослідження досвіду татів, які брали участь у пологах, проведені у Росії Є. Ангеловою,⁷ продемонструвало, що майбутні тати демонструють різну ступінь особистої залученості на етапі вагітності дружини (допомога дружині, спільне відвідування курсів, консультацій) і в плануванні сімейних пологів. На підставі цих відмінностей в установках і поведінці було виділено дві основні моделі участі батька у пологах. *Перша модель* є свідомим проектом. Активна участь батька у пологах дружини (а також його активна підтримка на всіх стадіях вагітності) є свідомим «гендерним проектом», орієнтованим на егалітарні відносини і подолання дисбалансу в практиках батьківства. У таких сім'ях не існує традиційного гендерного поділу праці щодо батьківських обов'язків – батько виконує ті ж обов'язки, що і мати, за винятком грудного вигодовування. *Друга модель* передбачає ситуативну, значною мірою формальну участь батька у пологах, що не є свідомою стратегією. У післяпологовий період такі тати значно менше залучені до піклування про дитину, а їх роль зводиться до інструментальної ролі «годувальника» [9].

Соціологічні дослідження, проведені в Україні, демонструють, що на рівні як рольових очікувань, так і повсякденних практик турбота про дітей закріплена за жіночими гендерними ролями [17, с. 146; 18]. Окремі практики батьківства свідчать про позитивні зміни в участі татів у піклуванні про дітей, які поки не створили суспільної тенденції. Одна з таких практик – тати, які перебувають у відпустці по догляду за

⁶ Зазначу, що ця статистика стосується у цілому партнерських пологів (за участю батька дитини або інших осіб).

⁷ Дослідження методом інтерв'ю було проведене у Санкт-Петербурзі у 2005 році

дитиною. У 2012 рік лише 2% українських татів скористалися цією відпусткою.⁸ Непоприродженість такої практики обумовлена низкою причин, з-поміж яких важливу роль відіграють наявність суттєвого гендерного розриву в оплаті праці та поширені гендерні стереотипи відносно батьківства. Так, у 2008 році 66% населення України було переконане у тому, що відпустку по догляду за дитиною має брати жінка; 20% вважали, що це мають робити обоє батьків; 6% вважали, що це має робити чоловік [19, с. 72].

Соціологічні дослідження, присвячені практикам «нового батьківства», що передбачають постійну та активну участь у повсякденному піклуванні про дитину, в Україні відсутні. З огляду на це, пошлемося на результати дослідження, проведеного А. Авдєєвою у 2010-2011 рр. у Росії.⁹ На основі емпіричних розвідок було виділено дві стратегії активної участі татів в догляді за дітьми у сім'ях: «управління» і «виконання». *Стратегія «управління»* передбачає активну участь батька в процесі побутового догляду за дітьми та прийняття рішень з питань виховання. У таких сім'ях відносно рівним є розподіл домашніх обов'язків, обов'язків по догляді за дітьми і відповідальності між подружжям. Особливість цієї стратегії полягає в тому, що тати значною мірою орієнтовані на сім'ю, яка має для них велике значення. Сферою самореалізації чоловіків, за їхніми словами, рівною мірою є як сім'я, так і трудова діяльність, а батьківство інтерпретується як важлива складова життя чоловіка. *Стратегія «виконання»* передбачає дещо пасивну (порівняно з попередньою стратегією) участь батька в процесі виховання і побутового догляду за дитиною. Однак говорячи про пасивність, дослідниця має на увазі не повне неутручання і відстороненість, оскільки йдеться про тих татів, які ідентифікують себе як залучених батьків та беруть участь в піклуванні про дитину. Для цієї стратегії є характерним, що у батька є певний набір постійних обов'язків. Батько може здійснювати практики, що виходять за рамки цих «інструкцій», але в разі, якщо його партнерка це ініціює. У вирішенні більшості повсякденних питань, пов'язаних з вихованням дітей, «батько-виконавець» покладається на матір, яка виступає в ролі керуючої – організовує і контролює процес повсякденного догляду за дитиною. Відмінна особливість даної стратегії полягає в тому, що «батьки-виконавці» більшою мірою орієнтовані на кар'єру і професійну діяльність [8]. Дослідниця також відзначає, що найважливішою умовою поєднання професійної зайнятості і практик «залученого батьківства» в рамках обох стратегій є наступне: піклування про дітей не повинне бути перешкодою для трудової (професійної) зайнятості батька. Те, як розподіляються обов'язки в сім'ях залучених татів, багато в чому залежить від робочого графіка батька, умов його роботи. Чоловік здебільшого виконує ті функції, які він може виконувати: у вільний від роботи час, до початку або після закінчення робочого дня, а також у вихідний день.

Одноосібні функції піклування про дітей здійснюють тати у монобатьківських сім'ях. За даними обстеження домогосподарств, проведеного у 2013 році Державною службою статистики, переважна більшість монобатьківських сімей є материнськими [20, с. 17]. Можемо припустити, що причиною формування монобатьківських сімей здебільшого є не розлучення (як у випадку материнських сімей), а овдовіння. Цю тенденцію ілюструє декілька життєвих історій одиноких батьків, розміщених на сайті громадської організації «Об'єднання батьків-одиноків України».¹⁰

У статті було продемонстровано пізнавальні можливості структурно-діяльнісної концепції материнства для вивчення материнства. Ця концепція ґрунтується на дослідженні материнства в контексті взаємодії агентів та структур, мікро- та макрорівнів суспільства. Так, було продемонстровано зв'язок практик піклування про дітей з структурними умовами, зокрема, з системою батьківських відпусток, сервісів догляду за дітьми та соціокультурними смислами материнства в контексті гендерних відносин; було виявлено динамічний характер практик материнства через виокремлення їх структурно-відтворюючого та структурно-трансформуючого типів. Більшість практик материнства є структурно-відтворюючими, тобто такими, що відтворюють існуючий гендерний порядок, в межах якого жінки є відповідальними за сферу приватного та за повсякденне піклування про дітей. Поряд із цим, як структурні умови (наприклад, зміни у системі батьківських відпусток та доступність державних дитсадків), так і власне практики піклування про дітей можуть стимулювати зміни цього порядку. На рівні практик ці

⁸ Пузіна Олена. Лише 2% українських чоловіків йдуть у відпустку з догляду за дитиною // Корреспондент.NET, 8 березня 2012 року. Переглянуто 15 серпня 2015 року (<http://ua.korrespondent.net/dw/1327426-lishe-2-ukrayinskih-cholovikiv-jdut-u-vidpustku-z-doglyadu-za-ditinoju>).

⁹ Дослідження проведене в рамках програми Європейського університету в Санкт-Петербурзі (керівник - А. А. Тьомкіна), методом глибинного інтерв'ю. Об'єкт: чоловіки - батьки дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, що проживають в Москві, Санкт-Петербурзі і Ленінградській області. Критерієм відбору слугувала участь батька в процесі повсякденного побутового догляду за дитиною.

¹⁰ <http://mytato.com.ua/наші-історії.html> (переглянуто 12 липня 2016 р.)

зміни обумовлені кар'єрно-орієнтованими трудовими стратегіями матерів та стратегіями «залученого батьківства», життєвими обставинами, трудовою міграцією матерів, доступністю ресурсів підтримки з боку інших членів сім'ї та ринкових послуг із догляду за дітьми тощо.

Література:

1. Bowlby S., McKie L., Gregory S. and Macpherson I. Interdependency and Care Over the Lifecourse / Bowlby, Sophia, Linda McKie, Susan Gregory and Isobel Macpherson. Oxford: Routledge, 2010. – 185 p.
2. Коннелл Р. Основные структуры: труд, власть, катексис / Роберт Коннелл // Тартаковская И. Н. Гендерная социология. – М.: ООО «Вариант» при участии ООО «Невский простор», 2005. – С. 287-319.
3. Пфау-Эффингер Б. Культурные перемены и семейная политика в Восточной и Западной Германии / Биргит Пфау-Эффингер // СоцИс: Социологические исследования. – 2003. – №10. – С.78-87.
4. Pfau-Effinger B. Gender cultures, gender arrangements and social change in the European context / Birgit Pfau-Effinger // Gender, Economy and Culture in the European Union, ed. by Simon Duncan and Birgit Pfau-Effinger. – London and New York: Routledge, 2000. – P. 262-276.
5. Здравомыслова Е.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии / Здравомыслова Е. А. и Темкина А. А. // СоцИс: Социологические исследования. – 2000. – № 11. – С. 15-24.
6. Hays Sh. Structure and Agency and the Sticky Problem of Culture / Sharon Hays // Sociological Theory. – 1994. – Vol. 12, No. 1. – P. 57-72.
7. Толстокорова А. «Мама моет раму в Риме»: Гендерные аспекты транснационального родительства в Украине / Алиса Толстокорова // Журнал исследований социальной политики. – 2012. – 10 (3). – С. 396–408.
8. Авдеева А. Вовлеченное отцовство в современной России: стратегии участия в уходе за детьми / А.В. Авдеева // СоцИс: Социологические исследования. – 2012. – №11. – С. 95-104.
9. Ангелова Е. Отец, участвующий в родах: гендерное партнерство или ситуативный контроль? / Е. Ангелова, А. Тёмкина // Новый быт в современной России: гендерные исследования повседневности: коллективная монография; под ред. Е. Здравомысловой, А. Роткирх и А. Тёмкиной. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – С. 473-507.
10. Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України сили / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Аксьонова С.Ю. и др.]; за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України, Український центр соціальних реформ, соціологічна агенція Центр «Соціальний моніторинг», Фонд ООН в галузі народонаселення, 2012. – 212с.
11. Градскова Ю. Когда отдавать ребенка в детский сад и платить ли воспитателю? Родительство, гендер и учреждения дошкольного воспитания в Интернет-форумах / Юлия Градскова // Laboratorium. Журнал социальных исследований. – 2010. – № 3. – С. 44-57.
12. Прошкова З. «Интернет-форум» о дошкольном образовании [Электронный ресурс] / Прошкова Зоя Вячеславовна // «Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история»: сборник статей по материалам XXIX международной научно-практической конференции (07 октября 2013 г.). – Режим доступа: <http://sibac.info/10519> (переглянуто 30.08.2014).
13. Дошкільна освіта Україні у 2014 році. Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики, 2015. – 87с.
14. Здравомыслова Е. Няни в условиях изменения гендерного контракта: коммерциализация и профессионализация заботы / Елена Здравомыслова // Социальная политика в современной России: реформы и повседневность; под ред. П.В. Романова, Е.Р. Ярской-Смирновой. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. – С. 320-348.
15. Галиндабаева В. Любовь к детям как профессия. Организация оплачиваемых услуг по уходу за детьми в Бурятии / Галиндабаева Вера // Практики и идентичности: гендерное устройство: сборник статей; под ред. Е. Здравомысловой, В. Пасынковой, А. Темкиной, О. Ткач. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. – С. 128-158.
16. Собкин В. С., Марич Е.М. Влияние социально – стратификационных факторов на отношение родителей к системе дошкольного воспитания / Собкин В. С., Марич Е.М. // Социология дошкольного воспитания: труды по социологии образования; под ред. В. С. Собкина. – М.: Центр социологии образования РАО, 2006. – С. 1-25.
17. Лавриненко Н. Гендерные отношения в украинской семье / Лавриненко Наталья // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. № 1. – С. 138-162.
18. Стрельник О.О. Батьківські практики у сучасних молодих сім'ях / О.О. Стрельник // Соціальна психологія. – 2011. – № 6. – С. 62-70.
19. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем / Програма рівних можливостей ПРООН, Інститут соціології НАН України. – К.: Видавництво ТОВ «Компанія «ВАІТЕ», 2007. – 144с.
20. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році. – К.: Державна служба статистики, 2015. – 87с.

УДК 316.654:316.35

ВОСПРИЯТИЕ СОБЫТИЙ НА ВОСТОКЕ УКРАИНЫ УКРАИНСКИМ И ПОЛЬСКИМ СТУДЕНЧЕСТВОМ (ПО МАТЕРИАЛАМ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

Щербак Игорь – магистрант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье на основе результатов международного исследования анализируется отношение студентов Украины (г. Харьков и г. Луцк) и Польши (г. Зелена Гора) к событиям на Востоке Украины. В исследовательский фокус автора попали вопросы источников информации о конфликте и текущих событиях, моделирование дальнейшего развития событий и определения роли международного сообщества в разрешении сложившейся ситуации. Подчеркивается, что украинские студенты с большим оптимизмом относятся к перспективам конфликта и роли международного сообщества в его урегулировании, а польским студентам присущи опасения относительно распространения конфликта в пространстве и пессимизм относительно его перспектив. Отмечается, что разные взгляды на ситуацию в Украине спровоцированы непосредственной близостью к территории конфликта и роли государства в нем.

Ключевые слова: студенты Украины и Польши, события на востоке Украины, Крым, Донбасс, международное сообщество.

У статті на основі результатів міжнародного дослідження аналізується ставлення студентів України (м. Харків і м. Луцьк) та Польщі (м. Зелена Гора) щодо подій на Сході України. В дослідницький фокус автора потрапили питання джерел інформації про конфлікт та поточні події, моделювання подальшого розвитку подій та визначення ролі міжнародної спільноти у вирішенні ситуації, що склалася. Підкреслюється, що українські студенти із більшим оптимізмом ставляться до перспектив конфлікту та ролі міжнародної спільноти в його врегулюванні, а польським студентам притаманні побоювання щодо поширення конфлікту в просторі та песимізм щодо його перспектив. Наголошується, що різні погляди спровоковані безпосередньою близькістю до території конфлікту та роллю держави у ньому.

Ключові слова: студенти України і Польщі, події на Сході України, Крым, Донбас, міжнародна спільнота.

The article considers the opinion of the students from Ukraine (Kharkiv and Lutsk) and Poland (Zielona Gora) about the events in Eastern Ukraine; it's based on the results of an international research. Author mainly focuses on the sources of information about the conflict and current events, modeling further development and defining the role of the international community in resolving the situation. It is worth emphasizing that Ukrainian students are more optimistic about the prospects of the conflict and the role of the international community in its settlement, meanwhile Polish students are more concerned about the conflict spreading and are more pessimistic about its prospects. It is noted that different views are provoked by the immediate proximity to the area of conflict and the role of the state in it.

Keywords: students of Ukraine and Poland, the events in eastern Ukraine, Crimea, Donbass, international community.

Последние годы являются одними из самых трагических в истории современной Украины. Военная агрессия на Востоке Украины не только наносит экономический и политический удары по стране, но и провоцирует новое обострение социальной ситуации в обществе.

Актуальность социологического изучения отношения молодежи, в частности студенческой, к конфликту на Востоке Украины не требует детальной аргументации. Быстрое развитие событий за последние два с половиной года провоцирует постоянную общественную рефлексию: большинство украинцев пытаются осмыслить текущие события, выяснить их причины и дальнейшее развитие ситуации. Позиция украинцев в отношении названных событий во многом влияет на другие социальные процессы в нашей стране.

Изучение общественного мнения о событиях в Украине актуализируется и в других странах. В контексте политической и экономической интеграции Украины в европейское сообщество стоит говорить и об интеграции социальной, которая основывается, в том числе, на общности позиций и мнений, что может быть важным фактором евросолидарности. Знать об отношении международного сообщества важно с точки зрения позиционирования Украины в мире, распространения правдивой информации о ситуации внутри нашей страны и противодействия информационным атакам на Украину.

Изучение общественного мнения о конфликте на Востоке Украины находится в фокусе внимания отечественных и международных социологических служб и аналитических центров. Так, к исследованию данной проблемы обращаются такие организации как Фонд «Демократические инициативы имени Илька Кучерива» [1], Украинский центр экономических и политических исследований имени Александра Разумкова [2], польский Центр изучения общественного мнения (Centrum Badań Opinii Społecznej) [3] и Институт мировой политики (Institute of world policy) в сотрудничестве с TNS Ncompass [4], и многие другие. Эти исследования позволяют получить информацию об отношении украинцев и европейцев к различным аспектам конфликта в Украине, узнать об их видении будущего Украины и её международной поддержки.

Целью этой статьи является выявление особенностей отношения студентов Украины и Польши к конфликту на Востоке Украины и факторной обусловленности того или иного отношения.

Чтобы реализовать эту цель, мы обратились к результатам международного социологического исследования «Студенчество пограничья: идентичности, ценности, жизненные планы»¹, осуществлённого при нашем участии студентами, которые специализируются на кафедре социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

В рамках опроса, результаты которого анализируются в этой статье, основной исследовательский акцент был сделан на представлении студентов о дальнейшем сценарии развития ситуации в Украине и оценке роли и функций международного сообщества в её решении. Отдельное внимание в рамках исследования уделялось такому фактору формирования общественного мнения относительно событий на Востоке Украины, как обращение к тем или иным информационным источникам. Анализ ответов на вопрос об источниках информации позволил выявить информационную составляющую конструирования общественного мнения об интересующих нас событиях. Именно с этого вопроса мы начинаем свой анализ.

Итак, к каким же источникам информации о событиях на Востоке Украины, обращаются опрошенные нами студенты (см. табл. 1).

Таблица 1.

Источники информации о событиях на Востоке Украины, к которым обращаются украинские и польские студенты² (в % к ответившим)³

	Украина	Польша
Украинские информационные источники	69,3	3
Российские информационные источники	13,5	2
Европейские и мировые информационные источники	21,2	-
Польские источники информации	-	40,4
Западные информационные источники	-	6,8
Общение в социальных сетях	22,6	22,2
Разговоры со знакомыми, родственниками, другими лицами	40,5	23,9
Другое	6,0	1,8
Не интересуется такая информация	-	7,9

¹ Исследование было проведено в 2014-2015 гг. Среди студентов Зеленогурского университета (Польша), Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, Восточноевропейского национального университета имени Леси Украинки и Луцкого национального технического университета. Всего было опрошено 1214 студентов; среди них: 508 студентов Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, 178 студентов Восточноевропейского национального университета имени Леси Украинки, 111 студентов Луцкого национального технического университета и 417 студентов Зеленогурского университета. Выборка по этим университетам является репрезентативной.

² Сумма по каждому столбику больше, чем 100%, поскольку респонденты могли выбрать несколько вариантов ответов.

³ Здесь и далее отсутствие информации в таблице означает, что эта альтернатива не была включена в украинскую или польскую анкету.

Как свидетельствуют полученные нами данные, среди источников информации, к которым обращаются студенты и в Украине, и в Польше, доминируют национальные, при этом украинцы обращаются к ним чаще, что может быть обусловлено большей заинтересованностью украинских студентов информацией из зоны конфликта. Тематика Украины занимает высокие позиции среди тем, которые волнуют поляков; только около 8% из них отметили, что такой информацией не интересуются.

Отдельно стоит проанализировать обращения к внешним для каждой страны средствам массовой информации. В Украине, как и в Польше, западные информационные источники имеют большее распространение, чем российские, однако украинцы обращаются к мировым СМИ несколько чаще (этот вариант выбрала пятая часть украинских студентов в противовес 6,8% польских). Что касается российских СМИ стоит отметить, то к ним меньше обращается студенчество обеих стран. Однако, в Украине в силу некоторого распространения пророссийских политических взглядов, а также из-за отсутствия языкового барьера этот процент больше (13,5% против польских 2%). Объективно низким является уровень обращения к украинским источникам в Польше, что, на наш взгляд, является индикатором пробелов в информационной политике Украины.

Одинаковые позиции в обеих странах имеет общение в социальных сетях: пятая часть респондентов прибегает к практикам получения информации через контакты в Интернете с непосредственными очевидцами событий. Украинские студенты чаще получают информацию от близких и друзей, что можно объяснить масштабами переселения из Крыма и Донбасса на территории Украины, в частности в Харьковской области.

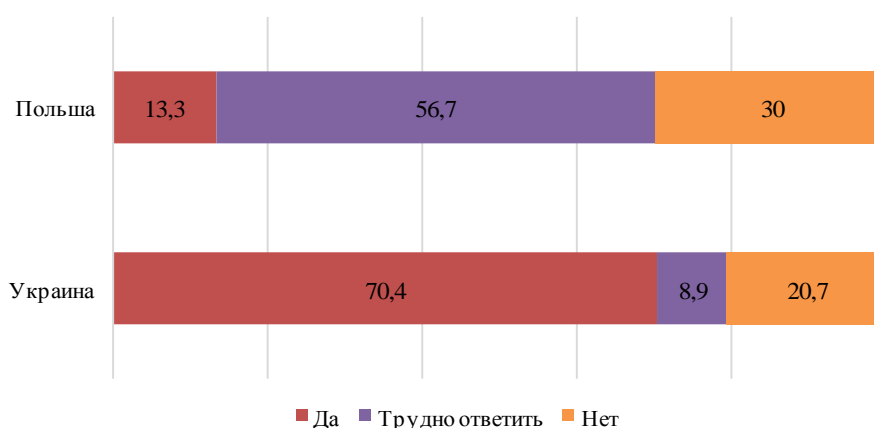
Отметим, что в варианте ответа «Другое» респонденты чаще всего указывали Интернет как пространство, где пересекаются упомянутые в других вариантах ответов информационные источники.

Итак, можем сделать вывод, что наибольшее влияние на формирование мнений студенчества обеих стран о ситуации на Востоке Украины имеют национальные источники информации и общение с теми лицами, которых конфликт коснулся непосредственно. Российские средства массовой информации имеют достаточно низкий уровень обращения как в Украине, так и в Польше.

Как мы полагаем, уровень информированности о событиях в Украине является одним из важнейших факторов актуализации представлений студенческой молодёжи о возможных сценариях его развития.

Для того, чтобы узнать, как наши респонденты представляют себе дальнейшее развитие ситуации на Востоке Украины, мы поставили ряд вопросов о характере отношений Украины и России, а также о возможности дальнейшего распространения конфликта и судьбы оккупированных территорий.

Представления о причинах конфликта, который анализируется, разные. Одной из самых распространённых является версия мнение о стремлении Российской Федерации уничтожить суверенитет Украины. Исходя из этого, мы спросили наших респондентов, удастся ли Украине его защитить. Распределение ответов на данный вопрос приведено на рисунке 1.

Рисунок 1. Распределение ответов на вопрос «Как Вы считаете, сможет ли украинское государство в ближайшее время сохранить независимость от России?» (в % к ответившим)

Анализ полученной нами информации свидетельствует то том, что во-первых, польские студенты и студентки более склонны к пессимистическому сценарию: почти треть из них считает, что Украине не

удастся сохранить свою независимость; среди украинских студентов такое мнение высказала пятая часть опрошенных. Во-вторых, польскому студенчеству присущи неопределённые оценки будущего украинской независимости: более половины из них затруднились в ответе на поставленный вопрос (среди украинского студенчества около 9%). В-третьих, для украинских студентов характерен оптимистический взгляд на будущее своей страны: и дальше независимой её видят почти три четверти опрошенных.

Моделируя ситуацию дальше, мы пытались выяснить, что думают опрошенные нами студенты о возможности распространения военных действий на другие территории (см. табл. 2).

Таблица 2.

Распределение ответов на вопрос «Считаете ли Вы, что события на Востоке Украины спровоцируют подобную ситуацию ...?» (в% к ответившим)

	Украина			Польша		
	Нет	Трудно ответить	Да	Нет	Трудно ответить	Да
... в других частях Украины	25	36,5	38,5	3,2	8,4	88,5
... в Беларуси, Литве, Латвии	54	34,2	11,8	12,3	31,9	55,8
... в Польше	62,6	29,6	7,8	14,7	27,8	57,5
... в Европе	59	30,6	10,5	22,9	28,8	48,3
... в мире в целом	55,9	31	13,1	38	27	35

Прежде всего следует отметить оптимистичный взгляд студентов Украины и осторожность в оценках респондентов из обеих стран, которая выражается в больших долях колеблющихся. Относительное большинство студентов придерживаются мнения о возможном распространении конфликта на другие регионы Украины. Однако в Украине такую возможность допускают чуть более трети респондентов, а в Польше – почти 90%, то есть польские студенты предполагают, что ситуация в Украине может ухудшиться.

Лишь небольшая часть украинских студентов полагает, что события на Востоке Украины спровоцируют подобную ситуацию в других странах. Так, оценивая возможность распространения конфликта на Беларусь, Литву, Латвию и Польшу, такое развитие ситуации допускает примерно каждый десятый из опрошенных студентов. Столько же респондентов считают, что украинский конфликт может катализировать конфликты в Европе и в мире в целом. Более половины респондентов из Украины считают, что существующий конфликт останется в сегодняшних пределах. Можем предположить, что украинские студенты при оценке перспектив распространения конфликта исходили из мысли об «уникальности» этого конфликта (поскольку ни с чем таким они не сталкивались), надеясь на изоляцию и сокращение линии фронта.

В свою очередь, польские студенты отличаются пессимистичными оценками. Половина польских респондентов считают, что ситуация в Украине способна спровоцировать подобную ситуацию в самой Польше, в прибалтийских странах, в Беларуси и в Европе в целом. При этом оптимистичные взгляды присущи примерно восьмой части респондентов. Подобное распределение демонстрирует, что в польском обществе высоко оцениваются риски возможных конфликтов, что актуализирует опасения относительно них.

Итак, большая часть украинских и подавляющее большинство польских студент считают, что конфликт может распространиться только на территории Украины. Для детализации того, как наши респонденты видят возможное развитие событий, мы выяснили, какой из потенциальных сценариев развития конфликта (перспективы (де)оккупации территорий) они считают наиболее реальным (см. табл. 3).

Как видим, говорить о том, что какое-либо мнение доминирует среди украинских или польских студентов, трудно. Предполагаемые сценарии развития событий оцениваются практически одинаково. Тем не менее, примерно половина украинских респондентов считают, что конфликт разрешится в пользу Украины, при этом сценарий с деоккупацией Крыма выбрали меньше респондентов, чем вариант без нее. 13% опрошенных считают, что Украина реализует сценарий предоставления специального статуса Донецкой и Луганской областям. Отметим, что четверть украинских респондентов надеются на восстановление status quo – территориальной целостности Украины образца 1991-2013 годов. Пессимистичные варианты развития событий избираются респондентами несколько меньше; варианты с последующей потерей территорий выбрали около 11% респондентов.

Как показало наше исследование, ответы на вопрос о дальнейшем развитии событий несут в себе определённую степень сенситивности и сомнений, что подтверждается количеством респондентов, колеблющихся в выборе того или иного сценария развития событий в Украине (среди польских студентов таких почти треть).

Таблиця 3.

Распределение ответов на вопрос «Какой из следующих сценариев кажется Вам наиболее реальным?» (в% к ответившим)

	Украина	Польша
Украина признает автономию территорий, которые сейчас контролируются сепаратистами, но получит контроль над ними	12,9	11,2
Украина вернёт контроль над территорией восточной части страны, но Крым останется за её пределами	24,2	13,1
Украина окончательно потеряет территории, контролируемые сепаратистами, но другая часть Украины сохранит независимость	18,5	17,5
Украина вернёт все потерянные территории	16,5	2,9
Украина потеряет контроль ещё над некоторыми регионами, но сохранит независимость от России в ограниченных границах	8,6	10,2
Россия подчинит себе всю Украину	2,9	14,8
Затрудняюсь ответить	16,5	30,3

Кроме того, приведённое распределение демонстрирует пессимистические настроения, царящие среди польских студентов. Они несколько чаще выбирают варианты, прогнозирующие дальнейшую потерю Украиной своих территорий, чем сценарии с их возвращением, а к варианту полного восстановления территориальной целостности Украины склоняются лишь 3% опрошенных в Польше.

Таким образом, моделирование нашими респондентами дальнейшего развития ситуации в Украине показывает, что украинские студенты оптимистично смотрят на будущее своей страны. Польские студенты с осторожностью относятся к оценке украинских событий и проявляют больший пессимизм в прогнозировании их дальнейшего хода.

В этом контексте подчеркнём, что Польша является международным партнёром, в том числе в решении проблем Востока, поэтому нам важно было узнать, как молодые поляки, которые представляют часть международного сообщества, видят наше будущее, а также какова внутренняя (с точки зрения украинских студентов) и внешняя (с точки зрения их польских коллег) оценка роли и усилий международного сообщества в разрешении конфликта в Украине.

С самого начала оккупации территорий АР Крым и отдельных районов Донецкой и Луганской областей международное сообщество активно реагирует на происходящие события. Украине предоставляется финансовая и организационная помощь, на Российскую Федерацию накладываются политические и экономические санкции и оказывается дипломатическое давление. Украинцы возлагают надежду на усиление международной поддержки. На Западе ведутся разговоры о необходимости коррекции действий, направленных на прекращение агрессии России против Украины. В ходе опроса мы узнали, как студенты в Украине и Польше представляют действия международного сообщества, которые помогут решить конфликт на Востоке (см. таблицу 4).

Таблиця 4.

Распределение ответов на вопрос «Должно ли, по Вашему мнению, международное сообщество осуществлять перечисленные ниже действия, чтобы улучшить ситуацию в Украине?» (в% к ответившим)

	Украина			Польша		
	Нет	И да, и нет	Да	Нет	И да, и нет	Да
Осуществлять финансовую помощь Украине	9,4	16,6	74	27,1	26,2	46,7
Осуществлять дипломатическое давление на Россию	13,9	17,5	68,6	25,1	24,9	50
Усилить экономические санкции против России	14,9	18,9	66,2	22,5	17,5	60
Довооружить украинскую армию, продать ей военную технику	18,8	20,2	61	27,2	18,8	54,1
Отправить военные подразделения в Украину	25,7	30,9	43,4	36,8	29,9	33,3
Смягчить экономические санкции против России	67,6	23,4	9	40,2	31,4	28,4
Поддержать Россию	-	-	-	78,4	16,2	5,4
Не вмешиваться в конфликт	-	-	-	47,3	22,0	30,7

Максимальное количество украинских студентов (от двух третей до трёх четвертей) отмечает, что международное сообщество должно оказать Украине финансовую и материально-военную помощь и вести диалог с Россией путём экономических санкций и дипломатического давления. На помощи Украине и давления на Россию акцентируют и польские студенты, хотя процентные доли в их случае меньше и приближаются к половине.

Отметим, что о необходимости осуществления финансовой помощи Украине польские студенты говорят значительно реже, чем украинские (на 30%) Треть опрошенных в Польше считает, что международное сообщество не имеет вмешиваться в решение конфликта в Украине.

Оценка практик помощи и поиска компромисса с Россией в Украине минимальная - 9% респондентов считают, что санкции следует смягчить. Среди поляков такое мнение более распространено: почти четвертая часть польских респондентов считают необходимым либерализацию санкций, а 5,4% считают, что западные партнёры должны поддержать Россию.

Таким образом, результаты опроса показывают, что как украинские, так и польские студенты считают, что международное сообщество должно оказывать поддержку Украине и путём давления и санкций против Российской Федерации содействовать решению украинского конфликта.

В контексте представленных выше данных, интересным представляется мнение наших респондентов о том, кто должен помогать Украине и насколько в этом заинтересованы отдельные страны и международные организации (см. табл. 5).

Таблица 5.

Распределение ответов на вопрос «Как Вы считаете, в какой мере заинтересовано международное сообщество и некоторые страны в решении конфликта в Украине?»⁴ (в % к ответившим)

	Украина			Польша		
	Низко	Нейтрально	Высоко	Низко	Нейтрально	Высоко
ООН	19	36	45	30,4	52,6	17
Европейский Союз	17,5	30	52,5	26,8	46,4	26,8
НАТО	18,7	39,6	41,7	33,1	51	15,9
США	19,4	30,1	50,5	35,2	45,1	19,7
Россия	55,3	21,3	23,5	39,9	29,7	30,4
Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ)	23,1	38,5	38,5	-	-	-
Польша	17,1	35,5	47,3	18,7	48,8	32,6

Как видим, украинским респондентам присуща более высокая оценка роли почти всех перечисленных стран и организаций. Так, выше оценивается роль Европейского Союза и Соединённых Штатов Америки – половина респондентов отмечают высокую заинтересованность этих партнёров. Несколько ниже оцениваются усилия Польши, Организации Объединённых Наций и НАТО (чуть меньше половины). Более трети респондентов высоко оценивают заинтересованность ОБСЕ, более половины – низко оценивают заинтересованность России. Стоит отметить, что среди украинских респондентов примерно треть говорит о нейтральности международного сообщества.

Среди польских студентов доля тех, кто придерживается такой оценки деятельности стран и международных сообществ, приближается к половине; поляки меньше оценивают заинтересованность как своей страны, так и западных партнёров, однако несколько выше, чем украинцы, оценивают заинтересованность России в решении конфликта. По их мнению, именно Россия, ЕС и Польша являются наиболее заинтересованными в решении украинского конфликта.

Таким образом, по мнению украинских студентов, международное сообщество должно оказывать Украине широкую помощь разного рода, при этом они полагают, что в решении конфликта заинтересованы прежде всего западные страны и организации. В свою очередь, поляки также

⁴ Альтернативы «не заинтересованы» и «скорее, не заинтересованы» трансформированы в низкую заинтересованность, «и да, и нет» - в нейтральную, «скорее заинтересованы» и «заинтересованы» - в высокую.

акцентируют на помощи Украине, однако они считают, что как западные организации, так и Россия в меньшей степени заинтересованы в украинском вопросе.

Итак, сравнительный анализ оценок событий на Востоке Украины украинским и польским студенчеством показал, что украинские студенты более оптимистичны в оценках будущего своей страны. Студентам из Польши более присуще пессимистическое видение развития событий, ориентация на отношения с Россией (необходимость поиска компромиссов) и некоторая усталость от украинской тематики. Украинские студенты надеются на помощь извне в решении конфликта, поляки акцентируют внимание на решении конфликта между его непосредственными участниками.

Последнее, как и в целом отношение польских студентов к событиям на Востоке Украины является индикатором влияния глобального информационного поля. Несмотря на начинающуюся усталость от украинских проблем, международное сообщество, которое в нашем исследовании представляли польские студенты, продолжает выражать нашему государству так необходимую ему помощь и поддержку.

Література:

1. Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру і шляхи подолання конфлікту [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». URL: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/stavlennjaa-konfliktu.htm> (дата звернення 28.04.2016).
2. Результати соціологічного дослідження «Оцінка громадянами ситуації на Донбасі» [Електронний ресурс] // Український центр економічних та політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=735 (дата звернення 28.04.2016).
3. O konflikcie na Ukrainie i sankcjach gospodarczych wobec Rosji [Електронний ресурс] // Komunikat z badan CBOS. № 84. 2015. URL: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_084_15.PDF (дата звернення 28.04.2016).
4. Війна на Донбасі очима європейців: де є проблеми і що варте уваги МЗС [Електронний ресурс] // Європейська правда. Дата оновлення: 04.11.2015. URL: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2015/11/4/7040279/> (дата звернення 28.04.2016).

УДК 316.752:37.011.3-057.87(477+438)

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ УКРАИНСКИХ И ПОЛЬСКИХ СТУДЕНТОВ: СРАВНИТЕЛЬНАЯ ПЕРСПЕКТИВА

Свид Александра Алексеевна – магистрант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье представлены некоторые результаты международного исследования «Студентство пограничья: идентичности, ценности, жизненные планы», проведенного студентами, специализирующимися на кафедре социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, в течение 2014-2015 гг. в некоторых вузах Украины и Польши. На основе типологии ценностей Шелера-Рокича осуществлен сравнительный анализ терминальных и инструментальных ценностей польских и украинских студентов. Сделан вывод о том, что общее и различия в ценностном дискурсе украинских и польских студентов обусловлены историко-культурными особенностями этих стран, а также актуальными социально-политическими процессами, происходящими в украинском и польском обществах.

Ключевые слова: ценностные ориентации, студентство, терминальные и инструментальные ценности, жизненный успех.

У статті представлені деякі результати міжнародного дослідження «Студентство пограниччя: ідентичності, цінності, життєві плани», проведеного студентами, які спеціалізуються на кафедрі соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, протягом 2014-2015 рр. у деяких вишах України та Польщі. На основі типології цінностей Шелера-Рокича здійснено порівняльний аналіз термінальних та інструментальних цінностей українських та польських студентів. Зроблено висновок про те, що спільне та відмінне в ціннісному дискурсі українських та польських студентів зумовлені історико-культурними особливостями цих країн, а також актуальними соціально-політичними процесами, що відбуваються в українському та польському суспільствах.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, студентство, термінальні та інструментальні цінності, життєвий успіх.

This article presents some results of the international research «Students of borderlands: identity, values, life plans», conducted by the students specializing at the Department of Sociology of V.N. Karazin Kharkiv National University during the 2014-2015 years in some high schools of Ukraine and Poland. On the basis of the typology of values Scheler-Rokeach, a comparative analysis of the terminal and instrumental values of Polish and Ukrainian students was carried out. The author concluded that the similarities and differences in value discourse of Ukrainian and Polish students are due to historical and cultural features of these countries, and relevant social and political processes taking place in the Ukrainian and Polish societies.

Keywords: value orientations, students, terminal and instrumental values, life success.

Глобализационные процессы, происходящие в современном мире, актуализируют вопрос границ не только в политическом, но и в философском и социологическом смысле. Для Украины проблема границ и пограничья приобрела особое значение после событий «революции достоинства», продемонстрировавшей евроинтеграционные устремления её граждан, а также после аннексии Крыма и начала военных действий на востоке страны. Наличие особого мировосприятия на пограничных территориях стало очень заметно, в частности в связи с появлением большого количества внутренне перемещенных лиц, взгляды и ценности которых иногда отличаются от доминирующего ценностного дискурса регионов, в которые они переезжают. Учитывая это, интересно исследовать ценностные ориентации населения, в частности молодежи, на восточном и западном пограничье нашей страны¹. Кроме того, курс на евроинтеграцию, провозглашенный Украиной, актуализирует необходимость исследования того, насколько близки ценностные ориентации украинцев и европейцев, в частности жителей соседней

© Свид А. А., 2016

¹ Региональные различия в ценностных ориентациях студенческой молодежи, в том числе проживающей на восточной и западной границе Украины, мы планируем проанализировать в наших следующих публикациях.

нам Польши. Выбор именно этой страны для сравнения обусловлен не только географической близостью, но и особенностями как исторического, так и актуального развития этих двух стран.

В этом контексте особое значение приобретает изучение ценностных ориентаций студенческой молодежи как наиболее активной социокультурной группы, которая не только усваивает ценности предыдущих поколений, но и создает собственный ценностный дискурс, который в ближайшем будущем может стать доминирующим в обществе.

Эмпирической базой нашей статьи являются результаты международного социологического исследования «Студенчество пограничья: идентичности, ценности, жизненные планы», осуществленного при нашем участии студентами, которые специализируются на кафедре социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. Исследование было проведено в 2014-2015 гг. среди студентов Зеленогурского университета (Польша), Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, Восточноевропейского национального университета имени Леси Украинки (г. Луцк) и Луцкого национального технического университета. Всего было опрошено 1214 студентов; среди них: 508 студентов Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, 178 студентов Восточноевропейского национального университета имени Леси Украинки, 111 студентов Луцкого национального технического университета и 417 студентов Зеленогурского университета. Выборка по этим университетам является репрезентативной.

Итак, целью этой статьи является выявление общего и отличного в ценностных ориентациях студентов Украины и Польши.

Чтобы реализовать эту цель, мы прежде всего обратились к анализу теоретических основ исследования ценностных предпочтений личности (или социальной группы). При этом большое внимание мы уделили работам таких зарубежных, отечественных и российских исследователей, как Р. Инглехарт, К. Клакхон, Т. Парсонс, М. Рокич, М. Шелер, Л. Аза, В. Бакиров, В. Водзинская, Е. Головаха, Г. Главных, Т. Заславская, М. Лапин, Ю. Левада, Н. Наумова, В. Поддубный, А. Ручка, Л. Сокурская, А. Тельнов, В. Хмелько, В. Ядов и др.

Среди работ, в которых рассматривается студенческая молодежь, в том числе ее ценностные ориентации, мы, в первую очередь, опирались на монографии, подготовленные сотрудниками кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (см., напр.: [1, 2]). При это особую значимость для нашего собственного исследования имели данные, представленные в коллективной монографии «Украинское студенчество в поисках идентичности» [2]. В рамках этой монографии осуществляется глубокий анализ ценностного дискурса современной социологии, анализируется динамика ценностных ориентаций украинского студенчества первого десятилетия XXI века; акцентируется внимание на ценностной обусловленности гражданской идентификации студенческой молодежи и многие другие проблемы.

Мы надеемся, что данная статья станет не только логическим продолжением исследования ценностных ориентаций студенчества, но и даст толчок дальнейшему изучению этой проблематики в контексте кросс-культурных сравнительных исследований.

Отметим, что, анализируя полученные нами эмпирические данные, мы обратились к типологии ценностей Шелера-Рокича. Эта типология объединяет подход к пониманию ценностей М. Шелера, который в рамках своей этической концепции разделял их на ценности-цели и ценности-средства, а также собственно социологический подход М. Рокича, который выделял терминальные ценности (для него это главные ориентиры поведения личности, ее цель и идеалы) и инструментальные ценности (средства достижения поставленной цели и реализации идеалов).

Итак, обратимся к анализу эмпирической информации, полученной в ходе украинско-польского исследования студенческой молодежи. Прежде всего проанализируем ориентации студентов на терминальные ценности (или ценности-цели) (см. табл. 1). Отметим, что одна из ценностей не совпала в польской и украинской анкетах, поэтому исключена из ранжирования в соответствующей стране («бытовой комфорт» для Польши и «стабильность жизни» для Украины).

Как видим, наиболее важными для студентов обеих стран являются такие ценности, как «здоровье» и «семейное благополучие». И в Украине, и в Польше наименее приоритетными терминальными ценностями студентов являются такие ценности, как «возможность приносить пользу людям», «экологическая безопасность», «высокое служебное и общественное положение», «участие в общественной жизни, в решении общественных проблем» и «приобщение к литературе и искусству». Наибольшее расхождение в восприятии этих ценностей было обнаружено в оценке «экологической безопасности». Как ни странно, последнюю позицию в иерархии ценностей студентов обеих стран

занимает «приобщение к литературе и искусству», что наводит на пессимистические мысли о формировании культурного капитала будущей украинской и польской интеллигенции.

Интересным фактом является то, что для студентов обеих стран срединную позицию в иерархии ценностей (8 ранг) занимает такая ценность, как «интересная, творческая работа».

Оценки украинских и польских студентов совпадают и в связи с такими ценностями, как «экономическая независимость» (4 и 5 ранги, соответственно) и «полноценный отдых, интересные развлечения» (12 и 13 ранги, соответственно).

Таблица 1.

Ориентации студентов Украины и Польши на терминальные ценности (средние (S) и ранги (R))

Ценностные ориентации	Украина		Польша	
	S	R	S	R
Интересная, творческая работа	4,37	8	4,44	8
Материальное благополучие	4,46	6	4,68	4
Хорошие отношения с окружающими людьми	4,33	10	4,45	7
Возможность приносить пользу людям	4,00	14	4,03	14
Участие в общественной жизни, в решении общественных проблем	3,49	17	3,60	16
Образованность, знания	4,43	7	4,39	12
Личный покой, отсутствие неприятностей	4,32	11	4,59	6
Семейное благополучие	4,68	1	4,75	2
Здоровье	4,66	2	4,80	1
Полноценный отдых, интересные развлечения	4,25	12	4,29	13
Высокое служебное и общественное положение	3,76	16	3,69	15
Привлечение к литературе и искусству	3,42	18	2,83	18
Экологическая безопасность	3,88	15	3,29	17
Взаимопонимание с родителями, старшим поколением	4,25	13	4,40	11
Личная свобода, независимость в суждениях и действиях	4,47	5	4,41	10
Возможность развития, реализации своих способностей, талантов	4,52	3	4,43	9
Экономическая независимость	4,52	4	4,59	5
Бытовой комфорт	4,37	9	-	-
Стабильность жизни	-	-	4,71	3

Таким образом, представленные нами выше данные позволяют говорить о близости терминальных ценностей современных студентов Польши и Украины. А теперь посмотрим, чем отличаются ценностные ориентации польских и украинских студентов. Для этого обратимся к их иерархии. Первые ранговые, не позиции, как уже подчеркивалось выше, занимают такие ценности, как «здоровье» и «семейное благополучие». Украинские студенты на 3 место поставили «возможность развития, реализации своих способностей, талантов», на 4 – «экономическую независимость», на 5 – «личную свободу, независимость в суждениях и действиях», на 6 – «материальное благосостояние», на 7 – «образованность, знания». Что касается польских студентов, то они примерно так же, как украинские студенты, оценивают только «материальное благополучие», поставив его на 4 ранговую позицию. Все остальные ценности, являющиеся приоритетными для украинских студентов, у польских студентов занимают более низкие ранговые позиции.

Анализируя ценностные предпочтения украинских студентов, мы пришли к выводу, что для них более характерны ориентации на постматериалистические (постмодернистские) (по Р. Инглехарту) ценности, в частности на развитие своих способностей и самореализацию, экономическую независимость, личностную свободу. Что же касается польских студентов, то они более ориентированы на модернистский ценностный дискурс, в частности на такие ценности, как «жизненная стабильность» и «материальное благосостояние».

Обратимся к анализу ориентаций польских и украинских студентов на инструментальные ценности, то есть качества личности, способствующие реализации её терминальных ценностей (ценностей-целей) (см. табл. 2). Чтобы осуществить такой анализ, мы обратились к ответам наших респондентов на вопрос о факторах жизненного успеха в современном обществе.

Таблиця 2.

Ориентация студентов Украины и Польши на инструментальные ценности (в % к ответившим)

	Украина	Польша
Профессионализм, профессиональная компетентность	57,8	65,7
Трудолюбие, добросовестность	47,4	69,6
Организаторские способности	26,7	28,7
Деловая хватка, предприимчивость, готовность к риску	57,3	40,6
Честность, порядочность	27,9	32,6
Влиятельные друзья, знакомые, родственники, наличие связей	42,2	52,3
Умение использовать любые средства для достижения цели	30,0	27,3
Везение, счастливый случай	15,9	22,1
Уверенность в своих силах	36,4	46,7
Наличие начального капитала, собственности	31,1	22,9
Образованность, разносторонние знания, эрудиция	36,6	22,1
Высокий уровень культуры	10,0	7,8
Внешность	10,8	10,7
Удачный брак	8,4	10,2
Другое	0,5	1,5

Как свидетельствуют данные, приведенные в таблице 2, в целом оценки инструментальных ценностей студентами Украины и Польши совпадают. Наиболее важными для студенчества обеих стран является «профессионализм, профессиональная компетентность», «трудолюбие, добросовестность», «деловая хватка, предприимчивость, готовность к риску» и «влиятельные друзья, знакомые, родственники, наличие связей». Однако, если первые две из названных инструментальных ценностей, а также наличие связей более значимы для польских студентов, то о готовности к риску ради достижения успеха в жизни чаще говорят украинские студенты.

На следующие позиции в иерархии инструментальных ценностей украинские студенты поставили «образованность, разносторонние знания, эрудицию» и «уверенность в своих силах» (около 37% и 38%, соответственно). В Польше эти альтернативы выбрали 22% и 46% опрошенных, соответственно.

Сравнивая полученные нами данные, мы можем предположить, что польские студенты более ориентированы, как уже подчеркивалось, на добросовестное выполнение обязанностей в рамках своей будущей профессиональной деятельности, чем на предприимчивость и риск. Что касается украинских студентов, то они более, чем поляки, ориентированы на «наличие начального капитала, собственности» и на «умение использовать любые средства для достижения цели». Примерно одинаковую значимость придают студенты обеих стран таким инструментальным ценностям, как «честность, порядочность» и «организаторские способности».

С точки зрения украинских студентов, в достижении жизненного успеха менее всего нужно надеяться на «везение, счастливый случай» (так полагают около 16% ответивших), «внешность» (около 11%), «высокий уровень культуры» (10%) и «удачный брак (8,4%)». Оценки польских студентов этих ценностей почти совпадают с оценками студентов Украины, за исключением такого фактора, как «везение, счастливый случай»: его выбрали 22% ответивших в Польше, остальные факторы значимы только для каждого десятого респондента или реже. Если в Украине последнюю ранговую позицию занимает «удачный брак», то в Польше он оценивается немного выше (на него указали более 10 % ответивших) и занимает предпоследнюю ранговую позицию.

Подводя итоги, мы можем прийти к выводу, что в ориентациях на инструментальные ценности украинских и польских студентов больше общего, чем в ориентациях на терминальные ценности. Однако, несмотря на определенные различия в их ориентациях на ценности-цели и ценности-средства, обусловленные культурными традициями Польши и Украины, мы можем говорить о том, что ценностные дискурсы студенческой молодежи этих стран сегодня достаточно близки. Дальнейшие исследования в избранной нами области мы планируем посвятить изучению стиля жизни украинских и польских студентов, в том числе их досуговых практик, в рамках которых находят свою реализацию ценностные ориентации будущих специалистов с высшим образованием.

Литература:

1. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурская. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.
2. Украинское студенчество в поисках идентичности: монография / под ред. В. Л. Арбениной, Л. Г. Сокурской. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. – 520 с.

ПАМ'ЯТІ ВІРИ ЛЕОНІДІВНИ АРБЕНІНОЇ

27 серпня 2016 року пішла з життя наша колежанка, мудра, ітелігентна та надзвичайно світла людина, справжній професіонал, чудова жінка, відданий друг багатьох із нас, добре відомий в Україні та за її межами фахівець у галузі етносоціології – Віра Леонідівна Арбеніна.

Майже все професійне життя Віри Леонідівни пов'язане з Харківським університетом. У 1970 році на запрошення професора Якуби О. О. Віра Леонідівна Арбеніна прийшла працювати в лабораторію конкретно-соціологічних досліджень (ЛКСД) нашого університету. Протягом 20 років (з 1980 року по 2001 рік) вона очолювала лабораторію, була відповідальним виконавцем та науковим керівником більше 20 науково-дослідних проектів з проблем освіти, студентської молоді, міжетнічних відносин тощо. У 1980 році В. Л. Арбеніна захистила кандидатську дисертацію, присвячену проблемам формування соціально-психологічного клімату у виробничих колективах. Того ж року вона почала свою викладацьку діяльність на кафедрі соціології тоді ще Харківського державного університету імені О. М. Горького. З 1990 року по 2001 рік В. Л. Арбеніна була заступником декана з наукової роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

35 років В. Л. Арбеніна займалася педагогічною діяльністю. Вона розробила 5 авторських курсів, є автором першого і поки що єдиного в нашій країні підручника з етносоціології, який використовується не тільки в навчальних закладах регіону, а й Дніпропетровському, Львівському, Одеському національних університетах та інших ВНЗ України. В. Л. Арбеніна є автором більш ніж 100 наукових праць, в тому числі співавтором 5-ти колективних монографій. Її роботи широко цитуються дослідниками, що працюють у цій галузі.

Як завідувач лабораторії соціологічних досліджень та доцент кафедри соціології, В. Л. Арбеніна зробила вагомий внесок у підготовку кадрів професійних соціологів, більшість яких працює сьогодні на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та в інших соціологічних підрозділах Харківського регіону та України в цілому.

Майже 20 років Віра Леонідівна була відповідальним секретарем редакційної колегії фахового збірника наукових праць «Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства», підготувавши до друку 20 видань цього збірника. За ці роки нею було відредаговано сотні статей, надісланих до редакції збірника. Спілкування з Вірою Леонідівною стало справжньою школою професійної майстерності для багатьох авторів цих статей.

До редакції «Вісника» надійшли спогади про Віру Леонідівну Арбеніну, які ми надаємо нижче.

О КОЛЛЕГЕ, ДРУГЕ, СОРАТНИКЕ

Встреча с Верой Леонидовной Арбениной состоялась намного раньше совместной работы в социологической лаборатории, созданной по инициативе Е. А. Якубы при кафедре философии Харьковского государственного университета имени А. М. Горького (ныне Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина) в 1963 году. После окончания факультета журналистики Киевского государственного университета в 1956 году по комсомольской путевке ЦК ВЛКСМ я была направлена на работу в областную газету «Акмолинская правда». В то время в Казахстане полным ходом шло освоение целинных земель. Отработав положенный срок как молодой специалист, я возвратилась в Харьков и была направлена обкомом партии редактором в заводскую газету Харьковского электромеханического завода (ХЭМЗ).

Первой задачей, которую пришлось решать, был набор сотрудников редакции. Поскольку до закрытия отделения журналистики на филологическом факультете Харьковского университета и перевода студентов этой специальности в Киевский государственный университет имени Тараса Шевченко я училась в нашем университете, то обратилась в редакцию университетской газеты. Редактор Л. М. Межова порекомендовала мне активного работника В. И. Писаренко, окончившего исторической факультет. Коллеги порекомендовали В. Л. Арбенину, дав высокую оценку ее личным и деловым качествам. Так в редакции газеты «Проминь» сформировалось ядро творческого коллектива.

В 1965 году на заводе появились первые представители университетской лаборатории конкретно-социологических исследований (ЛКСИ) (С. Ковригин, Л. Маленкова, Л. Нецвит, И. Некрасова). Партком поручил нам оказать помощь в проведении опроса, поскольку к этому времени мы уже хорошо были знакомы со структурными подразделениями завода, его руководящим составом. Так как отечественная социология делала тогда первые шаги в проведении конкретных социологических исследований, мы стали активно сотрудничать с представителями этой молодой науки. Знакомство с Е. А. Якубой было для нас событием. Мы открыли для себя возможность познания окружающего мира не только через судьбы отдельных личностей (героев труда, рационализаторов, активистов и т.д.), но и путем анализа общественного мнения, отражения в сознании людей их отношения к событиям, происходящим в жизни, в окружающей действительности.

Заразившись «вирусом» социологии, мы организовали заводскую социологическую группу. Партком, заводская администрация настороженно отнеслась к нашим инновациям. Одно дело пришли социологи, которые видят то, что им показывают, а совсем другое – свои, которые знают заводскую жизнь изнутри. Однако первые, робкие прикладные исследования показали, что социологическую информацию можно использовать в практике партийной жизни.

Первая тема, которую мы попытались раскрыть - это изучение трудовой активности работников физического и умственного труда, зарождение починов, инициатив, новаторства. Мы публиковали материалы в нашей газете, их стали использовать в партийной и организаторской работе. Вера Леонидовна оказалась не только способным журналистом, но и аналитиком, организатором исследовательских проектов. Представители парткома стали использовать материалы прикладных КСИ на областных партконференциях. Опыт работы нашей заводской социологической группы привлек внимание не только областных, но и республиканских газет. О нашей заводской социологической группе была опубликована статья в газете «Правда Украины».

В это время по приглашению Е. А. Якубы я поступила в заочную аспирантуру по философии в Харьковский университет. В. Л. Арбенина занялась разработкой исследовательских проектов по изучению различных направлений жизнедеятельности трудового коллектива. Ее особенно интересовал социально-психологический климат в различных подразделениях (цехах, отделах) завода.

Мы неожиданно получили приглашение московских криминологов (Всесоюзной лаборатории криминологических исследований) на конференцию. Завод делегировал В. Л. Арбенину для участия в работе конференции. Вера Леонидовна была в восторге от научного уровня, высокого настроения мероприятия. Она оказалась первым полпредом украинской промышленной социологии на мероприятии всесоюзного уровня. Интерес к промышленной (заводской) социологии только зарождался. Вера Леонидовна с восторгом рассказывала о культурной программе, организованной экскурсии по Москве, не очень типичной для обычных туристов. Криминологи занимались в то время изучением коррупционных схем в различных ведомствах, в частности в ГАИ. Оказалось, что была разработана такса «откупного» за

нарушение правил дорожного движения: в зависимости от тяжести - изменялось количество «таранки» (по нынешним временам это не тянет даже на мизерный презент).

Уже в те годы четко проявились хорошо известные черты Веры Леонидовны – добросовестность, скрупулезность, творческий, самостоятельный подход, четкость, пунктуальность, порядочность, исполнительность.

Вера Леонидовна была очень надежным человеком, с которым, как говорится, можно идти в разведку. Уход Веры Леонидовны – огромная личная и коллективная потеря.

Алиса Андриющенко

Не тем себя сиянье возвеличило,
Что светит в беспредельной высоте,
А тем, что добровольно ограничило
Себя росинкой на листе.

Рабиндранат Тагор

Для меня сияние этой хрупкой и одновременно внутренне сильной женщины заключалось в её внимательности и бережном отношении ко всему, что её окружало. Отчётливо я поняла это, когда попала в дом к Вере Леонидовне. В дом, где с почитанием и любовью относятся к истории появления каждой вещи и с невероятной добротой - к тем людям, с кем эти истории связаны.

Внимательность и чуткость к красоте находили свое воплощение в увлечении Веры Леонидовны художественной фотографией, икебаной - и обычный букет ландышей от прикосновения её рук будто оживал среди весеннего леса.

Эти бережность и чуткость проявлялись и в человеческих отношениях: с коллегами по работе, со студентами. Наверное, поэтому, когда Вера Леонидовна готовила статью по этничности, в которой она планировала использовать фрагменты эссе студентов 4 курса, она посчитала должным спросить разрешения у каждого автора эссе на публикацию этой информации. И здесь речь не просто о профессиональной этике, а о высокой нравственности, не совместимой с нетактичностью и панибратством.

И душевная чистота Веры Леонидовны, её негромкость, созерцательность, мудрая неспешность по сути своей представляли бережное отношение к настоящему.

Эта чистота была в основе научной принципиальности, скромности, в недопущении поспешных выводов, в смелости в отстаивании собственной позиции и признании собственных ошибок, в честном служении профессии. Если мы откроем её учебник по этносоциологии, изданный в 2010 году, мы не найдем ни одного вывода, который бы опровергала наша сегодняшняя реальность. Каждый вывод этой книги тщательно обдуман, взвешен опытом, интуицией, этикой настоящего учёного.

Состояться в профессии и состояться в непрофессиональной сфере – это тоже особый дар. Вере Леонидовне посчастливилось встретить человека всей её жизни и быть любимой женой, подругой, соратником. Любовь в прямом смысле открыла перед ней новые просторы: они с мужем - Юрием Михайловичем – много путешествовали, сплавились на байдарках, причем, бывало, в опаснейших условиях; увлекались лыжным спортом, альпинизмом. И эта экстремальность Веры Леонидовны была неслучайна – с одной стороны, это её природная смелость, внутренняя сила, с другой – уверенность в мужчине, который рядом.

Встреча с Верой Леонидовной произошла для меня не один раз. Первая встреча – в студенческие годы, и эта встреча «преподаватель-студент» приоткрывает нам лишь отдельную грань человека. Вторая встреча - «коллеги по цеху» - произошла в годы аспирантуры и после её окончания. Но настоящая встреча с этим человеком произошла для меня, как это больно не прозвучит, когда Вера Леонидовна уже ушла на пенсию и я заново познакомилась с ней – в обстановке её дома. С Верой Леонидовной, которая любила

принимать гостей, у которой было много верных друзей разных возрастов (неудивительно, что дети её друзей тоже становились её друзьями). С Верой Леонидовной, которая рассказывала о жизни как о невероятном, полном красоты и поводов для удивления приключении, о профессии - как о творческом таинстве, о близких людях – как о главной благодарности судьбы.

Конфуций когда-то сказал, что благородный человек помогает людям увидеть то, что есть в них доброго, и не учит людей видеть то, что есть в них дурного. Вера Леонидовна обладала этим редким даром – раскрывать в людях то лучшее, что в них есть. А что может быть более важным для Учителя? Учителя - на всю жизнь.

Вера Кутырёва

Прошло так мало времени с тех пор, как не стало Веры Леонидовны Арбениной, - кандидата социологических наук, доцента, эрудированного и глубокого ученого, интереснейшего и энергичнейшего человека. Вера Леонидовна стояла у истоков социологического образования в нашем университете. Она входила в число тех учёных и преподавателей, которые определили лицо социологического факультета на этапе его становления и практически сразу стали «классиками» Харьковской социологической школы.

Вера Леонидовна много лет руководила социологической лабораторией, вырастила целые поколения исследователей, научив всех нас научной скрупулезности, точности, дотошности. Её глубокая убежденность в том, что наука должна служить людям, обществу в целом, а не только паразитирующим на ней «научным работникам», сформировала особое отношение факультетских выпускников к миссии социолога, уберегла многих от соблазна вульгаризации социологии в угоду рынку, потребительству, стяжательству. Для Веры Леонидовны Арбениной социология как наука была возможна лишь в той мере, в которой она позволяла разрешать серьёзные общественные проблемы, а не удовлетворять коммерческие и политические потребности узкой касты циничных «профессионалов».

Долгие годы Вера Леонидовна редактировала периодические издания социологического факультета. Именно благодаря её подлинному редакторскому таланту и невероятной трудоспособности эти издания представляли собой действительно серьёзный, интересный срез отечественной социологической науки. А сколько сырых текстов превратились в результате работы Веры Леонидовны в настоящие статьи, скольким авторам она привила чувство социологического стиля, ясность и чёткость выражения мысли – не сосчитать. Сегодняшние кандидаты и доктора наук, доценты и профессора соцфака долго будут помнить школу Веры Леонидовны и оценивать свои статьи по «шкале Арбениной».

Большая работа, которая еще ждет полноценного признания, проделана Верой Леонидовной в сфере этносоциологии. Ее концепция, возможно, является наиболее значительным вкладом постсоветской социологии в это направление исследований. А созданный Верой Леонидовной учебник «Этносоциология», выдержавший несколько переизданий, является настоящим образчиком учебной социологической литературы в целом. Сочетание исследовательской глубины с педагогической чёткостью и лаконичностью, научной добросовестности с личной интеллигентностью и скромностью позволили Вере Леонидовне написать учебник, в равной степени понятный студентам и интересный состоявшимся исследователям.

Вера Леонидовна была строгим, глубоким ученым, по-наставнически внимательной и требовательной к содержательным и стилистическим деталям. Поколения харьковских социологов обязаны ей научной грамотностью и социологическим вкусом. Вера Леонидовна была исключительно честным, порядочным, интеллигентным человеком, чувствующим мельчайшие этические нюансы, и, тонкая и ранимая, она проявляла настоящее благородство, сталкиваясь с толстокожестью, недобросовестностью и даже предательством других. Мы никогда не забудем ее. Нам будет очень ее не хватать...

Елена Мурадян

ПАМ'ЯТЬ СЕРДЦА

Невероятно трудно говорить в прошедшем времени о человеке, с которым ты бок о бок прошел почти всю свою сознательную жизнь. Принять то, что его нет и больше не будет рядом с тобой, просто невозможно.

Когда Веруша (так я и некоторые мои коллеги называли Веру Леонидовну Арбенину) позвонила мне и рассказала о своей болезни, сердце защемило, а в голове непрестанно билась мысль – «Как помочь?» На следующий день мы поехали в больницу, где в свое время помогли мне. А потом полгода поисков лекарств, консультаций с врачами в Украине и за рубежом, в частности в Белорусии, где наши друзья-коллеги Лариса Филинская и Давид Ротман договорились о том, чтобы Верушу приняли в одной из ведущих клиник Минска. Но эта поездка не состоялась...

Я познакомилась с Верушей, когда, будучи студенткой 4-го курса филологического факультета нашего университета, начала сотрудничать с социологической лабораторией, где она уже работала. По заданию комитета комсомола университета, членом которого я была, мы проводили изучение общественно-политической активности студентов.

Уже после окончания университета, ближе познакомившись с работой лаборатории, с Еленой Александровной Якубой – её бессменным научным руководителем, с сотрудниками, среди которых было много выпускников университета постарше меня и почти таких же по возрасту, подружившись с ними, я влюбилась в социологию, и она стала делом всей моей жизни.

Мы очень быстро подружились с Верушей. Этому способствовала не только совместная исследовательская работа в лаборатории, но и наши, как тогда говорили, общественные поручения. Мы с Верушей были членами профсоюзного бюро экономического факультета (после открытия там специализации по социологии и набора на базе отделения политэкономии первых будущих социологов с базовым образованием лабораторию по линии партии и профсоюза «приписали» к экономфаку). Вспоминаю, с каким юмором мы относились к заседаниям профбюро, абсолютно формальным, ничего по сути не решающим; какие портретные зарисовки некоторых его членов мы с ней делали, сидя на этих заседаниях.

А еще были многочисленные совместные поездки по Харьковской области с лекциями по линии общества «Знание». Веруша – великая путешественница, объездившая с мужем чуть ли не весь Советский Союз, по-новому открыла для меня достопримечательности и красоты нашей области. Особенно запомнилась поездка, в рамках которой мы побывали во Владимировке, где в Натальевском парке чудом сохранилась знаменитая Свято-Преображенская церковь, созданная такими гениями, как А. Щусев, С. Коненков, А. Матвеев. В церкви была котельная, чуть ли не доверху засыпанная углем. После поездки Веруша вместе со своим мужем – Юрием Михайловичем Оршанским и их замечательными друзьями – заядлыми путешественниками, альпинистами и горнолыжниками (я всегда восхищалась этой удивительно активной во всех отношениях командой, сохранившей свою дружбу до сих пор) подняли общественность на благое дело и добились того, чтобы этот изумительный образец зодчества был реставрирован и использовался по назначению. Летом 2015 года мы кафедрой поехали на экскурсию по области, в том числе побывав в Натальевском парке. К моему изумлению, молодой священник знаменитой церкви не знал ее историю и был немало удивлен моему рассказу.

Невероятным разнообразием отличались, как сейчас принято говорить, досуговые практики Веруши (не случайно так много её работ принадлежат такой области социологического знания, как социология досуга). Она была отчаянной горнолыжницей, что иногда стоило ей сломанных конечностей. На праздновании 10-летия нашего факультета студенты так и изобразили её – со сломанной лыжей и перевязанными руками и ногами. Я всегда по-доброму завидовала тому, как умеет отдыхать наш трудоголик Вера Леонидовна.

Как она умела работать – это особый разговор. Я участвовала практически во всех исследовательских проектах, которыми руководила или была ответственным исполнителем В.Л. Арбенина, и видела, насколько серьёзно она относилась к тому, что делала, какой требовательной она была к себе и к сотрудникам лаборатории, как тщательно отработывала каждый элемент программы исследования, каждый вопрос в его инструментарии, каждое слово в отчете.

Сколько республиканских, всесоюзных и международных конференций и конгрессов было проведено при непосредственном участии Веры Леонидовны Арбениной! Сколько статей она отредактировала, будучи ответственным секретарем сборника научных трудов «Методология, теория и

практика социологического анализа современного общества» и членом редколлегии нашего «Вестника»! Как она работала с авторами статей, какой замечательной школой профессионального мастерства для молодых (и не очень) социологов было общение с Верой Леонидовной! Хочу надеяться, что они это помнят и всегда будут благодарны ей за те уроки подлинного профессионализма, которые давала им В.Л. Арбенина.

Всем сердцем болея за отечественную социологию, в последние годы она переживала по поводу падения качества исследований, научных публикаций, учебников, подготовленных украинскими учеными-социологами. Её критика никогда не была критиканством, это было всегда взвешенное и аргументированное мнение о работе коллег. Меня она постоянно критиковала за то, что я слишком много времени уделяю работе в Социологической ассоциации, в различных комиссиях, советах, комитетах и т.д. нашего университета и Министерства, считая, что все это в ущерб работе на кафедре.

Тем не менее мы всегда были вместе: вместе проводили исследования, вместе готовили конференции, вместе редактировали коллективные монографии нашей кафедры, писали статьи в соавторстве и т.д. В этом контексте подчеркну, что работать с ней мне было и легко, и трудно (снова-таки в силу её невероятной требовательности к качеству научной продукции).

А как ответственно она относилась к написанию своего учебника по этносоциологии – первого и пока что единственного в Украине; учебника, который, действительно, отвечает всем требованиям к учебной литературе. Её учебник по достоинству оценили и студенты, и коллеги-преподаватели.

Ещё раз хочу подчеркнуть её умение органически сочетать профессиональное, общественное и личное. Она была не только талантливым ученым и преподавателем, но и талантливой хозяйкой дома и сада (в последние годы она открыла в себе талант садовода, огородника и цветовода, реализуя его в Ковягах, где у них с мужем был потрясающе красивый участок, плодами которого пользовалась вся наша кафедра; все это нас тоже очень сближало, поскольку я увлекаюсь тем же). Веруша была талантливой женой, в течение 56 лет отдававшей свою любовь, нежность и заботу удивительному человеку – своему мужу Юрию Михайловичу Оршанскому. Меня всегда потрясали и сегодня потрясают его эрудиция, критический склад ума, познания, как мне кажется, во всех областях, невероятно разнообразные увлечения, чувство прекрасного и самое главное – трепетное отношение к Верочке. «У меня святой муж», - сказала мне Веруша перед уходом.

Я думаю, нет, я знаю, что все эти таланты сделали Верушу счастливой женщиной, любимой мужем, друзьями и коллегами.

Спасибо тебе, моя дорогая подруга, за то, что ты была и навсегда останешься в моей жизни. И, пожалуйста, прости меня за всё, в чем я была и не была виновата.

Людмила Сокурянская

В ПАМЯТЬ О ВЕРЕ ЛЕОНИДОВНЕ АРБЕНИНОЙ

Как не грустно это осознавать, Вера Леонидовна Арбенина ушла из жизни. Она стала нашим воспоминанием.

Вера Леонидовна была моим преподавателем по курсам «Этносоциология» и «Основы научных исследований». За ней я вела семинары по социологии на филологическом факультете в качестве педпрактики в аспирантуре. Она читала все мои статьи, напечатанные в университетских социологических изданиях. Вера Леонидовна участвовала в обсуждениях на кафедре моей кандидатской и докторской диссертаций. Она была рецензентом моей монографии.

На кафедральных обсуждениях дипломов и диссертаций Вера Леонидовна задавала самые сложные вопросы – о сверхзадаче и логике исследования, аргументации выбора концептуального аппарата, о практической значимости результатов работы. Но когда вы получали от нее положительную оценку, поощрительный отзыв, похвалу - сомнений не могло быть: это не комплимент, а чистая правда. И я горжусь тем, что моя идея культурных механизмов власти, представленная на кафедральном теорсеминаре в сентябре 2014 года, была оценена ею как обоснованная и перспективная.

Что стояло за ее замечаниями и комментариями к нашим текстам? Это было чувство ответственности за сказанное исследователем и преподавателем слово, за достоверность результатов, обоснованность выводов, ценность практических рекомендаций. И здесь научное и гражданское были для Веры Леонидовны неразрывны.

Вера Леонидовна учила исследованию, организации повседневной работы социолога, кропотливому поиску литературы, работе с источниками (она показывала мне карточки с выписками для новой статьи), использованию эффективных, проверенных приемов (например, после каждого из проведенных опросов она заполняла пустую анкету результатами одномерного распределения – проценты напротив каждого из вопросов), логике формулирования гипотез, операционализации понятий и многому другому. Воодушевление и радость, которые сопутствовали ее успешному исследованию, не могли остаться незамеченными, не захватить людей рядом. Хотя она часто произносила слово «мучительный», говоря о процессе принятия решения по каждому из этапов исследования.

«Идеалы» не были для Веры Леонидовны пустым словом. Как мне представляется, она стремилась и воплощала в своей жизни идеал гармонически развитой личности в её разнообразных измерениях: интеллектуальном и физическом; научном и художественном. Мне очень приятно, что у нас были общие художественные интересы и вкусы, например творчество Вадима Сидура: изображение его скульптуры «Взывающий» Вера Леонидовна поместила на обложку своей книги «Этносоциология».

Вера Леонидовна обладала даром наблюдательности. Многие помнят ее рассказ о рождении синей стрекозы, которое она наблюдала где-то на Донце. Резкие формы серой, как маленький динозавр, куколки, мокрое тело выбирающегося из покровов насекомого, насыщенно синие бархатные крылья стрекозы. Знаменитую историю про медведя мне, к сожалению, пришлось слышать только в пересказах.

В последние несколько лет Вера Леонидовна настойчиво поднимала вопрос о новых исследовательских темах на кафедре и факультете. Некоторые предложения были сформулированы, но не получили поддержки и финансирования. Например, тема об иностранных студентах в украинских вузах. Думаю, Веру Леонидовну заинтересовали бы новые измерения этнической темы, культурной неоднородности, проблематики дискриминаций. Следующим этапом в ее работе могла стать и качественная методология.

Большинство авторов, печатавших свои статьи в периодических изданиях нашего университета в последние 15–20 лет, познакомились с ее рецензиями на собственные работы. Вера Леонидовна «несла крест» критического читателя, строгого и принципиального рецензента. «Отклоненные» авторы фигурировали и в её ироничных высказываниях на общих встречах и праздниках. Мне кажется, что эта роль критика мешала ей увидеть и почувствовать благодарность окружающих. А, возможно, я как один из рецензируемых авторов не была достаточно настойчива. Поэтому мне хочется закончить этот текст словами: «Спасибо Вам за все, Вера Леонидовна».

Юлия Сорока

ВІРА У МУДРІСТЬ, НАДІЯ НА ЛЮБОВ

Як це завжди відбувається, істинна суть людини та її значення для нас відкриваються тільки після того, як її душа покидає цей світ і відлітає у небеса. Так і у випадку з нашою Вірою; ми так звикли до того, що вона існує в нашому повсякденному та інтелектуальному житті, що тільки зараз виявляємо помітні розриви в ньому, пов'язані з її відсутністю. Вона відійшла у вічність, і вочевидилося, що ми втратили чудову, надзвичайно скромну і чуйну людину, високого класу професіонала, для якої на першому плані завжди була робота, кафедра, лабораторія, університет. Олена Олександрівна Якуба завжди дуже добре добирала своїх працівників. Я давно вже переконалася у таких екстраординарних якостях і рисах Віри Леонідівни Арбеніної, які дозволили їй довго і плідно працювати на ниві вітчизняної соціології і приносити максимальну користь соціології харківській. Багато в чому завдяки саме В. Л. Арбеніній наша соціологічна наука дістала добре фахово підготованих спеціалістів, причому не лише з Харкова, але й далеко поза його межами. Багато в чому вона була піонером: пригадаймо хоча б діяльність соціологічної

лабораторії під її провідом або багаторічне редагування текстів «Харківських соціологічних читань». Вона не раз казала мені, що може зорозво й не впізнати ту чи іншу особу з соціологічного світу, але чудово пам'ятає усі її дописи і наукові повідомлення, скеровані до участі у Читаннях. І про всіх вона мала свою об'єктивну та аргументовану думку, яку радо змінювала тільки у випадку фахового зростання цієї людини. Агов, її похресники у науці, чи не забудете ви, кому великою мірою завдячуєте своїм науковим вдосконаленням?

І таких добрих вчинків з боку Віри Леонідівни можна згадувати багацько. Впевнена, що її будуть довго згадувати «незлим тихим словом» всі ті люди, з ким вона контактувала, кого вчила, з ким ділила радість дружнього спілкування. Майже половину віку я мала щастя нехай не регулярно, але систематично контактувати з нею, зустрічатися на чисельних конференціях, гостити її у Львові та у Карпатах, до яких вона мала особливу прихильність і симпатію. Ніколи не забуду її обличчя під час однієї такої дружньої подорожі «Карпатським трамваем» часів цесаря Франца-Йозефа: цей старий вагончик поволі долав прикарпатські долини і пагорби, а Віра Леонідівна з ясною посмішкою вдивлялася в далечину і буквально всотувала красу осінньої карпатської природи. Як добре, що на згадку про це існує моя улюблена її фотографія...

Не можна не згадати і про те, що В.Л. Арбеніна була однією з небагатьох справжніх інтелектуалів та інтелігентів у нашому середовищі; мене завжди вражала її духовна культура і художня обізнаність із світом великого мистецтва. З нею можна було годинами говорити на будь-які теми і сюжети, пов'язані із прозою і поезією, новими і старими кінофільмами, виходом у світ новинок літератури і переосмисленням класичних витворів мистецтва. І коли наші смаки не співпадали, вона ніколи не вдавалася ні до образ, ні до вивищення своєї точки зору, ні навіть до підвищення тону – вона сприймала право людини на свою позицію як природне право кожної людини. І хоча ми з нею мали відмінні політичні погляди та уподобання, однаково двері її квартири завжди були відкриті для мене. Скільки щасливих годин ми провели у дружніх бесідах, сповнених гумору і філософування, спогадами, обговоренням насущних проблем фаху і усього нашого непростого життя! І завжди поруч був її чоловік, Юрій Михайлович. І про нього я хочу сказати окремо.

У подружньому житті, смію думати, Віра Леонідівна була щасливою, бо вони з чоловіком дихали одним повітрям, були співзвучно налаштовані духовно, мали один в одному міцну опору і захист. Юрій Михайлович був і залишається для мене добрим другом, людиною інтелектуально унікальною, виразно автентичною, людиною, яка на все має свою точку зору і вміє дуже переконливо її відстоювати. Багато разів він навчав мене як у звичайних життєвих ситуаціях, так і у розумінні і розв'язанні більш загальних проблем, у чому я часто почувалася безпорадно або непрактично. Я дякую йому і за себе, але особливо і у першу чергу за Віру Леонідівну, яку він завжди підтримував і так ніжно плекав, особливо в останні її дні. Агов, друзі і колеги Віри Леонідівни по праці, не забуваймо тепер підтримати й його, бути поруч із ним, бо його біль від втрати дружини незрівнянно більший за наш, але його горе хоч трохи втамовується, коли він спілкується з нами.

Немає нічого гірше, аніж писати спогади про друзів і колег, які відійшли у вічність. Болить душа, крається серце, але завжди дякуєш Богові за можливість зустріти у житті прекрасну людину, вірну незрадливу подругу, спокійного і виваженого колегу по роботі, людину з широким обрієм мислення й почування. І скільки ми пам'ятаємо її, стільки вона і живе. Сподіваюся, що це триватиме дуже довго, бо вона вірила у мудрість і мала надію на любов, і це не забувається.

Наталія Черниш

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття, що подається на розгляд повинна містити:

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора.
5. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (12-15 рядків).
6. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
7. Текст статті.
8. Назва статті та прізвище автора українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5
3. Поля – 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування. Посилання наводяться в тексті у квадратних дужках: вказується номер джерела і сторінка, наприклад: [5, с.18].

Бібліографія оформлюється за стандартом ВАК України (див. бюлетень ВАК №5 2009 р.)

Статті приймаються електронною поштою у текстовому редакторі *Microsoft Word* у форматах **.doc** або **.rtf**.

Стаття повинна бути обсягом не менш 11000, не більш 22000 знаків (на одній сторінці формату А4 розміщується приблизно 2500 знаків). Користуйтеся меню *Сервіс - Статистика*.

Автор не має права передавати в інші видання статтю, прийняту редакцією та ухваленою редакційною колегією до друку.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті.

Статті за підписами авторів висловлюють їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.

Редакційна експертиза статей виконується виключно для внутрішнього користування.

До друку прийматимуться лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання цілей (мета) статті;
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Статті, що не відповідатимуть вимогам ВАК України до наукових публікацій, до друку не прийматимуться!

Матеріали надсилати на адресу: socioedition@karazin.ua

З усіх питань звертатися до: Сокур'янської Людмили Георгіївни (057)707-54-90,
Остроухової Анни Сергіївни (057) 707-53-89).

E-mail: socioedition@karazin.ua; sokuryanska@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. Каразіна

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6

Телефон: (+38 057) 707-53-72 707-53-97

fax: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua

Рівень акредитації: IV

тел./факс: (+38 057) 706-33-38

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії вищої школи (м. Москва) Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій, а також лабораторія соціологічних досліджень. Факультет має сучасний комп'ютерний клас, конференц-зал, бібліотеку та Центр-Internet.

На факультеті навчається близько 800 студентів з України та інших країн за спеціальностями «соціологія», «соціальна робота», «політологія», «медіакомунікації», «соціальні комунікації, реклама і PR», «медіакомунікації та зв'язки з громадськістю». Факультет має денне, заочне (дистанційне) відділення. Підготовка фахівців здійснюється за рівнями вищої освіти «бакалавр» та «магістр», а також освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст».

Професійна діяльність випускників факультету перш за все пов'язана з викладацькою та дослідницькою діяльністю у вищих навчальних закладах та коледжах, ліцеях і гімназіях, центрах вивчення громадської думки та соціальних службах, у тому числі у пенітенціарній системі, центрах зайнятості. Вихованці факультету працюють також у галузі реклами та маркетингу, у прес-службах, в органах державного управління та місцевого самоврядування тощо.

Студенти-соціологи вивчають понад 100 різноманітних курсів, серед яких: загальна соціологія, історія соціології, методологія та організація соціологічних досліджень, новітні методи аналізу даних, конфліктологія, політична соціологія, теорія та практика соціальної роботи, управлінське консультування, публік рилейшнз, соціологія культури, освіти, молоді, сім'ї, маркетингу, реклами, методи комп'ютерної обробки соціальної інформації, філософія, загальна та соціальна психологія, політологія, економічна теорія, основи вищої математики, іноземна мова тощо.

Найкращим студентам факультету присуджуються почесні стипендії імені всесвітньо відомих учених М. Ковалевського та О. Якуби.

Соціологічний факультет має аспірантуру та докторантуру. На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання навчально-виховного процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Соціологічний факультет в останні роки виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.) та «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), а також Міжнародних Шкіл молодих соціологів (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень

Некомерційна громадська організація «Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень» створена у червні 1996 року за ініціативою соціологів, політологів, економістів, юристів Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна та інших наукових закладів, представників ділових кіл, засобів масової інформації, органів місцевого самоврядування Харкова.

Головною метою Східноукраїнського Фонду соціальних досліджень є сприяння науково-дослідницькій, соціально-технологічній та соціоінженерній діяльності на підставі сучасних досягнень соціології, економіки, політології, правознавства, соціальної психології, урбаністики та інших соціальних наук.

Адреса: м-н Свободи 6, кімн. 335-336, 61022 м.Харків, Україна

Тел./факс: +38 (057) 714-14-08

E-mail: mail@sociology.kharkov.ua, sociology.kharkov.ua@gmail.com

Веб-сайт: www.sociology.kharkov.ua

Наукова спрямованість:

- Науковий аналіз, діагностика та прогнозування соціальних, політичних, економічних, екологічних, етнічних і інших проблем сходу України й сучасного українського суспільства в цілому;
  - Соціологічні, соціокультурні експертизи управлінських рішень, політичних, економічних, соціальних програм і проектів, проблем регіонального, муніципального менеджменту, менеджменту на рівні окремої фірми;
  - Політичний маркетинг, консультування, організація й інформаційне забезпечення передвиборних кампаній;
  - Аналіз ринку засобів масової інформації та реклами;
  - Дослідження соціальних механізмів розвитку освіти, науки, культури;
  - Аналіз поведінки споживачів на ринку продовольчих і непродовольчих товарів;
  - Інформаційне забезпечення фінансово-економічної й інвестиційної діяльності;
  - Експертиза і корекція рівня соціальної напруженості на підприємствах, управлінське консультування.
- За час функціонування фахівцями Фонду реалізовано більш ніж 50 **дослідницьких та освітніх проектів**, серед яких:
- Місто та держава: проблеми, тривоги і надії городян сходу України (дослідження було проведене у 10 містах Сходу України, 1995-1996 гг., спільно з Асоціацією міст України, дослідницьким інститутом RTI (США) та Американською Агенцією міжнародного розвитку (USAID));
  - Дослідження соціально-політичної ситуації у Харківському регіоні (у співробітництві з соціологічним факультетом Харківського національного університету, 1996-2008);
  - Аналіз соціального впливу реструктуризації приватизованих підприємств в Україні (Моніторинг 1996-1998 гг., спільно з програмою Тасис, англійською дослідною фірмою MORI);
  - Експериментальний проект у галузі вугільної промисловості. Аналіз соціального впливу та моніторинг (1996-1997гг., спільно з Світовим Банком);
  - Міжнародний науковий семінар "Особливості електоральної поведінки населення посткомуністичних країн Східної Європи" (1999 р., спільно з Фондом Фридриха Еберта та Берлінським Науковим Центром соціальних досліджень);
  - Міжнародний проект «Соціально-економічні і політичні механізми міграції населення на території республік колишнього Радянського Союзу» (1999-2000 рр., грант RSS (Soros Foundation));
  - Міжнародний проект «Життєві умови, спосіб життя та здоров'я» (2000-2003 рр., грант Copernicus);
  - Аналіз стану ринку праці міст Східного регіону України (м. Донецьк, м. Луганськ, м. Єнакієве, м. Стаханов) (в рамках програми міжнародного розвитку «Фонду Know How», яка проводиться урядом Великобританії, 2001 р.);
  - Майстер-класи провідних вчених для молодих викладачів ВНЗ та дослідників у галузі соціальних наук (2001-2004 рр., гранти Міжнародного Фонду «Відродження»);
  - Міжнародний проект «Соціальні та політичні тренди змін у країнах СНД: ключові індикатори та соціальні виміри транзиту» (INTAS, 2004-2005 рр.)
  - Міжнародний проект «Схеми міграції в новому Європейському просторі» (INTAS, 2005-2007 рр.)
  - Дослідницький проект «Якість соціальних послуг в м. Харкові» (грант DFID, у співробітництві з соціологічним факультетом Харківського національного університету, 2005-2007 рр.);
  - Дослідницький проект «Автономія університетів: погляди академічної спільноти» (дослідження ставлення академічної спільноти до ідеї університетської автономії та шляхів її впровадження, 2006-2009 рр.);
  - Міжнародний дослідницький проект TEMPUS «Розвиток студентського самоврядування: від пострадянської до європейської моделі» (грант ЄС, 2007-2008 рр.);
  - Міжнародний дослідницький проект ENRI-EAST «Взаємодія європейських, національних та регіональних ідентичностей: нації між державами вздовж нових східних кордонів Європейського Союзу» (грант ЄС у межах програми FP7, 2008-2011 рр.);
  - Міжнародний дослідницький проект НІТТ-2008 «Здоров'я у час змін: тенденції у здоров'ї населення та політиці щодо здоров'я у країнах СНД» (грант ЄС у межах програми FP7, 2009-2013 рр.);
  - Вища школа України: моніторинг правових механізмів функціонування (2013 р.);
  - Міжнародний дослідницький проект «Євростудент» (V хвиля) (2014 р.);
  - Академічна культура українського студентства: основні чинники формування та розвитку (2015 р.).